

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

Series «Philological sciences»

№3(61)

Алматы, 2017

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы,
№3(61), 2017

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
п.ғ.д., профессор, академик
Б.Ө. Сманов

Бас редактордың орынбасары
ф.ғ.д., профессор
Б.Әбдіғазилұлы

Ғылыми редакторлар
ф.ғ.д., проф. С.Ж. Әбішева
п.ғ.д., доцент Ж.Т. Дәулетбекова
ф.ғ.к. А.Д. Ибраева

Редакция алқасы:
ф.ғ.д., проф.

У.М. Бахтиреева (Ресей),
PhD докторы, проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
ф.ғ.д., проф.

Ердоған Алтынкайнар (Түркия),
ф.ғ.д., проф.

А.К. Киклевич (Польша),
ф.ғ.д., проф.

Нефагина Г.Л. (Польша),
магистр, проф.

Ноначо Сусуму (Жапония),
п.ғ.д., проф.

Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
ф.ғ.д., проф.

Жан Диңжиң (Қытай),
п.ғ.д., проф.

Чан Дин Лам (Вьетнам),
ф.ғ.к. Ж.А. Қоқанова
(жауапты хатшы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2017

Қазақстан Республикасының мәдениет
және ақпарат министрлігінде 2009 жылы
мамырдың 8-де тіркелген №10109-Ж

Басуға 08.12.2017 қол қойылды.
Пішімі 60x84¹/₈. Көлемі 16,25 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 81.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Аманбаева А.Ж., Жұмабаева Ж.Т. Сөз таптары мен сөздердің байланысу түрлерін сөйленім синтезіне икемдеудің жолдары.....	9
Amanbaeva A., Zhumabaeva Zh. Ways of adaptation of parts of speech and types of connection of words in word-combination for synthesis of speech.....	13
Амирбекова А.Б. Тіл және ойлау: ұғым мен ұғыну мәселелері... Amirbekova A. Language and thinking: problems of understanding and concepts.....	14 19
Арзиева А.Т., Арзиев Р.У. «Құтты білікте» омонимдердің қолданылуы..... Arziyeva A., Arziyev R. The use of homonyms “Kutti bilik”.....	19 23
Әміржанова Н.С., Үркінбаев С.Ж. Эколингвистиканың негізгі аспектілері..... Amirzhanova N., Urkinbaev S. Main aspects of ecolinguistics.....	23 27
Багирова Г.Ф. Фоновая информация и ее влияние на формирование языковой личности..... Bagirova G. Background information and its influence on the formation of the language personality.....	27 34
Ермекова Т.Н., Ескермесова Г.А. Лингвистикалық білімдер жүйесіндегі пунктуация ..... Yermekova T., Yeskermessova G. The punctuation in systems of linguistic studies.....	34 39
Ерсұлтанова Г.Т. Тілдік тұлға ұғымының қалыптасу тарихы..... Yersultanova G. The history of formation of the phenomena linguistic persona.....	39 44
Есенова Қ.Ө. Лингвоязықтану пәнінің негізгі ұғымдары..... Esenova K. Basic concepts of discipline linguopolitology.....	44 49
Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.А., Карбозова Б.Д. Қазақ лингвистерінің ерекше міндеттерінің бірі – ұлттық қазақ тілі корпусын қалыптастыру..... Zhubanov A., Zhanabekova A., Karbozova B. Creation of national corps of Kazakh is an especially important task of the Kazakh linguists.....	50 56
Жұмабеков Қ.Ж. Жылқы тұлғаның қазақ және түрік тілдері мақал-мәтелдеріндегі қолданысы ..... Zhumabekov K. The use of horses in the kazakh and turkish proverbs.....	56 59
Жунисова М. Kazakh literary language (historical periodization)... Жунисова М.А. Қазақ әдеби тілі (тарихи дәуірлеу).....	59 64

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки», №3(61), 2017

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.п.н., профессор
Б.У. Сманов

Зам. гл. редактора
д.ф.н., профессор, академик
Б.Абдигазизулы

Научные редакторы
д.ф.н., проф. С.Д. Абишева
д.п.н., доцент Ж.Т. Даулетбекова
к.ф.н., А.Д. Ибраева

Редакционная коллегия:
д.ф.н., проф.

У.М. Бахтикиреева (Россия),
доктор Ph(D), проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
д.ф.н., проф.

Ердоган Алтынкайнар (Туркия),
д.ф.н., проф.

А.К. Киклевич (Польша),
д.ф.н., проф.

Г.Л. Нефагина (Польша),
магистр, проф.

Ноако Сусуму (Жапония),
д.п.н., проф.

Н.И. Ишекеев (Кыргызстан),
д.ф.н., проф. Жан Динжин (Китай),
д.п.н., проф. Чан Дин Лам (Вьетнам),
к.ф.н. Ж.А. Коканова
(ответ. секретарь)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2017

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 08.12.2017.
Формат 60x84 1/8.
Объем 16,25 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 81.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Исмайлова Г.Н. Концепт «мать» в азербайджанской паремииологии.....	65
Ismayilova G. Concept “mother” in azerbaijani paremiology.....	68
Қарағұлова Б.С., Жаналықызы А. Оралхан Бөкейдін «Жылымык» әңгімесіндегі прецедентті атаулар.....	68
Karagulova B., Zhanalykyzy A. Precedent names in the story «Zhylymyk» of Oralkhan Bukei.....	72
Қасым Б., Сембиева С. Тілдік бірліктердегі бағалауыштық коннотацияның табиғаты.....	72
Kasym B., Sembieva S. The nature of the appraisal connotation in the language unit.....	75
Қобланова А., Әбедин А.Н. Қазақ және башқұрт халықтарындағы дастархан этикетінің әлеуметтік-тілдік қыры.....	76
Koblanova A., Abedin A. Socio-linguistic feature of the etiquette of the feast kazakh and bashkir peoples.....	80
Құлманов С.Қ. Шет тілінен енген терминдерді транслитерациялау және транскрипциялау мәселесі.....	80
Kulmanov S. Problems of translation and transkription of the borrowed foreign terms.....	85
Mizamkhan B., Nukhsatkyzy L. Linguocultural aspects of the notion of political discourse	86
Мизамхан Б.М., Нухсатқызы Л. Саяси дискурс ұғымының лингвомәдени аспектілері.....	89
Мұхаммади Қ.Т. Бала тіліндегі етістіктер және аспектуалды семантика.....	89
Mukhamadi K. Semantics in childhood verbs and aspect	93
Оспанғазиева Н.Б. Қазақ тіліндегі дыбыстардың фонологиялық сипаты.....	93
Ospangazyieva N. Phonological description of sounds in the kazakh language.....	96
Saibekova N. The importance of A.Baitursynuly’s alphabet.....	96
Сайбекова Н.У. А.Байтұрсынұлы әліпбиінің маңыздылығы.....	99
Сейденова С.Д. Изучение художественного текста в аспекте межкультурной коммуникации (на примере анализа повести Б.Момышулы «Наша семья»).....	100
Seidenova S. Studying of the literary text in aspect of cross-cultural communication (on the analysis of the story "Our family"of B.Momyshuly).....	105
Смағұлова Г.Н., Чукенаева Г.Т. Алаш қайраткерлерінің лингвоэкологиялық идеялары.....	105
Smagulova G., Chukenayeva G. Linguoecological ideas of alash’s activity.....	113
Тайжанов Ұ.О. Аксиологиялық лингвистиканың семантикасы... ..	114
Taizhanov U. The semantics of axiological linguistics.....	118
Өтебаева Э.Ә. Мемлекеттік тілдің лингвистикалық базасын құраған жаңа қазақ сөздіктері.....	118
Utebayeva E. Kazakh new dictionaries that have formed the linguistic base of the state language	122

BULLETIN

«Bulletin KazNPU named after Abai»
Series «Philological sciences»
№3(61), 2017

Editor in chief
doctor of pedag. sc., prof., academician
B.U. Smanov

Deputy Chief Editor
doctor of philology, professor
B. Abdigaziuly

Scientific editors
doctor of philology, professor S.D. Abisheva
doctor of pedagogical sciences,
assistant professor Zh.T. Dauletbekova
candidate of Philology A.D. Ibrayeva

The editorial board members:

doctor of Philology, professor
U.M. Bakhtikireeva (Russia),
PhD, professor
I.Z. Belobrovcova (Estonia),
doctor of Philology, professor
Erdogan Altynkainak (Turkey),
doctor of Philology, professor
A.K. Kiklevich (Poland),
doctor of Philology, professor
G.L. Nefagina (Poland),
master, professor
Nonako Susumu (Japan),
doctor of pedagogical sciences, professor
N.I. Ishekeyev (Kyrgyzstan),
doctor of Philology, professor
Zhan Dingzhing (China),
doctor of pedagogical sciences, professor
Chan Din Lam (Vietnam),
candidate of Philology Zh.A. Kokanova
(Executive secretary)

© Kazakh National Pedagogical
University named after Abai, 2017

Registered in the Ministry of Culture and
Information of the Republic of Kazakhstan
8 May 2009 №10109-Zh/Ж

Signed in print 08.12.2017
Format 60x84 1/8.

Volume 16,25 teaching and publishing lists
Number of copies 300, Order 81.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13,
KazNPU named after Abai

Publishing House "Ulagat" of the Kazakh
National Pedagogical University named after
Abai

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

Абишева У.К. Концепции бытия в русской литературе начала XX века.....	123
Abisheva U. The concept of being in Russian literature, beginning XX century	129
Асылбекұлы С., Токшылықова Г.Б. Постмодернизм әдебиетінің негізгі белгілері.....	130
Assylbekuly S., Tokshylykova G. The main features of the literature of postmodernism	138
Бораш Р.Б., Нокербан Б. Ұлттық драматургияның қалыптасуындағы М.Әуезовтің шығармашылық қызметі	138
Borash R., Nokerban B. M.Auezov's creative work in the formation of the national drama.....	141
Векилова Г.М. Миф о близнецах в азербайджанской сказке «Прекрасная Фатма».....	142
Vekilova G. Myth of the twins in the azerbaijani fairy-tale "Goychak Fatma".....	147
Жорабай Т.С. «Құтты білік» дастанындағы елдік идеялар: жалпы сипаты, сюжет пен композициялық астар.....	148
Zhorabay T. The folk ideas of the poem "kutadgu bilig": a general description, overtones of the plot and composition.....	153
Жундибаева А.К., Хасенова И.К. Шәкәрім шежіресі және Шәкәрім дәстүрі.....	153
Zhundibayeva A., Khassenova I. Chronicle Shakarim and traditions of Shakarim.....	156
Зайцева О.С. Проблема интертекста в современной науке.....	156
Zaitseva O. The problem of intertext in modern science	161
Кушкимбаева А.С. Кейіпкердің төл сөзі – тілдік тұлға бейнесінің бір көрінісі.....	161
Kushkimbayeva A. The word character is one of the manifestations of linguistic identity.....	166
Мадатов Ф.Ф. Великий тюрколог Фуад Көрпюлю о генезисе тюркской литературы (фольклорный контекст).....	166
Madatov F. The great turkologist Fuad Koprulu about the genesis of the turkical literature (folklore context).....	171
Орда Г., Асқарова Г. Қазіргі қазақ поэмасындағы дәстүр ұласуы (Сәулеш Шәтенованың «Қыз Данай» поэмасы негізінде)..	172
Orda G., Askarova G. Development of tradition in a kazakh poem (based on a poem «Qyzdanai» of Saulesh Shatenova).....	177
Поляк З.Н. Лирические циклы Н.Черновой.....	177
Polyak Z. Lyrical cycles of N.Chernova.....	181
Пірәлі Г.Ж. XX ғасырдағы эпистолярлық мәдениет және интерпретация мәселелері (М.О. Әуезовтің Зоя Кедринамен жазысқан хаттары негізінде).....	181
Prali G. Culture and interpretation problems of epistolary heritage of the twentieth century (by correspondence M.O. Auezov with Z.Kedrina).....	185

Тамаев А., Нүрекешова Ә.А. «Москва үшін шайқас» романындағы кейіпкерлер образы.....	185
Tamaev A., Nurekeshova A. The image of heroes novel «Moscow is behind us».....	190
ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS	
Абдуова Б.С., Асанова Ұ.О. Студенттердің білімін бағалаудағы «жомарттық» пен шынайылық.....	191
Abduova B., Assanova U. «Generosity» and honesty in students knowledge evaluation.....	195
Алимжанова Г.М. Фундамент качественного образования – использование компетентностного подхода.....	196
Alimzhanova G. The foundation of qualitative education – the use of the competent approach.....	200
Байхадамова Б.Е. Райымбекқызы А. Үштілділік – бәсекеге қабілетті елдер қатарына апаратын басты жол.....	201
Baikhadamova B., Rayymbekyzy A. Trafficking – the way leading to the competitiveness of the country in the future.....	204
Бектурганова К.К. Актуализация креативных способностей учащихся на уроках литературы через необычные средства представления учебного материала и включение учащихся в деятельность.....	205
Bekturganova K. Updating the creative abilities of students in literature lessons through unusual means of presenting educational material and including students in activities.....	207
Джаркинбаева Г.А., Байтенова Г.А. Үш тұғырлы тіл саясаты – жастардың жарқын болашаққа жолы.....	208
Djarkinbaeva G., Baitenova G. Three-line policy – the way for the future generation.....	212
Джубанова Г.Д., Таирова Н.А. К вопросу о полиязычии и коммуникативно-речевой компетенции в студенческой среде Казахстана.....	212
Dzhubanova G., Tairova N. On the issue of poly-linguism and communicative-speech competence among the students of Kazakhstan.....	220
Yeshimbetova Z. Information technologies in teaching a foreign language.....	220
Ешімбетова З.Б. Шетел тілін оқытудағы ақпараттық технологиялар.....	223
Жундибаева А.К., Байғазина Ә.Ж. Орта мектептегі он екі жылдық білім беру жүйесіне көшу мәселесі.....	224
Zhundibayeva A., Baigazina A. Question of transition to 12-year-school training in secondary school.....	228
Кенжебаева Г.М. Қалыптастырушы бағалауды жүргізудің әдіс-тәсілдері.....	228
Kenzhebayeva G. Methods of establishment of shaping evaluation....	232

Nurgaliyeva S., Assavbayeva G., Espolova G. Kazakhstan language policy: trilingual concept.....	232
Нұрғалиева С.А., Асаубаева Г.Б., Есполова Г.К. Қазақстандағы үштілділік тіл саясаты.....	236
Rakhmetova R. Basic function of language and realization of speech	237
Рахметова Р.С. Тілдің негізгі қызметтері және оны тілдесімде қолдану.....	240
АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ TRANSLATION	
Мухтарова С.С. Перевод казахской безэквивалентной лексики способом транслитерации (на материале трилогии И.Есенберлина «Кочевники».....	242
Mukhtarova S. Translation of kazakh non-equivalent vocabulary by transliteration method (on the basis of I.Esenberlin trilogy “Nomads”).....	245
ЖУРНАЛИСТИКА JOURNALIST	
Турсын К.Ж. Творческий путь Совета Масгутова.....	247
Tursyn K. Creative way of Sovet Masgutov.....	251
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	252
НАШИ АВТОРЫ	255
OUR AUTHORS	258

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3 ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршы журналының «Психология» сериясын психология ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Психология» внесен в перечень изданий для публикаций основных научных результатов диссертаций по психологическим наукам.

On the basis of decision of Committee for control in sphere of education and science (order №433-3 ж from June 26.2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Psychology» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertation of psychological sciences.

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА LINGUISTICS

ҒТАХР16.31.21

А.Ж. Аманбаева¹, Ж.Т. Жұмбаева²

^{1,2} А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

СӨЗ ТАПТАРЫ МЕН СӨЗДЕРДІҢ БАЙЛАНЫСУ ТҮРЛЕРІН СӨЙЛЕНІМ СИНТЕЗІНЕ ИКЕМДЕУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада сөйленім синтезінің морфологиялық бірлігі қарастырылады. Компьютер бағдарламасына сөз таптарды қалай енгізуге болатындығы, түбір сөздер мен қосымшаларды қандай әдістер арқылы беруге болатындығы айтылады. Сондай-ақ, сөйленім синтезін құру үшін синтез жасайтын бағдарламаға сөз тіркесін икемдеп берудің жолдары қарастырылған. Қазіргі таңда ғылымды технологияға енгізу жұмыстары қолға алынып, нәтижесінде заман талабына сай жаңалық ашу қажет болып отыр. Сол себептен компьютер бағдарламасы арқылы қазақ мәтінін синтездеу қазіргі қоғамда сұранысқа ие. Сөйленім синтезі – бұл сөйлеп тұрған адам мен компьютер арасында байланыс орнату, яғни жазылған мәтіндерді компьютер дауыстап оқу береді. Сондықтан компьютер бағдарламасына буыннан бастап, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, мәтінге дейінгі аралықтағы тілдің заңдылығын ереже ретінде талдап берген жөн. Сөйленім синтезін жасау үшін сөз синтезаторына қазақ тіліндегі сөздердің байланысу түрін (меңгеру, матасу, жанасу, қиысу, қабысу) ажыратып, мысалдар арқылы көрсетіп беруге болады.

Түйін сөздер: сөйленім синтезі, синтезатор, морфология, синтаксис, сөз тіркесі

Сөйленім синтезі бірнеше әдіс арқылы жүзеге асырылатыны белгілі. Сондай-ақ сөйленім синтезі жақсы жұмыс жасауы үшін мәтінге фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, просодикалық талданым жүргізіледі. Фонетикалық деңгейде әр фонемаға фонетика-фонологиялық сипаттама беріліп, олардың ережесі сөйленім синтезіне негізделіп құрылады. Морфологиялық деңгейде де қазақ тіліндегі сөз таптардың қызметі мен орны ереже түрінде беріледі. Ережелер белгілі бір морфологиялық анализдің негізгі төрт алгоритміне жатады. Олар: морфологиялық анализ сөздікпен әдісі, морфологиялық анализдің логикалық көбейту әдісі; морфологиялық анализдің сөздіксіз әдісі; морфологиялық анализдің сөз түрленім сөздігі әдісі.

Алғашқы екі әдіс практикада көп қолданылған. Морфологиялық анализдің сөздікпен әдісі кең таралған. Бұл әдісте негізгі сөздердің сөздігі мен қосымша сызбалар алынады. Морфологиялық анализдің сөздігіне түбір сөздер кіреді. Түбір сөз дегеніміз әрі қарай бөлшектеуге келмейтін, лексикалық мағынасын сақтаған негізгі бөлігі екені белгілі. Егер жұрнақ арқылы жасалған туынды түбірлер болса, олардың барлығы сөздікке кіреді және оның негізгі түбірі көрсетіледі. Ол не үшін керек десек, «Это необходимо для дальнейшего семантического анализа, чтобы устранить различные смысловые трактовки для одного и того же слова» [1]. Сөздікке барлық түбір сөз бен туынды сөздер енеді.

Ал морфологиялық анализдің логикалық көбейту әдісіне белгілі бір ережелер кіреді. Айталық, **сын есім** деп заттың сапасын, сипатын, қасиетін, көлемін, салмағын, түсін (түр-реңін), дәмін және басқа сол сияқты сыр-сипаттарын білдіретін лексика-грамматикалық сөз табын айтамыз. Сын есімнің табиғи қызметі зат есімге анықтауыш мүше болады. Ол зат есімге тіркесіп анықтауыш қызметін атқарғанда ешқандай өзгеріске ұшырамайды. Сын есім еш уақытта тәуелденбейді, көптелмейді және септелмейді [2]. **Сан есім** – заттың санын, мөлшерін, ретін, шамасын білдіретін сөз табы. Сан есім жеке айтылғанда абстракт сандық ұғымдардың атауы болатындықтан, нақты мағыналары басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсу кезінде, оларды сан жағынан анықтау барысында айқындалады. Сан есім өзі анықтайтын сөздің алдынан келіп, атау тұлғасында тұрады, субстантивтенгенде (заттанғанда) көптеледі, жіктеледі, тәуелденеді, септеледі [3]. Сөйленім синтезін құру үшін осы ретпен ережелер беріледі. Ал қосымшалар компьютер бағдарламасына толық сақталады. Оны төмендегідей ретімен көрсетуге болады.

Есім сөздерден сын есім тудыратын жұрнақтар.

Есім сөздерден сын есім тудыратын негізгі жұрнақтар:

1. лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті; тау-лы, тас-ты, дене-лі, көрік-ті, өнер-лі т. б.
2. -сыз, -сіз: үй-сіз, жер-сіз, қызмет-сіз, жол ас-сыз, ағаш-сыз т. б.
3. -ғы, -гі, -қы, -кі: жаз-ғы, іш-кі, сырт-қы, соң-ғы, күз-гі, түн-гі т. б.
4. -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік: азамат-тық, жыл-дық, көлем-дік, күн-дік, өлке-лік, кәмелет-тік т. б.
5. -шыл, -шіл: жер-шіл, ұйқы-шыл, күлкі-шіл, үй-шіл, сыр-шыл т. б.
6. -шаң, -шең: бой-шаң, сөз-шең, киім-шең, тер-шен т. б.
7. -дай, -дей, -тай, -тей: үй-дей, қой-дай, арыстан-дай, ат-тай, түлкі-дей т. б.
8. -кер, -қой, -қор, -паз, -ымпаз, -імпаз: табыс-кер, найза-гер, әуес-қой, сән-қой, бәле-қор, жем-қор, шай-қор, өнер-паз, әсем-паз, жеңім-паз т. б.
9. -и, -ы, -і: тарих-и, дін-и, әдеб-и, ресм-и, мәден-и, қазақ-ы, қадмақ-ы, естек-і, (башқұр-лық), алтай-ы, араб-ы т.б. [3].

Сонымен қатар компьютер жадына енгізілетін мәтіннің қатесі, тыныс белгілері алынады. Мысалы, *жер шарындағы ең үлкен жануар – көк кит. Олар суда тіршілік еткенмен, балық емес. Киттің желбезегі жоқ, өкпесі арқылы тыныс алады. Оның ұзындығы отыз метрге жетеді. Мұндай алып жануар тек суда ғана өмір сүре алады. Құрлықта өмір сүрсе, оны өзінің салмағы жанышып кетер еді. Оның тісі жоқ. Ол теңіздегі ұсақ жәндіктермен қоректенеді.* Осы берілген мәтіннің тыныс белгілері алынады. *жер шарындағы ең үлкен жануар көк кит // олар суда тіршілік еткенмен балық емес // киттің желбезегі жоқ // өкпесі арқылы тыныс алады // оның ұзындығы отыз метрге жетеді // мұндай алып жануар тек суда ғана өмір сүре алады // құрлықта өмір сүрсе // оны өзінің салмағы жанышып кетер еді // оның тісі жоқ // ол теңіздегі ұсақ жәндіктермен қоректенеді.* Берілген мәтіндегі сөздерге жеке-жеке морфологиялық талдау жасаймыз (Төмендегі талдауға А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтынан шыққан «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» атты еңбекті жасау барысында қолданылған морфологиялық талдау негізге алынып отыр).

Жер шарындағы ең үлкен жануар көк кит // олар суда тіршілік еткенмен балық емес

Жер | жер <зт>

Шар | шар <зт, ы/тж-3+нда/жс+ғы/к>

Ең | ең <үс>

Үлкен | үлкен <сн>

Жануар | жануар <зт>

Көк | көк <сн>

Кит | кит <зт>

Олар | о <ес, лар/кж>

суда | су <зт, да/шс>

тіршілік | тіршілік <зт>

еткенмен | ет <ет, кен/ес+мен/кс>

балық | балық <зт>

емес | емес <мд>

киттің желбезегі жоқ

кит | кит <зт, тің/іс>

желбезегі | желбезек <зт, і/тж-3>

жоқ | жоқ <мд>

өкпесі арқылы тыныс алады

өкпесі | өкпе <зт, сі/тж-3>

арқылы | арқылы <шл>

тыныс | тыныс <зт>

алады | ал <шл, а/к+ды/жж-3>

оның ұзындығы отыз метрге жетеді

Оның | ол <ес, ның/іс>

Ұзындығы | ұзындық <зт, ы/тж-3>

Отыз | отыз <са>

Метрге | метр <зт, ге/бс>

Жетеді | жет <ет, е/к +ді/жж-3>

мұндай алып жануар тек суда ғана өмір сүре алады

мұндай | мұндай <ес>

жанур | жануар <зт>
тек | тек <үс>
суда | су <зт, да/жс>
өмір | өмір <зт>
сүре | сүр <ет, е/к>
алады | ал <ет, а/к+ды/жж-3>
құрлықта өмір сүрсе
құрлықта | құрлық <зт, та/жс>
өмір | өмір <зт>
сүрсе | сүр <ет, се/шр>
оны өзінің салмағы жаншып кетер еді
оны | ол <ес, ны/тс>
өзінің | өз <ес, і/тж-3+нің/іс>
салмағы | салмақ <зт, ы/тж-3>
жаншып | жаншы <ет, п/к>
кетер | кет <ет, ер/ес>
еді | е <ет, ді/жөш>
ол теңізде ұсақ жәндіктермен қоректенеді
ол | ол <ес>
теңіздегі | теңіз <ет, де/жс>
ұсақ | ұсақ <се>
жәндіктермен | жәндік <зт, тер/кж+мен/кс>
қоректенеді | қоректен <ет, е/к+ді/жж-3> [7]

Сөйленім синтезін морфологиялық деңгейде түзу үшін мәтінге осы ретпен морфологиялық талдау жүргізіледі.

Сөйленім синтезін құру үшін тек дыбысты, буынды, сөзді жіктеп шығу жеткіліксіз. Өйткені синтез жасайтын бағдарлама сегментті бөлшектен бастап мәтін бірліктерін, тіпті суперсегментті деңгейге дейінгі аралықтағы тілдің ішкі функциясын ажырата алатындай дәрежеде болу қажет. Сондықтан қазақ тілінде сөйлем, мәтін құру үшін сөз тіркесінің атқаратын рөлі зор. Яғни, синтез жасайтын бағдарламаға тұтас мәтінді салғанда бағдарлама оның ішінен жекелеген сөздер мен сөз тіркесін ажырата алатындай дәрежеде болу керек. Ол үшін қазақ тілінің жүйесінде сөз тіркесінің қалай жасалатынын, сөздер қалай тіркесетінін ажыратып алуымыз қажет. Әрине қазақ тіл білімінде сөз тіркесі «синтаксис» саласының қарастыратын мәселелерінің бірі. Яғни «Синтаксис – тіліміздегі сөз тіркесі мен сөйлемнің құрылым-құрылысы, басқа да ерекшеліктерін қарастыратын грамматиканың бір саласы. Синтаксис сөйлемді, оның мағыналары мен түрлерін, сөйлемнің қалай құралатынын, яғни сөйлемдегі сөздердің қалай грамматикалық байланысқа түсетінін және оның нәтижесінде сөздердің бір-бірімен тіркесіп қолданылуын қарастырады» [4]. Кез келген сөзді бір-бірімен тіркестіре алмаймыз. Яғни әрбір сөз лексика-грамматикалық жағынан ерекшеленіп, байланысқа түседі. **Сөз тіркесі** – толық мағынадағы екі сөздердің бір-бірімен сабақтаса, бағына байланысуы. Яғни екі сөз бір-бірімен тіркесе отырып сөйлем құрауға негіз болады. Сөз тіркесі негізінен екі түрге бөлінеді: **жай сөз тіркесі** және **күрделі сөз тіркесі**. Яғни жай сөз тіркесі екі сөздің бір-бірімен тіркесуі арқылы жасалса, ал күрделі сөз тіркесі үш немесе одан да көп сөздермен тіркеседі. Сөздердің байланысуының бірнеше тәсілдері мен түрлері бар:

- сөздер өзара **қосымшалар арқылы**, әсіресе **жалғаулар арқылы**, байланысады (септік, тәуелдік, жіктік жалғаулар);

- сөздер бір-бірімен септеулік **шылаулар арқылы** байланысады (*үшін, арқылы, сайын, бірге, кейін, мен, және* т.б.);

- сөздер өзара ешбір **жалғаусыз, шылаусыз**, түбір тұлғаларында тұрып байланысады (*ашық мінез, берілген тапсырма, жылы жаңбыр, биік тау* т.б.);

- сөздердің арасындағы мағыналық байланыс кейде **дауыс ырғағы** (*Абай – ақын, мектеп – кеме, білім – теңіз* т.б.) арқылы де беріледі [4].

Қазақ тілінде өзара байланысқан сөздер мағынасы мен байланысу тәсіліне қарай 5 түрге бөлінеді: **қиысу, қабысу, матасу, меңгеру, жанасу** [4]. Әрбір байланысу түрлері тіркесуге негіз болады.

Сөйленім синтезін жүзеге асыру үшін сөздердің байланысу түрлері мен тәсілдерін анықтап, сөз тіркесін жіктеп шығу қажет. Ол үшін байланысу түрлерінің әрқайсысына жеке-жеке тоқталып,

синтездеу бағдарламасына икемдеп беруге болады. Ең алдымен **қиысуға** келер болсақ, сөз бен сөздің жіктік жалғау арқылы, мәселен *мен, сен (сіз), ол, біз, сендер, олар* сөзінің жіктелу ретімен байланысқа түсуі синтезаторға қиындық келтірмейді. Өйткені жіктелу реті мен жалғауларын берсе болғаны. Тек 3-жақта арнаулы жіктік жалғауы жоқ, мысалы, *Ол-оқушы* дегенде (екеуі де атау тұлғада тұрса) жазуда сызықша қойылып, ал айтылғанда арасына кідіріс жасалады. Ал *Ол оқиды* дегенде, яғни сөйлем бастауыш пен баяндауыштан тұрса, арасына сызықша қойылмай, кідіріссіз айтылады.

Меңгеру – сөздердің барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғаулары арқылы байланысуы. Меңгеріле байланысқан сөздің екінші сыңары көбіне етістік болады. Зат есім, сын есім, сан есім, етістік, есімше, тұйық етістікке барыс септігі жалғанады: *-ға, -ге, -қа, -ке, -а, -е, -на, -не (ауыл+ға келу, үй+ге кіру, жас+қа жету, күш+ке салу, кітабын+а қарау, дәптерін+е жазу, ауылы+на бару, көңілі+не келу)*; табыс септігінде: *-ды, -ді, -ты, -ті, -ны, -ні (ауыл+ды аралау, үй+ді қарау, кітап+ты оқу, көйлек+ті алу, қала+ны аралау, көрпе+ні тігу)*; жатыс септігінде: *-да, -де, -та, -те -нда, -нде (ауыл+да болу, үй+де жүру, кітап+та бар, сурет+те бейнеленген, ауылы+нда жүр, жүрегі+нде сақталған т.б.)*; шығыс септігінде: *-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен (кітабы+нан көрді, дәптері+нен қарады, ауыл+дан барды, үй+ден шықты, тас+тан жасады, бес+тен асты т.б.)*; көмектес септігінде: *-мен, -бен, -пен, -менен, -бенен, -пенен (жол+мен жүру, туыстарымыз+бен бардық, көлік+пен келдік т.б.)*. Яғни синтезаторға түбірге жалғанатын қосымшаларды жіктеп бере отырып, онымен тіркесетін сөздерді мысал арқылы беруге болады.

Матасу – сөздердің ілік септігі мен тәуелдік жалғауы арқылы байланысуы. Матасу жай және күрделі болып бөлінеді. Бірінші сыңары ілік септігінде тұрған сөзбен байланысуды **жай матасу** (*мектептің маңы, ауылдың арасы, үйдің іші, Айдостың сөмкесі, ағаштың бұтағы т.б.*) десек, ал бірінші сыңары бірнеше сөзбен сатылап бір-бірімен іліктесе байланысуы (*менің ағамның дәптері, сенің жолдасыңның сөзі, оның жолдасының кітабы т.б.*) **күрделі матасу** деп аталады. Кейде III жақ тәуелдік жалғаулы сөзбен байланысқан сөздің ілік септік жалғауы айтылмайды. Мысалы: *егіс даласы, ел байлығы*. Тек *біз, сіз* есімдігі ілік жалғауда жұмсалғанда, онымен байланысқан сөздердің тәуелдік жалғауы түсіп қалады. Мысалы: *біздің ту, біздің ел, біздің Отан, сіздің ауыл т.б.* [5]. Яғни синтезаторға ілік септігінің *-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің* жалғаулары мен тәуелдік жалғауымен байланыса тіркесуін ереже ретінде беруге болады.

Қабысу – сөздердің бір-бірімен ешбір жалғаусыз, шылаусыз атау тұлғада іргелес тұрып байланысуы. Қабыса байланысқан сөздерің басыңқы сыңары көбіне есім сөздерден және етістіктерден болады. Мысалы: *еңбекші халық, күткен күн, алтын сағат, мына кітап, жақсы оқиды, таза сөйлейді, екі келді, бір-ақ аттады т.б.* [5]. Қабыса байланысқан сөздер көбіне тұрақты болып, орнынан жылжытуға көнбейді. Қабысу **дара** және **күрделі** болып бөлінеді. Дара қабысуда бағыныңқы сыңары бір сөзден тұрады да (*ағаш күрек, мөлдір су т.б.*), ал күрделіде бірнеше сөздің тіркесінен тұрады. Мысалы: *бес бөлмелі үй т.б.* Қабысу **тікелей** және **сатылай** болып та бөлінеді. Тікелей қабысуды қабысудың дара түріне жатқызатын болсақ, ал сатылайды күрделі түріне жатқызамыз. Тікелей қабысуда әрбір бағыныңқы сыңардағы сөз басыңқы сыңармен жеке-жеке байланыса алатын болса (*мөлдір таза су – мөлдір су, таза су, тазартылған тегіс жер – тазартылған жер, тегіс жер т.б.*), ал сатылай қабысуда жеке-жеке байланыспай, орны тұрақты болады (*бес қабатты үй, он тонна құм, он жылдық тәжірибе, сұңғақ бойлы жігіт т.б.*). Яғни тікелей қабысуда бағыныңқы сыңарлардың кейде орнын ауыстырып, немесе араларына басқа сөз қоюға болады да, ал сатылай қабысуда сөздердің орнын ауыстыруға, өзгертуге болмайды. Мысалы: *Бес қабатты үй (қабатты үш үй дей алмаймыз)*. Яғни синтезаторға сөздердің бір-бірімен ешбір жалғаусыз, шылаусыз атау тұлғада іргелес тұрып байланысатын сөздердің ережесін беру керек.

Келесі сөздердің байланысу түрі **жанасу** деп аталады. Жанасу деп орны жағынан басыңқы сөзбен қатар тұратын атау тұлғадағы бағыныңқы сөздің алшақ тұрып еркін байланысуын атаймыз. Жанасудың басыңқы сыңары, негізінен, етістік сөздерден жасалады – кей жағдайда ғана мезгіл үстеулері есім сөздермен жанаса байланысады (*бұрын бала едің, енді сен жігітсің*) [6].

Мысалы: *Қар жапалақтап жауды* дегенде орнын ауыстырып, *жапалақтап қар жауды* деуге де болады. Сондай-ақ *малшылар жайлаудан кеше келді* дегенде сөздердің орын ауыстырып, *жайлаудан кеше малшылар келді, кеше жайлаудан малшылар келді, малшылар кеше жайлаудан келді* деуге болады. Яғни *жапалақтап жауды* мен *кеше келді* тіркестерін жай жанасуға жатқызуға болады. Жай жанасудың бағыныңқы сыңары көбіне үстеуден (әсіресе мезгіл үстеу, көсемше, басқа да сөз таптарынан) болуы мүмкін [5,160]. Ал күрделі жанасуда бағыныңқы сыңары көбіне септеулік шылау мен көмекші сөздерден тұрады. Мәселен *Олар тауға қарай жүрді, жұмыс туралы сөйлестік т.б.*

Жанаса байланысқан сөздердің басыңқы сыңары көбінесе етістік болады. Мысалы: *Кенет ол қарқылдап күліп жіберді*. Бұл жерде *кенет, қарқылдап* деген сөздер *күліп жіберді* деген күрделі етістікпен жанаса байланысады. Сондай-ақ кейбір жекелеген сөздер мен қимылдың сапасын білдіретін кей сөз таптары да жанаса байланыса алады. *Мен таңертеңнен жұмыстамын. Сіз биыл қырықтасыз. Біз қазір бесеуміз. Бүгін күн бұлтты. Биыл қыс жылы* т.б. Синтезаторға жанаса байланысатын сөздерді мысалмен ереже түрінде беруге болады.

Қорыта келгенде сөйленім синтезін жасау үшін синтезаторға сөздердің байланысу түрлерін ереже түрінде беру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Оспангазиева Н.Б. *Виды фонологических и морфонологических явлений в казахском языке // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы, 2016. – №3. – 291 б.*

2 Шаров С.А. *Средства компьютерного представления лингвистической информации. – Москва, 1996. <http://www.ksu.ru/eng/science/ittc/vol000/002/> 27.06.2017.*

3 Қазақ тілі. *Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.*

4 Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.*

5 Балақаев М., Сайрамбаев Т. *Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Санат, 1997. – 286 б.*

6 Қараев М.Ә. *Қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 216 б.*

7 Хасанова С., Әбдіғалиева Г., Қасабекова Қ., Шалабаев Б. *Кестелі грамматика. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 161 б.*

8 Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2016. – 1472 б.

А.Ж. Аманбаева¹, Ж.Т. Жумабаева²

^{1,2}Институт языкознания им. А.Байтурсынова,
г. Алматы, Казахстан

ПУТИ ПРИСПОСОБЛЕНИЯ ЧАСТЕЙ РЕЧИ И ТИПОВ СВЯЗИ СЛОВ В СЛОВСОЧЕТАНИИ ДЛЯ СИНТЕЗА РЕЧИ

Резюме

Статья посвящена вопросам морфологической единицы синтеза речи. В статье решаются вопросы, имеющие прикладной характер, как можно внедрить части речи в компьютерную программу, какими методами можно передать корни слов и аффиксы. Также в статье рассматриваются пути систематизации словосочетаний для программы синтеза речи. В настоящее время проводятся работы по внедрению науки в технологию. Необходимо делать открытия в области науки. Использование научно-технических достижений во благо общества является одной из главных проблем в современном мире. Поэтому синтез текста на казахском языке с помощью компьютерной программы пользуется спросом. Потому что синтез – это связь говорящего с компьютером. Поэтому надо анализировать языковую закономерность как правила, которые охватывают начиная со слога, слова, словосочетания, предложения до текста для компьютерной программы. Для разработки синтеза речи надо различать типы связи словосочетаний в казахском языке (освоение, соподчинение, соприкосновение, примыкание, согласование), можно передать их через примеры.

Ключевые слова: синтез речи, синтезатор, морфология, синтаксис, словосочетание

A.Zh. Amanbaeva¹, Zh.T. Zhumabaeva²

^{1,2}The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

WAYS OF ADAPTATION OF PARTS OF SPEECH AND TYPES OF CONNECTION OF WORDS IN WORD-COMBINATION FOR SYNTHESIS OF SPEECH

Summary

The article is devoted to the issues of the morphological unit of speech synthesis. In the article questions decide having the applied character, as possible to inculcate parts of speech in the computer program, what methods it is possible to betray roots of words and affixes. Also in the article examined to the way of systematization of word-combinations for the program of sитеза speech. Works are presently conducted on introduction of science in

technology. It is necessary to do opening in area of science. Drawing on scientific and technical accomplishments in blessing of society is one of main problems in the modern world. Therefore a synthesis of text in Kazakh language by means of the computer program is in demand. Because a synthesis is connection of talking to the computer. It is therefore necessary to analyse языкую conformity to law as governed, embraces that since a syllable, word, word-combination, suggestions to text for to the computer program. For development of synthesis of speech it is necessary to distinguish the types of connection of word-combinations in Kazakh (mastering, collateral subordination, contiguity, contiguity, concordance), it is possible to betray them through.

Keywords: synthesis of speech, synthesizer, morphology, syntax, word-combinations

FTAXP 16.01.07

А.Б. Амирбекова¹

*¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан*

ТІЛ ЖӘНЕ ОЙЛАУ: ҰҒЫМ МЕН ҰҒЫНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тіл мен ойлау қатынасынан туындайтын ұғымның мағынадан айырмашылығы, ұғым түрлері мен олардың тілде берілуі сияқты мәселелер талданады. Ақиқат дүниені тану, қабылдау, ұғыну, тіл арқылы жеткізу арақатынасындағы адамның ойлау әрекеттері мен танымдық қабілеттерін тілдік жүйе арқылы зерттеу когнитивтік семантика, лингвофилософия ғылымдары негізінде жүзеге асырылатыны дәйектеледі. Бірнеше ғылымның басын біріктіретін ұғым мәселесі лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны екенін дәлелдеу көзделеді. Себебі айтылмақ ой әрбір адамзаттың танымы мен тілдік қорына байланысты әр деңгейде жарыққа шығады. Сондықтан мақалада дұрыс ұғына білген адамның сөйлеген сөзі де тиянақты, жинақы, түсінікті шығатынына көз жеткізу тіл мен ойлау қатынастарын жіті зерттеуден туындайтынын негіз етеді. Ұғымға тән басты критерийлерді анықтау арқылы тіліміздегі мағыналас сөздердің мәндік реңктерін, соған орай тіркесімділік қолданысының орынды жұмсалуды реттеуге, біріздендіруге болатыны анықталады.

Түйін сөздер: ұғым, мағына, мән, дефиниендум, дефиниенс, контрадикция

Ұғым – зат немесе құбылыстар арасындағы қатынастар мен олардың қасиеттерінің өзара байланысына қатысты санада жинақталған тұтас ойдың көрінісі. Бірнеше зат немесе құбылыстарға тән ортақ белгілерді ерекшеліктеріне қарай жинақтайтын, жалпылайтын ойлар жүйесі. Ұғымның дерексіздігі қабылдау нақтылығына қарама-қайшы келуі мүмкін. Сондай-ақ ұғым таңба мәніндегі нақтылыққа да қарама-қайшы болуы мүмкін. Себебі ұғымға абстрактілік тән.

Ұғымның мазмұны – ұғынылатын атаудың түрлі қасиеттеріне қарай, әртүрлі қызметіне орай, сан алуан мағынада қолданылу жүйесіне қарай орындалатын функциялары ескеріліп жинақталып берілетін ортақ түйін түсінік. Мысалы, табиғатқа қандай ұғым беруге болады? Табиғат - бізді қоршаған бар тіршілік, бүкіл әлемнің сансыз көп формаларын қамтитын әр алуандығымен, үйлесімділігімен, көркемдігімен ерекшеленетін жаратылыс дүниесі, адамның өмірлік және танымдық эстетикалық ғибраттану ортасы.

Осылайша ұғым жасау үшін философиялық ойлау әрекеті қажет етіледі. Мәселен, «табиғат – бұл таза ауа, ауа-райы, жан-жануар, өсімдік, тірі ағза, өзен, көл, топырақ, тау, тас» деп түрлі ассоциация немесе стереотипті түсініктер беруге де болады. Ал ұғым ретінде танытқанда табиғатқа қатысты барлық қасиеттер мен белгілер түгелдей қамтылуы тиіс.

Ұғымның ауқымы мен мазмұны болады. Ұғымның мазмұны танылатын ұғымға қатысты белгілер мен қасиеттердің, ерекшеліктердің топтық (кластық) жиынтығынан құралады. Мысалы, таудың екі белгісі арқылы оның мазмұнын беруге болады, біріншіден, жаратылысы: жер бетінің жазықтардан оқшау көтеріліп жатқан қатпарлы бөлігі; екіншіден, құрылысы: таулардың шыңы, басы, етегі, жоны, беткейі. Аталған екі белгі тау атаулы ұғымдардың барлығына тән.

Ал ұғымның ауқымы танылатын дүниенің түрлері мен тектерін айқындауға негізделеді. Мысалы, ағаш ұғымының ауқымына ағаштың сан алуан түрлерін жік-жігіне ажыратып таныту арқылы ұғым көлемін нақтылауға болады. Мәселен, қатты және иілгіш ағаштар, қылқан жапырақты және жалпақ жапырақты ағаштар, киелі немесе әулие ағаштар, ұзын және қысқа ағаштар, жемісті және жеміссіз ағаштар, мәдени және жабайы ағаштар, біржылдық және көпжылдық ағаштар, отын ағаштары және бұйым жасауға арналған ағаштар, т.б. Осы аталған ағаш типтеріне жататын әрбір ағаштың түрлеріне сипаттама беру арқылы ағаш ұғымын негіздеуге қажетті нақты ортақ сипаттамаларды айқындап алуға

болады. Ондай жағдайда ұғымның көлемі емес ұғымның мазмұны анықталады. Яғни барлық ағашқа тән ортақтық: тамыры, сабағы, сүрегі, діңі, жапырағы, биіктігі болуы, көмірқышқыл газын жұтып, оттегі бөлуі, көлеңкесі болуы, адамзат үшін материалдық (тұрмыс және құрылыс заттары ретінде) және рухани (киелілік) қажеттіліктері болуы «ағаш» ұғымының мазмұнын танытуға негіз болады. Кей жағдайда ұғымның мазмұны мен көлемі бір-біріне тең келмей жатады. Мәселен, ұғымның мазмұны кең болғанымен, оның көлемі (мәнінің көлемі) тар болуы мүмкін. Өмір ұғымының мазмұны кең, бірақ оның түрлерін айқындап көрсететін көлемдік, түрлі мәндері аз болуы мүмкін. Өмір ұғымының мазмұны – тірі ағзаның пайда болғанынан бастап тіршілік етуін тоқтатқанға дейінгі қозғалысы. Ал осы ұғымның көлемін айқындайтын өмір түрлері мен тектерін жіктеп, тізбелеп көріңіз: бақытты өмір, балалық өмір, жастық өмір, кәрілік өмір. Демек, бұл ұғымның мазмұны кең де, түрге жіктелетін көлемі тар деген сөз. Олай болса, абстрактілі ұғымдар мазмұнымен кеңінен айқындалса, деректі ұғымдар көлемімен (түр-түсі, қасиеті, тектері мен түрлері, жіктеліміне қарай бөлінетін белгілері арқылы) ерекше анықталады екен.

Ұғымды көлеміне қарай *бос, жеке және жалпы* деп үшке бөліп қарауға болады. Жеке ұғымдар көлемі бір ғана белгімен (қасиет, яғни бірэлементті ерекшелігімен) танылған мәнімен айқындалады. Мысал ретінде әрбір дара тұлғаны (қазақтың ұлы ақыны – Абай Құнанбайұлы), әрбір ұлтты алуға болады (қазақ ұлты). Аталмыш ұғымдар – жеке ұғымдар деп саналады.

Ал жалпы ұғымдар көлемі бірнеше белгі-қасиеттерімен танылатын, бірнеше кластарға, топтарға, тектерге жіктелетін мәнімен нақтыланады. Мысалы, «жануар», «химиялық элемент». Бос ұғымдар көлемі шексіз бос (мәнсіз) ұғымдар негізінде жасалады. Бос ұғымдарға негізінен бейнелі қолданыстар жатады. Мысалы, «көзсіз бұлақ», «мәңгілік өмір», «аппақ түн» (қазақ танымында айлы түн болуы мүмкін, бірақ аппақ түн болмайды).

Тілдегі сөздердің (концептілердің) уәжділігі атаудың номинативтік белгілеріне қатысты болады. Адам баласы дүниедегі заттар мен құбылыстарды фразеологиялық тұрғыдан атау үшін олардың белгілі бір қасиеттері мен сыртқы ерекшеліктері санасында суреттеліп образды түрде жасалады [1, 29].

Мазмұны жағынан ұғымдар бірнеше топқа жіктеледі: оң және теріс ұғымдар; қатысты және қатыссыз ұғымдар; жинақтаушы және тармақтаушы ұғымдар; деректі және дерексіз ұғымдар; эмпирикалық және теориялық ұғымдар.

1. *Оң (дұрыс) ұғымдар* заттың белгілі бір белгісінің (қасиеті, ерекшелігінің) болуын таңбалау арқылы айқындалады. Мысалы, мейірімді адам. Ал теріс ұғымдар белгілі бір затта не құбылыста сол қасиеттің болмауын нақтылау арқылы анықталады. Мысалы, мейірімсіз адам. Демек, қасиетті-қасиетсіз, рақымды-рақымсыз, сауатты-сауатсыз, сол сияқты мәдени-беймәдени, әдеби-бейәдеби секілді ұғымдар оң және теріс ұғым категорияларын құрайды. Егер -сіз, бей- аффикстері мен префикстерінсіз жасалған теріс ұғымдар туындаса, мысалы, мейірімсіз ұғымының орнына жауыз, қатал синонимдерін қойсақ, ондай жағдайда теріс ұғым ретінде танылмай қалады. Себебі соңғы аталған (жауыз, қатал) ұғымдарының өзі жеке ұғымдық категориясы бар оң ұғым ретінде айқындала алады.

2. *Қатыстық ұғымдар* дегеніміз – айналасында міндетті түрде сол ұғымның мазмұнын ашу үшін қолданылатын ұғым-атаулардың болуын талап ететін ұғымдар категориясы. Мысалы, басшы – орындаушы, қызметкер, жұмысшы, мекеме, т.б. Оқушы – оқытушы, мұғалім, репетитор, мектеп, сабақ, т.б. *Қатыссыз ұғымдар* дара қолданыста да тәуелсіз мазмұн, мағынаға ие бола алатын, қатысты ұғымдарды қажет етпейтін ұғымдар категориясы деп саналады. Мысалы, адам, жер, махаббат, өмір.

3. *Жинақтаушы ұғымдар* қатарына біртекті заттар мен құбылыстардың жинақталған атауын тұтас күйінде білдіру мақсатында қолданылатын ұғымдар жатады. Мысалы, үйір, отар, орман. *Тармақтаушы ұғымдар* топ, жиынтық, жинақ бола алатын ұғымдардың құрамындағы атауларды жеке, дара танытылуына негізделеді. Мысалы, жұлдыз-тармақтаушы (шоқжұлдыз-жинақтаушы ұғымы), қой-тармақтаушы (отар-жинақтаушы ұғымы), жылқы-тармақтаушы (үйір-жинақтаушы ұғымы).

4. *Деректі (нақты) ұғымдар* тек заттың өзін немесе оның топтық, тектік, кластық жіктелімін танытады. Демек, көзбен көріп, қолмен ұстауға келетін дүниелердің болмысын ұғындырады. Ал абстрактілі (дерексіз ұғымдар) заттың не құбылыстың қасиетін, ерекшелігін, өзара қатынастарын айқындайды.

5. *Эмпирикалық ұғымдар* бақыланатын нысандар мен олардың қасиеттері туралы ұғымдар. Ал *теориялық ұғымдар* бақыланбайтын нысандар мен құбылыстар туралы ұғымдар [2]. Егер эмпирикалық ұғымдар көзбен көріп, қолмен ұстауға келетін нысандардың жалпы қасиеттерін салыстыру арқылы анықталады. Ал теориялық ұғымдар зерттелінетін нысан не құбылыс туралы

бұған дейінгі анықталған тұжырымдар, формулалар, анықтамаларға сүйену арқылы айқындалады. Кез келген материалдық заттың атаулық болмысы нақты эмпирикалық ұғым болып саналады. Ал оның тікелей бақыланатын, зерттелетін қасиеттері абстрактілі (дерексіз) эмпирикалық ұғымдары болып табылады.

А.Долгополовтың тұжырымдамасы бойынша жалпы ұғымды екі топқа жіктеуге болады: 1) Қоғамдық ұғымдар – әлеуметтік ортадағы әлеумет пікірі арқылы реттеліп отыратын ұғымдар. 2) Адамзат-тық ұғымдар – кез келген жеке адамның (тұлғаның) өз пайымдауы бойынша анықталатын ұғымдар [3].

XVIII ғасырдағы орыс философиялық сөздігінде (Антиох Кантемир мен Григорий Теплов) ұғым термині «идея» мағынасымен синонимдес түсіндірілген. И.Канттың зерттеуінде, ұғым термині «жалпы түсінік» мәнінде ұғындырылған. И.Канттың берген анықтамасы бойынша: «Ұғым – бұл бірқатар заттар мен құбылыстарға ортақ жалпы түсініктер, осыған орай бұл түсініктер әртүрлі нысандардың бойындағы ұқсас мәндерді жинақтауға негіз болады» [4]. Гегельдің анықтамасы бойынша, ұғым – кез келген жалпылама көріністің мәні бола алмайды, яғни кез келген біртекті нысандарға меңзей қарауға болмайды, ұғым ең алдымен зат не әрекеттің өзіндік мәнін, шынайы ақиқатын ұғынудан басталады [5]. Гегельдің түсінігінше, ұғым арқылы екі заттың ұқсастығы мен айырмашылығы емес, заттың табиғи ақиқат болмысы ашылуы тиіс. Нысанның табиғи ақиқат болмысы ашылған жағдайда оның өзіндік ерекшелігі, басқаларға ұқсастығы мен айырмашылығы сол сәтте-ақ айқындала бастайды. Сондықтан, ұғым бойында зат не әрекеттің табиғи шынайы ақиқатын танытатын абстрактілі таныммен қоса, оның ерекшеліктерін айқындайтын түсініктер (представление) де қоса қызмет атқарады. Демек, ұғым формасы жалпылама диалектикалық тұтастыққа негізделген және ол сан алуан ерекшеліктер, қасиеттер, белгілер арқылы ашылып, таралатын *пайымдау, ой қорыту формаларымен* толығып отырады.

Демек, ұғымға тән критерийлер мынадай:

1. Ұғым белгілі бір зат не әрекеттің қасиеттеріне негізделу арқылы жасалады.

2. Қасиеттердің екі негізгі топтары болады: ішкі және сыртқы. Сыртқы қасиеттер тікелей, ешнәрсеге тәуелсіз анықталады, сыртқы қасиеттердің болуы ұғымның негізделуіне жол ашады, ал олардың қайдан пайда болғаны ұғым тудыруда аса маңызды емес. Ішкі қасиеттер сыртқы қасиеттердің қызметін логикалық тұрғыдан бақылау барысында қалыптасады, сондықтан ішкі қасиеттер – көзге көріне бермейді, ерекше мән бере бермейтін, терең ойлану, ұғыну кезінде түйсінілетін қасиеттер.

3. Күрделі ұғымдарды анықтауда, шешім шығаруда ішкі қасиеттердің қызметіне көбірек жүгінеді. Себебі бірнеше салыстырмалы қасиеттерге талдау жасау арқылы оңтайлы шешімге қай операция лайық келетінін таңдауда ішкі қасиеттердің маңыздылығы, қызметтілігі жоғары мәнге ие болады.

4. Дәстүрлі түсінік бойынша, ұғым дегеніміз – бұл сыртқы қасиеттерден туындаған логикалық байланымдардың (конъюнкция) нәтижесінде қалыптасатын ішкі қасиеттердің ерекше көрінісі.

5. Кез келген сыртқы қасиетті ұғымның логикалық терістелуі ретінде қарастыруға болады. Ал ішкі қасиеттер нақты шешімге негізделеді.

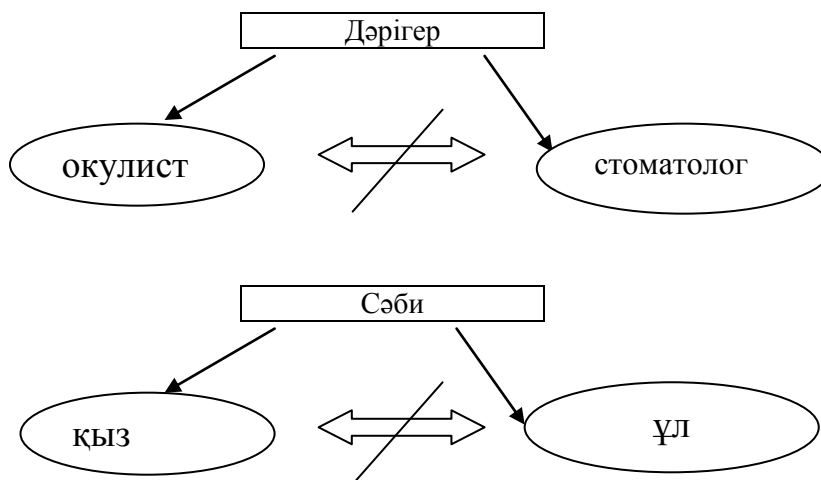
Психологиялық зерттеулерге сүйенсек, ұғым тұрақты, өзгермейтін болмыс болып саналады. Сондай-ақ ұғымның қалыптасуы адамның жас ерекшелігіне де қатаң тәуелді болмайды. Дегенмен, ұғым санада біртіндеп қалыптасады. Солай бола тұрса да бала танымында ұғым қалыптаспаған деп қателесуге де болмайды. Себебі балалар санасындағы ұғым ересектер санасындағы шынайы ақиқат ұғымнан өзгеше. Сондықтан адамның жас ерекшелігіне қарай ұғымдардың түрленіп отыратын жағдайлары кездеседі.

Алғашқы ұғымдар (предпонятие) – толықпаған ұғым, яғни Ж.Пиаже зерттеуі бойынша түсіндіретін болсақ, балалардың (2-7жас) когнитивтік даму операциясы алдындағы кезеңі. Алғашқы ұғымдар нақты және бейнелі болады, бұл ұғымдар жеке нысанға да, зат не құбылыс топтамасына да қатысты болмайды, алғашқы ұғымдар тек трансдуктивті ойлау көмегімен қалыптасады, екі заттың ұқсастығы мен айырмашылығы тек шашыранды ойлау негізінде ғана жүзеге асырылады және жекеден жалпыға емес, жекеден жекеге ауысу сияқты ойлау жүйесінде көрініс табады.

Ойлау жүйесінде ұғым үйлесетін және үйлеспейтін категорияларға жіктеледі. Үйлесетін ұғымдардың жіктелімі:

Мәні бірдейлік категориясы. Екі ұғымның мағыналық жағынан үйлесімділігі лингвистика ғылымында синонимдер, мағыналас сөздер, полисемиялар деп аталады. Логикалық тұрғыдан бірдей мәнді категориялар мынадай түсіндіріледі: екі атаудың мәні бірдей, себебі олардың көлемі өзара сәйкес келеді. Яғни ұғым көлемі $S=P$ ұғым көлеміне. Демек, мәні бірдей атаулар бір текті заттар қатарына жатады, бірақ олар әртүрлі тәсілдермен сипатталады. Мысалы, үй, там, ғимарат, пәтер, баспана, т.б.

Қиылысу категориясы. Екі атаудың ұғымдық көлемі ұқсас, бірақ олар бірінің орнына бірі мағыналық жағынан жұмсалмайды. Мысалы,

немесе

Яғни жалпылама ұғымдары ортақ, бірақ жеке қолданыста бірінің ұғымын екіншісі толықтыра алмайды.

Бағыныштылық категориясы. Бір ұғымның көлемі екінші ұғымның көлеміне енеді, яғни соның бір бөлшегі ретінде қабылданады. Мысалы «үшбұрыш» ұғымы мен «тікбұрышты үшбұрыш» ұғымы бағынышты ұғымдар. Яғни «тікбұрышты үшбұрыш» «үшбұрыш» ұғымына бағынышты. Себебі кез келген тікбұрышты үшбұрыш әрқашан үшбұрыштар қатарына жатады. Бірақ кез келген үшбұрыш тікбұрышты үшбұрыш бола бермейді. Бағыныштылықты осыдан байқауға болады. Егер бағынышты ұғымдардың жалпылама ортақ атауы болса, онда басыңқы атау – тегі, ал бағынышты атау – түрі болып саналады. Мысалы, төртбұрыш – тегі, шаршы, ромб – түрлері.

Қарама-қарсылық (жоққа шығару) категориясы. Ұғым мәндері бірін-бірі толықтай жоққа шығаруға негізделеді. Ұғым болмысында қарама-қарсылықтың екі түрі болады:

1. Жоққа шығаратын екі ұғым мәндері бірін-бірі әмбебап мазмұнға дейін толықтырады. Мысалы, жұп және тақ сандар.

2. Жоққа шығаратын мәндер ұғым мазмұнының бір бөлігін ғана құрайды. Мысалы, ақ пен қара. Түр-түстердің басқа түрлері бұлайша бірін-бірі түбегейлі жоққа шығара алмайды.

Үйлеспейтін ұғымдар – бұл мәндері сәйкес келмейтін ұғымдар. Яғни бұл ұғымдардың бойында ортақ мәнділікті біріктіретін белгілер мен қасиеттер жоқ деген сөз. Үйлеспейтін ұғымдардың қатынасын былайша талпа көрсетуге болады:

1. *Жарыса бағынатын қатынастар* (координация) – өзара қиылысатын бірнеше ұғымдардың жалпы атауға бағынуы. Мысалы, А – ағаш, Ә – емен, Б – қайың, В – қарағай, Г – терек, Ғ – шырша, Д – үйеңкі, т.б. Бұл жерде А – аталған бірнеше ұғымдарды бағындырушы жалпы басыңқы атау болып тұр. Бірақ Ә,Б,В,Г,Ғ,Д ұғымдарының арасында ешқандай үйлесімділік жоқ, олар тек басыңқы ұғымға жарыса бағынатын қатынаста ғана ортақтық таба алады. Ал жекелей алғанда терек шыршаға, үйеңкі қайыңға немесе қарағай еменге үйлеспейтіні белгілі.

2. *Қарама-қайшы (кереғарлық) қатынастар* – бір ұғым мәнінде екінші ұғымды толықтай жоққа шығаратын қарсы белгілердің болуы. Бір ұғымның бойындағы жиынтық мәндер келесі бір ұғымның бір ғана мәндік бөлшегін құрауы мүмкін. Сондықтан қарама-қарсы ұғымдардың мәндік жиынтығы кереғар ұғымды тудыруға нұқсан келтірмейді. Мысалы, биік-аласа. Үздік оқушы-екі алғыш оқушы. Осы ұғымдар арасында жақсы-нашар, орташа сияқты жиынтық мәндер бар. Бірақ олар қарама-қайшы қатынасты тудыра алмайды. Қарама-қайшылық қалыптасуы үшін мәндері өзара жоққа шығаратын шеткі мағыналар таңдалып алынуы тиіс.

3. *Қарсылық қатынасы (контрадикция)* – бір ұғымның бойында екінші бір ұғымды терістейтін, мойындамайтын белгілерінің болуы. Қарсылық қатынастарында оң ұғымдар да, теріс ұғымдар да болады. Мысалы, жаман, жаман емес; ақ, ақ емес;

Ұғымды анықтау – бұл оның мазмұнын ашу. Мазмұн – бұл бір ұғымның құрамындағы қасиеттер мен белгілердің жиынтығы. Демек, ұғымды анықтау дегеніміз аталмыш ұғымға тән белгілерді нұсқау. Ұғымның бір түрі – дефиниция. Дефиниция – бұл анықтама, яғни ұғымның мазмұнын

ашатын логикалық операция. Мазмұны ашылуға тиісті, анықталатын ұғымдар *дефиниендум* деп аталады. Ал анықталатын зат не құбылыстың мазмұнын ашатын ұғымды *дефиниенс* деп атайды.

Мағынаны түйсіну, ұғыну әрекеті баланың (адамның) жас ерекшелігіне қарай ұғымның жүйелену, яғни жүйелілік әрекетіне байланысты қалыптасады. Демек, мағына мен форма арасындағы логикалық қатынастардың пайда болуынан бастап туындайды. Олай болса, тұрмыстық ұғымдардың ғылыми ұғымнан басты айырмашылығы логикалық пайымдау оқу үдерісінде жүзеге асырылатын болғандықтан, заттың табиғи болмысын танып білу адамзаттың өз мүмкіндігіне, өз бетінше пікір, ойқорыту жасау қабілетіне байланысты болып келеді. Әрине, тұрмыстық ұғымдар ретінде танылған зат не құбылыстары ғылыми ұғымдар ретінде бірінші болып танылады. Себебі олардың сыртқы қасиеттері ертеректен таныс. Ал енді алғашқы заттар мен құбылыстардың ішкі мәні мен мағынасын ажыратып танығаннан кейін, олардың заттық категориялық жіктелімі (ұқсастығы мен айырмашылықтарына қарай, ортақтықтарына қарай кластарға, топтарға, түрлерге, типтерге жіктеу) сияқты ой үдерісі қарқынды дами бастайды. Демек, тұрмыстық ұғымдардың ғылыми ұғымға, содан кейін қайтадан тұрмыстық ұғымдарға тармақталатын жағдайына да осы ой үдерісі негіз болады.

В.Соловьевтің пікірінше, біздің сөйленісіміздің әрқайсысы нақтылыққа ие. Яғни тіл заттар мен құбылыстардың метафизикалық табиғатынан тыс адамзат танымындағы айқын нақтылықты да куәландыруға негізделеді [6]. Демек, білімнің нақты көрінісі оның анықтылығында ғана емес, сондай-ақ жалпылама ортақ мағынасының берілуінде. Мағынаны сан алуан дәйектер негізінде таратып көрсету мүмкіндігі логикалық ойлау қабілетіне тікелей тәуелді. Яғни психологиялық күйден де тыс трансцендентті жағдайда ойлау қабілеттілігі де қажет етіледі деген сөз.

Бұнымен қоса тіл анықталған нақты білімді ғана жеткізіп қоймайды, сонымен қатар логикалық ойлаулық онтологиялық негізі болып саналады. Себебі В.Соловьевтың пайымдауынша, «тіл ешбір қатынасыз, өздігінен пайда болмайды. Сөз адамның ойлау әрекетін қозғалысқа түсіретін материалдық негіз болып саналады, тілдік қатынас арқылы сөз қолданысқа түседі, осылайша нәтиже жүзеге асады» [7]. Санадағы ой сөз болып жарыққа шығар алдында жинақталған бірқатар таным-түйсіктегі ақпараттарды таратып, жинақтап, біртұтас тұрақты белгілеуші ұғым қалыптастырады. Сөз ойлау әрекетіне жалпытұтастық форма ұсынады. Бұл – адамның психикалық үдерісіндегі эмпирикалық жағдайдың еркін қызмет ететінін көрсетеді. Демек, сөз дегеніміз - логикалық ойлаудың дара көрінісі (стихиясы). Яғни логикалық ойлау сөз болмаса әрекет ете алмайды. Қорыта келгенде, тиянақты сөйлеу саналы ойлай білуден басталады. Саналы ойлау үшін философиялық түйсіну және логикалық талдау жасау қабілеттері толыққанды даму қажет.

Ойлау әрекеті ақиқат дүниені логикалық формада, ұғым ретінде, пайымдау ретінде, ойқорыту ретінде бейнелеу үшін қызмет етеді. Логикалық ойлау формалары жалпылау, абстракциялау (декерсіздендіру), талдау, жинақтау, салыстыру, теңестіру сияқты логикалық әрекеттер базасында қалыптасады. Осылайша, логикалық ойлау жүйесі ақиқат танымға қарай сатылай дами бастайды. Жалпы алғанда логика адамның танымдық әрекетінің тұтас қызмет етуін қамтамасыз етеді және сезім мен зердесінің біртұтастықта болуына септігін тигізеді, сондай-ақ сезімдік тәжірибесі арқылы жиналған ақпараттарды жүйелі түрде жалпылап, ойқорыту қызметін арттыруға негіз болады. Логикалық ойлау қалыпты адамның сөйлеген сөзі де жүйелі сапалы болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жиренов С.А. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің тілтанымдық сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы, 2016. – №1(55). – Б.27-30.

2 Рузавин Г.И. Методы анализа и построения научных теорий. <http://www.childpsy.ru/lib/articles/id/9577.php>. 11.08.2017.

3 Долгополов И.А. Структура бытия и структура экзистенции // Парадигма: очерки философии и теории культуры. Под редакцией проф. М.С. Уварова. – СПб.: изд-во «Барс», 2005. Вып.3. – 159 с.

4 Иммануил Кант. Лекции о философском учении о религии / И.Кант; пер. с нем. Л.Э. Крыштон. – М.: Канон+, 2016. – 384 с.

5 Гегель. Наука логики. – СПб.: Наука, 1997. (Слово о сущем). Переиздана в 2005. <http://uchebilka.ru/filosofiya/9120/index.html>. 11.08.2017.

6 Соловьев В. Полное собрание сочинений и писем. – Т.1. – Москва, 2000. – 180 с.

7 Соловьев В.С. Достоверность разума // Соч.: В 2 т. – М., 1990. Т.1. – С.798.

А.Б. Амирбекова¹
¹Институт языкознания им. А.Байтурсынова,
г. Алматы, Казахстан

ЯЗЫК И МЫШЛЕНИЕ: ПРОБЛЕМЫ ПОНИМАНИЯ И ПОНЯТИЯ

Резюме

В статье рассматриваются подходы к определению понятия языкового значения в лингвистике. Проблема значения в его отношении к внеязыковой действительности и к другим значениям в лексико-семантической системе языка, особенности формирования понятия и его функционирования в языковом сознании индивида на сегодняшний день остаются в ряду основных проблем когнитивной семантики. В статье рассматривается разница между языковым, предметным и ролевым значениями, а также между категориями «понятие» и «смысл». В статье демонстрируется то, что исследования в области «значения» привели лингвистов к идее «непрерывности» развития «психологического» значения. Автор приходит к заключению, что логические понятие является ключевым в современной лингвистике. Сложность процесса, связанного с формированием, организацией, развитием и функционированием значения, заключается в том, что данный процесс неразрывно связан с процессом «освоения мира» индивидуумом. В статье исследуются несоответствия во взглядах философов языка и лингвистов на основные языковые проблемы. В выводах указываются различия в подходах к исследованию центрального понятия лингвистики – слова – у представителей философии языка и лингвистики.

Ключевые слова: понятие, значение, смысл, дефиниендум, дефиниенс, контрадикция

A.B. Amirbekova¹
¹The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

LANGUAGE AND THINKING: PROBLEMS OF UNDERSTANDING AND CONCEPTS

Summary

The article considers approaches to define the concept of “meaning” in linguistics. The problem of “meaning” in its relation to extra-linguistic reality and other meanings in the lexical-semantic system of language, especially the formation of meaning and its functioning in the linguistic consciousness of the individual today are among the main problems of cognitive semantics. The article discusses the difference between language, subject and role meanings, as well as between the terms of “value” and “meaning”. The article demonstrates that research on-field “value” of linguists led to the idea of “continuity” of the “psychological” value. The author comes to the conclusion that the definition of “meaning” is the key concepts in modern linguistics. The complexity of the process associated with the formation, organization, development and functioning of the meaning is based on the fact that this process is inextricably linked with the process of “development of the world” by the individual.

Keywords: concept, value, meaning, definiendum, definition, counterdiction

FTAXP17.07.51

А.Т. Арзиева¹, Р.У. Арзиев²

¹«Өрлеу» БАҰО» АҚ Филиалы Алматы қаласы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,
Алматы қ., Қазақстан

²«Өрлеу» БАҰО» АҚ Филиалы Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,
Алматы қ., Қазақстан

«ҚҰТТЫ БІЛКТЕ» ОМОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа

XI ғасырда өмір сүрген атакты ғұлама Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білік» поэмасы – сол кездегі түркі халықтарының философиялық пікірінің ғана емес, көркем ойлауының, дүниені поэтикалық тұрғыдан түсіндірудің, қабылдауының ерекше және негізгі бір көрінісі. Мақалада тілде сирек кездесетін құбылыстардың бірі омонимдерді поэмада қолдану ерекшелігі қарастырылған. «Құтты білікте» омонимдер екі түрлі мақсатта

қолданылған: ұйқас және сөз ойыны ретінде. Арап-парсы поэтикасына тән «тәжніс» деп аталатын стилистикалық фигурада омонимдер ұйқас және сөз ойыны ретінде қолданылса, түркі тілдеріне тән «түйұқ» жанрында тек ұйқас ретінде қолданылған. Тәжніс омонимдік ұйқасқа негізделген екілік, немесе бәйіт. Белгілі болғандай, поэма аруздың месневи, яғни екі ұйқастық өлең формасында (аа; бб; вв;) жазылған. Бұл форма тәжністі қолдануға қолайлы жағдай туғызған. Тәжніс арап-парсы поэтикасында ең негізгі стилистикалық фигура есептелген. Поэмада омонимдердің ұйқас ретінде қолданылуы көп кездеседі.

Түйін сөздер: «Құтты білік» поэмасы, түркі халықтарының философиялық пікірі, поэтикалық тұрғыдан, тілде, тәжніс, құбылыстар, омоним, ұйқас, сөз ойыны, стилистикалық фигура, жанр

Тіл білімінде омонимдер туралы екі түрлі көз қарас бар. Бірінші, яғни дәстүрлі көзқарас бойынша, омонимдер қатарына тек фонетикалық жағынан ұқсас, бірақ генетикалық жағынан бір-біріне байланысы жоқ және тарихи даму үдерісінде дыбыстық ұқсастыққа ие болып қалған сөздер кіреді. Мұндай гетерогендік омонимдерге кірме сөздермен төл сөздер арасындағы кездейсоқ дыбыстық жағынан ұқсас сөздер де кіреді. Екінші көзқарас бойынша, омоним сөздер қатарына гетерогендік омонимдерден басқа, баста бір сөз болған, кейіннен оның мағыналары дамып бір-бірінен семантикалық байланысы үзіліп қалған сөздер кіреді. Мұндай омонимдер гомогендік омонимдер деп аталады. Кейінгі кездерде екінші көзқарас кеңірек қолдауға ие болып жатыр.

Жүсіп Баласағұндың «Құтты білік» поэмасы поэтикалық шығарма болғандықтан, біз тек мәтіндегі мақсатты түрде қолданылған омонимдерді қарастыруды дұрыс көрдік.

Омонимдер тілде сирек кездесетін құбылыс болғандықтан, оларды көркем шығармада қолдану үлкен шеберлікті талап етеді.

Көркем әдебиетте сөз ойындары (каламбур), арап-парсы поэтикасына тән «тәжніс» деп аталатын стилистикалық фигура, түркі тілдеріне тән «түйұқ» жанры омоним сөздерді мақсатты түрде қолдануға негізделген. Тәжніс пен «түйұқ»та омонимдер ұйқас ретінде қолданылады. «Құтты білікте» тәжніс көп қолданылған. Тәжніс омонимдік ұйқасқа негізделген екілік, немесе бәйіт. Белгілі болғандай, поэма аруздың месневи, яғни екі ұйқастық өлең формасында (аа; бб; вв;) жазылған. Бұл форма тәжністі қолдануға қолайлы жағдай туғызған. Тәжніс арап-парсы поэтикасында ең негізгі стилистикалық фигура есептелген. Ол туралы Рашид әд-дин Ватват және Мусулманқұловтар еңбектерінде жанжақты сөз болады. Алишер Наваи өзінің «Муһакамәтул лұғәтәйн» атты түркі және парсы тілдерін салыстырып талдайтын кітабында тәжністі қолдануға түркі тілдері парсы тілінен қарағанда бейімдеу екендігін және олардың шығарманың көркемдігін арттырады деген пікір айтады [1, 246].

Ұйқас омоним сөздер арқылы келгенде, олар оқушының зейінін бірден өзіне тартады, өлеңнің экспрессив қасиетін артырады. Мысал үшін, «Құтты біліктегі» ал «қулық» – ал «алқызыл түс» – ал «алу» омоним сөздеріне негізделген бәйіттерді келтіріп көрейік:

2356 Әң ашнұ яғықа кәрәк һилә ал,
Бұ һилә билә қыл яғы мәңзі ал.
(Ең алдымен жауға керек айла, ал (қулық),
Бұл айламен қыл жаудың меңзін ал (алқызыл).

4445 Нәгү қолса бәргіл, кәрәк болса, ал,
Көні көрдүм ұшбұ күтү билмез ал.
(Не сұраса бер, керек болса, ал,
Дұрыс көрдім осы еш білмейтін ал (айла).

«Әліг» сөзіне де да арнайы тоқталып өткен артық болмайды. Бұл сөздің «Құтты білікте» бес омонимі кездеседі: 1. Әліг – «патша». 2. Әліг – «елу». 3. Табыс септік қосымшасымен келген сөздер: әліг «қолын» – әліг «елді» – әліг «күш-қуаты». Оларды Жүсіп төмендегідей қолданған:

368 Отуз йығмышын яндрү алды әліг,
Нәгү қылғай алтмыш тәгүрсә әліг.
(Отыз жинағанын қайтарып алды, әліг (елу),
Не істейін алпыс тигізсе әліг (қолын).

1796 Янут бәрді Өгдүлміш айды әліг,
Үзүн кәч яшасу бұ үстәң әліг.
(Жауап берді Өгдүлміш, айтты: Әліг (патша),
Ұзақ, кеш жасасын бұл үстәң әліг (жомарт).

2139 Қылыч бірлө бәгләр ұзатұр әліг,
Қылычсыз ұсал бәг басұмаз әліг.
(Қылыш пен бектер ұзатады әліг (қолын),
Қылышсыз осал бек, баса алмайды әліг (елді).
3040 Ақылық білә бәкләгү ол әліг,
Ақылық білә бәг бәдүр ай әліг.
(Жомарттық пен бекітеді ол әліг (елді),
Жомарттық пен бек байиды, ей әліг (патша).

5476 Нәлүк болды ажыз өзүң ай әліг,
Қамұғ әдгү қылғұ күчүң бар әліг.
(Неге болдың әлсіз өзін, ей, әліг (патша),
Барлық ізгілік жасауға күшін бар, әліг (әлің).

Жалпы, «әліг» сөзінің жоғарыда қаралған омонимдерінің тәжністе ұйқас болып келуі көп кездеседі. Бұлардың арасында әліг «қол» фразеологиялық тіркестерде келгендіктен, метафоралық мағынада қолданылады: ұзатұр әліг (кейде сұнғұ әліг) «қолын созу», яғни әсер күшін, билігін кеңейту; әліг бәрді «қолын берді», яғни көмектесті; үстәң әліг «үстіңгі қол», яғни жомарт; көтүрсү әліг «қолын көтеру», яғни үмітін үзу; тәгүрмә әліг «қолын тигізбеу», яғни ұрыспау, тиіспеу. Жоғарыда мысалға келтірілген тәжністер «тәжніс-и тамм» (толық тәжніс) деп аталады [2, 226]. Себебі ол омонимдер толық дыбыстық ұқсастыққа ие. Арап-парсы поэтикасында тәжністегі ұйқастың бірі күрделі сөздерден тұратын «тәжніс-и мурәккәб» деп аталатын түрі де бар. Мұндай тәжніс «Құтты білікте» аз қолданылған:

2221 Сақыш сақлықын болды аты сақыш,
Көрү барса сақыш әді өк сақ іш.

(Сақыш (математика) сақтығынан болды аты – сақыш (математика),
Қарап көрсең, сақыш (математика) еді өте сақ ыш (сақ іс).

Бұл бәйітте Жүсіп тәжністі қолданудан басқа, сөздің келіп шығуын сөз ойыны ретінде берген. Тәжніс-и мурәккәб 165 бәйіте де кездеседі:

165 Тілін әмгәміш әр нәгү тәр әшіт,
Бұ сөз ішкә тұтғыл өзүңә әш әт.
(Тілінен азап көрген ер не дейді, әшіт (тыңда),
Бұл сөзді іске тұт, өзіңе әш әт (дос ет).

«Құтты білікте» омонимдерге негізделген сөз ойындары да қолданылған.

4246 Бұ бәгләр әві аты қаршы тұрұр,
Бұ қаршы ічіндәкі қаршы тұрұр.
(Бұл бектер үйінің аты қаршы (сарай),
Бұл қаршы (сарай) ішіндегілер қаршы (қарсы) (бір-біріне).

Бұл бәйітте «қаршы» сөзінің екі омонимін (орда, сарай мағынасындағы «қаршы» сөзі мен қарама-қарсы мағынасындағы «қаршы») сөз ойыны ретінде қолдану арқылы, Жүсіп сол қоғамдағы бектердің арасындағы қарама-қарсылықтарды, таусылмайтын тақ үшін күрестерді көрсетеді [3, 616].

«Құтты білікте» «қара» сөзінің «қара түс» және «қарапайым халық, бұқара» мағыналарын білдіретін омонимдерін де екі бәйітте сөз ойыны ретінде қолданылған [4, 1370].

4323 Қара қылқы барча болур қап қара,
Қара қылма өзні күдәзгү тұра.
(Қара (халық) қылығы барлығы болады қап қара,
Қара қылма өзіңді, күзет дұрыс).

986 Қара қылқы тәңсіз ява сөзләгән,
Ява сөз тұрұр бұ қара баш йәгән.
(Қара (халық) қылығы нашар, босқа сөйлеген,
Бос сөз бұл қара басты жеген).

564 Бұ мұндағ кішіләр болұр әді қыз,
Бұ қыз қызлығы қыз аты қылды қыз.
(Мұнай кісілер болады қыз (аз, сирек),
Бұл қыздың қызлығы (сиректігі, аздығы) қыз атын қылды қыз.

3372 Нәгү тәр әшітгіл кіші өдрүмі,
Ұрұғ кәсмәгүкә кіші ол әмі.
(Не дейді тыңда, кіші (кісі) жақсысы,
Ұрық кеспеуге кіші (әйел) емі).

330 Болұр өтрү ішлер пүтүн һәм пышығ,
Білікліг кішіләр пышығ йәр ашығ.
(Болады барлық істер бүтүн және пышығ (піскен),
Білімді кісілер пышығ (пісіріп) жейді асты).
«Құтты білікте» тек бір рет қана түйүк қолданылған [5, 135-147].
1993 Қаю әрдә болса, ұқұш бірлә өг,
Аны әр атағыл, нәчә өгсә өг.
1994 Ұқұш өг білік кімді болса, түгәл,
Явуз әрсә, кәд тә, кічиг әрсә өг.
(Қай ерде болса, ақыл мен өг (парасат, ақыл),
Оны ер деп ата, қанша мақтасаң өг (мақта).
Ақыл, парасат, білім кімде болса түгел,
Жаман болса, ... кіші болса өг (үлкен).

Бұл түйүк туралы атақты түркітанушы А.Н. Самойлович былай деп жазады: «Стихи 23-24 дают крайне редкий в «Кутадгу билик» случай полной игры рифм в четверостишии, напоминающем «туюги» чагатайских поэтов Лютфи, Наваи, Бабура. В этом четверостишии рифмующим словом трижды является «өг» в трех разных значениях, из коих два первых общеизвестны: «ум» и «хвала», а третье впервые дается Махмудом Кашгарским «өг» значит, в третьих взрослых» [6, 17].

Егер тәжніс арап-парсы поэтикасына тән болса, түйүк түркі поэтикасына тән жанр. Ол туралы Наваи да жоғарыда аталған еңбегінде айтып өтеді. Түркі поэтикасын жан-жақты зерттеген И.В. Стеблева түйүк келіп шығуы және оның формасы мен мазмұнының байланысы туралы екі үлкен мақала жазған [7, 45-58].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Алишер Навоий. Танланган асарлар. – 3 т. – Тошкент, 1948. – 246 б.
- 2 Арзиев Р. «Кутадгу билик» вә униң лексика-стилистикалық алаһидиликлири. – Алматы, 1996. – 226 б.
- 3 Баласағұн Жүсіп. Құтты білік /Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев/. – Алматы, 1986. – 616 б.
- 4 Йүсүп Хас Һажип. Кутадгу билик. – Бейжин, 1984. – 1370 б.
- 5 Кутадгу билиг. 1. Метин. Арат Р.Р. 3. Баскы. – Анкара, 1991. – 656 с.
- 6 Самойлович А.Н. Из поправок к изданию и переводу «Кутадгу билик» // ДАН СССР-В, 1924.
- 7 Стеблева И.В. О происхождении жанра туюг // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1970. – С.135-147.

А.Т. Арзиева¹, Р.У. Арзиев²

¹*Институт повышения квалификации педагогических работников по г. Алматы
ФАО «НЦПК«Өрлеу»*

²*Институт повышения квалификации педагогических работников по Алматинской области
ФАО «НЦПК«Өрлеу»*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОМОНИМОВ В «КУТАДГУ БИЛИК»

Резюме

Поэма «Кутадгу билик (Благодатное знание)» великого просветителя Юсуфа Баласагунского, жившего в XI веке, представляет собой не только философские взгляды тюркских народов того времени, в этом произведении

раскрываются примеры художественного осмысления и восприятие мира с точки зрения поэтического понимания. В статье рассматриваются особенности применения омонимов, редко встречающиеся в языке. В «Кутадгу билик» омонимы употребляются в двух значениях: как само понятие и как игра слов. Если присуще поэтике арабо-фарси стилистической фигуре «тәжніс», омонимы рассматриваются как само понятие и как игра слов, то присуще тюркским языкам «түйүк» рассматриваются только как само понятие. В поэме использование омонимов как само понятие встречается больше.

Ключевые слова: поэма «Кутадгу билик», тюркские народы, философские взгляды, с точки зрения поэтики, в языке, редко встречающиеся, явление, омонимы, игра слов, стилистические фигуры, жанр

A.T. Arziyeva¹, R.U. Arziyev²

¹Institute of proffes increases qualifications pedagogical workers Almaty branch of JSC NCPD «Orley»

²Institute of proffes increases qualifications pedagogical workers Almaty region branch on the area of JSC NCPD «Orley»

THE USE OF HOMONYMS “KUTTI BILIK”

Summary

The most famous poet of the 11th century J. Balasagun's poem “Kutti bilik” is not only view of philosophical point of the Turkish people but also is a view of their thinking, explaining and accessing the world in the point of poetics. One of the phenomenon that is rarely used everyday language the use of homonyms in a poem is given in the article. The homonyms that are given in “Kutti bilik” have two targets: similarity and word game. The homonyms of stylistics form that is called “tazhnis” correspond to arab-persian poetics and they are used in the form of similarity and game word, they are used only as similarities but in the Turkish language in genre of “tuik”. The use of homonyms in the form of similarities is frequently come across in a poem.

Keywords: the poem “Kutti bilik”, the Turkish people, philosophical point, in the point of poetics, frequently used, in a language homonyms, game word, stylistic form and genre

FTAXP 16.21.07

H.C. Әміржанова¹, С.Ж. Үркінбаев²

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ. Қазақстан*

*²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ. Қазақстан*

ЭКОЛИНГВИСТИКАНЫҢ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада эколингвистиканың аспектілері талданады. Лингвоэкологияның орталық нысаны – тілдің ортамен өзара әрекеті деп санауға болады. Экология биологиялық тұрғыдан көптеген ішкі топтарға ие болса, ал лингвоэкологияда тек үш түрлі аспекті туралы ғана айтуға болады. Атап айтқанда, бірінші аспект – дәстүрлі, тіл мәдениетімен, стилистикамен, риторикамен байланысты болады да, сөйлеу дұрыстығы, айқындығы, қисындылығы, мәнерлілігі және басқа да коммуникативтік қасиеттердің бұзылуына қатысты зерттеулерді қамтиды. Тіл экологиясының екінші аспектісі – интерлингвалдық. Бұл жеке этнос тілінің тіршілік ортасы ретіндегі көптілділікпен және тілдердің жойылып кету мәселесімен, демек Жер бетіндегі лингвистикалық алуантүрліліктің төмендеуімен де байланысты болатын аспект. Лингвоэкологияның үшінші аспектісін транслингвалдық деп те атауға болады. Ол бір тілдің, бір мәдениеттің бірліктерін, құралдарын, реалийлерін өзге мәдениетке тән екінші бір тілдің аясында және соның құралдары арқылы қолдануға байланысты. Бұл аспектінің қолданылатын жері – көркем әдебиет, фольклор, публицистика.

Түйін сөздер: лингвоэкология, тілдік орта, тіл экологиясы, экология, тіл тазалығы, тіл

Соңғы онжылдықта филологияда «лингвоэкология» немесе «лингвистикалық экология» термин-ұғымы белсенді түрде зерттелуде, бұл ұғымды алғаш рет 1970 жылы Э.Хауген «Тіл экологиясы» деп аталатын дәрісінде қолданған болатын [1]. Аталмыш мәселенің қойылуындағы жаңалық тіл мен

ортаның өзара әрекетімен анықталады. Бұл ұғымға, мәселен Б.Н. Головиннің еңбектерінде [2] атап көрсетілгендей, тіл мәдениетіне қатысты барлық құрамдастардың әлсіреу немесе нашарлау үрдістерін зерттеу нәтижелері жинақталған. Жаңа лингвистикалық пәннің қалыптасуына В.А. Звегинцев биосферамен тығыз байланысты психосфера ұғымы арқылы айтарлықтай үлес қосты. Егер «биосфера адамның жалпы тыныс-тіршілігін қамтамасыз ететін орта түзетін болса, ал психосфера адамның психикалық, интеллектуалдық, рухани өмірі өтетін аса қажетті орта болып табылады... Адам бірегей жанды организм ретінде өзінің құрылысы жағынан биосфераға да, психосфераға да тең дәрежеде бағытталған» [3, 159-160]. Ал тілде психосфера мейлінше жан-жақты көрініс табады. Бұл тілдің бейнелі әрі мәнерлі көрсете білу қабілетімен, адамның санасымен қол жеткізілген барлық нәрсені өзінде қамтитын қоғамдық сананы сыйғыза алатын тілдің қызметімен байланысты, өйткені «тек осыншама білімдер қазынасын игеру ғана адамның қоғамдық тіршілігін қамтамасыз ете алса керек» [3, 55]. Ары қарай «адам өзі үшін тіл формасында өзі тудыратын психосферадан үзілді-кесілді ажырауы мүмкін еместігі» атап көрсетіледі [3, 163]. Мақсатты бағытталған адам әрекетінің барлық түрі тілдің қатысуымен немесе тіл арқылы іске асады. Психосфера биосфера тәрізді адам бойынан тарайтын күштердің әсерімен өзгеріп отырады.

Қазақ тіл білімінде *экология, лингвоэкология, тіл экологиясы, тілтанымдық экология, тіл саламаттығы* терминдері Н.Уәлидің зерттеулерінде, *лингвоцид* Ә.Жүнісбектің мақаларында қолданылған. Қазақ тілтанымында тіл экологиясының қарастыратын мәселелері негізінен тілдік орта, тілдік тұлға, тіл басқыншылығы, сөз манипуляциясы, сөздің девальвацияға, эрозияға ұшырауы т.б. ұғымдармен байланысты қолданылады. Лингвоэкология (тілтанымдық экология) білімінің бір саласы ретінде қазіргі кезде кеңейе түсті. Қарастыратын негізгі объектісі:

- тілдік орта;
- тілдің саламаттылығы;
- тілдің мәдениетпен, семиосферамен байланысы;
- сөз энергетикасы, сөз энергетикасының жасампаздық күші;
- тілдің биосферамен, тірі табиғатпен байланысы;
- сөздің рухани мәнділігі;
- сөздің жеке тұлғамен, халықтың тағдыры, мінезімен байланысы т.б.

Тілтаным экологиясы сөз мәдениетіндегі мәдени дәстүрдің бұзылмауын, «қиратылмауын»; инвективалардың (тұрпайы, дөрекі мазмұндағы тыйым сөздердің) легализацияланбауын басты назарда ұстайды.

Қазақ тілінде лингвоэкология, эколлингвистика, тіл экологиясы деген арнайы зерттеулер аз болғанымен, осы бағыттағы зерттеулер жеткілікті. Олардың көпшілігі тіл мәдениеті, стилистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, дискурс және т.б. тіл білімі парадигмасында айтылып жүр. Таза лингвоэкология саласында Нұргелді Уәлиұлының мақаласы мен докторлық диссертациясының «Сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты зерттеуді жатқызуға болады. Сондай-ақ Д.Әлкебаеваның «Прагмастилистика» атты оқулығында эколлингвистикаға түсініктеме беріледі. Нұргелді Уәлиұлы: «Тіл-адамның тіршілік ортасы, белгілі бір қоғамдастықтың, ұлттық ұжымның рухани тіршілік ортасы. Қай-қайсымыз болсақ та белгілі бір тілдік ортада өмір сүреміз. Сол ортаны жұтатпай, аздырып-тоздырмай көркейту, көріктендіру, мәденилендіру сол тілдік ортадағы адамдардың рухани өсіп-жетілуіне, дамуына игі ықпалын тигізеді» [4, 11], – дей келе, тілдік ортаны сақтап қалу баршамыздың міндетіміз екенін айта отырып, бүгінгі күні лингвоэкологияның қаншалықты өзекті екенін көрсетеді. Профессор Н.Уәлиұлының «Ана тілі» газетінің 2009 жылы 26 ақпандағы санында «Тіл экологиясы» атты мақаласы жарияланды. Бұл мақалаға байланысты газет оқырмандарының сырттай конференция өткізуінің өзі тіл экологиясының өзектілігін білдіреді. Осы конференцияға қатысқан ф.ғ.д. Қ.Есенова «Бұл тақырыптың көтерілуі уақыт талабынан туындап отыр» десе, «Арыс» баспасының аға редакторы С.Қалуов «Бабаларымыз қазақ тілін бізге қалай таза күйінде қалдырса, біз де кейінгі ұрпаққа салалаы күйінде жеткізуге міндеттіміз..., тіл тазалығы үшін күрес те отан сүйгіштікті, патриоттықты қажет етеді», – деп, тіл экологиясында тілге деген сүйіспеншіліктің маңызды екенін көрсетеді. «Жұлдыз» журналының бөлім меңгерушісі З.Жұманова қаладағы жаралы жарнамаларды тілге тиек ете отырып, «Бізге де тіл тазалығы үшін сондай бір батыл қадам, тың шешім қабылдайтын кез әлдеқашан жеткен сияқты» деуі, лингвоэкологиялық мәселелерді көтеру, зерттеу керектігін нұсқайды [5, 14]. Бұл дегеніміз қазіргі кезде қазақ зиялылары үшін мемлекеттік тілдің мәселелері ғана емес, тіл экологиясы тұрғысынан тіл білімінде жаңа бағыттың пайда болуы бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Сонымен, лингвоэкологияның орталық нысаны – тілдің ортамен өзара әрекеті деп санауға болады – сонымен қатар бір үдеріс ретінде түсіну керек: сыртқы орта адам, социум арқылы тілге әсер етсе, ал тіл адам психосферасының орталық компоненті ретінде жалпы социумға және индивидке, белгілі бір кезеңдегі қоғамның өнегелік және руханилық деңгейіне ықпал етеді. Әйгілі латындық қанатты сөзбен айтқанда: «Саламатты қоғамда саламатты (экологиялық таза!) тіл». Басқаша айтар болсақ, қоғам өзі тіршілік етіп отырған биологиялық ортаны қорғағаны тәрізді, тілді де деструктивтік ықпалдардан сақтауға міндетті. Био және психосфераның онтологиялық параллелизмі терминологиялық және құрылымдық параллельдерге әсер етеді. Сонымен, егер экология биологиялық тұрғыдан көптеген түрлік ішкі топтарға ие болса, ал лингвоэкологияда қазіргі кезде тек үш түрлі аспекті туралы ғана айтуға болады.

Бірінші аспект – дәстүрлі, тіл мәдениетімен, стилистикамен, риторикамен байланысты болады да, сөйлеу дұрыстығы, айқындығы, қисындылығы, мәнерлілігі және басқа да коммуникативтік қасиеттердің бұзылуына қатысты зерттеулерді қамтиды. Осындай зерттеулердің нәтижелері А.П. Сковородниковтың еңбектерінде жинақталып, кеңінен өріс табады.

Тіл экологиясының екінші аспектісі – *интерлингвалдық* және жеке этнос тілінің тіршілік ортасы ретіндегі көптілділікпен және тілдердің жойылып кету мәселесімен, демек Жер бетіндегі лингвистикалық алуантүрліліктің төмендеуімен де байланысты. Әрбір табиғи адам тілі – әмбебап біртұтас табиғи адам тілін жүзеге асыру түрі, формасы. Жер бетіндегі бүкіл тілдер кез келген нақты бір тілді ұйымдастырудағы әлеуеттер түрлілігін және әмбебап қағидаттарды қамтитын өзіндік жүйені құрайды. Сонымен, әрбір тіл – жалпыадамзаттық тарихи тәжірибені де, сол сияқты бірегей ұлттық мәдениетті де сақтаушы болып саналады. Әрбір тілдің мәдени-тарихи құндылығы да, сонымен қатар лингвистердің тарихи миссиясы осыған байланысты. Лингвистердің тарихи миссиясы: адамзаттың тарихи жады үшін сөйлермендері көп болмаса да, қай кезеңдерде ол тіл коммуникация құралы ретінде қызмет атқармаса да әрбір тілді сипаттау, тіркеп отыру болып табылады.

В.Н. Ярцеваның дәлелдеуі бойынша «тіл экологиясы» терминін интерлингвалдық мағынада 1991 жылы профессор С.Вурм тілдердің жойылу себептерін қарастыру барысында қолданды. С.Вурм тілдік тіршілік ортасының кенеттен қысқарып немесе азаюына, немесе оларды анағұрлым басым бәсекелестердің ығыстырыуымен және бәсекеге қабілетті емес тілдердің жойылуымен байланысты табиғатта пайда болған экологиялық апаттардың арасында тікелей параллельдер жүргізді [6,10]. Жер бетіндегі тілдер санының азаю үдерісінің қарқындылығы экономикадағы, қоғамдастықтардың әлеуметтік құрылысындағы халықаралық интеграция және жаһандану үдерістерінің қарқындылығына, сол сияқты әлемдік қоғамдастықтың саяси, экономикалық және әскери полярлануы үдерісіне барабар екендігі анық (астам державалардың аз, әлі толық дами қоймаған мемлекеттердің басым болуы). Тілдердің жойылу салдарларында шек жоқ. Америкалық этнолингвист Д.Уиллис тілдің өлуі «тағы бір адам сөйленісінің жай жойыла салуынан да күрделі нәрсе. Тілдің өлуі – ол тұтас бір мәдениеттің өлуі» деп атап көрсетеді.

Лингвоэкологияның **үшінші аспектісін *транслингвалдық*** деп те атауға болады. Ол бір тілдің, бір мәдениеттің бірліктерін, құралдарын, реалийлерін өзге мәдениетке тән екінші бір тілдің аясында және соның құралдары арқылы қолдануға байланысты. Бұл аспектінің қолданылатын жері – көркем әдебиет, фольклор, публицистика. Ол – өзгетілдік шағын мәтіндерден цитаталар келтіру, бір тілден екінші бір тілге аудару тәжірибесі.

Кез келген ғылым тәрізді лингвистикалық экологияның өзіндік параметрлері мен категориялары бар екені даусыз. Әртүрлі ғылыми әдістерді қолдану арқылы лингвистикалық экологияны зерттеу кезінде, ғалымдар жаңа бағытта жаңа түсініктер мен терминдерді енгізді. А.А. Бернацкий [7], В.П. Коровушкин [8], Л.И. Скворцов [9], А.П. Сковородников [10], В.И. Шаховский [11], Л.М. Яо [12] тәрізді ғалымдар эколингвистика байланысты жаңа ұғымдарды, жаңа түсініктерді қалыптастырды. Мысалы, экологиялық қызмет, экологиялық сезіну, экологиялық ойлау, экологиялық мәдениет, экологиялық білім, лингвистикалық ауытқу, лингвистикалық синдром, лингвистикалық эмиссия (шығару) және т.б.

Экологиялық – бұл санына және оған келіп түсетін улы немесе оның тіршілік етуіне қауіп төндіретін басқа да элементтердің қауіптілік деңгейіне (дәрежесіне) кері пропорционал қоршаған ортаның сапасы. Психологияда экологиялық деп, табиғи және жаратылысы болып саналатын табиғи үйлесімдігін бұзбай талпыну арқылы оны қолдау туралы қамқорлық ретінде түсінеміз, ал ішкі экологиялық – жеке тұлға мен оның ой-өрісі, қылығы, қилеттілігі, құндылығы және сенімділігі арасындағы байланысты түсінеміз [13].

Сонымен, лингвоэкологияның – интралингвалдық, интерлингвалдық және транслингвалдық деп аталатын үш аспектісінің көріну жағдайлары белгіленіп, олардың жіктемелері ұсынылды. Зерттеу материалдары мен міндеттері бойынша мейлінше жан-жақты және сан қырлы жұмыс талдау қағидаттары мен амал-тәсілдерінің бірлігі мақсатында жеке бір ғылыми пәнде топтастырылуы тиіс, бұл лингвоэкологияны тіл білімінің жеке саласы ретінде дербестендірудің орынды екендігін тағы да дәлелдей түседі. Бұл пәннің мәні – пайдаланушылардың тікелей немесе өзге тіл/тілдер арқылы іске асыратын қарым-қатынасында өзара қатынасымен анықталатын белгілі бір кеңістіктік-мезгілдік континуумдағы жағдайы ретіндегі тілдің экологиясы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сковородников А.П. Лингвистическая экология: проблемы становления // НДВШ. Филологические науки, 1996. – №2. – С.64-69.
- 2 Головин Б.Н. Основы культуры речи. – Москва: Высшая школа, 1988. – 320 с.
- 3 Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – Москва: Просвещение, 1968. – 338 с.
- 4 Н.Уәлиұлы. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ... дисс. автореф. – А., 2007. – 24 б.
- 5 Ала-құла болған қайран тіл // Ана тілі, 2009. – №9 (950).
- 6 Ярцева В.Н. О судьбах языков в современном мире // Известия АН СЛЯ. – Т.52. – М.: Наука, 1993. – Т.52. – №2. – С.3-15.
- 7 Бернацкая А.А. О трёх аспектах экологии языка // Вестник Красноярского государственного университета: гуманитарные науки. – Красноярск, 2003. – №4. – С.122-124.
- 8 Коровушкин В.П. Основные атрибуты, понятия и термины эколлингвистики/лингвоэкологии // Череповецкие научные чтения – 2012: материалы Всероссийской научно-практической конференции: в 3-х ч. / отв. ред. Н.П. Павлова. – Череповец: ЧГУ, 2013. – Ч.1. Литературоведение, лингвистика, СМИ, история, философия, социология, политология. – С.102-106.
- 9 Скворцов Л.И. Экология слова, или Поговорим о культуре русской речи. – М., 1996. <https://www.livelib.ru/author/175274-l-i-skvortsov>. 12.08.2017
- 10 Сковородников А.П. К становлению системы лингвоэкологической терминологии // Речевое общение: специализированный вестник. – Красноярск, 2000. – Вып. 3(11). – С.70-78.
- 11 Шаховский В.И., Солодовникова Н.Г. Лингвоэкология: объект, предмет и задачи // Русский язык, литература в школе и вузе. – Киев, 2010. – №1 (31). – С.22-29.
- 12 Яо Л.М. Экологическое сознание современного российского общества: теоретико-методологические подходы: монография. – М.: ЦГЛ «РОН», 2004. – 195 с.
- 13 Есенова К.Ө. Қазақ тілі – тәуелсіз Қазақстанның келбетін көрсететін басты құрал // Абай ат. ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2016. – №3(57). – Б.28-31.

Н.С. Амиржанова¹, С.Ж. Уркинбаев²

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

¹Институт языкознания им. А.Байтурсынова,
г. Алматы, Казахстан

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОЛИНГВИСТИКИ

Резюме

В данной статье будет рассмотрено понятие эколлингвистики, активно разрабатываемое западными и отечественными учеными. Следует отметить, что как трактовка понятия «эколлингвистика», так и модели ее изучения отечественными и зарубежными лингвистами существенно расходятся. Мы попытаемся сопоставить различные точки зрения и сформулировать свое видение эколлингвистики в свете современных эколого-эволюционных парадигм. Первый аспект – традиционный, связанный с культурой речи, стилистикой, риторикой и включающий исследования нарушений правильности, ясности, логичности, выразительности и других коммуникативных свойств речи. А второй аспект экологии языка – интерлингвальный и связан с полиязычием как средой обитания отдельного этнического языка и с проблемой исчезновения языков. Третий аспект лингвоэкологии можно назвать транслингвальным. Он связан с использованием единиц, средств, реалий одного языка, одной культуры в контексте и средствами иного языка, принадлежащего другой культуре. Место положения этого аспекта – художественная литература, фольклор, публицистика.

Ключевые слова: лингвоэкология, языковая среда, экология языка, экология, язык, чистота языка

N.C. Amirzhanova¹, S.Zh. Urkinbaev²

¹The Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan

²The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

MAIN ASPECTS OF ECOLINGUISTICS

Summary

This article will consider the notion of ecolinguistics, actively developed by Western and domestic scientists. It should be noted that both the interpretation of the concept of "ecolinguistics" and the models of its study by domestic and foreign linguists differ substantially. We will try to compare different points of view and formulate our vision of ecolinguistics in the light of modern ecological and evolutionary paradigms. The first aspect is traditional, connected with the culture of speech, stylistics, rhetoric and including studies of violations of correctness, clarity, logic, expressiveness and other communicative properties of speech. And the second aspect of the ecology of the language is interlingual and is associated with poly linguistics as the habitat of a separate ethnic language and with the problem of the disappearance of languages. The third aspect of linguoecology can be called translingual. It is associated with the use of units, means, the realities of one language, one culture in context and the means of another language belonging to another culture. The place of application of this aspect is imaginative literature, folklore, and publicism.

Keywords: linguoecology, language environment, language ecology, ecology, language, language purity

МНРТІ 16.21.27

Г.Ф. Багирова¹

¹Азербайджанский университет языков,
г. Баку, Азербайжан

ФОНОВАЯ ИНФОРМАЦИЯ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Статья посвящена анализу феномена языковой личности. Отмечается, что понимание непосредственной выраженности человеческой личности в языке присутствовало в науке всегда и отмечалось уже в древности. Теория же языковой личности создается в трудах таких ученых, как В.В. Виноградов и Ю.Н. Караулов. В статье рассматривается проблема проявления языковой личности писателя. В качестве исследуемого материала избирается повесть Ф.С. Фитцджеральда «Алмаз величиной с отель Риц». Проводится герменевтический анализ, в результате которого определяется глубинный психологический и историко-культурный образ нарратора. Утверждается, что Ф.С. Фитцджеральд является представителем культурной традиции, сформировавшейся в «Новом свете» и создавшей «собственно американское сознание». Это сознание проявляется на двух уровнях: на уровне авторского повествования, где представлена языковая личность писателя, а также на уровне сознания и языковой личности героев. Феномен языковой личности автора-нарратора, как правило, манифестируется на бессознательном уровне, поскольку он не может убежать от себя, обмануть себя или достаточно эффективно сыграть роль другого.

Ключевые слова: язык, личность, культура, общество, текст, интерпретация, фоновая информация

Введение. Современное языкознание создает собственную терминологическую систему, собственный метаязык и соответственно научный аппарат. Это не просто обозначения старых представлений о языковых реалиях, но и новые понятия. «Языковая личность» представляет собой одно из наиболее актуальных понятий современного языкознания. Ясно, что это понятие не должно восприниматься само по себе, в изоляции от своеобразного семантического поля, созданного антропоцентрической парадигмой. Каждое из фундаментальных понятий современного языкознания часто воспринимается как абсолютное. В этом проявляется оценка как самого понятия, так и стоящей за ним реалии.

Основной материал. Термин *языковая личность* вполне может расцениваться как тавтологичный. Человеческая личность проявляет себя в языке. Так и народы оставляют о себе память в письменах. В истории культуры принято различать письменный и дописьменный периоды. Само по себе письмо

ориентировано на сохранение речи, языка. В этой связи уместно было бы вспомнить М.Хайдеггера. Обычно лингвисты, упоминая немецкого философа, повторяют ставшую расхожей фразу о том, что он называл язык не иначе как *домом бытия*. В фундаментальном труде М.Хайдеггера «Бытие и время» встречается более существенное для нас рассуждение о языке. М.Хайдеггер пишет: «Человек кажет себя как сущее, которое говорит» [1, 165].

М.Хайдеггер оперирует древнегреческими представлениями о человеке и показывает, что называние человека разумным животным является более поздним фактом, так как для греков человек был прежде всего животным говорящим. Он пишет: «Случайность ли, что греки, повседневное существование которых вкладывало себя преимущественно в говорение друг-с-другом и которые одновременно «имели глаза» чтобы видеть, в дофилософском равно как в философском толковании присутствия определяли существо человека как ζῷον λόγον ἔχον. Позднейшее толкование этой дефиниции человека в смысле animalrationale, «разумное живое существо», правда не «ложно», но оно скрывает феноменальную почву, из которой извлечена эта дефиниция присутствия» [1, 165].

На первом месте в процессе окультуривания человека стоит овладение языком этого общества [2, 59]. В.В. Красных пишет: «Социализация – процесс вхождения ребенка в цивилизацию; основной процесс, в ходе которого ребенок усваивает (присваивает) опыт, накопленный предшествующими поколениями; в процессе социализации индивид становится личностью, человеком говорящим, членом определенного национально-лингво-культурного сообщества» [3, 160].

Под культурой в лингвокультурологии понимается «многомерное семиотическое пространство, в которое включено всё, что происходило за время существования человечества» [4, 50]. Например, считается, что культура объединяется вокруг фундаментального текста. В этом случае идентификация личности ориентируется на такого рода фундаментальный текст. Например, арабское сознание формировалось вокруг Корана. А.Шimmel, исследователь мусульманского мистицизма, говорит даже о коранизации памяти мусульманских мистиков [5, 38-44]. Русские до сих пор считают, что не только современный русский литературный язык является языком А.С. Пушкина, но и сознание народа сформировано пушкинской духовностью. В научной литературе «дискурс определяется и как когнитивный механизм развития языкового знака и как когнитивно-коммуникативный процесс, т.е. и как продукт процесса и как результат металингвистической деятельности социума (деятельности лингвистов и терминологов) [6, 12].

Опыт последних десятилетий однозначно говорит о том, что типы языковой личности (следовательно, и языковые коллективы) формируются и сегодня. Видимо, этот процесс всегда остается незавершенным. Вполне справедливо соотнести формирование языковой личности с дифференциацией языка по сферам деятельности. Если язык является общественным явлением, обслуживает нужды человеческого коллектива, то дифференциация сфер деятельности приводит к дифференциации языка. Такая дифференциация и логична, и последовательна. В свое время Д.Э. Розенталь указывал: «Язык как явление социальное выполняет различные функции, связанные с той или иной сферой человеческой деятельности. Важнейшие общественные функции языка – общение, сообщение и воздействие. Для реализации этих функций исторически сложились и оформились отдельные разновидности языка» [7, 18].

Основоположником теории языковой личности в русскоязычном лингвистическом дискурсе с полным на то основанием можно считать академика В.В. Виноградова. Фактически уже в своих фундаментальных «Очерках по истории русского литературного языка XVII-XIX веков», а также в «Истории русского литературного языка» В.В. Виноградов закладывает основы теории литературного языка. Отдельные проблемы становления языковой личности затрагиваются им в таких работах, как «Материалы и исследования в области исторической лексикологии русского литературного языка», «Слово и значение как предмет историко-лексикологического изучения», «Заметки о лексике «Жития Саввы Освященного» и др. В.В. Виноградов рассматривает историю становления национального русского литературного языка в контексте формирования русской культуры в целом. История же становления русской языковой личности, таким образом, анализируется на фоне формирования норм национального русского литературного языка. Специальное исследование феномену языковой личности посвятил Ю.Н. Караулов. Знаменательно, что в книге «Русский язык и языковая личность» он говорит об исторической перспективе формирования идеи языковой личности как центральной в языкознании. Ю.Н. Караулов определяет четыре парадигмы в истории языкознания: историческую, социальную, психологическую и системно-структурную. Ю.Н. Караулов определяет парадигмы с учетом доминирования общих представлений об объекте. Так, он приводит

слова Г.Пауля о том, что язык насквозь историчен [8, 12] и говорит о том, что чувство историчности языка было доминирующим в XIX в., следовательно, можно определить историческую парадигму. В начале XX в. обострился интерес к психологии языка, таким образом, сформировалась психологическая парадигма. Ф. де Соссюр определил такие тезисы, как «язык насквозь системен» и «насквозь социален», следовательно, определяются системная и социальная парадигмы в языкознании [8, 14]. Как видим, речь идет о приоритете идей или даже обострении интереса к той или иной стороне языка, а не о парадигмальности в том смысле, как это определил Т.Кун.

В данной статье нас интересует манифестация, выведение на очевидный уровень, феномена языковой личности писателя. Материалом избирается повесть Ф.С. Фитцджеральда «Алмаз величиной с отель «Риц». В пространстве художественного произведения каждый из персонажей составляет определенную языковую личность, т.е. историко-культурное сознание, реализующее себя в языке. Здесь же нас интересует личность писателя-нарратора, раскрывающаяся в нарративе нередко даже на подсознательном уровне. В качестве культурологических предпосылок к анализу можно отметить, что Ф.С. Фитцджеральд происходил из обеспеченной американской семьи. Кроме того, его двоюродный прадед был автором гимна США. Таким образом, писатель принадлежал к людям, создавшим страну и ментальность ее жителей. Он учился в элитных учебных заведениях, что также наложило отпечаток на его характер. Отмеченное и многое другое наложило безусловный отпечаток на характер образа нарратора. Понятие «нарратора» имеет свои специфические особенности, которые было бы уместно напомнить. Дело в том, что нарратор представляет собой формальную категорию и четко противопоставляется самому писателю. Очень часто нарратор и нарративный дискурс противопоставляется научному дискурсу, так как нарратор транслирует культурную традицию, в то время как научный дискурс говорит о новом и в этом смысле противопоставлен культурным стандартам. Таким образом, нарратор естественным образом представляет культуру в своем языке. В этом смысле роль нарратора в повести Ф.С. Фитцджеральда в высшей степени характерна. Обратимся к анализу. Языковой облик нарратора раскрывается уже с первых строк повести.

“John T. Unger came from a family that had been well known in Hades – a small town on the Mississippi River – for several generations. John’s father had held the amateur golf championship through many a heated contest; Mrs. Unger was known “from hot-box to hot-bed” as the local phrase went, for her political addresses; and young John T. Unger, who had just turned sixteen, had danced all the latest dances from New York before he put on long trousers. And now, for a certain time, he was to be away from home. That respect for a New England education which is the bane of all provincial places, which drains them yearly of their most promising young men, had seized upon his parents. Nothing would suit them but that he should go to St. Midas’s School near Boston – Hades was too small to hold their darling and gifted son” [9, 5].

Уже это небольшое вступление к повести является чрезвычайно характерным для адресанта американской истории. Ключевыми знаками дискурса являются такие слова, как *Hades, several generations, golf championship, heated contest, from hot-box to hot-bed, political addresses, had danced all the latest dances from New York, away from home, respect for a New England education, bane of all provincial places, drains, seized upon his parents, nothing would suit them, Hades was too small to hold their darling and gifted son*.

Как видим, достаточно много слов и выражений выполняет в этом тексте роль ключевых. Некоторые из них носят глубокий концептуальный характер. В тексте обнаруживаются даже гиперссылки, рассчитанные на хорошо образованного читателя. Например, именно такой гиперссылкой заканчивается этот небольшой вступительный фрагмент. Выражение *Hades was too small to hold their darling and gifted son* однозначно соотносится с восторженным замечанием Филиппа Македонского, обращенным к сыну Александру, только что укротившему бешеного Буцефала: «Найди себе царство, достойное тебя, сын мой. Македония слишком мала для тебя!».

Фрагмент имплицитно содержит характеристики элитарного американского общества. Это позиция нарратора как языковой личности, он это делает легко и просто. Но он содержит также эксплицитное ироническое отношение к этой элитарной позиции. Это уже сознательное отношение автора как языковой личности. Последнее предложение однозначно характеризует этот момент. Реплика носит завуалированный характер, но она совершенно очевидна. Одновременно она характеризует человека, получившего хорошее образование и изучавшего историю Древней Греции.

Предложение представляет собой интертекст, пусть даже косвенно соотносящийся с ситуацией в Древней Македонии. В предложении выделяются ключевые слова и концепты. Это такие слова, как *too* (слишком), *small* (маленький), *to hold* (держат, здесь вместить), *gifted* (одаренный) и *son* (сын).

Очень важно для гиперссылки то, что город не просто мал, а слишком мал, так как «слишком» непосредственно соотносится с «сыном». Именно для него он не просто мал, а слишком мал: «Македония слишком мала для тебя». В этом контексте *too* выполняет очевидную экспрессивную нагрузку, так как в информационном отношении вполне достаточно *small*.

Если Александр покорил Буцефала, то ассоциативным знаком здесь выступает *gifted*.

Символично с точки зрения языковой личности как носителя определенной культуры уже название города *Hades*. Не случайно говорится, что основу западной культуры составляет два кита: античная культура и христианство. *Hades* означает Аид, подземное царство или царство мертвых. Ассоциация с древнегреческим Аидом совершенно очевидна. На эксплицитном уровне представлено только название, однако, будучи знаком культурологически осмысленным, *Hades* делает востребованным очень большой объем фоновой информации. Ясно, что многое зависит от осведомленности адресата, но независимо от адресата и степени его осведомленности знак *Hades* представляет весь объем культурной и культурологической информации.

Несмотря на то, что *Hades* имеет один и тот же денотат, на сигнификативном уровне возможно выделение двух направлений, каждое из которых формирует собственное ассоциативное пространство. Так, первое ассоциативное направление образует сигнификат «царство мертвых», второй – «подземное царство». В обоих случаях для древних греков срабатывал один и тот же ассоциативный механизм. В пространстве же художественного текста актуальны оба направления, так как они разворачивают различное смысловое поле.

Hades ассоциируется с царством мертвых, потому что высшее общество этого города, а не просто людей, автор считает мертвецами. Здесь, кстати, актуализируются и библейские ассоциации. Например, когда Христос зовет ученика с собой, а он говорит, что похоронит отца и пойдет за ним, Христос говорит ему: «иди за Мною и предоставь мертвым погребать своих мертвецов» (Евангелие от Матфея, 8:22).

Это место Евангелия никогда не понимается однозначно. Всякого, кто далек от поисков истины, Христос называет *мертвецом*. Вспомним также широко известное выражение Марселя Пруста о том, что «жизнь – это усилие во времени». Иными словами, когда человек просто наслаждается жизнью, он не живет. Таким образом, в западноевропейской культуре и ментальности сформировалось представление о жизни как об усиллии, направленном на достижение значительных результатов. Просто жизнь, без напряженного физического и духовного труда, является существованием, бытием. В данном случае семантическое поле, разворачиваемое концептом «царство мертвых», специально актуализируется автором.

Важно и то, что речь идет не о мертвецах, а об их царстве. Царство ассоциируется с государством, т.е. здесь не просто кладбище, где лежат мертвецы, а государство, в котором они ведут какие-то дела, правят, ссорятся, считают себя выше или ниже кого-то и даже мечтают о чем-то. Нет усилий во времени. Следовательно, нет и жизни. Может быть, именно смутное ощущение отсутствия жизни заставляет родителей думать, что этот город слишком мал для их сына и не способен вместить его со всеми его талантами.

Концепт «подземное царство», как отмечалось, в актуальном контексте не идентичен «царству мертвых». Данный концепт призван прежде всего охарактеризовать территорию, в которой невыносимо пребывать. Не случайно далее в тексте говорится о том, что над Джоном подшучивали в школе и всякий раз спрашивали, как там они внизу поживают, не очень ли жарко.

Оба концепта и их актуализация в контексте однозначно характеризуют авторскую ментальность, точнее, представляют его как личность, сформировавшуюся под непосредственным влиянием европейской духовности. Важно отметить также переплетение мифологических, историко-культурных и христианских мотивов. Другая характерная деталь состоит в том, что эта информация носит скрытый характер и выявляется только в результате герменевтического анализа.

Казалось бы, совершенно нейтральное выражение *several generations* также совершенно однозначно характеризует автора, но уже как типичного американца и, более того, как представителя или отпрыска элитной американской семьи.

Понимание того, что культура есть дело рук многих поколений, всегда характеризовало западноевропейскую ментальность и отличало ее от миропонимания многих других народов. Так, например, великий А.С. Пушкин все время сравнивал Россию с Западной Европой в этом отношении и приходил к неутешительным выводам. Он считал, что неуважение к именам освященным славою (первый признак невежества и слабomyслия), к несчастью, считается у нас не только дозволенным, но еще и похвальным удалством.

В качестве важнейшей экономической основы английского консерватизма необходимо вспомнить майорат. Именно майорат составил исторически экономическую основу той культурной традиции, которая привела Западную Европу к процветанию. Говоря о том, что Джон происходил из семьи, которая на протяжении нескольких поколений пользовалась известностью и уважением в Гадесе, Ф.С. Фицджеральд вводит чрезвычайно серьезный мотив. В контексте того дискурса, который создает автор, *several generations* означает, что семья Джона была одной из тех семей, которые создали этот Аид. Следовательно, они были носителями той культуры, которая характеризовала это место.

Выражение *golf champion ship* однозначно характеризует автора как языковую личность. Даже трудно определить по контексту, указание на это обстоятельство носит неосознанно-нарративный характер или это сознательная зарисовка, черта персонажа, характеризующая его как представителя определенной культуры и класса этой культуры. Гольф – это игра богатых американцев, поэтому и слово *гольф* в сознании осведомленного адресата однозначно ассоциируется с Америкой и американцами. Другая существенная деталь состоит в указании на то, что отец Джона несколько лет подряд удерживал первенство по гольфу. Это далеко не нейтральная информация. ИмPLICITно представленный сигнал говорит о том, что отец Джона уделял много времени и энергии гольфу, если он мог удерживать это первенство.

Само по себе выражение *heated contest* в нейтральном контексте ни о чем не говорило бы. Однако это выражение необходимо анализировать в контексте разворачиваемого дискурса. Ключевым словом здесь является, конечно, *heated*, так как оно ассоциируется с Гадесом и включается в парадигму знаков, обозначающих «жар», «огонь», «невыносимость» и т.д.

В эту же парадигму входит и выражение *from hot-box to hot-bed*. Здесь речь идет о том, что мать Джона выступала с политическими речами, которые отличались бурностью и эмоциональностью. Выражение *hot-box* означает паровик-котел, *hot-bed* – парник. Как видим, тема «жара» продолжается и усиливается.

Совершенно, казалось бы, нейтральное выражение *political addresses* также обнаруживает тесную связь с культурно-историческим контекстом и однозначно характеризует языковую личность нарратора. Отмеченное словосочетание может считаться совершенно обычным с точки зрения не только американской, но и в целом западноевропейской культуры. Эта культура непосредственно связана с тем феноменом, который на Западе называют историей демократии. Выступление с политическими речами, столь обычное для Древней Греции, становится эталоном общественной жизни именно в Соединенных Штатах. Особую экспрессию тексту придает женский образ, причастный к общественным дебатам. Фоновая информация, стоящая за этим знаком, отличается как по объему, так и по качеству, так как одновременно оказывается востребованным и история женского движения, в частности суфражисток. Таким образом, миссис Ангер была известна от паровиков до парников своими политическими речами. Одним штрихом Фицджеральд создает типичный образ американской провинциалки среднего достатка, или даже местной аристократки.

В американской культуре на протяжении всего двадцатого века особое место занимают танцы. Этот вид искусства пользовался особой популярностью, одновременно умение танцевать модные танцы считалось визитной карточкой вполне современного человека. Ф.С. Фицджеральд о юном Джоне говорит, что он *had danced all the latest dances from New York*. Здесь очень важно, что он танцевал все последние, т.е. новые танцы, и что эти танцы были из Нью-Йорка. ИмPLICITная информация такова, что окажись Джон в Нью-Йорке, он бы утер нос столичным франтам. Еще одно свидетельство того, что Гадес слишком мал для него.

Совершенно ничего не значащая фраза о необходимости покинуть дом приобретает символическое звучание в контексте американской культуры. Фразы типа *away from home* не просто являются стандартами американской литературы и кинематографа, они отражают языковую картину мира. Причем здесь особую роль играет конституент *away*. Возможно, правильнее было бы воспринимать эту фразу в соответствии с внутренней формой этого слова: *прочь из дома*. За этим выражением также стоит огромный объем культурной информации. Американские пионеры потому и назывались *пионерами*, что обошли всю страну на телегах. Образ мужественного пионера, знакомый нам по романам Ф.Купера, Дж.Лондона и других писателей, волнует американскую молодежь до сих пор. Таким образом, уезд Джона из дома приобретает новое осмысление в контексте американской истории освоения дикого Запада.

На фоне рассмотренных выше выражений *respect for a New England education* выглядит совершенно безобидно. Фраза действительно носит универсальный характер. Дело в том, что во все

времена богатые провинциалы считали провинцию для себя замкнутым пространством, означавшим однозначно неудавшуюся судьбу. Все провинциалы во все времена стремились выйти «за рамки» провинции. Если не удалось самим, то надо постараться ради детей. Следовательно, пиетет перед центральным образованием дело обычное. Однако и в этом случае за рассматриваемой фразой стоит значительный фон.

Американцам свойственно преклонение перед собственной цивилизацией. А поскольку в западном сознании цивилизация всегда ассоциировалась с образованием, то становится понятно, что *respect for a New England education* совершенно закономерное явление. Конечно, фоновая информация включает и представление о серьезных капиталовложениях в образование, столь характерных для Америки. Стандартная ситуация такова, что деятельность, в которую вкладываются большие деньги, чрезвычайно привлекательна. Какими бы грубыми и практичными ни выглядели бы американцы в глазах европейцев, именно американцы додумались вкладывать огромные капиталы в дело, которое приносит прибыль только спустя десятилетия.

Когда Ф.С. Фитцджеральд говорит о *respect for a New England education*, он имеет в виду не только обычное для человеческого общества стремление дать детям хорошее образование. Ключевым для востребованности информации фона является *New England education*. Проведенный анализ показывает, что речь идет именно об отношении американской культуры к образованию и науке.

Одновременно американское мышление заставляет писателя трезво оценивать ситуацию. Он понимает, что жажда выйти за пределы собственного культурного окружения, исконной среды обитания закономерно приводит к *bane of all provincial places*. Стремление к образованию в том виде, в каком оно характерно для Америки, заставляет лучших покидать провинцию и буквально убежать прочь из дома.

Ситуация нам знакома даже по романам О. де Бальзака. Стоит вспомнить Растиньяка и Люсьена де Рюбампре. Тысячи юношей покидают свой дом в надежде покорить Париж. Сегодня эта тема эксплуатируется российским кинематографом. Несмотря на универсальность темы, ее общечеловеческий характер, на наш взгляд, в повести Ф.С. Фитцджеральда она актуализирует чисто американскую пространственно-временную информацию. Всеамериканский патриотизм заставляет Ф.С. Фитцджеральда одновременно жалеть о том, что пиетет к образованию в Новой Англии буквально иссушает провинцию. Писатель, как и всякий патриот, идеалист, хочет, чтобы параллельно развивались все американские земли.

Конечно, не случайно в этом контексте использовано и такое экспрессивное слово, как *drain*. Уровень текстовой экспрессии непосредственно характеризует отношение писателя к описываемому факту. Стремление получить именно новоанглийское образование иссушает провинцию.

В этом контексте необходимо интерпретировать и совершенно обычное выражение о том, что упомянутая страсть обуяла и родителей Джона. Такое впечатление, что *seized upon his parents* означает оказаться в когтях дикого зверя.

В этом контексте *no thing would suit them* является закономерным завершением. Просто эта фраза на фоне всего сказанного приобретает сугубо американское звучание, для которого характерен крайний снобизм. Американцы и сегодня считают, что ничто в мире не подходит для них, так как ничто не идет с ними в какое бы то ни было сравнение.

Проведенный анализ создает определенное представление о самом Ф.С. Фитцджеральде как языковой личности. Становится очевидным, что языковая личность это прежде всего культурно-историческая личность, представленная в языке. Более того, язык представляет собой чуть ли не единственное средство манифестации личности.

Проведенный анализ позволил выявить особенности языковой личности автора повести. В языке Ф.С. Фитцджеральда представлен тип американца, создавшего эту страну, подлинного патриота, живущего ценностями так называемого 100% американца. В этом отношении языковую личность почти невозможно отграничить от историко-культурной личности. Даже если сам писатель и не завоевывал дикий Запад, не отстаивал независимость страны и принципы американской демократии, он носитель этих ценностей, что на разных уровнях представлено в его языке: от лексико-семантического уровня до коннотативного.

Несмотря на то, что повесть была написана задолго до формирования современного постмодернистского дискурса (Фитцджеральд умер в 1940-м г.), повесть вполне может расцениваться как нелинейное письмо. Однако чрезвычайно важно, что мифологические ассоциации характеризуют не только и не столько текст, сколько самого Фитцджеральда. Конечно, реальностью, которой обладает

и оперирует адресат повести, является ее текст. В этом смысле вне текста ничего нет, и все реалии представлены как реалии текста. Но именно здесь и оказывается востребованной нарративная теория, текст позволяет выделить фигуру нарратора и определить ее как языковую личность.

Таким образом, Фитцджеральд-нарратор предстает в тексте языковой личностью, сформировавшейся в пространстве действия античных, греко-римских мифологем. Однако одна из характеристик языковой личности заключается в ее сложности. Причем эта сложность носит в тексте органический характер, поскольку раскрывается исключительно в результате герменевтического анализа. Сложность языковой личности Фитцджеральда заключается в органическом соединении западноевропейской ментальности с американской. Причем американская ментальность реализуется в языковой личности нарратора повести на двух уровнях. Прежде всего в тексте представлено миропонимание потомка тех людей, которые осваивали американские просторы. Одновременно языковая личность нарратора обнаруживает своеобразный аристократический снобизм. Он не просто американец и не обычный потомок пионеров. Он обнаруживает иронию по отношению к безродным богачам. Сознание принадлежности к семье, создававшей страну и ее государственность, идеологию и культуру, имманентно присутствует в дискурсе и в целом характеризует его. На наш взгляд, особенность языковой личности писателя заключается как раз в этой особенности.

На уровне отдельных знаков, носящих концептуальный характер не только в структуре текста, но и в языке, реализуется картина мира, характеризующая языковую личность американца вообще. Определение *средний* при определяемом *американец* могло бы неверно ориентировать, так как оказались бы востребованными иные ассоциации. Поэтому мы не используем выражение *средний американец*. Но поскольку языковая картина мира характеризует большую этнопсихолингвистическую общность, можно утверждать, что в структуре дискурса повести обнаруживаются американские ценности, т.е. ценности, составляющие суть той духовности и того миропонимания, которые ассоциируются с образом обычного, стандартного американца не только в американском сознании, но также и в сознании европейцев.

Исследование показало, что в лингвокультурологическом пространстве художественного текста наиболее полно представлена именно языковая личность автора произведения. Эта личность выявляется путем герменевтического анализа, поскольку самого себя автор не конструирует. Если же автор конструирован, то это также один из образов, реализуемых в дискурсе, а не подлинный нарратор.

Языковые личности, представленные в художественном тексте, структурируются сознательно и поэтому соотносятся с действительностью опосредованно. Тем не менее, они также отражают языковую и культурную действительность. Создается впечатление, что языковая картина мира носит фрагментарный характер, и каждый фрагмент соотноситель с определенным типом языковой личности.

Заключение. Исследование показало, что изучение языковой личности на материале художественной литературы не просто должно носить системный характер, оно должно быть типологически ориентировано. Перспективы такого рода исследований должны быть нацелены на создание типологии языковой личности.

Лингвокультурологический аспект языковой личности по материалам художественной литературы на самом деле предполагает серьезный анализ и хорошо известных фольклорных текстов. Многие мифологемы и архетипы следует восстанавливать именно на материале устного народного творчества. Причем под устным народным творчеством необходимо понимать любой текст, отражающий картину мира. Сюда входят и загадки, и приметы, и анекдоты, и заговоры, проклятия, различные притчи, не говоря уже о пословицах и поговорках. В целом необходимо понимание достоверности результатов лингвокультурологического анализа языковой личности на художественном материале.

Список использованной литературы:

- 1 Хайдеггер М. *Бытие и время*. – Москва: AD MARGINEM, 1997. – 452 с.
- 2 Брагина Н.Г. *Лингвокультурный анализ области применения // Лингвокультурологические исследования. Язык лингвокультурологии: теория vs. эмпирия*. – Москва: ЛЕНАНД, 2016. – С.59-64.
- 3 Красных В. *Основы психолингвистики и теории коммуникации*. – Москва: ИТДПК «Гнозис», 2001. – 270 с.
- 4 Ковшова М., Гудков Д. *Словарь лингвокультурных терминов*. – Москва: Гнозис, 2017. – 192 с.
- 5 Шиммель А. *Мир исламского мистицизма*. – Москва: Алетейа, Энигма, 1999. – 416 с.
- 6 Айдарбек К., Суйеркул Б. *О формировании профессиональной языковой личности в научном дискурсе // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки», 2016. – №2(56). – С.12-16.*
- 7 Розенталь Д.Э. *Практическая стилистика русского языка*. – Москва: Высшая школа, 1977. – 316 с.

8 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987. – 264 с.

9 The stories of F. Scott Fitzgerald. – NY: Charles Scribner's sons, 1954. – 473 p.

Г.Ф. Багирова¹

¹Әзірбайжан тілдер университеті,
Баку қ., Әзірбайжан

ФОНДЫҚ АҚПАРАТ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛДІК ТҮЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

Түйіндемe

Мақала тілдік тұлғаның феноменін талдауға арналған. Адам тілінде тілде тікелей сөйлеуді түсіну ғылымда әрдайым болған және бұрыннан танылған. Лингвистикалық тұлғаның теориясы В.В. Виноградов пен Ю.Н. Караулов сияқты ғалымдардың еңбектерінде құрылған. Мақалада жазушының лингвистикалық тұлғаны бейнелеу проблемасы қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде Ф.Фицджеральдтың «Алмаздар Ритц қонақ үйінде» романы таңдалды. Герменевтикалық талдау жүргізіледі, оның нәтижесінде баяндаушының терең психологиялық және тарихи-мәдени бейнесі анықталады. Ф.Фицджеральд «Жаңа әлемде» қалыптасқан және «американдық нақты сананы» қалыптастырған мәдени дәстүрдің өкілі. Бұл сана екі деңгейде көрінеді: жазушының лингвистикалық тұлғасы ұсынылған авторлық повестің деңгейінде, сондай-ақ қаһармандардың санасы мен тілдік деңгейінде. Автор-репортердің лингвистикалық тұлғаны құбылысы, әдетте, бейсаналық деңгейде көрінеді, себебі ол өзін қашып, өзін алдап немесе басқа бір рөлді тиімді түрде атқара алмайды. Оның үстіне, әңгімелеуші, әдетте, өздігінен мәдениетті социализациялаудың нәтижесі ретінде, шын мәнінде өзін лингвистикалық тұлға ретінде көрсете алмайды.

G.F. Bagirova¹

¹Azerbaijan University of Languages,
Baku, Azerbaijan

BACKGROUND INFORMATION AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE LANGUAGE PERSONALITY

Summary

The article is devoted to the analysis of the language personality phenomenon. It's noted that the comprehension of the direct manifestation of the human personality in the language was always present in science and was marked since antiquity. The theory of the language personality is formed in the works of such scientists as V.V. Vinogradov and Y.N. Karaulov. In the article the problem of manifestation of the author's language personality is widely analysed on the basis of the material of F.S. Fitzgerald's "The Diamond as Big as the Ritz". The hermeneutic analysis is carried out as a result of which the deep psychological and historic-cultural image of the narrator is defined. It's confirmed that F.S. Fitzgerald was the representative of the cultural tradition formed in the "New World" which was made by "American consciousness itself". This consciousness is revealed on two levels: on the level of the author's narration, where the writer's language personality is displayed, also on the level of personages' language personality. The phenomenon of the author-narrator's language personality is, as a rule, manifested on an unconscious level, as he cannot run off himself, deceive himself or play the other's role effective enough.

Keywords: language, personality, culture, society, text, interpretation, background information

FTAXP 16.21.43

Т.Н. Ермекова¹, Г.А. Ескермесова²

^{1,2}Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БІЛІМДЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПУНКТУАЦИЯ

Аңдатпа

Қазіргі тіл білімінде «пунктуация», «параграфемика» және «метаграфемика» атаулары жарыса қолданылып келеді. Бұл – тіл біліміндегі осы саланың метатілі әлі қалыптана қоймағанының көрінісі. Бұл орайда «пунктуация» атауы әмбебап термин ретінде қолданылса, параграфемика жеке лингвистика шеңберінде қабылданған термин, метаграфемика нақты бір зерттеуге бағытталған концепциялық-авторлық термин ретінде көрінеді.

Қазіргі лингвистикалық танымда пунктуация ұғымы параграфемика мәтін ұйымдасуының сыртқы, бейвербалды тәсілдерін зерттейді. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеушілер арасында параграфемиканың қызметі, параграфикалық бірліктердің ақпарат жеткізетін басқа тәсілдерден ерекшелігі болмауына байланысты түрлі талас тудырды. Соның салдарынан «параграфемика» ұғымы лингвистикалық терминдер жүйесіне еніп, қалыптана қоймады. «Параграфемика» ұғымы да мәтіннің графикалық моделін нақтылауды, қосымша түсіндіруді қажет етеді.

Сондықтан пунктуацияның мәртебесін анықтау үшін оның тілдегі функционалдық міндетін де нақтылау қажет.

Түйін сөздер: пунктуация, типографиялық пунктуация, тыныс белгілері, семиотика, графика, супраграфемика, параграфемика, метаграфемика

Қазіргі кезде «пунктуация» сөзі жиі қолданылғанымен, тіл білімінде оның бірнеше интерпретациясы бар. Пунктуация ұғымын әмбебап термин деп мойындау оны көп жағынан зерттелетін объектімен салыстырылатын негізгі тілдік термин ретінде пайдалануға мүмкіндік береді:

1) вербалдық емес белгілер мен құралдар енгізілген қосымша және қосалқы семиотикалық жүйенің заңдылықтарын зерттейтін тарауы;

2) мәтінді ұйымдастыруда тұтас семиотикалық жүйе ретінде (вербалдық құралдармен бірге) қатысатын вербалдық емес (синграфем және супраграфем) белгілер мен (топографикалық) құралдардың жиынтығы [1; 304-305].

Пунктуация – сан қырлы, көп аспектілі сала. Оған «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» пунктуацияға төмендегідей түсінік беріледі:

1) графикамен және орфографиямен бірге жазба тілдің негізгі құралдарын құрайтын алфавиттік емес графикалық белгілер (тыныс белгілері) жүйесі; пунктуацияның басты міндеті – жазбаша (баспа) мәтінді мүшелуеу әрі графикалық ұйымдастыру;

2) жазбаша мәтінді пунктуациялық рәсімдеу нормаларын кодификациялайтын, нақты бір тіл үшін тарихи тұрғыдан қалыптасқан ереже;

3) тіл білімінің пунктуация жүйесінің заңдылықтары мен тыныс белгілерін қолдану нормаларын зерттейтін тарауы [2, 406]. Соған сәйкес, жалпы тіл білімінде пунктуацияға байланысты бірнеше негізгі ұғымдар да (параграфемика, грамматология, метаграфемика, параграфемалар, синграфемика; супраграфемика; топографемика т.б.). кездеседі. Сол себепті пунктуацияға байланысты туындаған атау сөздердің бірізділенуіне және реттелуіне де назар аударған абзал.

А.А. Реформатский пунктуацияны оптика-графикалық белгілердің дербес жүйесі ретінде сипаттап, негізгі мақсаты – графикалық (баспа) мәтінді ұйыстыру деп қарастырады [3].

Зерттеушілер пунктуацияны екіге жіктейді: типографиялық пунктуация және лингвистикалық пунктуация. Типографиялық пунктуация – тұтас мәтіннің бөлшектерге бөлініп, символдардың аморфты жиынтығы емес, көзге бірден тез әрі анық көрінетін бірліктер ретінде көрінуі. Типографиялық пунктуацияға мәтінде қолданылатын белгілер (әріптер мен сандардан басқа), шрифтық бөліністер, әріптердің арасындағы түрлі бос орындар, демаркаторлар т.б. жатады [4, 156]. Байқағанымыздай, бұл қағидаға сүйенсек, пунктуация ұғымына біздің үйренген нүкте, үтір, сызықша т.т. дәстүрлі шартты белгілерден басқа да белгілер енеді екен.

Лингвистикалық тұрғыдан сипаттағанда пунктуация кешенді, көп аспектілі нысандардан тұратын, зерттеу үшін синтаксис, семантика, стилистика және т.б. категориялар қатысатын лингвистикалық пән есебінде қарастырылады [5, 47]. Жазбаша мәтіннің тілдік (вербалды) және тілдік емес (бейвербалды) тәсілдер арқылы ұйысуын зерттейтін тіл білімінің жеке саласы «параграфемика» (Э.Хамптың термині) деп аталады. Лингвистикалық еңбектерде «параграфемика» түрліше сараланған. Бірқатар зерттеушілер оны вербалды және бейвербалды белгілердің синтезінен пайда болатын, ақпаратты беруде осы белгілердің өзара қарым-қатынастарына негізделетінін көрсетсе, енді бірқатар зерттеушілер мәтіннің бейвербалды элементері саналатын паралингвистиканың бөлімі ретінде қарастырылады. Яғни, параграфемика семиотика мен лингвистиканың ара-жігінде тұрған ғылым саласы ретінде сипатталады.

Пунктуацияны сипаттауда терминологиялық аппаратта «параграфемика» ұғымы жиі қолданылады. Параграфемика жазбаша мәтіндегі (қолжазба мен баспа) ақпаратты жеткізетін бейвербалды тәсілді зерттейді. Параграфемикаға енетін семиотикалық бірліктерге әріптік емес (сөздік емес) белгілер мен суреттер, әріптер мен сөздерді жазу тәсілдері, бейнелеу құралдары (фотографиялар, суреттер, символдар, кестелер, графикалар және т.б.), сандар, пунктуациялық белгілер (тар мағынада) жатады. Параграфемика мәтіннің көзге көрінетін сыртқы сипатын

ұйыстырады. Сонымен қатар мәтіннің коммуникативтік-мағыналық ұйысуын талдау барысында параграфикалық құралдардың мәтіннің ішкі құрылысын айқындауда да ерекше маңызды екеніне көз жеткізуге болады.

Жазбаша мәтінде «параграфика» немесе «параграфем» деген атаулар қолданылады. Параграфикалық құралдар ақпаратты анық жеткізу, мәтіннің коммуникативті экспрессиясын көрсету үшін қолданылады. Ол өз ішінен авторлық және редакциялық-басылымдық параграфикалық элементтер болып бөлінеді. И.Э. Ключанов мәтіндегі параграфемдік элементтердің құрылымы мен қызметіне талдау жасай келіп, мәтіннің параграфемдік элементтері тілдің графемдік жүйесімен қатар қолданылатынын ескертеді [6]. Зерттеуші параграфикалық элементтер тілдің дыбыстық нұсқасымен сәйкес келсе, толықтай еркін болатынын, ауызекі белгілерге сәйкес келсе, сол кездегі жағдайға тәуелді болатынын айтады.

Мәтіннің параграфемдік элементтері тілдік белгілерге де байланысты болады. Ол икондық немесе символдық белгілерге тәуелді. Мәтіннің параграфемдік элементтерін екі топқа жіктеуге болады: бірқатар параграфемдік элементтердің ауызекі сөйлеумен ешқандай байланысы болмайды, дыбыстық репрезентацияға түспейді. Ал енді бірқатар параграфемдік элементтер – сигналдар сөйлеудің парпросодиялық ерекшелігін білдіреді, қабылдау барысында ауызекі сөйлеумен тығыз байланысы байқалады.

Параграфемика мәтін ұйымдасуының сыртқы, бейвербалды тәсілдерін зерттейді. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеушілер арасында параграфемиканың қызметі, параграфикалық бірліктердің ақпарат жеткізетін басқа тәсілдерден ерекшелігі болмауына байланысты түрлі талас тудырды. Соның салдарынан «параграфемика» ұғымы лингвистикалық терминдер жүйесіне еніп, қалыптана қоймады. «Параграфемика» ұғымы да мәтіннің графикалық моделін нақтылауды, қосымша түсіндіруді қажет етеді. Осыған байланысты Н.Л. Шубина «метаграфемика» атауын ұсынады [7]. Зерттеуші метаграфемиканы мәтіннің мағыналық және ақпараттық ұйысуына қатысатын тілдік және тілдік емес (бейвербалды) белгілер мен құралдар енетін қосымша және көмекші семиотикалық жүйе ретінде сипаттайды. Н.Л. Шубина метаграфикалық белгілерді «синграфемика», «супраграфемика», «топографемика» ұғымдарымен байланыстыра отырып, әрқайсысының өзіндік ерекшелігін көрсетеді: синграфемикада тар мағынадағы пунктуацияның қызметін қарастырылады; супраграфемикада «екінші қатардағы бірліктер» сипатталады: бос орын, курсив, сиректегіп теру, шрифт құбылту және т.б.; топографемикада мәтін синтагматикасының жазықтық құралдары көрсетіледі.

Сонымен, қазіргі тіл білімінде «пунктуация», «параграфемика» және «метаграфемика» атаулары жарыса қолданылып келеді. Бұл – тіл біліміндегі осы саланың метатілі әлі қалыптана қоймағанының көрінісі. Бұл орайда «пунктуация» атауы эмбебап термин ретінде қолданылса, параграфемика жеке лингвистика шеңберінде қабылданған термин, метаграфемика нақты бір зерттеуге бағытталған концепциялық-авторлық термин ретінде көрінеді.

Сондықтан пунктуацияның мәртебесін анықтау үшін оның тілдегі функционалдық міндетін де нақтылау қажет. Пунктуация арнайы семиологиялық жүйе ретінде немесе графикалық жүйенің бөлшегі ретінде қарастырылады. Бүгінгі таңда пунктуация түрлі қырынан: формалды, синтаксистік, семантикалық, стилистикалық тұрғыдан зерттеліп келеді. Мәтіндегі тыныс белгілердің қызметі автордың өз ойын жеткізудегі жаңа ізденістерімен, коммуникативті-прагматикалық міндеттерімен ғана шектелмейді, сондай-ақ тілдік жүйенің өзіндік эволюциялық үдерістерімен де тығыз байланысты болады. Н.Д. Арутюнова пунктуацияның мәтіндегі қолданысын, жазушының шеберлігін былайша сипаттайды: «Тіл өзінің ұлттық ерекшелігімен жазушының иелігіне түседі, яғни, одан көркем мәтін құралады. Онда екі қағиданың біреуі үстемдік алады: тілдің бағынуы немесе тілге бағыну. Классикалық үлгідегі жазушы тілді басқарады, оны өңдейді, оның мүмкіндіктерін кеңейтеді. Ол хаосты ретке келтіреді. Ол – ие. Көркем мәтін тудырудың тағы бір тәсілі бар: тілдің арнайы қырларына стиль тудыратын қызмет беру. Оған Ф.М. Достоевскийдің шеберлігі бірден-бір мысал бола алады. Жазушы оған идеологиялық және стилистикалық мағына үстеген» [8, 33].

Л.У. Арапиева пунктуациялық жүйе сөйлеуді дәлме-дәл көрсету (бейнелеу), синтаксистік қатынастарды нақтылау; стилистикалық реңкін көрсету үшін қолданылатынын айтады [9, 3]. Л.У. Арапиева пунктуацияны жеке формалды жүйе емес, семиологиялық релевантты құрал ретінде сипаттайды. Сонымен қатар А.А. Зализняк еңбектерінде пунктуация жазбаша мәтінді мүшелуу үшін қызмет ететін әліпбилік емес графемдер жүйесі ретінде сипатталады [10].

Бүгінгі таңда ағылшын тілінің пунктуациясын сипаттауға арналған зерттеулерде пунктуация «ауызекі сөйлеуге тән синтаксистік-семантикалық және стилистикалық ерекшеліктер мен реңктерді

жазбаша түрде бере алатын құрал ретінде маңызды мәнге ие семиологиялық жүйе» ретінде көрсетілген [10, 3]. Француз тілінің пунктуациясын зерттеген Л.Г.Веденина пунктуацияны мәтінді рәсімдеу ережелері ретінде сипаттайды [4]. Яғни, пунктуацияны фразаның мағынасын сегменттерді мүшелеу жолымен нақтылауға арналған құрал ретінде қарастырады. Нәтижесінде «жазба тілде пунктуациялық белгілерді қолданбаса да болады» деген тұжырым жасайды. Зерттеуші пунктуацияны фразаның интонациясымен байланыстырады: «Пунктуация белгілері үзіліске сәйкес келеді, кейде пунктуациялық белгі фразаның әуенінің өзгеруіне де сәйкес болады» [4, 9]. Ғалым лингвистикалық тұрғыдан алғанда, пунктуацияны жазбаша мәтіндегі тілдік белгілерді көшіретін құрал ретінде қарастырған жөн. Осыған байланысты пунктуация семантика, синтаксис, стилистика және сөздің интонациясымен байланыста болып, түрлі мәнге ие болады. Пунктуацияның стилистикалық мақсаты – ақпаратты жеткізу құралын үнемдеу, екпінін айқын етіп айту, ақпараттың көлемін ұлғайту.

Лингвистикалық және тілдік-әдістемелік еңбектердің бәрінде де пунктуация жүйе ретінде сипатталады. Алайда осы жүйенің элементтері ретінде біресе тыныс белгілер, біресе осы белгілерді реттеп отыратын ереже танылып жүр. «Орыс тілі сөздігінде» пунктуация «тыныс белгілерін орналастыру жүйесі» ретінде сипатталады. Пунктуацияның ауызша сөйлеумен арақатынасын зерттеп, оны ерекше жүйе ретінде қарастырған еңбектер де бар [11, 239]. Н.С. Валгинаның еңбектерінде пунктуацияның жүйелілік сипаты қарастырылған. Зерттеуші «пунктуацияға сәйкес жүйелілік – пунктуацияның екі қырлы қызметінің маңыздылығы көрнекі түрде көрінетін сапа: «жазушының пунктуациясы» (мағынадан белгілерге бағыттылық) және «оқырманға арналған пунктуация» (белгі арқылы мағынаға бағыттылық). Мұнды әңгіме мәтінді белгі арқылы кодтау және қайта кодтау туралы болып отыр. Жазушы мен оқырман үшін белгілерге ие мағыналар сәйкес болғанда (толықтай немесе жуық), екі үдеріс жүреді. Нәтижесінде белгілер бірдей позицияда бірдей сапаны заңды және тұрақты түрде көрсетуі керек» [12, 7]. Сызба белгілердің жүйелілік сипаты туралы идеясын ұстана отырып, Б.Ю. Норман олар «графикалық бірліктердің (сөздердің, сөйлемдердің, абзацтардың) арасына бос аралықтар қалдырып, екі мақсатта: бөліну (шектеу) және белгілеу үшін жұмсалады» [13, 333]. Б.С. Шварцкопфтың монографиясында пунктуация біршама жүйелі, дәлелді түрде талданған [14]. Зерттеуші пунктуациялық жүйенің ішкі ұымдасуының басты принциптері мен құрылымын сипаттап, пунктуациялық белгілер мен сызбалардың қызметін нақтылайды. Пунктуацияны «жазбаша (және баспа) мәтіннің графикалық ұйысуы ретінде сипаттайды [14, 120].

Пунктуация – мәтіннің бейвербалды компоненті, яғни пунктуация – жазба коммуникацияда қолданылатын қосымша семиотикалық (бейвербалды) жүйе. Жазу тілдік жүйе – сөйлеу қызметі – тілдік материалға негізделеді. Яғни, жазба тіл тілдік жүйеге, жазба сөз сөйлеу қызметіне, жазу тілдік материалға сәйкес келеді [15, 42]. Семиотикалық тұрғыдан алғанда, жазба тіл – оптика-графикалық субстанцияны қолдана отырып, дыбыс тілін белгілейтін код. И.Гельб жазуды «шартты түрде көрінетін таңбалардың визуалды интеркоммуникация жүйесі, жоғары дәрежедегі корреляцияда естілетін сөздерді білдіретін таңбалар (графема, лого-/силлабограммалар) және параграфикалық әдістер, төменгі дәрежедегі корреляцияда естілетін сөздер – тыныс белгілері, математикалық нотация, картографикалық әдістер, нота жазбалары, шифр, стенография, шрифт» түрінде сипаттайды [16, 330].

Пунктуация әу баста жазбаша мәтінді мағыналық жіктерге бөлу қажеттігінен пайда болды. Сондықтан ол жазба тілдің синтаксистік құрылысымен тығыз байланысты. Жазудың өзіне тән басты ерекшелігі ретінде тұрақтылықты атауға болады. Тұрақтылық жазу кодының түп негізін анықтайды. Соның негізінде норма қалыптасады. «Норма деп тану үшін «әлеуметтік бағалау», яғни сол тілде сөйлейтін қалың жұртшылықтың «дұрыс не дұрыс емес, жағымды, әсем не жағымсыз, орынды не орынсыз» деген танымы, бағасы болуы керек. Нормалылық танымына тұрақтылық (стабильность), дәстүрлілік, көпшілікке біршама ортақтық белгілер де кіреді. Бұлар – тілдегі нормалылықтың әлеуметтік категория ретіндегі белгісі. Сөйтіп, жүйелілік, реттілік болып танылатын норма – тілдің барлық көрінісінде, яғни қолданысының барлық түрінде орын алатын тілдік, әлеуметтік категория. Тілдік норма дегеніміз – көпшіліктің қатынас құралы ретіндегі тілдің қолданысында оның әлдеқайда орныққан, дәстүрлі құралдары, амал-тәсілдері, тәртіптері; норма – тіл-тілдің қай-қайсысының да даму (қызмет ету) кезеңдерінің баршасына тән құбылыс» [17, 37].

Жазба тіл қоғамдық тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Сол себепті ол стиль қалыптастырушы, норма қалыптастырушы қызмет атқарады. Қоғам дамуына байланысты таңбаның білдіретін мәні күрделеніп, мазмұн межесі сан жағынан да, сапа жағынан да жетіліп отырады. Қоғам дамуымен байланысты тілдегі өзгеріс, жаңалықтар мәтіннің пунктуациялық жағынан безендірілуіне де белгілі бір дәрежеде ықпал етіп жатады. Тыныс белгілер, бір жағынан, тілдегі қалыптанған

нормаларға сүйене отырып, тұрақты сипатқа ие болса, автор дiттеменi сәйкес, қоғам дамуына, тiлдiң синтаксистiк құрылысындағы өзгерiстерге байланысты да өзгерiп, дамып отырады. Пунктуациялық норма жазушы не оқырманды тыныс белгiнi дұрыс қоюға немесе дұрыс оқуға мүмкiндiк бередi. Орфографиялық норма мен пунктуациялық норма бiр-бiрiмен тығыз байланысты. Әрқайсысында түрлi белгiлер қолданылғанымен, тiлдiк жүйесi мен коммуникативтi нормасы өзара сәйкес келедi. Семиотикалық тұрғыдан алғанда, тыныс белгiлер жүйесi мәтiннiң дұрыс түсiнiлуi, жақсы қабылдануы үшiн қызмет етедi. Жазушы оқырманның негiзгi ойды дұрыс түсiнуi үшiн тұтас мәтiндi параграфтарға, абзацтарға, тарауларға бөледi. Сол арқылы түйiндi ойларын мазмұнына қарай жүйелеп, жiктейдi. Жазу жүйесiндегi әр таңба өзiндiк қызмет атқарғанмен, бiрлесе, қатар қолданыла отырып, кешен түзедi. Ақпарат жеткiзушi сурет пен жазуды, карта, схема, фото, символдарды қатар қолдану арқылы ойын жеткiзе алады. Пунктуацияның күрделiлiгi мен көп өлшемдiлiгi белгiлердiң парадигмалық және синтагмалық қатынастардан көрiнедi. Парадигмалық тұрғыдан, пунктуациялық белгiлер бөлину (немесе белгiлеу), модальдi сипаттама, белгiлердiң кеңiстiкке бағыттылығына байланысты т.б. өзара қарама-қарсы сипатта болады. Синтагмалық тұрғыдан алғанда, тыныс белгiлер бiр-бiрiмен тығыз байланысты, мысалы: үгiр+сызықша, леп белгiсi + көп нүкте, леп белгiсi + сұрақ белгiсi, сызықша + сызықша + сызықша және т.б.

Сонымен, лингвистикалық бiлiмдер жүйесiндегi пунктуацияның қызметi түрлiше сипатталып келедi. «Пунктуация» сөзiнiң өзi түрлiше сипатталып, семиотикалық кодтың өзiндiк ерекшелiгi толыққанды ашыла қоймады, сол себептi тыныс белгiлердiң қызметi жан-жақты сараланып, жiктелмеген. Қазақ тiлi дамуының жана кезеңiндегi демократия, экспрессивтiлiк, инновациялық үдерiстердiң кең қанат жаюы пунктуация жүйесiне де ықпал еттi. Пунктуацияның функционалды аспектiсi мәтiндегi тыныс белгiлер қойылысының пунктуациялық нормалармен қаншалықты сәйкес келетiнiн, автор (адресант) қолданысы мен оқырман (адресат) қабылдау деңгейiн сипаттауға мүмкiндiк бередi. Көп жағдайда тыныс белгiлердiң қойылысында қабылдаушы ұстанымы негiзге алынғанмен, мәтiн түзу барысындағы автор ұстанымы ескерiле бермейдi. Белгiлi бiр жанрға тән мәтiндердегi тыныс белгiлердiң қызметi, автордың тыныс белгiлердi қоюдағы өзiндiк ұстанымы, тыныс белгiлердi қалыптанған нормаларға сәйкес қою не одан ауытқу мәселелерi осы уақытқа дейiн арнайы зерттеу нысаны болған емес. Бүгiнгi таңда газет-журнал тiлiндегi, жарнамалардағы олқылықтарды зерттеу қазақ пунктуациясының функционалды аспектiсiн сипаттауға жол ашары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi:

- 1 Тiл бiлiмi сөздiгi. Жалпы ред. басқарған Э.Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1998. – Б.304-305.
- 2 Лингвистический энциклопедический словарь. – М.-Л., 1990. – 40 с.
- 3 Реформатский А.А. О перекодировании и трансформации коммуникативных систем // Исследования по структурной типологии. – М.: Наука, 1963. – С.207-215.
- 4 Веденина Л.Г. Французская пунктуация и ее роль в построении предложения. Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1980. – 311 с.
- 5 Ляпон М.В. О значении запятой при расчленении составного союза // Современная русская пунктуация. – М.: Наука, 1979. – С.49-60.
- 6 Клюканов И.Э. Структура и функции параграфных элементов текста. Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1990. – 17 с.
- 7 Шубина Н.Л. Пунктуация в коммуникативно-прагматическом аспекте и ее место в семиотической системе русского текста. Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1999. – 268 с.
- 8 Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики//Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С.3-42.
- 9 Арапиева Л.У. Теория и практика системы знаков препинания в современном английском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1985. – 23 с.
- 10 Зализняк А.А. О понятии графемы // Valcarlos: Лингвистические исследования. – М., 1979. – С.134-152.
- 11 Николаева Т.М. Коммуникативно-дискурсивный подход и интерпретация языковой эволюции//Вопросы языкознания, 1984. – №3. – С.111-118.
- 12 Валгина Н.С. Трудные вопросы пунктуации: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983. – 176 с.
- 13 Норман Б.Ю. Начертательная (письменная) форма//Общее языкознание. – Минск: Вышэйшая школа, 1983. – С.325-334.
- 14 Шварцкопф Б.С. Современная русская пунктуация: система и ее функционирование. – М.: Наука, 1988. – 189 с.
- 15 Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма. – Л., 1987. – 113 с.
- 16 Гельб И. Опыт изучения письма. – М.: Радуга, 1982. – 366 с.
- 17 Сыздықова Р. Көптомдық шығармалар жинағы. Тiлдiк норма және оның қалыптануы. – Алматы: Елшежер, 2014. – Т.8. – 290 б.

Т.Н. Ермакова¹, Г.А. Ескермесова²

^{1,2}Казакский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казакстан

ПУНКТУАЦИЯ В СИСТЕМЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Резюме

В современной лингвистике понятия «пунктуация», «параграфемика» и «метаграфемика» употребляются часто. Это признак того, что метаязык в отрасли языкознания все еще недостаточно развит. В связи с этим, понятие «пунктуация» используется как универсальный термин, параграфемика используется только в рамках индивидуальной лингвистики, а метаграфемика используется как концептуально-авторский термин, направленный на изучение конкретного исследования.

В современном лингвистическом сознании понятие «пунктуация текста» исследует организация структур внешних и невербальных способов параграфемического текста. С этой точки зрения, среди исследователей вызвало множество споров в отсутствие особенности подходов различных параграфических единиц информации и деятельности параграфемики. В результате понятие «параграфемика» вошла в систему лингвистических терминов, но не сформировалась.

Понятие «Параграфемика» требует уточнения графической модели текста, дополнительных пояснений. Поэтому для определения статуса пунктуации нужно определить функциональные обязанности в языке.

Ключевые слова: пунктуация, типографическая пунктуация, семиотика, знаки препинания, графика, супраграфемика, параграфемика, метаграфемика

T.N. Yermekova¹, G.A. Yeskermessova²

^{1,2}Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

THE PUNCTUATION IN SYSTEMS OF LINGUISTIC STUDIES

Summary

The terms 'punctuation', 'paragraphemic' and 'metafreemics' are varieties using in modern linguistic. This is a manifestation of the lack of metatolism in this area of linguistics. In this case, the term "punctuation" is used as a universal term, the term paragraph as a term within individual linguistics is interpreted as a conceptual-authoritative term aimed at a particular study of metaphors.

In modern cognitive linguistic the concept of punctuation analyze the paragraphs external, nonverbal methods of text organization. From this point of view, the parapetical activity of researchers has caused various controversy in the absence of distinctions between the paragraph units and other information. As a result, the notion "paraphrase" has entered the system of linguistic terms. The notion "paraphrase" also requires clarification of the graphic model of the text, additional clarification.

Therefore, it is necessary to clarify the functional function of the language in order to determine the status of punctuation.

Keywords: punctuation, typographical punctuation, semiotics, punctuation marks, graphics, supragraphics, paragraph, metagraphics

FTAXP 16.21.21

Г.Т. Ерсұлтанова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ТІЛДІК ТҰЛҒА ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Соңғы кездері тіл білімі саласында ғана емес өзге тілге қатысы бар салалардың қызығушылығын тудырып, қалыптасып және дамып келе жатқан жаңа бағыттың бірі «тілдік тұлға» мәселесі болып табылады. Жаңа лингвистикалық парадигмада алдыңғы қатарға семантикалық тіл кеңістігін айқындайтын «тілдік тұлға» ұғымы басты орынға шықты. Тіл табиғатын зерттеудің кешенді сипатының тиімділігі мәтін және дискурс тілін зерттеуде көрінеді. Мәтін мен дискурс – лингвистиканың негізгі нысаны. Ал мәтін авторының тілдік тұлғасын

анықтауға септігін тигізетін тіл мен таным сабақтастығы тіл иесіне қатысты біртұтастықта алынған зерттеу. Бұл зерттеу “тілдік тұлға” мәселесімен тығыз байланысты, ал тілдік тұлға өз кезегінде “әлемнің тілдік бейнесі” теориясымен сабақтасады. Бұл мақалада тілдік тұлға ұғымының қалыптасу және даму тарихымен қатар, құрылымдық мәні қарастырылады. Мақалада «тілдік тұлға» ұғымы жан жақты талданып, оның категориялары, типологиясы және деңгейлері қарастырылады.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, мәтін, әлемнің тілдік бейнесі, курс

Адамзат қоғамында болып жатқан алуан түрлі өзгерістер мен жаңарулардан тіл де тыс қалмақ емес. Осымен байланысты қазіргі ғылымда орнығып келе жатқан антропоцентристік бағыт дәстүрлі құрылымдық лингвистикадан бөлек адам факторын түпқазық етіп алған білімнің жаңаша сипаттағы бірнеше саласы қатар дамып келеді. Олар: когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика, лингвостилистика, т.б. [1, 7].

Когнитивті лингвистикада тіл мен таным бірлікте қарастырылады. Яғни тіл мен таным сабақтастығы тіл иесіне қатысты біртұтастықта алынады да, *тілдік тұлғаны* анықтауға негіз береді.

Жалпы алғанда, құрылымдық тіл білімінде тіл – дүниетанымның құралы, ойлаудың ұғым, түсінік, пайымдау тәрізді түрлерінің объективтенуі деп сипатталатыны белгілі. Осыған орай тілдік жүйенің құрылымына тереңдеп барудың, ұлттық тілдің табиғатын шынайы танудың бір жолы – тілдік таңбаларды, оны құрайтын элементтерді, олардың мазмұндық жағы мен тұлғалық жағын тілдің өз заңдылықтары негізінде қарау болса, екінші жолы – оларды тілдік емес мәнділіктермен, яғни ақиқат өмір, ойлау, танымдық тұрғыда бір бірімен тығыз байланыста қарау болмақ [2, 11].

Кез келген мәтін негізгі элементтерінің бірі, автордың негізгі құралы – тіл. Ал тіл тек ойды білдірудің құралы, я оның тікелей құрылысы емес. Тіл – ең әуелі сол ойды әр ұлттың өзіндік танымына ғана тән, мындаған жылдар бойына дарытқан дүниетанымдық негізде құрап беруші құрал [2, 13].

Кез келген автордың табиғатын жан жақты тану тіл білімінде қалыптасып және дамып келе жатқан жаңа бағыттың бірі «тілдік тұлға» мәселесімен тығыз байланысты. Ол өз кезегінде «ғаламның тілдік бейнесі» теориясымен сабақтасады.

«Тілдік тұлға» ұғымының тарихына көз жүгіртсек, В. фон Гумбольдтың еңбектері тілдік тұлға ұғымын қалыптастыруда маңызды роль атқарды. Тіл мен ойлауды саралай келе, ол ойлауды белгілі бір тілге байланысты болады деген қорытындыға келеді. В. фон Гумбольдт теориясының маңыздылығы ұлттық танымда, және ол өз еңбектерінде «Weltbild» терминін «әлемнің бейнесі» қолданды. Л.Вайсгербер В.фон Гумбольдтың идеясын әрі қарай жалғастырып, «sprachliches Weltbild» терминін «әлемнің тілдік бейнесі» енгізеді. Э.Сепир мен Б.Уорфтың еңбектерін атап өтпеуге болмайды, олар «әлемнің бейнесі» мен «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымдарын ашуда өз үлестерін қосты.

Әлемнің тілдік бейнесін зерттеуде Л.Вайсгербер есімімен тығыз байланысты тағы бір жаңа ұғым – «тілдік тұлға» ұғымы қалаптасты. Г.И. Богин «sprachliche Personlichkeit» – «сөйлеуші тұлға» термині Л.Вайсгербер еңбектерінде ең алғаш қарастырыла бастады десе, Ю.Н. Караулов болса тілдік тұлғаны А.А. Шахматов алғаш болып синтаксистік құбылыс пен құрылымды психологиялық тұрғыдан зерттеді дейді. В.В. Виноградов болса К.Фосслер тілдік тұлғаны стилистикалық аспектіде тілді зерттеуді мақсат етеді деп тұжырымдаған.

«Тілдік тұлға» құбылысына ХХ ғасырдың соңғы жылдарынан бастап ерекше назар аударыла бастады. «Тілдік тұлға» мәселесін зерттеуде Воркачёв, 2001; Воробьёв, 1998; Канчер, 2000; Карасик, 2002; Караулов, 1987; Седов, 2000 тілдік тұлғаны адамның сөйлеу қабілетімен байланыстыра отырып, оны шығарма тілін қабылдау мен жасаудың әлеуметтік және жеке тұлғаның сипаттамалық тұтастығы ретінде анықтайды.

Ресей лингвистикасында В.Виноградов тілдік тұлғаны «автор тұлғасы» және «кейіпкер тұлғасы» ретінде қарастырып, екі түрлі ұғымды қалыптастырды [2], А.Леонтьев оны «сөйлеуші тілдік тұлға» ретінде сипаттайды [3]. Г.Богин [4] «сөзді өзі шығарып, айтуға және қабылдауға дайын» адамды тұлға деп қарастырып, оған өзінше анықтама берді. Ол тілдік тұлғаны лингводидактика үшін актуальді моделін ұсынды.

И.Богиннің тілдік тұлға моделі тілді меңгеру деңгейіне қарай жіктелген. «Лингводидактикалық модель» аталатын бұл деңгейлер былайша сипатталады:

1) жеткілікті лексикалық қоры бар, тілдің негізгі құрылымдық заңдылығын білу, белгілі бір нормаға сәйкес пікір білдіре алатын, мәтінді қабылдай алатын деңгейі анықталатын – *түзулік (дұрыстық) деңгейі*;

2) сөйлеу әрекетінің ішкі жоспарына (ойша жасалған) сәйкес сөйлесе алатын, естігенін түсініп, қабылдай алатындай білік-дағдыны анықтайтын – *интериоризация деңгейі (қоршаған орта әсері)*;

3) фонетикалық, грамматикалық, лексикалық нормаларды сақтап, тілдің көркемдегіш құралдарын шебер пайдаланатын қанықтық деңгейі (уровень насыщенности);

4) сөйлесу барысында (айтылымда, пікір білдіруде) қолданылатын тілдік құралдардың қызметіне қарай бағаланатын адекватты (сәйкес) таңдау деңгейі;

5) тілдік тұлға туғызған мәтіннің мазмұнына және коммуникативті міндеттің барлық кешеніне сәйкестігі ескерілген сәйкес синтездеу деңгейі [4, 31].

Дегенмен, тілдік тұлға мәселесін орыс ғалымдары арасында Ю.Н. Караулов кеңінен зерттеп, термин ретінде ғылымға енгізді. Өзінің «Русский язык и языковая личность» атты еңбегінде тілдік тұлға теориясына қатысты тәсілдерді жинақтап, В.В. Виноградов және Г.Богиннің еңбектерінде қарастырылған «тілдік тұлға» ұғымын толықтырды. Ю.Караулов тілдік тұлғаны «мәтін түзіп, қабылдай алатын күрделі тілдік құрылым деңгейі; ақиқат дүниені терең және нақты бейнелей алатын; анық мақсатты бағыты бар адам» деп анықтайды [5]. Ю.Караулов көркем мәтінді тірек ретінде ала отырып, тілдік тұлғаның үш деңгейін атап өтті: 1) вербальды-семантикалық деңгейі; 2) лингвокогнитивтік деңгейі; 3) прагматикалық (мотивациялық) деңгейді көрсетеді [5, 63]. Кейінгі кездері жарық көрген ғылыми жұмыстардың барлығы да осы Ю.Карауловтың деңгейлеріне сүйене отырып, жеке тұлғаның тілдік тұлғасын, тілдік ерекшелігін аша білді.

Ю.Н. Караулов тілдік тұлға құрылымының үш деңгейден тұратынын айтады: а) вербалды-грамматикалық; ә) когнитивтік; б) прагматикалық. Ғалымның пікірінше: «Бұл деңгейлердің әрқайсысы өз бірліктерінің жиынтығымен сипатталады, олар тіл үйрену кезінде қолданылатын барлық бірліктерді қамтиды да, аталған деңгейлердің ерекшелігіне сәйкес бөлініп отырады» [4, 672]. Аталған «деңгейлердің дамуының белгілі тілдік тұлғада көрініс табуы әр түрлі дәрежеде өрістеп, түрлі сипатта көрінеді. Оның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаны алдымен ұлттық тілдік тұлға деп түсінеміз. Себебі тілдік тұлға табиғаты ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты» [5, 281-284]. Ал халық лексикасын, ұлттық тіл құралдарын шығармашылықпен қолданатын ақын-жазушыларды ғалым Н.Уәли ұлттық элитарлық мәдени-тілдік типке жатқызады [6, 15]. Ұлттық тілдің лексика-грамматикалық заңдылықтарын меңгеріп, қолдана білуді, әдеби тіл нормаларын ұстануды қамтитын вербалды-семантикалық деңгей тілдік тұлғаға ана тілінде ойлап, сөйлеп, өз ойын түсінікті жеткізе алуға мүмкіндік береді

Тілдік тұлғаға қазіргі уақытта бірнеше бағытта психикалық, әлеуметтік, гендрлік, когнитивтік, жанрлық сипатта талдау жасалынып жүр. Әр сипатта жасалған талдаулар тілдік тұлға құбылысын анықтауда өз үлесін қосып келеді.

Жалпы, тілдік тұлға дегеніміз ұлттық тіл ортасында, ұлттық құндылықтар арасында тәрбиеленген, ұлттық рух пен ұлттық тілді толық меңгерген жеке адам, бүкіл ұлттық болмысты бойына жинақтаған индивид. Тілдік тұлға мәселесіне қатысты шетел және ресей ғалымдарымен қатар, қазақтың тілші ғалымдары да нәтижелі жұмыс атқарып келеді [6].

Тілдік тұлға – адам және оның тілі арқылы танылатын бейнесі. Тілдік тұлғаның қуаты – сөзінен, ойы қоғамдық ісінен көрінеді, ал психологиясы – ұлт перзенті ретінде халқын сүю сезімімен өлшенеді. Тілдік тұлға сипатына ену мақсатты түрде жүзеге аспайды. Оның дамуына қозғаушы күш, яғни ұлттық сезімнен немесе табиғи дарынның қабілетінен туған ішкі жағдайлар әсер етеді.

Филология ғылымдарының докторы А.Ислам тілдік тұлғаны былайша сипаттайды: «Тілдік тұлға дегеніміз – ұлт тілі мен мәдениетінен толық ақпарат меңгерген тілдік-мәдени күзірет иесі. Ол ұлттық, аймақтық, әлемдік мәдениет ақпаратын меңгеруіне байланысты деңгейлерден тұрады. Тілдік мәдениет күзірет иесі (сатылы деңгейіне сәйкес) ұлттық реңктегі тілдік белгілер мағынасын арнайы сараптама көмегісіз жалпы мағынасын түсінуге қабілетті» десе [7], Г.Мұратова: «Өзі меңгерген ұлт тілі мен мәдениетін өзгеге таныта отырып, тілді тұтынушы ретінде әрі тілді жасаушы ретінде, тұтастай алғанда, тіл тарихына (синхронды, диахронды күйіне), тілдің дамуына қандай үлес қосқанын айқындау мәселесі – тілдік тұлға мәртебесін одан әрі бекіте түсетін немесе оның тағы бір қырын, яғни толыққанды тілдік тұлға болмысын ашатын ұстаным болуға тиіс», – дейді [1]. Тілдік тұлға – тілдік дәстүрдің қалыптасуына үлес қоса алатын, өзіндік көзқарасы бар, өз ойын адресатқа жеткізе алатын, өзіне дейінгі тұлғалар қалдырып кеткен байлықты меңгерген, соны иеленіп, өзінше жеке тілдік құбылыстар тудыра білетін тұлға деп түйіндейміз [5, 63].

Тілдік тұлғаның саяси, қоғамдық, психологиялық және т.б. ерекшеліктері оның тұлғалық мінезінің құрылымын түзеді. Адресанттың адресатқа хабар беру қажеттілігі - табиғи болмыстан туған рухани қажеттілік. Бұл қажеттілік табиғи, ұлттық, шынайылыққа ие болмаса, халық санасында тілдік тұлға

ойлары, сөздері жатталып қалмас еді. Қазірдің өзінде хатқа түсіп жатқан әртүрлі шығармаларды өздерін, олардың адресаттарының ойларын халық қабылдай бермейді. Сол себепті тілдік тұлғаға тән қасиет халық көңілінен орын таба білуі шарт. Адамның жалпы интеллектуалдық деңгейі тілдік тұлғаның қалыптасу баспалдақтарының іргетасы болады. Әсіресе, тілдік тұлғаның ақыл-парасаты, өзіндік білім көкжиегін анықтауда когнитивті сипат жетекшілік қызметке ие болады. Тілдік тұлғаның таным позициясы дәстүрлі тілдік талдауларда анық байқала бермейді. «Тілдік тұлға – прототип, сондықтан оның когнитивтік моделі концептілік құрылымы деңгейінен айқын көрінеді. Прототип – типтік бейне, сондықтан ол тілдік мазмұнмен ұштасады, екеуі бірігіп келіп семантика өзегін құрайды» деген зерттеуші Н.Аитованың анықтамасы когнитивті сипатқа негізделген [7, 23].

Тілдік тұлғаның даралық сипатын оның шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеуге арналған еңбектер қатары көбейе түсуде. Осы тұрғыда тілдік тұлға мәселесі қазіргі орыс тіл білімі мен қазақ тіл білімінде төмендегідей бағыттарда қарастырылып келеді деп шартты түрде белгілейміз: 1) нақты тұлғаның тілін оның когнитивтік және прагматикалық интенцияларын назарға ала отырып талдау; 2) көптеген ғылыми еңбектерде тарихи тұлғалар тілін диахрониялық тұрғыдан сараптау орын алған; 3) бөлек-бөлек мәтіндер негізінде тілдік тұлғаны модельдеуге арналған зерттеулер де пайда бола бастады; 4) шығармадағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасын ашу арқылы шығарма авторының тілдік тұлғасына шығуды мақсат тұтқан зерттеулер де кездеседі; 5) тілдік тұлға бойындағы қасиеттерді оның ұлттық болмысына сай қарастырған еңбектер [6].

Тілдік тұлға мәселесін зерттеудегі бағыттар бойынша түрлі көзқарастар қалыптасқан, бірі – тілдік тұлға мәселесіне зерттеуші үш бағытта қарастыра алады дейді:

- а) психолингвистикалық тұрғысынан;
- ә) лингводидактика тұрғысынан;
- б) филологиялық тұрғысынан [8].

Екіншісі – тілдік тұлғаны екі бағытта зерттеу үдерісі бар дейді, бірі – лингвомәдени бағыт, екіншісі – лингводидактикалық бағыт. Осы екі бағыт шеңберінде келесідей аспектілерді қарастыруға мүмкіндік бар: когнитивтік, прагматикалық, коммуникативтік, ұлттық.

Тіл білімінде тілдік тұлға типологиялары айқындалған: *жалпы (полилектная), жеке (идиолектная) тұлға* (В.Нерознак); *этносемантикалық тұлға* (С.Воркачев); *элитарлы тілдік тұлға* (О.Сиротина, Т.Кочеткова); *семиологиялық тұлға* (А.Баранов); *орыс тілдік тұлғасы* (Ю.Караулов); *тілдік және сөйлеу тілі тұлғасы* (Ю.Прохоров, Л.Клобукова); *шығыс және батыс мәдениеті тілдік тұлғасы* (Т.Снитко); *сөздік түзілімінің тілдік тұлғасы* (В.Карасик); *эмоциятанушы тілдік тұлға* (В.Шаховский) және т.б. [3, 23].

Тілдік тұлға – құрылысы күрделі құбылыс. В.А. Маслованың көрсетуінше, тілдік тұлғаға мынадай компоненттер енеді: 1) құндылық, дүниетанымдық, тәрбие мазмұны компоненті, яғни құндылықтар жүйесі және өмірдің мәндері; 2) мәдениеттану компоненті, яғни тілге деген қызығушылықтың тиімді құралы ретінде мәдениетті игеру деңгейі; 3) жеке тұлғалық компонент, яғни, әр адамда бар терең жекелік қасиеттері.

Тілдік тұлғаны түсіндіруге бірнеше бағытта келу үрдісі қалыптасқан:

1) тілдік тұлға болып табылатын жеке адам қалыптасуының негізгі жүйелерін анықтау (тегі, өмір сүрген ортасы, әдеби және тілдік, ұлттық-мәдени ықпал және т.б.);

2) жеке адамның тілдік тұлғалық болмысын құрайтын жеке қасиеттерін танытатын ерекшеліктерді көрсету, яғни оны өз бетінше білім алу, өзін-өзі жетілдіру, тәрбиелеу, өз тілдік тәжірибесін ұрпақтарына мұра етіп қалдыруда жеке жауапкершілігін сезіну, білім дағдыларын игеру, шеберлік дағдыларын меңгеру, игерген білімдері мен тәжірибесін болмысты өзгерту үшін қолдану т.б. қасиеттерден тұратын күрделі, көпсатылы зерттеу нысаны ретінде оның тілінің ассоциативтік-вербалдық, лингвокогнитивтік, прагматикалық деңгейлерін сипаттаудан тұратын деңгейлік талдау арқылы қарастыру қажет екені айқындалды [2].

Адам танымы адамға ғана тән психикалық бейненің ең жоғарғы формасы болып табылады. Соның негізінде *тілдік сана* ұғымы адам мен әлем қарым қатынасының реттеуші механизмі ретінде қарастырылады. Тілдік тұлға феноменін қалыптастырушы болып табылатын тілдік сана ұғымы. Тілдік тұлға құрылысының вариативті компоненттері белгілі бір қауымның тілдік санасының шындықты бейнелеуінің сипаты мен тәсілдеріне тәуелді болады. Ол ойлау әрекетіне қарай саяси, ғылыми, тұрмыстық, таптық сана, субъектінің шығу тегіне қарай әлеуметтік, қоғамдық, жеке және топтық сана, сананың негізіндегі басымдылық принципі бойынша глобальдық, демократиялық, прогрессивтік, реакциялық болып жіктеледі.

Лингвистика тілдік тұлға мәселесін мәтін және дискурс арқылы қарастырады. Қазіргі лингвистикалық әдебиеттердегі дискурс ұғымы мәтінді түсінумен тығыз байланысты [1].

Тілдік тұлғаны зерттеуге қатысты жазылған еңбектердегі дискурстың сипатталуы бойынша: «Дискурс деңгейінде *мәтін түзуші – мәтін – мәтінді қабылдаушы (сөйлеуші – сөз – тыңдаушы)* – үш жақтың байланыстылығы мен бірлігі (бір-бірін түсіну, қабылдау) үрдісі жүзеге асырылады. Демек, дискурс жеке тұлғаның тіл әлемін (оған тұлғаның тілдік өресі, белгілі бір дүниетанымдық білім аясы енеді) танытатын кеңістік» [3, 6], – болып табылады [4].

Тілдік тұлғаның қалыптасуына мынадай алғышарттар болуы тиіс: 1) ұлттық тәрбие (отбасылық тәрбие); 2) ұлттық тілдегі өлшемдер (қабылданған, қабылданбаған құндылықтар); 3) мәдени ақпарат (салт-дәстүр, әдет-ғұрып); 4) рухани сана (дін қағидалары); 5) үлгі тұтатын тұлғалар (Абай, Шоқан т.б.); 6) озық білім жүйесі; 7) тектілік интеллектісі. Міне, осы қасиеттерді бойына жинаған индивид, саналы адам дәрежесінен тұлға, одан әрі тілдік тұлға дәрежесіне көтеріле алады. Тілдік тұлғаның өзінің болмысына сәйкес қалыптастырған, енгізген сөз саптауы, көзқарасы эталондық сипат дәрежесіне көшеді де оның тілі зерттеу арқауы бола бастайды. Бұл көбіне тілдік тұлғаның дәстүрлі вербальды-семантикалық деңгейінде байқалады [9].

Қорыта келгенде, тілдік тұлға дегеніміз жеке адамдарға ұқсамайтын, өзіндік ерекше қасиеті бар, әлеуметке әсер ете алатын, өз ұлтының тілін негізгі сөздік қорын шебер пайдаланушы, сол тілде жаңа сөз өрнектерін қалыптастырушы, ұлт мәдениетінің және дүниетанымының ақпаратын жоғарғы деңгейде толық меңгерген тілдік мәдени күзінет иесі. Антропоэзектік бағытта ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық ділді, ұлттық тілдік мұраны, ұлттық психологияны терең меңгерген жеке тұлғаны зерттеу арқылы әлемнің тілдік бейнесін ашуда түрлі тұжырым жасауға мүмкіндік туады. Әр мәтіннің соңында тілдік тұлғаның тұрғаны белгілі. Кейінгі кездері зерттеу жұмыстарына негіз болып келген тілдік тұлға ұғымы кейіпкер мен жазушы тілдік тұлғасы, автор мен аудармашы тілдік тұлғасы арасындағы айырмашылығы мен толық шешілмеген мәселелері барқарама-қайшылықты құбылыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Есенова Қ. *Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы.* – Алматы, 2007. – 432 б.
- 2 Қожажаметова Ф. *Т.Ізтілеуовтың тілдік тұлғасының дискурстық сипаты: филол. ғыл. док. ... дисс.: 10.02.02.* – Алматы, 2004. – 303 б.
- 3 Мұратова Г. *Абайдың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. док. ... дисс.: 10.02.02.* – Алматы, 2009. – 303 б.
- 4 Ермекова Ж.Б. М. *Жұмбабаевтің тілдік тұлғасы: филол. ғыл. канд. ... дисс.: 10.02.02.* Алматы, 2010. – 141 б.
- 5 Караулов Ю.Н. *Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения. Язык и личность.* – М.: Наука, 1989. – 263 с.
- 6 Маслова В.А. *Лингвокультурология: учебное пособие.* – М.: Академия, 2001. – 208 с.
- 7 Әділбекова Л.М. *Антропоэзектік зерттеулерде «тілдік тұлға» мәселесінің зерттелуі // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – №3(53), 2015. – Б.23-27.*
- 8 Kushkimbayeva A.S., Tumbolova A.O. *Precedent texts as the basis of a pragmatic level of M.Auezov» linguistic personality // The Recent Trends in Science and Technology Management.* – L., 2013, may 9-10. – P.150-162.
- 9 Кушкимбаева А.С. *М.Ауезовтың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. док. ... дисс.* – Алматы, 2015. – 156 б.

Г.Т. Ерсултанова¹

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,

г. Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ФЕНОМЕНА «ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ»

Резюме

В статье рассматривается проблема толкования термина «языковая личность» в исторической ретроспективе. Особое внимание уделяется анализу существующих классификаций изучаемого феномена. Делается вывод о необходимости дальнейшей систематизации знаний по данному вопросу. В статье также рассматривается категория, типология языковой личности, и уровни языковой личности. В последнее время понятия «языковая личность» одна из самых обсуждаемых понятий не только лингвистики, но и других сфер науки. Статья посвящена одному из центральных терминов антропоцентрической лингвистики. Автор рассматривает трактовку данного термина в работах основателей теории языковой личности, анализирует различные варианты его понимания в трудах их последователей. Термин «языковая личность» успешно закреплен в современной лингвистике. Обилие его толкований демонстрирует как развитие многозначности, так и тенденцию к устранению нежелательной для научной терминологии полисемии. Рассмотренные в нашей статье типологии языковых личностей имеют большое значение не только для описания речевого поведения языковой личности, но и для дальнейшей систематизации накопленного по данной проблеме опыта.

Ключевые слова: языковая личность, текст, языковая картина мира, дискурс

G.T. Yersultanova¹
¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE HISTORY OF FORMATION OF THE PHENOMENA LINGUISTIC PERSONA

Summary

The article deals with the concept of linguistic personality which is the most discussed and researched themes nowadays in not only linguistics but also in other fields of science which is relevant in linguistics today. The article discusses several approaches of defining linguistic personality, typology of language persona, categories and levels of linguistic persona. Nowadays there are new sciences like psycho-linguistics, cognitive linguistics, para-linguistics and new concepts in linguistics due to anthropocentric view, we don't just research language for itself, we connect it to different branches of science. Since we study the language with the connection, there are some advantages to study the language of text and discourse. The importance of such research we can define the linguistic personality of an author. Such research is tightly connected with the concept 'linguistic personality', moreover the mentioned concept is related to the theory 'linguistic picture of the world'. The article deals with the structural importance of linguistic personality.

Keywords: language personality, text, language picture of the world, discourse

FTAXP 16.21.27

Қ.Ө. Есенова¹
¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЛИНГВОСАЯСАТТАНУ ПӘНІНІҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада тіл біліміндегі жаңа сала – лингвосаясаттанудың зерттеу нысаны мен мақсаты, әдіс-тәсілдері сөз етіледі. Қазіргі тіл білімінде ұғымдық аппараты ортақ бірдей әдіс-тәсілдерді қолданатын шектес салалар көп екені белгілі. Бұл бір жағынан, кейбір терминдерінің өзге ғылым салаларынан ауыс келгенімен байланысты болса, екінші жағынан, аралық салаларының толық қалыптасып бітпегенін көрсетеді. Лингвосаясаттану саласындағы зерттеулерді бір арнаға тоғыстыратын нәрсе – зерттеу материалы десек болады: саясат тілі, саяси мәтіндер және саяси дискурс әлі күнге бұл бағыттың әдіснама мен технологиясы қалыптасты деуге келмейді. Дегенмен, саяси лингвистикасының бағдар-бағытына сәйкес келетін бірқатар ұғымдар мен терминдерді екшеп көрсетуге болады. Сондықтан мақалада осындай ұғымдардың бір тобы саяси қатысымен байланысты түсіндірілсе, екінші тобы ғаламның саяси бейнесін құрайтын атаулардан тұратындығы қарастырылады.

Түйін сөздер: лингвосаясаттану, саясат тілі, саяси мәтін, саяси дискурс, саяси қатысым, ғаламның саяси бейнесі, клише, тұрақты сөз қолданысы, феноменологиялық білімдер, құрылымдық білім

Саяси қатысым – саясат саласындағы тұлғалар арасындағы қарым-қатынас үрдісі. Мұнда сөйлеуші, тыңдаушы және аралық ақпарат болатыны белгілі. Жалпы саяси ақпарат негізінен вербалды тәсіл арқылы жеткізіледі. Сонымен бірге саяси мәні зор мәліметтерді бейвербалды құрылымдар арқылы жеткізу тиімді болып саналады.

1. Саяси мәтін деп қоғамдағы өзекті саяси мәселелер жөнінде айтылатын және көпшілікке, бұқараға арналған мәтіндерді түсінеміз. Саяси мәтіндерде әдетте саяси билікке ондағы өкілеттілікті бөлу және бөлісу, қайта қарастыру мәселелері; қоғамдағы саяси құрылым; билік құрылымы; қоғамды саяси басқару жүйесі мәселелері қарастырылады.

Басқаша айтқанда, қандай да бір саясаткердің ісіне, беделіне баға берілетін немесе екінші бір саяси тұлғаны танытуға, танымалдануға арналған материалдар, жалпы саяси билік үшін күрес немесе осы күреске ықпалын тигізетін мақалалар жатқызылады. Мұндай мәтіндерде көтерілген проблемалар мен саяси тақырыптар сол уақыттағы қоғамның саяси өмірі үшін өзекті деп танылады және саясатқа қызығушылық танытатын бұқара саяси мән берген материалдарда осындай мәтіндер қатарына жатқызылады.

Қазіргі қазақ баспасөзіндегі саяси мәтін ұғымына байланысты жарияланатын материалдарының ішінде белгілі бір саясаткерлердің жеке тұлғасын әртүрлі қырынан танытатын имиджтік мәтіндер ерекше орын алады. Көпшілік салаға арналған ерекше орын алады. Көпшілік салаға арналған имидж феноменінің мынадай белгілерін сипаттап көрсетуге болады:

1) мағыналық-мазмұнының ауқымдылығы, бұқаралық санадағы өзге ұғымдармен тығыз байланыстылығы;

2) ғаламдандыру үрдісіне бейімділігі, яғни онда адам барынша кеңірек шеңбердегі идеялармен көрінуі тиіс;

3) имиджді қалыптастыру нақты қатысым барысында жүзеге асырылады;

4) тұрақтылық, күтілетін нәтижесінің жалпы бұқараға байланысты құбылыстардың ерекшеліктерімен орайластырылуы;

5) имидж белгілерінің белсенділігі, бұған БАҚ арқылы қол жеткізуге болады;

6) имидж жасандылық сипаты.

Сонымен, имидждік жағдаятқа сәйкес көпшілік пен БАҚ арасындағы өзара әрекеттестік былайша өрбиді:

1) Имидж әуел бастан-ақ түпкі нәтижеге қол жеткізуді көздейді, яғни жеке бір адамға эмоционалдық тұрғыдан әсер етіп, оны белгілі бір әрекетке дайын болуға және оған баға беруге итермелеу және қажетті түсінікті қалыптастыруды мақсат ету;

2) БАҚ-пен тікелей байланыс жасау және белгілі бір әрекетті жүзеге асыру арасындағы аралық саты барынша қысқаша болуы керек;

3) БАҚ-тың белсенділігі көпшіліктің мінез-құлқындағы тиімді алғышарттарды айқындау мен есептеуге бағытталады.

Сонымен, имидждік саяси мәтін ретінде бұқаралық қатысым кеңістігінде әрекет ететін субъектінің күрделі де өзекті саяси проблемалар жөнінде баяндалатын, сол субъектіге қатысты жағымды қоғамдық пікір қалыптастыруды мақсат ететін, қалың бұқараға арналған БАҚ арқылы таралатын мәтінді танығанымыз жөн.

Саяси мәтіндегі басты тақырып – саяси қатысым болғандықтан оны жүйе ретінде құраушы тетікте қоғамда қалыптасқан саяси ақиқат болмысты айшықтайды, онымен бірге өзгеріп отырады. Жалпы адамдар санасында **ғаламның саяси** бейнесін қалыптастырады. Саяси мәтінді зерделеу үшін тіл, қатысым, саясат саласындағы субъектілер, қоғамдағы саяси ахуал арасындағы алуан түрлі қатынастар басты назарда болады. Мұндайда саяси мәтіндерге дискурстық талдау жасаудың берері мол. Яғни адресаттың өзін қоршаған орта әлем жөніндегі білімдерін, қалыптасқан пікірлерін, мақсаттары мен ұстанымдарын тұтастай қамтитын күрделі қатысымдық құбылыс ретіндегі мәтінді жағдаят шеңберінде алып қарастыру зерттеу құндылығын арттыра түседі. Бүгінде ғылымда саяси дискурс ұғымының мазмұны мен белгілерін бірыңғай түсінуге болатын анықтама жоқтың қасы. Дискурс проблемасына арналған зерттеулерде аталмыш құбылыстар түрліше түсіндіріледі. Тілші ғалымдардың басым бөлігі дискурсты белгілі бір жағдаятқа сәйкес сөйлеу әрекеті, әлеуметтік болмысты сипаттайтын, адамдардың тілдік біліктілігі деңгейін көрсететін нақты жағдаятқа тән тілдік ерекшеліктерді айшықтайтын сөйлеу әрекеті деп таниды.

Назар аударуды қажет ететін ерекше мәселе мәтіннің бір мәнді жеткізуші әрекет ретіндегі рөлі, яғни үнемі қозғалыс, өзгеріс, даму үстінде болатын таңбалық жүйе түрінде танытатын үрдіс. Мәтін мәнін құрайтын жүйедегі тұрақты және әмбебап элементтерде арнайы көңіл бөлуді қажет етеді. Яғни мәтінді тақырыптық тұтастық ретінде ұйымдастыратын күрделі бірлік – концепт болып табылады. Алайда концептіні зерделеуде ғалымдар арасында біріздендірілген көзқарас, пікір жоқтың қасы. Ғылыми әдебиетте оны вербалдау тәсілі ретінде сөздің дәстүрлі семантикасынан бастап тілдік құралдармен ешқандай байланысы жоқ таза идеялармен ұштастыруға ұмтылу байқалады. Сондықтан мәтіннің мәнін құрайтын концептуалдық құрылымдардың өзін арнайы зерттеу түзуші категориялар қатарына жататын концепт мәтіннің тақырыптық және қатысымдық біртұтастығын қамтамасыз етеді. Түптеп келгенде, саяси мәтіннің өзіндік тақырыбы, көтерілетін проблемалар жүйесі, тірек ұғымдары, мақсатты түрде бағытталған аудиториясы, тікелей және жанама адресаты болатын қоғамның саяси өміріндегі ірілі-ұсақты проблемаларды қамтитын күрделі лингвоясаясаттанымдық ұғым деп тануға болады және бұл – саяси лингвистика мәселелері шеңберінде негізгі рөл атқаратын ортақ ұғым.

Саяси мәтін субъектісі де, адресаты да – жеке тұлға ретіндегі адам емес, белгілі бір саяси ұйымның немесе билік құрылымының өкілі ретіндегі адам басты назарда болады. Мәселен, көптеген саяси құжаттардың нақты авторы болмайды, оларды халыққа жариялағанда мемлекеттік құрылымдардың, ұйымдардың атына сілтеме жасалады.

Қорыта айтқанда, саяси мәтін тікелей оны құрастырушы жеке адамның қолтаңбасын көрсетпейді, қоғамдағы саяси жүйенің орайына сәйкес ұйымның немесе партияның саяси ұстанымын айшықтайды.

2. Ұлттық тіл құрамында айрықша таңбалық жүйеше ретіндегі саясат тілінің орнының болуы әзірге зерттеушілер арасында ашылмаған бірізге түсірілмеген даулы мәселе деуге болады. Себебі

дербес «саясат тілі» деп аталуы үшін оның өзіне тән грамматикалық лексикалық нормалары болуы тиіс. Ал ұлттық тілдің өзіндік фразеологиялық бір тармағын құрайтын саяси мәтіндегі сөз қолданыстарды жеке категорияға жатқызу негізсіз. Алайда саясат тілін күнделікті сөйлеу тілінен ерекшелендіретін бірқатар белгілерді бөліп көрсетуге болады:

1) саяси лексиканың терминологиялық сипаты бар, ал қарапайым сөйлеу тіліндегі тілдік таңбалардың терминдік мағынасын немесе сипатын ажырату қиынға соғады;

2) саяси дискурстың өзіндік құрылымының болуы. Бұған айрықша сөйлеу тәсілдерін қолдану арқылы қол жеткізуге болады;

3) дискурстың жүзеге асырылуы да – дыбыстық немесе жазбаша түрде ресімделуі, пішінделуі де ерекшеленеді.

Саяси дискурсты танытатын бірқатар **клишелер** мен **тұрақты сөз қолданыстарын** бөліп көрсетуге болады. Қазіргі қазақ баспасөзінде елдің саяси өміріндегі түрлі қоғамдық құбылыстар мен оқиғаларды сипаттау үшін тұрақты қолданылатын, яғни стереотипке айналған мынадай қолданыстар бар: *халық қалаулылары, тәуелсіздік тұғырнамасы, білікті басшы, көрнекті қайраткер, түркі әлемінің көшбасшысы, елбасының сарабдал саясаты, сара жолы*, т.б.

Сондай-ақ еліміздің ғана емес, бүкіл әлемдегі саяси ахуалды сипаттайтын сөздер мен тұрақты оралымдар бар: *лаңкестік оқиға, саяси тұрақтылық, қоғамдық күштерді жұмылдыру, экономикалық әлеуметтік жаңғырту, геосаяси ахуал, ішкі саясат мәселелері, макроэкономикалық байланыстар, жаһандану, өзара ықпалдастық, Еуроодақ, көршілер татуластығы, инфрақұрылым* т.б.

Бұлардан бөлек саясаттану іліміндегі бірқатар терминдер саяси дискурста белсене түрде жұмсалады, күрделі ұғымдарды білдіреді: *антитеррорлық шаралар, гуманитарлық апат, этникалық геноцид, демократиялық институттар, құқықтық мемлекет, зайырлы мемлекет, азаматтық қоғам, жаңаша ойлау, сындарлы ойлау, жалпы азаматтық құндылықтар* т.б. Осы сияқты саяси салаға қатысты сөздерді үнемі, дүркін-дүркін тұрақты қолдану арқылы қоғамның санасына сіңіріп, көпшіліктің көзін үйрету жолымен медиа кеңістіктегі саяси сөзжұмсам аясы кеңейе түседі. Демек, қандай да бір тілдік бірлік мағынасына саяси мән үстеп, оны саясат тіліне жатқызу үшін жұртшылықтың назарына қайта-қайта ұсынып, тұрақтандыру керек. Ал жалпы саясат тілін, мәселен ғылым тілі сияқты тұрақты сипатта қалыптастыру және сол қалпында сақтап қалу мүмкін емес. Себебі билік басындағы адамдардың қолдануымен үкіметтік, мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде орнығуы мен тілдің актив қабатын құрайтын сөздер мен қолданыстар елдегі саяси түзім өзгергенде біртіндеп сөзжұмсамнан шығып қалатыны белгілі. Тіпті араға бірнеше жыл салып, социумның тілдік санасынан мүлдем жоғалатын оралымдар да жетерлік. Қалай десек те тұрақты не өзгермелі сипатта болғанымен жоғарыдағы аталған сөз қолданыстардың бәрі тілдік ұжым санасында **ғаламның саяси бейнесін** құрауға өзіндік үлесін қосады.

Қазіргі тіл білімінде қоршаған ортаны категориялау және концептуалдау проблемасы айрықша жоғары тұр. Мұнда адамның ойлау жүйесіне және жадына баса мән беріледі. Себебі адам жадында сақталатын тілдік элементтер белгілі бір тәртіппен орналасады. Бұлайша реттеуге тілдік категориялар мен концептуалды белгілер негіз болады деп саналады.

Әлемді концептуалдау түрлі тілдерге тән әмбебап категориялар жүйесінде айшықталады. Әрбір жеке тілдің өзіндік категориялар жүйесі болады. Яғни әмбебап категориялар дүниені қабылдаудың психофизиологиялық тәсілдеріне негізделсе, арнаулы категориялар дүниенің қабылданатын үзіктеріне концептуалдық құрылымдарды телу, жатқызудың субъективті үрдісіне сүйенеді. Мұндай когнитивтік үрдістер заттар мен құбылыстардың әртүрлі когнитивтік категориялануын айшықтайтын тілдік формада көрініс табады. Нәтижесінде білімнің екі түрі қалыптасады: *тікелей* (феноменологиялық), *жанама* (құрылымдық). **Феноменологиялық білімдер** негізін кеңістік-уақыт жүйесінде көрініс табатын заттар, құбылыстар, оқиғалар құрайды. Дүние үзіктері арасындағы барлық ықтимал қатынастар сол негізде жобаланады. Тілде мұндай қатынастар сөйлемдер арқылы көрініс табады. **Құрылымдық білім** дегеніміз ақпаратты категориялау формасы болып табылады. Басқаша айтқанда, тіл ұстанушы үшін бұл білім тілде концептуалдық жүйе ретінде орнығады. Оны құрайтын концептуалды метафоралар шеңбері алдағы тақырыпшаларда кеңінен құрастырылады.

Қорыта айтқанда, қоғам өмірінде тұрақты қолданылатын, ондағы тіл ұстанушылардың басым бағытын білдіретін сөзжұмсам медиа кеңістіктегі тілдік бірліктер арқылы өрнектеледі.

3. **Саяси қатысым саласы.** Қоғам өміріндегі қатысымды бірнеше бөлімге тарамдауға болады. Атап айтқанда, қаржы, заң, өндіріс, медицина, педагогика, дін, тұрмыс, бұқаралық ақпарат пен бұқаралық өнер салалары тілші ғалымдар назарын аударуды қажет ететін мәселелер қатарын құрайды.

Бұл салалар жасалатын қарым-қатынас мақсатына орай бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Мысалы, саясат саласындағы мақсат билік үшін күрес жүргізу болса, заң саласында – құқықтық қатынастарды реттеу, ал қаржы саласында – есеп-қисап пен қаражатты бөлу, ғылымда – табиғаттың, адам мен қоғам дамуындағы заңдылықтарды анықтау, педагогикада – адамды әлеуметтендіру т.б. сияқты мақсаттар қойылады. Зерттеуші Чудинов аталмыш мақсаттарға орай мәтіндерді кім және кімге арнап түзгендігіне байланысты саяси қатысымның өзек ұғымын құрайтын мынадай түрлерін бөліп көрсетеді: 1) ақпараттық (ішкі бюрократиялық саяси қатысым) мемлекеттік немесе қоғамдық құрылымдардың ішінде қарым-қатынас жасауға бағытталған. Мұндай қатысым санаулы адамдарға ғана арналады және оларға құпия, қызметте пайдалану үшін деген белгілер соғылады. Мұндай ақпараттың арнаулы рұқсатсыз көпке таралып кетуі арнайы тексеру ұйымдастыруға негіз болады. 2) Көпшілікке арналған саяси әрекеттер жүйесіндегі саяси қатысым. Бұған сайлауалды үгіт-насихат жұмыстарын, парламенттегі айтыс-тартыстарды мысалға келтіруге болады; 3) тікелей журналистер арқылы және олардың қатысуымен жасалатын саяси қатысымдар. Мысалы, интервью талдамалы мақалалар сияқты көпшілік бұқараға арналған коммуникация. Мұнда журналшылар қоғамда бой көтерген проблемаға жұртшылық назарын аудартып, тығырықтан шығатын жолды ұсынады. Сөйтіп саясаткерлерге дұрыс шешім қабылдауға септігін тигізеді; 4) митингілерге, шерулерге, т.б. бас қосуларға қатысатын қатардағы азаматтардың саяси сөйлеу әрекеті. Мұндай қатысымшылар әдетте халық өкпідері, сайлаушылар бір-бірімен қызметі, жұмысы арқылы тығыз байланысатын қатысымшылар жатады. Оларды кәсібі, жасы, тұрғылықты жері т.б. бойынша топтастыруға болады [1, 36-37].

4. Саяси қатысымдағы айрықша маңызды ұғым ретінде **идеологемаларды** атаймыз. Идеологема дегеніміз тікелей саяси денотатпен (социализм, оппозиция т.б.) тікелей байланысты болатын вербалды бірлік. Ол нормативтік түсіндірме сөздіктерге енгізіледі және идеологиялық (саяси) үстеме мәнге ие болады. Тіл тарихында медиа кеңістіктегі идеологемалар санының шектен тыс артуы социализм, коммунизм деңгейлеріне сәйкес келеді. Сол кезде өзекті, айрықша маңызды деп танылған идеологемалар қатары қоғам дамуымен байланысты өзгеріп, кілт ұғымдары бір кездегі мағыналарын жоғалтып, жаңаша сипат алды немесе ұмыт болды.

Ғылымда идеологияны және оның компоненті ретіндегі идеологемаларды зерттеу танымал бағыттардың біріне айналды. Мұндай зерттеулерге материал ретінде әдетте масс-медиа дискурсы алынады. Ал Купинаның айтуынша, **идеологема дегеніміз** – саяси немесе саясиленген идеяның тіл арқылы жеткізілуі [2, 518]. Идеологемаларды ресми және бейресми түрлеріне бөлеміз. **Ресми идеологемалар** мемлекетте жүргізілетін идеологияларды білдірсе, **бейресмилері** мемлекет қолдауынсыз пайда болып жұмыс істейтін идеологемаларды қамтиды. Мәселен, әміршілдік-әкімшілік жүйе кезінде саяси идеологемалар тек мемлекет қолдауымен жүргізілетін саяси идеологияны дәріптеу мақсатында жұмсалған. Ол кездегі медиа дискурс ресми идеология компоненттерін саясидан басқа мақсатта жұмсауға мүлдем жол бермейтін. Ілуде бір адресант мемлекеттік идеологияға қайшы келетін идеологемаларды белгіленген мақсаттан тыс қолданылса, көпшілікке арналған салалардан ығыстырылып қолданыстан шығарылатын. Ондай тілдік бірліктер ауызекі сөйлеуде анекдот т.б. түрінде жұмсалатын және ешқандай басылмайтын. Алайда саясат және экономика салаларында орын алған күрделі либералдық өзгерістер мен қатысым құралдарының дамуы ондай ресми идеологемалардың медиа дискурста басқа контекстерде жұмсалыуына жол ашты. Солардың бірі – коммерция саласы. Онда ресми идеологемалар пайда табу мақсатында жұмсалады. Мысал ретінде RR міндеттерді орындайтын жарнамалық материалдарды атауға болады.

Сонымен, идеологема термині елде жүргізілетін мемлекеттік идеологияның басым бағыттарын анықтайтын, көрсететін бұқараға арналған саяси тілдік бірліктер. Біздіңше, қазіргі қазақ басылымдарында ұлтжандылық, отансүйгіштік, дүниежүзі қазақтарының басын қосу, қауіпсіздік, ұлтаралық келісім, ішкі және сыртқы саяси тұрақтылық т.б. идеологемалар кілт ұғымдар ретінде танылып, басты мәнге ие болуы тиіс. Сондай-ақ ғаламдандыру үрдісіне сәйкес еліміздің медиа кеңістігіне еніп, біртіндеп тұрақтанып келе жатқан ұлттық табиғатымызға жат, қазақы менталитетімізге қайшы келетін бұрмаланған идеологемаларды сындарлы түрде електен өткізіп барып қолданған жөн.

5. Саяси дискурс – лингвосоаясаттанудың ең өзекті ұғымы ғылыми әдебиетте ол негізінен 4 түрлі қырынан қарастырылады:

1) саясаттану: саясаттанымдық зерделеу шеңберінде талданатын саяси дискурс саясаттанымдық сипаттағы қорытындылар жасауға негіз болады;

2) нақ идеологиялық тұрғыдан кез-келген мәтін ретінде қарастырылады. Алайда зерттеуші мұнда мәтінді қабылдаушы үшін маңызды деп саналатын саяси және идеологиялық концепцияларға мән береді;

3) социопсихолингвистикалық тұрғыдан ашық немесе жасырын берілген саяси мақсаттарға қол жеткізу үшін мәтіннің тиімділігі, әсерлілігі қаншалықты дәрежеде болатындығы анықталады.

4) индивидуалды герменевтикалық тұрғыдан мәтін авторының немесе оны қабылдаушы үшін маңызды деген тұлғалық мәндерді белгілі бір жағдайларға байланысты анықталады [3, 34]. Бұл айтылғандар саяси дискурсты зерттеу алуан түрлі пәндердің тоғысында жүргізілетінін және белгілі бір саяси жағдаяттарда қолданылатын дискурс формасын, міндеттері мен мазмұнын талдаумен байланысты болатындығын көрсетеді. Жалпы саяси дискурста бағалаушытық және агрессивтілік сипатты болатыны мәлім. Тіпті саяси және моральдік деген терминдердің өзінде бағалаушытық мән бар.

Саяси дискурстың тиімділігі қоғам мүшелеріне, яғни адресаттарға билік өкілдерінің әрекеттерін, түрлі қадамдарын саяси тұрғыдан дұрыс деп бағалау, адамдарды соған сендіруден көрінеді. Яғни саяси дискурстың мақсаты – елде, әлемде орын алған саяси оқиғаларды сипаттау емес (референция емес), адресатты сол оқиғалардың дұрыстығына сендіру және қандай да бір әрекетке итермелеу. Яғни саяси дискурстың тиімділік дәрежесін оның осы мақсатқа сәйкес келуі немесе келемеуі тұрғысынан анықтауға болады.

Жалпы кез келген дискурс тыңдаушыны қандай да бір пікірге, ой тұжырымға сендіруді мақсат етеді. Бір кезде А.Шопенгауер айтқандай: «сендіру өнері адамға білінер-білінбес ұғымдарды шебер қолдана білуден шығады» [3]. Сондықтан да адам бір сенген идеясынан, пікірінен айнып, екінші бір идеяға, сенімге тез ауысып кетеді. Жалпы, жағдаяттарды *пассив қабылдау, актив түрде қатысу және адресаттың иландыру әрекетіне деген қарсылығы ашық көрінетін* жағдайлар деп бөлуге болады.

Демек, саяси мәтіндерде баяндалатын оқиғалар мен олар арқылы бұқаралық санаға сіңірілуі тиіс идеяларды аудиторияның бір бөлігі ешқандай өзгеріссіз, талдау, талғамсыз қабылдауға бейім болады. Қоғам мүшелерінің 2-ші тобы саяси мәтіндегі ақпарат өз мүддесіне сай келген жағдайда оған қатысып, тікелей ат салысып, саяси дискурсты жандандыра түседі. Үшінші топ саяси мәтіндер арқылы таралатын кез келген мәліметке принципті түрде қарсы шығып, оған иланудан бас тартады. Мұнымен қоймай оны өз мүддесі тұрғысынан елеп, екшеп, талдап, мәтін астарындағы ойды анықтап, бағалауға тырысады. Мұндайдақ қоғамдағы саяси билікке қарсы пікір білдіріп, бұқара назарынан тыс қалған мәліметтерді көпшілікке жариялап, екінші, үшінші, төртінші пікірлерді туындатып, қоғамға ой салатын әрекеттерді жүзеге асыратын оппозициялық топ бой көрсетеді. Лингвосаясаттану пәнінің үлкен бір тарауына арқау болатын өзім/өзге бинарлы концептісі осы тұста үлкен маңыз алады.

Қазіргі қоғамымыздағы саяси дискурс жөнінде сөз қозғағанда виртуалды қатысым, яғни Интернет желісі арқылы жасалатын қарым-қатынасты айналып кету мүмкін емес. Мұндай қатысымда саяси, кәсіби, желілік, тілдік, тұрмыстық т.б. дискурстардың жиынтығы болып табылатындықтан бұқаралық қатысымға ұқсатуға болады. Интернет желісіндегі саяси дискурстың айрықша белгісі **бағалаушытық факторы** болып табылып, яғни өзіндік көзқарасы бар азаматтық ұстанымы қалыптасқан, білім деңгейі жоғары, еліміздегі саяси ахуалға бей-жай қарай алмайтын саяси белсенді субъектілер қатысатын интернеттегі саяси дискурста мәтін авторы ондағы оқиғаға ғана емес, өзге пікір білдірушілердің сөздеріне де сын көзбен қарап, өзіндік бағасын беріп отырады [4].

Желілік саяси дискурстың келесі ерекшелігі – **өзім/өзге** категориясының айқын түрде қарама-қарсы қойылуы. Мұнда өзім/өзге оппозициясының кеңістігі айқын болады. Бұл көзқарасты қолдайтындар бір-бірімен қауымдасып, келісіп тұрақты түрде пікірталастар жүргізуге бейім болса, оған қарама-қарсы басқа пікірдегі адамдарды олар ашық түрде шеттетеді. Осы тұста интернет желісіндегі саяси дискурста тән 3-белгі – жанжалдық жағдаят факторы бой көтереді. Әдетте талқыланып отырған материалға қатысты реакция бірінші сөйлеушінің күткеніндей болмайтындықтан немесе бірінші пікір иесі өз көзқарасының қызу қолдау табатынына сенімді болғанымен аяқ астынан оған қарама-қарсы пайымдаулар жасалатындықтан пайда болатын жанжалды жағдаяттар әртүрлі фразалар түрінде орын алады. Осындай қасақана қарсыласуды мақсат ететін тілдік бірліктерді **конфликтогендер** деп атауға болады. Олар қойылған сұраққа жауап бермейді, сондай-ақ әңгімелесушіден күтілетін жауап реакцияға сай келмейді. Кейінгі жылдары осындай жанжалды жағдайлардың күрт көбеюіне сәйкес ғылымда лингвоконфликтология саласы қалыптасып келе жатыр деуге болады. Бұл сала жалпы медиа кеңістіктегі (газет, электронды ақпарат құралдары, интернет желісі т.б.) жанжал туындатушы, яғни қандай да бір келіспеушіліктерге негіз болатын ауызша және жазбаша мәтіндерді социопрагмапсихолингвистика тұрғысынан зерттеуді мақсат етеді.

Сонымен, тіл біліміндегі жаңа сала – лингвосаясаттанудың зерттеу нысаны мен мақсатына, әдіс-тәсілдеріне біршама тоқталдық. Өзімізге белгілі ғылыми еңбектерге сүйене отырып, саяси лингвистиканың ұғымдық аппаратын құрайтын, негізгі сөз қолданыстарды сипаттадық. Алайда мұны пән жобасы деп тануға болады және бұл тізім әрі қарай толықтыруды, жалғастыруды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Чудинов А.П. *Российская политическая лингвистика: этапы становления и ведущие направления* // Вестник Уральского государственного педагогического университета. – Екатеринбург, 2003. – №1. – С.19-31.

2 Купина Н.А. *Тоталитарные мифологемы в речевом пространстве уральского города* // Язык вражды и язык согласия в социокультурной контексте современности/Уральский государственный университет. – Екатеринбург, 2006. – С.516-534.

3 Демьянков В.З. *Политический дискурс как предмет политической филологии* // Политическая наука. Политический дискурс: история и современные исследования. – М.: ИНИОН РАН, 2002. – №3. – С.32-43.

4 Есенова Қ. *Академик Р.Сыздықова және дискурс мәселесі* // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №4. – Б.35-36.

К.У. Есенова¹

¹*Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ ДИСЦИПЛИНЫ ЛИНГВОПОЛИТОЛОГИЯ

Резюме

В статье рассматриваются объект, цель и методы исследования новой области языкознания – лингвополитологии. Известно, что в современном языкознании существует множество смежных областей, имеющих общий понятийный аппарат и применяющих одинаковые методы исследования. Это, с одной стороны, связано с тем, что некоторые термины пришли из других областей науки, с другой же стороны, свидетельствует о незавершенности формирования промежуточных областей. Сфокусировать исследования в сфере лингвополитологии в одном русле позволяет материалы исследования: язык политики, политические тексты и политический дискурс. Нельзя сказать, что к настоящему времени методология и технология данного направления уже сформированы. Тем не менее, можно выделить ряд понятий и терминов, соответствующих направлению политической лингвистики. Поэтому в статье часть таких понятий объясняется в связи с политической коммуникацией, другая же часть рассматривается в связи с наименованиями, составляющими политическую картину мира.

Ключевые слова: лингвополитология, язык политики, политический текст, политический дискурс, политическая коммуникация, политическая картина мира, клише, устойчивое словоупотребление, феноменологические знания, структурное знание

K.U. Esenova¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

BASIC CONCEPTS OF DISCIPLINE LINGUIPOLITOLOGY

Summary

The article examines the object, purpose and methods of research of a new field of linguistics – linguopolitology. It is known that in modern linguistics there are many related areas that have a common conceptual apparatus and apply the same methods of investigation. This, on the one hand, is due to the fact that some terms came from other areas of science, on the other hand, indicates the incompleteness of the formation of intermediate regions. Focus research in the field of linguistics in one channel allows research material: the language of politics, political texts and political discourse. It can not be said that by now the methodology and technology of this direction have already been formed. Nevertheless, we can distinguish a number of concepts and terms that correspond to the direction of political linguistics. Therefore, in the article some of these concepts are explained in connection with political communication, while the other part is considered in connection with the names that make up the political picture of the world.

Keywords: linguopolitology, policy language, political text, political discourse, political communication, political picture of the world, clichés, stable usage, phenomenological knowledge, structural knowledge

А.Қ. Жұбанов¹, А.А. Жаңабекова², Б.Д. Карбозова³

^{1,2,3} А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ЛИНГВИСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕ МІНДЕТТЕРІНІҢ БІРІ – ҰЛТТЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІ КОРПУСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіл білімінің қолданбалы лингвистика саласының статистикалық, компьютерлік және корпустық лингвистика атты түрлері қысқаша баяндалады.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институтында 1969 жылы өткен «Түркі тілдерін статистикалық және ақпараттық зерттеу» атты Бүкілодақтық ғылыми конференция осы мәселеге бастау болады. Кеңес одағына белгілі ғалымдар Р.Г. Пиотровский, К.Б. Бектаев және т.б. ғылыми кеңестерімен қазақ тілінің жаңа қолданбалы саласы бойынша жүргізілген зерттеулердің негізгі нәтижесі ретінде жарық көрген ғылыми жинақтар мен монографиялардың маңыздылығы қысқаша сипатталады. 2002 жылы ғылыми-зерттеу тақырыптарының жетекшісі А.Қ. Жұбановтың «Основные принципы формализации содержания казахского текста» атты докторлық монографиясы қазақ қолданбалы лингвистикасының болашақ дамуына қосылған елеулі үлес екендігі дәлелденеді.

Аталған еңбек тәуелсіз Қазақстандағы қазақ тілінің қызметіне, республикадағы коммуникативтік аяға жанаша көзқарасқа, компьютерлік және телекоммуникациялық технологияның кең тарауына және т.б. байланысты қазақ тілін жаңа қолданбалы әдіс-тәсілдермен зерттеу қажеттігінен туындағаны аталған.

Мақалада «Қолданбалы лингвистика» бөлімі қызметкерлерінің әр жылдары гранттық тақырыптар бойынша алынған ғылыми нәтижелері қысқаша түрде сипатталған. Сонымен бірге, мақалада негізгі назар Тіл білімінің жаңа саласы «Корпустық лингвистикаға» және оның маңыздылығы мен қазақ тілінің ұлттық корпусын қалыптастыру қажеттілігіне көбірек назар аударылады.

Түйін сөздер: ұлттық корпус, лингвистика, автоматтандыру, репрезентатив, мәтін, жасанды интеллект

Қазіргі кезде қоғамның барлық салаларында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану өзекті мәселеге айналып отыр. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы» еңбегінде: «Алдағы онжылдықта жаңа технологиялық сипатты дамудың шешуші бағыттары био және нанотехнологиялар, жасанды интеллект жүйелері, жаһандық ақпарат тораптары және жоғары жылдамдықтағы көлік жүйелері, қуат үнемдеуші технологиялар болып табылады. ...Өндірісті одан әрі интеллектендіру, үзіліссіз инновациялық үрдіске көшу жүзеге асырылады. Білімге негізделген жаңа үлгідегі қоғамға біртіндеп көшу аяқталады», – деп [1, 41-б.] айтқан болатын. Міне, осы аталғандарға қатысты қазақ тіл біліміне байланысты Кеңес одағы кезінде-ақ Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институтында 1969 жылы өткен «Түркі тілдерін статистикалық және ақпараттық зерттеу» атты Бүкілодақтық ғылыми жиыннан бастама алды деуге болады. Олардың алғашқысы ретінде 1973 жылы жарық көрген «Қазақ тексінің статистикасы» атты ғылыми жинақты атауға болады [2]. Сонымен қатар 1973-1974 жж. Одақтық «Тіл статистикасы» тобының ғылыми жетекшісі Раймонд Генрихович Пиотровский мен Қазақстандық профессор ғалым Қалдыбай Бектайұлы Бектаевтың «Математические методы в языкознании» атты екі бөлімнен тұратын, жоғары оқу орындарына арналған оқу құралының қазақ елінде жарық көруі де осы жаңа саланың жетістігі деуге болатындай [3].

Қазақ тіл білімінің жаңа саласы ретінде статистикалық лингвистиканың проблемалық мәселелері күн санап өсіп, олардың кейбір тұстары анықтала бастағаны мәлім. Міне, сол кездердегі (1978 жылы) «Тіл статистикасы және автоматтандыру» ғылыми-зерттеу тобына жетекшілік еткен Қ.Б. Бектаевтың «Статистико-информационная типология тюркского текста» атты докторлық монографиясы қазақ тіл білімінің статистикалық зерттеу саласына қосқан сүбелі еңбегі болды [4]. Аталған еңбек басқа да тілдерді зерттеу тәжірибесінде әр тілді жалпы типологиялық тұрғыдан бағалауда қолданылатын статистикалық критерийлердің үлес салмағын «өлшеуге» арналған іргелі ғылыми зерттеу ретінде саналды.

Қазақ елінің тәуелсіздігі жарияланған 1991 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «Қолданбалы лингвистика» бөлімі құрылғаннан бері жаңа бөлімнің зерттеу мақсаттары мен міндеттері ұлғая түсті. Мәселен, өткен ғасырдың 90-шы жылдары 20 томнан тұратын М.Әуезовтің шығармалар жинағы ЭЕМ жадына енгізіліп, соның нәтижесінде 1995 жылы «М.Әуезовтің 20 томдық

шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері» атты жиілік сөздіктер жүйесі жарық көргенін айтуға болады [5]. Міне, осындай жиілік сөздіктердің негізінде ұлы жазушының тіл байлығы мен стильдік ерекшелігі жайында бірнеше ғылыми зерттеулер жүргізіліп, диссертациялар қорғалды.

1998 жылы аталмыш бөлім Институттың құрылымдық өзгерістеріне байланысты «Компьютерлік лингвистика» ғылыми тобы деп аталып, өз қызметін әрі қарай тиімді жалғастырды. Нәтижесінде 2002 жылы ғылыми-зерттеу тақырыптардың жетекшісі А.Қ. Жұбановтың «Основные принципы формализации содержания казахского текста» атты докторлық монографиясы қазақ қолданбалы лингвистикасының болашақ дамуына қосылған елеулі үлес ретінде саналды [6].

Аталған еңбекте қазақ мәтінін формалды әдіспен зерттеу тәсілі қазақ лингвистикасында тұңғыш рет қолданылған болатын. Мұндай зерттеу тәсілінің қажеттігі заман сұранысынан туындайды, яғни тәуелсіз Қазақстандағы қазақ тілінің қызметіне, республикадағы коммуникативтік аяға жаңаша көзқарасқа, компьютерлік және телекоммуникациялық технологияның кең тарауына және т.б. байланысты қазақ тілін жаңа қолданбалы әдіс-тәсілдермен зерттеу қажеттігінен туындады.

Монографиялық зерттеуде қолданбалы тіл білімінің жаңа саласы – «Мәтін лингвистикасына» сәйкес мәтін бірліктерінің таңбалық сипаты, абзацтардың мазмұнға қатысты ерекшеліктері мен қызметі анықталған. Қазіргі тіл зерттеу тәжірибесіндегі модельдеу әдісіне сәйкес «табиғи тіл – әлем моделі» қатынасы тілдің синтаксистік және семантикалық, статистикалық модельдерін құрастыру арқылы дәйектелген. Сонымен бірге қолданбалы лингвистиканың жаңа салалары: жасанды интеллект, машиналық аударма, ақпарат іздестіру жүйелері, қазақ тілінің компьютерлік қорын құрастыру жайттары және т.б. қарастырылған.

Алынған нәтижелердің негізінде қазақ лингвистикасында жаңа қолданбалы бағыт негіздері қалыптасады. Нәтижесінде қазақ тілінің қолданбалы бағыты корпусдық лингвистика, компьютерлік, квантитативтік лингвистика сияқты жаңа салалармен толығып, қолдану аясы кеңейеді, жаңа әдіс-тәсілдерді молынан қолдануға мүмкіндік туатыны анықталды.

Автор ұсынған қазақ мәтінін формалды пішінге келтіруде қолданыс табатын жасанды семантика-синтаксистік тіл (СЕМСИНТ) республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуына қатысты көптеген өзекті мәселелердің шешімін табуына оң әсер ететіндігі белгілі болды.

Сонымен, 1970-2000 жылдар аралығындағы ғылыми ізденістер, негізінен, жеке автор шығармаларын, функционалдық стильдерді, сондай-ақ толық әдеби тіл қамтылған мәтіндерді статистикалық әдіс-тәсілдермен зерттеу тәжірибесінде әртүрлі жиілік сөздіктер жасаудың өзекті (актуалды) мәселе екендігін көрсетті. Зерттеуде қолданбалы лингвистика саласының әдіс-тәсілдері қамтылып, жиілік сөздік мәселесі, олардың автоматты жасалу жолдары көрсетілген. Қазақ мәтініндегі негізгі сөз таптары үлестірілуінің ықтималды-статистикалық моделін құру мәселесі зерттелген.

Зерттеу нәтижелері негізінде аса маңызды және күрделі мәселелерді: тілді лексика-грамматикалық нормалауға, түркі тілдерін өзара салыстырмалы-типологиялық зерттеуге және олардың компьютерлік қорын құруға зор мүмкіндік жасайтындығы дәлелденді.

Компьютерлік лингвистика ғылыми тобының негізгі зерттеу бағыты Тәуелсіз еліміздің мемлекеттік тілін қоғамның барлық саласында ғылым тілі ретінде қолдануға бағытталған «компьютерлендіру» ісіне арналады. Қазақ тілінің көптеген кезек күттірмейтін мәселелері, мәселен, лексикография саласы бойынша компьютерлік қор (база) жасау, қазақ мәтіндері корпустарының компьютерлік базасын құрастыру және қолданбалы лингвистика саласының басқа да мәселелері «Компьютерлік лингвистика» ғылыми тобының 2000 жылдардан бастап жүргізген ғылыми ізденістерінен көрініс тапты.

Мәтінді туындату заңдылықтарын білудің практикалық маңызды жағы – орта және жоғары білім беру жүйесін жаңаша ұйымдастыру мәселесі мен білім берудегі жекелік және топтық әдістер арасындағы қайшылықтарды шешуге қатысты мүмкіндіктер. Міне, оқыту процесін осы сияқты мәселелерге қатысты ұйымдастыру жұмысына жаңаша көзқарас қажет болды. Аталған мәселелерді шешу үшін әртүрлі мәтіндердің құрамдық сипатын, олардың туындау заңдылықтарын білу және мәтін ішіндегі негізгі және көмекші тілдік элементтерді айыра білу де қажет болады. Ал бұл, бір жағынан, оқушылардың қажетті деген оқу материалдарын игеру ісінде, екіншіден, мамандардың жаңа оқулықтар мен оқу құралдарын құрастыру кезінде де басшылыққа алатын ұстаным еді.

Жоғарыда аталған мәселелер барлық түркі тілдерін, соның ішінде қазақ тілін зерттеу ісіне де тікелей қатысы бар екені мәлім. Әсіресе, қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесін алуы, оның халық шаруашылығын басқаруда, оқыту мен тәрбиелік жұмыстарында және қазақ халқының мәдени өмірі мен егемен елімізді қазақ тіліндегі ақпаратпен қамтамасыз ету мәселелерінде аса маңызды болмақ.

Егеменді еліміздегі қай ғылым саласын алмасақ та, оның қарқындап дамуы үшін ең алдымен

халық шаруашылығын қазақ тілінде басқаратын және оқыту процесіне қажетті сапалы (әрі жедел) түрде жұмыс атқаратын автоматтандырылған жүйелерді құру мәселелері өмір талабына сай әлемдік дәрежеге көтерілуі тиіс деп санаймыз.

Әрине, мұндай мақсатқа қол жету үшін қазақ тілінің дәстүрлі грамматикаларын формалдылық тұрғысынан қайта қарастырып шығу қажет. Себебі қазақ тілінің табиғатында, басқа тілдер типтерінде де көптеп кездесетін, күрделілік пен бірыңғайлыққа жатпайтын қасиеттер және тілдік бірліктерді формалды жолмен бөліктеудің, таңбалаудың, мән-мағынасын ашудың және т.б. жайттарды анықтау мәселелерінде қиындықтар көптеп кездеседі.

Бұл айтылғандар тілдік бірліктердің тұрпаты (формасы) мен мән-мағынасы арасындағы қатынастан, яғни сөзтұлға мен оның мағынасы, сөйлем тұрпаты мен оның мән-мағынасы арасынан және мәтін мен оның мазмұны арақатынастары сипаттарынан байқалады.

Қазақ тілінің грамматикалық құрылымын дәстүрлі әдіспен зерттеу арқылы қол жеткен теориялық және практикалық нәтижелер мәтін лингвистикасы саласындағы жаңа ғылыми ізденістерге негіз болатыны белгілі. Сондықтан мәтін мазмұнын компьютер арқылы түсінуге мүмкіндік тудыратын модель жасау үшін мәтін құрамындағы негізгі тілдік бірліктердің (морфема, сөз, сөз тіркес, сөйлем және т.б.) мағыналарын формалды түрде анықтауға қатысты зерттеулер А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында іргелі және қолданбалы тақырыптар бойынша жүйелі түрде жүргізілуде.

Қолданбалы лингвистика бөлімі қазақ тілін автоматтандыру ісінің жаңа сатысына көтеріліп, 1991-1993 жылдары «Қазақ тілінің «ҚАЗЫНА» атты автоматтандырылған картотекалық базасын жасау» атты тақырыпты қолға алғандығы қазақ тіл білімінде ғана емес, түркі тіл біліміндегі орасан зор жаңалық болды деп айта аламыз.

Сонымен көп жылдар бойы жинақталып-теріліп, қазақ тілінің бірден-бір «тіл байлығы» деуге болатындай, институттың «сөз қоржынында» сақталған қазақ тілінің картотекалық қорын сан мен сапа жағынан сұрыптап, компьютер жадына түсіріп, автоматты түрде пайдалану ісінің қажеттігі тек бүгінгі таңға ғана емес, оның болашағының маңыздылығында.

Міне, осындай себептерден өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап қолға алынған қазақ тілінің «Қазына» (қазіргі «Тіл – қазына») атты автоматтандырылған картотекалық қордың маңызы айтарлықтай зор.

«Тіл – қазына» атты қазақ тілінің кәртiшкі-мәнмәтiндiк компьютерлiк базаның негiзгi мүмкiндiктерiн қысқаша сөз ететiн болсақ, олар:

- қажетті деген сөзге немесе сөзформаға қатысты кәртiшкі-мәнмәтiндердi лезде тауып алып, олармен компьютердiң экраны арқылы немесе қағаз бетiне басып шығарып та танысу мүмкiндiгi;

- әрбiр әрiпке байланысты реестрлiк сөздiк түзiлгендiктен, қажет деген сөздер мен оларға қатысты кәртiшкі-мәнмәтiндердi лезде iздеп тауып алу мүмкiндiгi. Мұндай әрекеттi кәртiшкі-мәнмәтiн iшiндегi сөзқолданыстар бойынша да жүзеге асыру алдын ала қарастырылған;

- қажетті деген сөзге немесе сөзформаға (олардың бастапқы, ортаңғы, соңғы бөліктерiне) байланысты кәртiшкі-мәнмәтiндердi авторына, шығармасына, баспа аттары мен шыққан жылдарына қатысты iздеп табу мүмкiндiгi;

- «Тіл – қазына» компьютерлiк базадағы кәртiшкі-мәнмәтiндердi өңдеуге, өшiруге немесе жаңадан қосуға да мол мүмкiндiк ескерiлген.

Қазақ тілінің «Тіл – қазына» атты компьютерлiк базасы картотекалық қордың барлық мiндетiн атқарумен бiрге, ол ендi сөздiктер мен мәтiндердi бейнелеу қорына да айналып отыр.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының іргелі және қолданбалы зерттеу бағдарламалары бойынша «Компьютерлiк лингвистика» ғылыми тобының атқарған ғылыми жұмыстарының нәтижелері осының айғағы. Қазақ лексикасының түсiндiрме сөздiктерi негiзiндегi компьютерлiк базасын iске қосу мақсатына сай зерттеу жұмысының нысаны Тiл бiлiмi институтында құрастырылып, 1968 жылы жарық көрген «Абай тілінің сөздiгi» мәтiнi (6 мың сөз, 1 мыңдай сөз тiркес), 1999 жылы баспадан шыққан «Қазақ тілінің сөздiгi» (50 мың сөз) және жаңадан құрастырылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздiгiнiң» мәтiнi.

Мұндай компьютерлiк қор жасаудың негiзгi мақсаты – зерттеушi-тiлшiнiң жұмыс орнын толығымен автоматтандыру. Осының арқасында зерттеушiнiң уақытын барынша үнемдеу, яғни қажеттi тiлдiк ақпаратты iздеу жұмысы мен тiлдiк бiрлiктi реттеу және т.б. жеңiлдету тұстары қарастырылған.

«Тәуелсiз Қазақстан жағдайында қазақ тілінің ұлттық және мемлекеттiк тiл ретiнде негiзгi даму үрдiстерi мен бағыттары» атты іргелі зерттеу бағдарламасы бойынша «Компьютерлiк лингвистика» ғылыми тобы 2006-2008 жылдары жүргiзген «Қазақ тілінің компьютерлiк базасы: лексикалық қордың

ашық жүйесі» атты ғылым-зерттеу жұмысы 2003-2005 жылдары жүргізілген зерттеулердің қисынды жалғасы болып саналады.

Еліміздің егемендік алуына байланысты бүгінгі таңда ана тіліміздің өз мәртебесіне сай қоғамның барлық саласында орнын алу барысы жан-жақты жүріп жатыр. Осыған орай, толық сипаттағы болашақ қазақ тілінің «Тіл – қазына» деректер базасының ішінде неше түрлі мәтіндер, сөзтұлғалардың статистикасы, сөзнұсқағыштардың толық тізімдері, сөздерге телулі цитаталар, жиілікті және кері-әліпбилі сөздіктер көрініс табатыны сөзсіз.

Қазіргі кезде халықаралық қатынас нығайып, көптеген дербес ұлттық мемлекеттердің пайда болуы және бұрынғы отарлықта қалған халықтардың мәдениетінің көтерілу сипаты, қайтадан лексикографияның тіларалық қарым-қатынасқа және тілдерді оқытуға байланысты қызметтерін бірінші орынға ауыстыруына жағдай жасауда. Әлемдік өндірісті интеграциялау мәселесінде әртүрлі түсініктерді бірізге түсіру ісі де аса қажет болуда. Сондықтан егемен Қазақстанның халықаралық деңгейге шығуына және бірқатар жетекші елдермен қазіргі таңдағы ғылым мен технологияның әртүрлі салаларында ғылыми және өндірістік ақпараттармен алмасудың едәуір ұлғаюына байланысты неғұрлым кең ауқымды қамтитын көптілді сөздіктер шығару қажеттілігі де туындауда.

Сонымен 2006-2008 жылдары зерттелген «Қазақ тілінің компьютерлік базасы: лексикалық қордың ашық жүйесі» атты тақырып бойынша жүзеге асырылатын жаңа пішіндегі және жаңа мүмкіндіктерге ие болып отырған «Тіл – қазына» атты қазақ тілінің картотекалық және түсіндірме сөздіктері бойынша әрекет ететін компьютерлік базасының мүмкіндіктері мол және оны әлі де болса арттыра түсу қажет деп санаймыз.

Аталған тақырып бойынша орындалған ғылыми-зерттеу жұмысының алға қойған мақсаты мен міндеті ретінде қазақ лексикасының түсіндірме сөздіктері мен картотекалық қоры негізіндегі «**Тіл – қазына**» атты деректер базасын әлемдік талаптарға сай деңгейде құрастыру болатын. Міне, осыған байланысты «Тіл – қазына» деректер базасының алгоритмдік құрылымның теориялық негіздері зерттеліп, талапқа сай келетін база құрастырудың жасанды бағдарламалық тілі таңдалып алынды.

Қазақ лексикографиясын әлемдік дәрежедегі жаңа ақпараттық технологияға өтуіне байланысты «Автоматты сөздіктердің» атқаратын міндеті мен құрылымына қатысты, қазақ мәтінін автоматты өңдеуге қатысты, автоматтанған қазақ тіліндегі ақпаратты іздестіру жүйесінің мақсаты мен міндеттерін айқындауға қатысты және қазақ сөзі деректерінің тілдік бірліктердің «Тіл – қазына» атты базасын құруға және т.б. мәселелерге қатысты ғылыми әдебиеттермен таза лингвистикалық тұрғыда және аталған автоматты жүйелерді құрудың таза инженерлік тұстарымен, яғни компьютерге бағдарлама жасайтын маманға қажетті мәселелерінің теориялық және тәжірибелік тұстары толық зерттелді. Нәтижесінде 2009 жылы тақырып жетекшісі А.Қ. Жұбановтың «Қазақ сөзінің «Тіл – қазына» деректер базасы және оның теориялық негіздері» атты ғылыми монографиясы жарық көрді [7].

2009-2011 жылдар аралығында «Компьютерлік лингвистика» ғылыми тобы қызметкерлері «Мәдени құндылықтар ретіндегі қазақ тіліндегі мәтіндер корпусы және сөздіктердің «Тіл – қазына» атты ұлттық компьютерлік қоры» атты ғылыми-зерттеу тақырыбын өз зерттеу нысаны ретінде алды.

Технологиялық құралдар ретінде компьютерлік технологияны қолданатын тіл білімінің басқа салаларымен қатар, корпусық лингвистика саласы тілдік материалды жинау мен сақтаудың дәстүрлі әдіс-тәсілдеріне – жазба мәтінді қол күшімен өңдеу, лұғаттық картотекаларды жинау мен сақтау және т.б. түрлеріне тікелей әсер етті.

Корпусық лингвистика тіл білімінің жеке саласы ретінде өзімен іргелес жатқан тіл ғылымы пәндерімен жанасып жатады, яғни математикалық лингвистика, дискурстік анализ және лексикография салаларымен жақын жатады. Корпусық лингвистиканың басқа тіл ғылымы пәндерімен қарым-қатынаста болу ерекшелігі, бір жағына алғанда, мәтіндер корпусының корпусық лингвистика қызметінің нәтижесі ретінде болса, ал екіншіден – лингвистикалық пәндердің басқа түрлеріне де бастапқы эмпирикалық материал болу мүмкіндігінде. Міне, дәл осы жағдай корпусық лингвистиканың фонетика, лексикология, грамматика және стилистика салаларымен тығыз байланыста болатындығына негіз бола алады.

Корпуста сақталатын бірлік – ол пәндік саланың қайсыбір жиынтығы. Мысалы, оларға жататындар: сөз, сөзгіркес, сөйлем немесе бүтін мәтіндер жиынтығы [10]. Корпустағы деректер құрылымданған және құрылымданбаған пішімдерде сақталуы мүмкін. Біріншіден, яғни құрылымданған пішім жағдайында шартты белгілермен белгіленген мәтін туралы сөз болады. Ондай белгілер семантикалық (лексика-семантикалық), морфологиялық, синтаксистік сипатта болуы мүмкін. Мысалы, орыс тілінің ұлттық корпусында орын алған морфологиялық белгілер барлық

сөздерді сөз табына, септелу категориясына, тегіне (род – муж., жен.), жіктелуіне, жанды-жансыздығына, етіс және етістік түріне, салыстырмалы шырай және т.б. морфологиялық сипаттамаларына қарай арнайы белгі қою жүргізілген. Сол сияқты семантикалық талдау арқылы да мәтін ішіне қажетті белгілердің қойылатынын айтуға болар еді.

Корпустарға, сан жағынан, алғанда бірнеше талаптар қойылатыны да белгілі. Олардың негізгісі – репрезентативтілік (тұлғалылық), яғни оны сол корпустың пәндік аяның барлық қасиетін бейнелей алу мүмкіндігі деуге болады.

Корпустық лингвистиканың жетістіктерін өзіне сақтаған аса дамыған корпус түрі – ұлттық корпус. Мұндай корпус белгілі дәрежеде ұлттық тілді толық түрде бейнелейді. Ұлттық корпустың репрезентативтілігі (тұлғалылығы) – сол тілдің жазба және сөйлеу түріндегі мәтіндерінің барлық типтерінің бейнеленуі. Ұлттық корпустың айтарлықтай дәрежеде көлемді (ондаған, жүздеген миллион сөзқолданыс) болуы репрезентативтілікке жетудің қажетті шарты болып саналады. Ұлттық корпустың ажыратылмас бөлігі оның белгіленген (аннотацияланған, мазмұндалған) бейнесі.

Ұлттық корпус ғылыми зерттеулердің түр-түрін жүргізуді қамтамасыз етеді: лексикографияға, жасанды интеллектіге, әдебиеттануға, сөйлеу тілін талдау мен жинақтауға және лингвистиканың барлық салаларына қатысты зерттеу түрлері. Сонымен бірге беделді академиялық сөздіктер мен ғылыми грамматикаларды құрастыру да корпустар негізінде жүзеге асады. Ұлттық корпусты пайдаланушылар – әртүрлі саладағы тілшілер, әдебиеттанушылар, тарихшылар және гуманитарлық білім салаларының өкілдері. Ұлттық корпустың ана тілі мен шет тілін оқытуда, оқулықтар мен бағдарламалар құрастыруда маңыздылығы аса зор деуге болады [10; 11; 12].

Жоғарыда аталған зерттеу жұмыстары қазақ тіл білімінде бұрын-соңды зерттеу нысанына іліне қойған жоқ, тіпті орыс тіл білімінің өзінде де бұл мәселе лингвистиканың басқа салалары мен бағыттарына қарағанда кейіндеп қалған болатын.

«Мәдени құндылықтар ретіндегі қазақ тіліндегі мәтіндер корпусы және сөздіктердің «Тіл – қазына» атты ұлттық компьютерлік қоры» атты тақырып бойынша 2009 жылдан бастап жүргізіліп жатқан ғылыми-зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – мәдени құндылықтар ретіндегі әлемдік дәрежедегі компьютерлік мәтіндер корпусын жасаудың лингвистикалық негіздемесін жасау. Ол үшін әлемдік дәрежедегі компьютерлік мәтіндер корпусын жасаудың лингвистикалық деңгейінің теориялық мәселелеріне байланысты материалдарға шолу жасау қажет болды.

Қазақ тілінің мәтіндік корпусын жасау мәселесінің шешілуі теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да құнды болмақ және мұндай зерттеу жұмысы қазақ тіл білімінде бұрын-соңды қолға алынбағандықтан, біріншіден, зерттеу нәтижесі компьютерлік лингвистика бойынша алғашқы теориялық тәжірибелердің негізін қаласа, екіншіден, тілдік материалды модельдеу нәтижесінде көптеген тілдік ақпараттарды алып, оларды тіл білімінің кез келген саласында нақты тілдік дерек (факт) ретінде пайдалануға, ұстануға мүмкіндік жасайды.

Мәдени құндылықтар ретіндегі қазақ тіліндегі компьютерлік мәтіндер корпусын құрастырудың лингвистикалық деңгейі бойынша М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар мәтініндегі және т.б. толық шығармалар жинақтарынан алынған таңдама мәтіндеріндегі сөзформаларды орфографиялық сөздерге бөліктеудің, сөздік бірлігіне келтірудің (лемматизациялаудың) және морфологиялық талдау арқылы оларға шартты белгі-кодтар қою әрекеті жүзеге асуда.

Қазақ тілін зерттеуде корпустық лингвистика саласына көп мән берілуі және оның әлемдік дәрежедегі теориялық және практикалық жақтарын зерттеу қажеттігі туындауда. Әлем бойынша мәтін корпустарын құрастыру мен олардың қызметіне қатысты жалпы және нақты мәселелерге арналған мақалалар жарық көрген ғылыми журналдардың арнайы басылымдары да шыға бастады [8; 9]. Бірақ, әлде де, қазақ тіл білімі үшін корпустық лингвистикаға қатысты көптеген мәселелер арнайы зерттеуді қажет ететіні белгілі.

Жоғарыда сөз болған корпустық лингвистика пәнінің теориялық және тәжірибелік жақтары қазақ тілі мәтіндері бойынша компьютерлік корпустар базасын құру жағдайында да ескерілуі қажет. Корпустық лингвистика қазақ тіл білімінің де ерекше саласы ретінде қалыптасатын болса, қазақ тілшілеріне көлемді тәжірибелік материалдарды пайдалануға, қажетті деген тілдік деректерді тауып алуға және оларға тиісті деген өңдеулер жүргізуге мүмкіндік туындатады. Осының бәрі қазақ тіліне қатысты зерттеулердің шынайылыққа (ақиқаттыққа) жетудің эмпирикалық тәсілдеріне жаңаша көзқараспен қарауға және ғылыми айналым аясына аса маңызды тілдік материалдарды енгізуге жағдай жасайды. Ұлттық сана-сезім негізінде тілдік сана-сезім қалыптасады, бұл арқылы адам өзінің тілін өзі анықтайды [13; 18].

Қорыта айтқанда, компьютерлік лингвистика мамандарының тұжырымдауынша, компьютерлік тілдік қор дегеніміз – ғылым адамының өз зерттеу нысанына жаңаша тұрғыда көз салу мүмкіндігі. Мұндай тілдік қор неғұрлым қомақты болса, солғұрлым тіл құрылысының сыры тереңірек ашылады, сөйтіп, зерттелетін нысан жөніндегі түсініктердің аумағы кеңиді, адамның білім өрісіндегі «ақтандақтардың» бедер-бейнесі айқындала түседі. Сол сияқты, зерттеуші адамның қалып-қабілеті әлденеше есе артады, шығармашылық қуат көздері ашыла түседі, сөйтіп, бұл жаңа мүмкіндіктер қазақ тілінің жүйелілік қасиеттерін жетілдіруге және тіл жүйесін мұқият тануға жұмсалатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н. Қазақстан жолы. – Қарағанды, 2006. – 372 б.
- 2 Қазақ текінің статистикасы. Статистика казахского текста. – Алматы: Қаз ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1973. – 731 б.
- 3 Бектаев К.Б., Пиотровский Р.Г. Математические методы в языкознании. Ч.1. Теория вероятностей и моделирование нормы языка. – Алматы, 1973. – 281 с.; Ч.2. Математическая статистика и моделирование текста. – Алматы, 1974. – 334 с.
- 4 Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. – Алма-Ата, «Наука» КазССР, 1978. – 167 с.
- 5 Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері. – Алматы-Түркістан, 1995. – 346 б.
- 6 Жұбанов А.Қ. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 250 с.
- 7 Жұбанов А.Қ. Қазақ сөзінің «Тіл – қазына» деректер базасы және оның теориялық негіздері. База данных «Тіл – қазына» казахского слова и ее теоретические основы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 304 б.
- 8 Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 2003. – №6.
- 9 Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 2003. – №10. – 387 с.
- 10 Вербицкая Л.А., Казанский Н.Н., Касевич В.Б. Некоторые проблемы создания национального корпуса русского языка // Научно-техническая информация. – Серия 2, 2003. – №6. – С.2-8.
- 11 Шаров С.А. Представительный корпус русского языка в контексте мирового опыта//Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 2003. – №6. – С.9-18.
- 12 Национальный корпус русского языка // <http://www.ruscorpora.ru>.
- 13 Баймурзина А. Қазақстандағы көптілділік ғылым призмасы арқылы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №4. – 18 б.

А.К. Жубанов¹, А.А. Жанাবেкова², Б.Д. Карбозова³

^{1,2,3}Институт языкознания им. А.Байтурсынова,
г. Алматы, Казахстан

СОЗДАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА – ОСОБО ВАЖНАЯ ЗАДАЧА КАЗАХСКИХ ЛИНГВИСТОВ

Резюме

В статье кратко описывается история возникновения в казахском языкознании новой отрасли прикладной лингвистики, как статистическая, компьютерная и корпусная лингвистика. Началом данного факта считается проведенная в 1969 году в Институте языкознания АН КазССР Всесоюзной конференции «Статистическое и информационное исследования тюркских языков». Далее говорится о роли и значении изданных научных сборников и монографий в области казахской прикладной лингвистики с участием видных ученых, как Р.Г. Пиотровский, К.Б. Бектаев и др. Особо останавливается на научной значимости докторской монографии А.К. Жубанова «Основные принципы формализации содержания казахского текста». В данной работе впервые в казахской лингвистике было проведено исследование казахских текстов формальными методами, который является спросом времени и новым взглядом на коммуникативное пространство и широким распространением телекоммуникативных технологий, а также необходимостью исследования казахского языка новыми прикладными приемами. В монографической работе соответственно новой отрасли казахского прикладного языкознания – «Лингвистика текста» определены знаковые характеристики единиц казахского текста, особенности абзацев по отношению к содержанию текста.

Ключевые слова: национальный корпус, лингвистика, автоматизация, репрезентатив, текст, искусственный интеллект

A.K. Zhubanov¹, A.A. Zhanabekova², B.D. Karbozova³

^{1,2,3}The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Kazakhstan, Almaty

CREATION OF NATIONAL CORPUS OF KAZAKH IS AN ESPECIALLY IMPORTANT TASK OF THE KAZAKH LINGUISTS

Summary

The article briefly describes the history of the Kazakh linguistics a new branch of applied linguistics, statistical, computer and corpus linguistics. Beginning this fact is considered to be held in 1969 at the Institute of linguistics of the Kazakh SSR all-Union conference "statistical and information studies of the Turkic languages". It further States about the role and value of published scientific journals and monographs in the field of Kazakh applied linguistics with notable scholars as R.G. Piotrovsky, K.B. Bektayev reported. Highlighted the scientific importance of doctoral monograph of A.K. Zhubanov "the Basic principles of formalizing the content of the Kazakh text." In this paper, for the first time in the Kazakh linguistics was the study of the Kazakh texts of formal methods, which is the demand of time and a new look at communicative space and the widespread use of telecommunication technologies, as well as the need of the study of the Kazakh language new application techniques. In monographic work accordingly a new branch of Kazakh applied jazykoznanija – "Linguistics of text" identified significant characteristics of the units of the Kazakh text, especially paragraphs in relation to the content of the text.

Keywords: national building, linguistics, automation, representativeness, text, artificial intelligence

FTAXP 16.21.79

Қ.Ж. Жумабеков¹

¹Өмер Халис Демир Университеті,
Нийде қ., Түркия

ЖЫЛҚЫ ТҮЛІГІНІҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа

Түркі халықтарының, оның ішіндегі қазақ және түрік халықтарының атқа деген құрметтері, басқа да фольклор мұраларындағыдай мақал-мәтелдерде де ерекше көрініс табады. Бұның басты себептерінің бірі, ежелден бері түркі халықтарының, оның ішіндегі қазақ және түрік халықтарының ең басты кәсібі мал шаруашылығымен айналысу болып табылады. Мал шаруашылығы олардың өркениетінің дамуына да орасан зор ықпал етті. Мақалада қазақ және түрік тілдері мақал-мәтелдердегі жылқы түлігінің қолданысы талданған.

Жылқы түлігі қазақ және түрік халықтарының өмірінде ерекше орынға ие болғандықтан, халық қазынасы болып табылатын мақал-мәтелдерінде де көп мөлшерде кездеседі. Мақал-мәтелдердің мазмұнында халықтың әлеуметтік тіршілігі, әдет-ғұрпы, сан ғасырлық өмір тәжірибесі, даналығы көрініс табады. Сонымен қатар, жылқы достық пен тазалықтың, күш-қуат, байлық және табыстың белгісі ретінде бейнеленген. Мақал-мәтелдердің кейбіреулері метафоралық мағынада қолданылса, ал кейбір мақал-мәтелдер нақты мағынасында пайдаланылады. Бұлардың кейбір бөлігі адамдардың табиғатпен қарым-қатынасын көрсетеді.

Түйін сөздер: түркі халықтары, жануар, қазақ тілі, жылқы, мақал-мәтелдер, табиғат, фольклор, салт-дәстүр

Жылқы түлігі қазақ, сондай-ақ басқа да түркі халықтары өмірінде үлкен маңызға ие. Күнделікті өмір тіршілігінің арқауы және қиын-қыстау кезеңдерде ер азаматтардың сенімді серігі бола білген. Қоғамда ерекше орынға ие болғаны үшін, халық ауыз әдебиетінде және жазба мұраларда көптеп кездеседі. Көптеген дастандарда, аңыз-әңгімелерде, ертегілер мен мақал-мәтелдерде жылқы түлігі ерекше назарға алынып жатады. Түркі әлемінде жылқы түлігі тек қана міну және арбаға жегу үшін қолданылып қана қоймай, көшпелі шаруашылық пен дала өркениетін дамытуда елеулі көрсеткішке айналды. Көшпелілердің, оның ішінде қазақтың төрт түлік малдың ішіндегі қастерлісі жылқы түлігі мінсе – көлік, ішсе – қымыз, сойса – тамақ бола білген. Жылқының адамзат өмірінде алар орны ерекше екенін атап көрсеткен Ахмет Токтабаев былай дейді: «Ежелден ат десе ішкен асын жерге қоятын, ат құлағында ойнап өскен көшпенді халықтарды былай қойғанда, егін егіп, қала салған отырықшы жұрттың өзі жылқыға мыңда бір қарыздар» [1, 461].

Түркі халықтарының, оның ішіндегі қазақ және түрік халықтарының атқа деген құрметтері, басқа да фольклор мұраларындағыдай мақал-мәтелдерде де ерекше көрініс табады. Мақал-мәтелдер жазба

әдебиетіміздің ең бай мұраларының бірі болып табылады. Мехмед Йардымжы былай деп тұжырым жасайды: «Мақал-мәтелдер бабалардан бізге жеткен асыл мұрамыз және ұтымды айтылып, қысқа қайырылатын, адамның сан ғасырлық өмір тәжірибесінен туындайтыны ғибрат сөздер» [2, 739]. Ал халық қазынасы атанған мақал-мәтелдер жайлы Жанар Байтелиева былай дейді: «Мақал-мәтелдер кез келген ұлттың, халықтың шежіресі, тарихы болып табылады. Мақал-мәтелдер – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенін, бастан кешкен оқиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы, табиғатта, өмірде үнемі қайталанып тұратын оқиғалармен, құбылыстармен байланысты туған сөздің тобықтай түйіні. Сонымен бірге оның мазмұнында халықтың әлеуметтік тіршілігі, әдет-ғұрпы, даналығы көрініс табады» [3, 1]. Қазақ және түрік халықтары өмірінде жылқы күнделікті тұрмыс қамқаракетімен қоса жаугершілікте де қолданылған. Тамақ, киім және көлік ретінде пайдаланылған. Сол үшін де, қоғаммен біте қайнасқан жылқы түлігі сөз мұрасы мақал-мәтелдерде көрініс табады. Бұнымен қатар, қазақ және түрік халықтары мақал-мәтелдерінде жылқы достық пен тазалықтың, күш-қуат, байлық және табыстың белгісі ретінде бейнеленеді. Мақал-мәтелдердің кейбіреулері метафоралық мағынада қолданылса, ал кейбір мақал-мәтелдер нақты мағынасында пайдаланылады. Бұлардың кейбір бөлігі адамдардың табиғатпен қарым-қатынасын көрсетеді. [4, 415].

Табиғаттың бір бөлігі болып табылатын жылқы түлігі мақал-мәтелдерде өте үлкен мөлшерде кездеседі. Қазақ және түрік халықтарының жылқыға қатысты мақал-мәтелдері халық арасында кеңінен қанат жайған. Қазақ халықтың жылқыға деген құрметінің ерекше болғандығын Ахмет Тоқтабаев былай көрсетеді: «Әйтпесе қазақ жылқыны жанындай жақсы көреді. Кейде тіпті аса жақсы адамға балаған да кездері болған. Мәселен, Құлагері өлгенде Ақанның:

«Шынымен өлгенің бе Құлагерім,
Салбырап саптыаяқтай төменгі ернің.
Баспа-бас қызға бермес жануарым,
Басылмас бір шырқалмай менің шерім», –
деп зарлауы осының дәлелі емес пе?!».

Халық адамгершілігі мол, сабырлы да салмақты адамды былайша сипаттаған: «Адам жылқы мінезді», – деп. Ал «Ер қанаты-ат» деп халық барша адамзатқа, әсіресе ер азаматқа жылқының айрылмас серік екенін байқатады. Тағы бір «Ат тұяғын тай басар» деген нақыл сөзінде, ата жолын бала қуатындай, із басарлық артында ұрпақ қалдыруға үгіттейді. Ат-тұлпар ерекше маңызды орында аталады; ол эпикалық дәстүрдегі қасиетін, қызметін ертегіде де жалғастырады [5, 107].

Түркі халықтарының бірі болып табылатын Анатолияға қоныс тепкен түрік халқының бастан кешірген оқиғаларына, сан ғасырлық тәжірибелеріне байланысты өзіндік мақал-мәтелдері де қалыптасты.

«Atı atasıyla, katırı anasıyla» (Атты атасымен, қашырды анасымен) – деп, түрік халқы текті адамнан зиян келмейтінін, ал тексіз адамнан қорқу керектігін білдіреді. Ал «Atın varken yol tanı, ağan varken el tanı» (Атың барда жер таны, ағаң барда ел таны) – деп, қолда барда немесе әр нәрсені уақытында ұтымды пайдалануға итермелейді. Тағы бір «Ata eyer gerek, eyere er gerek» (Атқа ертоқым, ертоқымға ер керек) деген ғибрат сөзінде атқарған еңбектің жемісін көру үшін әр нәрсенің өз орнында болуы керектігін және соқан сәйкес жағдайдың жасалуын аңғартады. «At binicisine göre eşinir» (Ат мінген адамына қарай жер тепкілейді)- деген нақыл сөзінде әркім өз шамасына, күшіне қарай көсілетіндігі байқалады.

Жылқы түлігіне байланысты қазақ мақал-мәтелдері

Жылқы сүйеді баласын «құлыным» деп,
«Тұлпар болып жүгірер жұрыным!» деп.

Арыстан – аң патшасы,
Жылқы – мал патшасы.

Адам жылқы мінезді.

Атың барда жер таны желіп жүріп.

Ат жаманы – сүріншек, ет жаманы –
шеміршек.

Жылқыда өт жоқ, құста сүт жоқ.

Жылқыда өт жоқ, өсер малда өлім жоқ.

Жақсы атқа бір қамшы,
Жаман атқа мың қамшы.

Ер қанаты – ат.

Жүзден жүйрік, мыңнан – тұлпар.

Жігітте де жігіт бар, азаматы бір бөлек,
Жылқыда да жылқы бар, қазанаты бір бөлек.

Жақсы айғырдың үйірін ат жақтайды.

Құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер.

Жүйрік ат бірде ат, бірде қанат

Түйе – шудасын,
Жылқы – жалын,
Сиыр – мүйізін төсейді.

Жақсы айғыр үйірін бөріге алдырмас,
Батыр жігіт ауылын ұрыға алдырмас.

Ат сүрінбей жер танымас.

Жақсы айғыр бастауық болады,
Текті айғыр жеңімпаз болады.

Жақсы айғыр кіндікті келеді,
Бөкселі айғыр бауырлы келеді.

Жылқыға байланысты түрік мақал-мәтелдері және олардың мағыналары

At, adımına göre değil, adamına göre yürür (Жылқы қадамына қарай емес, адамына қарай жүреді).

Atın ürkeği, yiğidin korkağı (Жылқының үркегі, жігіттің қорқағы).

At ölür, itlere bayram olur (Аттың өлгені, иттің мейрамы).

At binicisini tanır (Ат мінген адамын таныр).

At yiğidin yoldaşdır (Ат жігіттің жолдасы).

Ata binersen Allah'ı, attan inersen atı unutmaz (Атқа мінсең Алланы, аттан түссең атты ұмытпа).

Ata da soy gerek, ite de (Атқа да тек керек, итке де).

Atlar tepişir, arada eşekler ezilir (Жылқылар тебіссе, ортада есек езілер).

At yedi günde, it yediği günde (belli olur, semirir). (Ат жеті күнде, ит жеген күні (белгілі болар, семіреп)).

Atlıya saat olmaz (Аттыға сағат жоқ).

Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli (Атқа дос сияқты қарау керек, дұшпаның сияқты міну керек).

Atım tepmez, itim karmaz deme (Ат тепейді, ит қаппайды деме).

Ata arpa, yiğide pilav (Атқа арпа, жігітке күріш).

Ata binen nalını mihini arar (Атқа мінген аттың тақасын да тұяғын да іздейді).

Ata eyer gerek, eyere er gerek (Атқа ертоқым, ертоқымға ер керек).

At binicisine göre eşinir (Ат мінген адамына қарай жер тепкілейді).

Atı atasıyla, katırı anasıyla (Атты атасымен, қашырды анасымен).

Atın varken yol tanı, ağan varken el tanı (Аттың барда жер таны, ағаң барда ел таны).

Attan düşene yorgan döşek, eşekten düşene kazma kürek (Аттан түскенге жайлы төсек, есектен түскенге кетпен-күрек).

Қорытынды. Жылқы түлігінің түркі халықтарының, оның ішіндегі қазақ және түрік халықтары өркениетінің дамуына әсері орасан зор болды. Жылқы тек шаруашылықта қолданылып қана қоймай, мінсе – көлік, ішсе – қымыз, сойса – тамақ бола білді. Бүкіл пәнилік тіршілігі жылқымен байланысқан қазақ және түрік халықтарының дүниетанымында, ділі мен тілінде жылқыға қатысты ерекше мәдени жүйе қалыптасқан.

Жылқы қазақ және түрік халықтарының өмірінде ерекше орынға ие болғандықтан, халық қазынасы болып табылатын мақал-мәтелдерінде де көрініс тапқан. Мақал-мәтелдердің мазмұнында халықтың әлеуметтік тіршілігі, әдет-ғұрпы, сан ғасырлық өмір тәжірбиесі, даналығы көрініс табады. Сонымен қатар, жылқы достық пен тазалықтың, күш-қуат, байлық және табыстың белгісі ретінде бейнеленген. Мақал-мәтелдердің кейбіреулері метафоралық мағынада қолданылса, ал кейбір мақал-мәтелдер нақты мағынасында пайдаланылады. Бұлардың кейбір бөлігі адамдардың табиғатпен қарым-қатынасын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Durmuş Hava. *Kazak Türkçesindeki at ile ilgili söz varlığı ve metinler*. – Ыстанбул, 2011. – 461 б.

2 Yardımcı, Mehmet. *Makedonya ve Diğer Türk Yurtlarında Söylenen Ortak Atasözleri ve Deyimler*. – Македония, 1998. – 739 б.

3 Жанар Байтелиева. *Мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеудің маңыздылығы*. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 160 б.

4 Yazıcı Hakkı. *Afyonkarahisar Atasözlerinin Coğrafi Analizi, Ulusal Coğrafya Kongresi*. – Ыстанбул, 2010. – 415 б.

5 Айдоғду Ш. *Анадолы Түрік ертегілерінің жанрлық және тақырыптық ерекшеліктері//Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. – №4(54). – Б.105-110.*

К.Ж. Жумабеков¹
¹Университет Омер Халис Демира,
г. Нийде, Турция

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛОШАДИ В КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Резюме

Тюркские народы, в том числе казахи и турки уделяли особое внимание лошадям. Как и в других фольклорных жанрах они имели особое место в пословицах. В статье анализируется использование лошади в казахских и турецких пословицах. Тюркские народы, в том числе казахи и турки, с древних времен занимались животноводством. Скотоводство оказало огромное влияние на их цивилизацию. В статье анализируется использование лошади в казахских и турецких пословицах.

Лошадь очень часто встречается в казахских и турецких пословицах, так как она занимает особое место в жизни этих народов. В пословицах и поговорках отражаются общественная жизнь, обычаи, многовековой опыт, мудрость народа. Кроме того, лошадь – это символ дружбы, чистоты, власти и богатства. Пословицы и поговорки используются иногда в переносном, иногда в прямом смысле. Некоторые из пословиц отражают отношения людей с природой.

Ключевые слова: тюркские народы, животное, казахский язык, лошадь, пословицы, природа, фольклор, культура

K.Zh. Zhumabekov¹
¹Omer Halisdemir University,
Niğde, Turkey

THE USE OF HORSES IN THE KAZAKH AND TURKISH PROVERBS

Summary

Turkic peoples, including Kazakhs and Turkish people have a special attention to horses. As in other genres of folklore, they had a special place in proverbs. The article analyzes the use of horses in the Kazakh and Turkish proverbs. Turkic peoples, including Kazakhs and Turks, paid special attention to the horses. As in other folklore genres, they had a special place in proverbs. The article analyzes the use of a horse in Kazakh and Turkish proverbs. From the ancient times, among the Turkic peoples, including the Kazakh and Turkish peoples, the most important profession was engaged in animal husbandry. Horses have a special place in the life of the Kazakh and Turkish peoples. Proverbs and sayings of the population in the context of public life, customs, reflected in centuries of experience, the wisdom of life. In addition, the horse is a friendship and cleanliness, portrayed as a symbol of power, wealth and income. Proverbs and sayings are sometimes used in a figurative sense, sometimes using the real sense of proverbs and sayings and some relations of these people with nature.

Keywords: Turkic people, animal, Kazakh language, horse, proverb, nature, folklore, culture

МРНТИ 17.07.41

M.A. Zhunissova¹
¹Kazak National Pedagogical University Abay,
Almaty, Kazakhstan

KAZAKH LITERARY LANGUAGE (HISTORICAL PERIODIZATION)

Abstract

The Kazakh language historical friend considered Turkic studies before Turkic hore and nowadays Turkic language establishes a connection memorizes. The historical epoch of the Kazakh literary language was discussed with the Turkic languages, ie, historical development and the formation of the Turkic peoples. The history of language on direction of question living on easy street scientists of Kazakh K.Zhubanov, S.Amanzholov, Y.Kenesbaev, T.Kordabaev, Y.Zhubanov, R.Syzdykova, S.Isaev, G.Kaliev break a secret labors of scientists. Kazakh literary language is history lives on easy street touching opinion one side, and Kazakh language historical friend is deeply denies. History of language G.Kosymova offered program living on easy street scientist and published textbook. The history of language through information on writing monuments has new periodization linguistic pore.

Keywords: Kazakh language, Kazakh literary language, historical periodization, Historical grammar, the history of the Kazakh language, the grammatical concept, the isthocratic element, the etymology of some words

1. INTRODUCTION. Kazakh language has like all scolds world, tears to pieces millennium driving away history eats generation consciousness sucks and it world civilization place eats pastures arrives at heritage eats am grounds through Kazakh language state language one time, national language one time place specify clear. So soon Kazakhstan national history memorizes question touching between departments work group extends meeting rises Kazakhstan national history horizon extends only puts, people only what historical ways forms question this article connect deposit abundant.

Scientific article aim is the kazakh language historical friend considered Turkic studies before turkic pore and nowadays Turkic language establishes a connection memorizes. The history of language on direction of question living on easy street scientists of Kazakh K.Zhubanov, S.Amanzholov, Y.Kenesbaev, T.Kordabaev, Y.Zhubanov, R.Syzdykova, S.Isaev, G.Kaliev break a secret labors of scientists. Kazakh literary language is history lives on easy street touching opinion one side, and Kazakh language historical friend is deeply denies. History of language G.Kosymova offered program living on easy street scientist and published textbook.

To write the article scoped like G.Kasymova [1], A.Bakhti [2] a secret scientists and consenting, questions historical living on easy street what scold in a middle and only what epochs of Turkic. The article informs about linguistics credo lean and as lives on easy street world every language divided, what historical pore stands and their theoretic pore taking. The world language character knows for basic role carries out and every stair direction spacious kind introduces and talk Kazakh people language history. Language lives together with society. If it is so, society won't mute, a language not develops without society. The language basic activity arrives at perfection and serves people public historical life dense connection. What pore inherent look is language the use knows as, historical pore presence track writing literature, monument language, etc. historical the states society life about taking is saved. Therefore one comes historically to live on easy street known question living on easy street being due being. For example, consult ideology goes out our necessity book majority. Because introductions, that increased and reason settled to the future, to the idea of communism. Formed and on which pore a man close had children to the innovation the soul comes. Space to master, to master nowadays informative technologies, etc. Nowadays language and society as live, labors, that were nowadays written, exactly can to give spectacle. Development of language science of linguistics live on easy street two by credos. First – what gives historical by pores. Character development second – to look all the time. Coullisse undertaking from a man research of language is androcentric credo, only which epoch tendency in linguistic. Connecting history of language scientifically to investigate so, as live on easy street was XXI on scientific time theory of paradigm century knowable plot.

«Language border hangs, circle fumigates stands, cuts on slices builder and consumer, viz. exact personality – man a language pays attention stands, forceunderstand not maybe... you not take" to teachman, though not knew language, arriving at» [3].

2. Materials and methods. Kazakh history of language, that was investigated approach metatheory of language, that materials living on easy street will add deposit to world social to development of linguistics. Those cut on slices look border language of nation is a border world view of nation, that bore [4]. The competence of language cultural owner one time is knowable people composition individuality shows itself language fact – language personality theory develops information source is, living historical pore language development index. According language knowledge language develops conformity to law is such: language sound system and lexical grammar building is development structural development talks. The meaning language development has also expansion of function, it kind development called functional development. It conformities to law development of language. Such to conformities to law two different factor reason. They: internal meaning and external meaning. It has two processes in a way of developing language. One of them, divide one language with each other, for individual dialects and scold, process division. It called division (differentiate) in linguistics. The second – individual dialects, joining language with each other, relationship of languages are called joining (integration).

Language to the changes meaning, that is reason, same strong – public process. If economy andsocial, culture, technique, if strongly develop side science, as a ten and social language of people develops well. There are computer, monogamy, airplane, rocket, design, at that on time of reason in last centuries there was a benefit, words compel to come. Language with social connection, develops together with social. To the pores kazakh development of linguistics Kazakh researchers divided: N.Sauranbaev, I.Kenesbaev, S.Amanzholov, K.Zhubanov, A.Yskakov, M.Balakaev, T.Kordabaev, R.Syzdykova, A.Kuryshzhanov, K.Omiraliev, Sh.Sh.Sariev, S.Isaev, Y.Zhanpeisov, M.Tomanov, S.Khasanov, G.Kaliev, Y.Zhubanov, B.Abilkasomv, etc., they statics of language is the melody-state, dynamics – motion development talked.

From east Europe till Siberia and west China has spacious transmigrates 180 million man mother tongue, 210 million man two language finds turkic language group Altai language dynasty lies. Visible Turkic N.A. Baskakov divides the following pores languages of Turkic language, geographic took into account features, history of languages, that was named epoch; gun is an epoch; consenting epoch (V-VI c.) of Turkic; middle epoch of Turkic or basic Turkic tribes pore forming; epoch of Turkic only what or Turkic nation epoch (XVI-XIX c.) and development forming; same only what epoch (XX c.) or languages of turkic to October revolution and epoch of following develop. The opinion that Kazakh language origin has started since Altai era in Kazakh linguistic, scientist G.Kosumova said that the Kazakh has deeply origin than Altai era, according of all world scientists of Turkic and Kazakh historic, of archeology and philology [1]. It scientific assumption, that was done in result language discussion of exact, extending about history language our Kazakh has larger cognition - concept according to the like S.Kremer, Y.Diakonov, O.Tuna, A.Amanzholov, A.Kaidar, A.Bakhti scientists's work. Science of language has concept «Ural-Altai association of language». It hasn't turned out term, but between scientists are very big dispute. Scientists divide two pore named epoch: Oral-Altai language general epoch, this is an increases family and tribe language divided pore; wrapped around and as scolds one by one divided pore, this after Turkic, Mongolic, tungus-manchjur and classifies Korean-japon language dividing epoch. Wrapped around and Poltava, that first opinion expressed about linguistics, participated rock, swedish, that was in Siberia for a captive, police **Yogann fon Stralenberg**. He had interesting experienced in many language and divide according relationship between «Tatar» language the following group: 1) uigyr (ugro-phin), 2) Turkic-tatar, 3) samoed, 4) Mongolic and manchzhur, 5) tungus, 6) tribes between Caspian and black sea. All of minded conclusions of error, that increased, row will scold classification, valuable to lay to one group. It hasn't linguistic minded languages joined to one group. After languages called «Oral-Altai» was not investigated. Passed since a few century Danish linguists Rasmus Rask has start again for this question. The group called «scythian» has group Grelan, America, Asia, Europe, Spain and fungus, Mongol, Turkic, ugro-phin, shamed and yeskimos language in Caucasus. XIX in a century especially developed linguistics. In work V.Gumbold has organized the connection of languages «Tatar» and «scythian» and was formed metatheory. Compare with Indo-European languages differentiate is isolated agglutinative by character syngharmonizm. As soon Max Muller are not accepted Siamese, Tibetan south Indian and languages of servant offers what names «Turan languages». At that time this language has not investigated yet and M.Muller was territory looks groups, didn't compare investigates, therefore history the stage leaves quickly. Matvey-Alexsandr Kastren has find right road. He knew some languages and it was his differentiate. Limiting number of languages called «Altai languages», and dividing into 5 groups: ugro-phin, shamed, Turkic, Mongol and languages of tungus. So dividing group of Oral-Altai languages started since Kastren. It has problem entering Japon languages. Kastren has increased another similarity beside agglutination of these languages: not prefix, instead of it suffix, pretext instead of conjugation, not twice consonants etc. The origin «Oral-Altai» languages in really demonstrated in experiments of V.Shott. Lexicography of languages, that was named by him, back investigates morphology. Uraloy (Finnish, ugor, samodi) languages of Ural-Altai - linguistics and and (turkic, mongol, tungus- manchzhur, Japanese, korean) languages of group industry, that free of charge investigates to go out. F.Stralenberg languages of Ural-Altai conclusion, said that exit one, offering, named, talk «Ural is a metatheory of Altai», on it linguistics. VIII century share is the metatheory defender scientist (V.Shott, F.Videman, M.A. Kastran, O.Betlingk, G.Vinkler, V.Tomsen, M.Riasanen, D.Fokosh-Fukus, J.Kiekbaev, B.Bazylkhan, etc.) Ural-Altai language some phonetic, grammatical, lexical likeness takes into account sits, this scolds goes out one talks concludes, south, north, east, west group divides. Ural-Altai language metatheory against scientist (V.Kotvich, J.Klouson, A.M. Sherbak, etc.) this group language meets root word likeness, some grammatical personality accordance this scolds for a long time mutual historical connection is result talks considers. Languages of Ural-Altai scientist, that is supported by a relation, B.Bazylkhan to according scold, community at first was formed general element (a root is a morpheme), and in motion of what develop evolutionary, a singleness was elements (sounds, words, morphological, syntactic special personalities) a benefit. Ural-Altai language evolutionary development sign language epoch, comes word epoch, difficult word epoch main excuses, arrives at nowadays personal language level. A sign language epoch main character this the language talks man mutual connection nowadays one, two link root word, viz. first dictionary a resource is found out. The last Name gives a sound on personality of root, him main to nod, a hand waves understood on basis similar motion of body driving to accordance. Number sound of language on personality of root talk as 140- specify scientist. This two different language sound Ural-Altai language word head is saved, and a root is a morpheme names, Ural-

Altai language first general root element talks. «Come in epoch of word» one, two links a root was conceived words, first dictionary done resource. Such the words suffix-completion, in type of suggestion come was used. «Difficult epoch of word» - languages of Ural-Altai, personal scold, dividing fully, «that, on time of epoch, what first-first was distant», summarized. Needs relation languages of Ural-Altai still investigates to go down [6]. You single national cut on slices on today's stair development language people of Kazakh, cut on slices be national literary. When he different stylistic classify on it day, develop, language, lexicography arrived at perfection husband, grammatical building, wrapping to the language literary, to the language limning ran around. Certainly, language press ferriages of many, that to arrive at such the degree. Investigating historical approach facts of language to know, that conversant to master those cut on slices, importance is superiority. History of language nowadays melody, secret, though knew not, to know maybe in detail. Kazakh language basic historical associates science one time knows same important thing is forgets, each the language question history that the phenomenon as goes out, development and what main epoch passes talks approach looks is needed, then only melody is know. Kazakh language turkic language interior takes localization, turkic language together walks passes line, turkic language closeness eats consents language - shumer language character, consent turkic language шумер character, theoretical basis Kazakh language consent turkic element, middle century people language has formed place investigate labour. To explain the hystory of kazakh language (hystory of organize tribes language, national language, people language), firstly organize nation of kazakh and to follow process of nationality. Hystory of organize kazakh nation connected with early large unions, persons, of them by history on place of Kazakh. One hundred talks habit Kazakh people inferior and historical tradition through marked general Kazakh territory one part settles tribe large association (or unions) names is accepted [7]. Kazakh language goes out and development pore general turkic homogeneous scolds develops epoch unity, that circle takes examines is only understands fully. They are: Schumer is an epoch, Altay epoch, epoch of hun and consent epoch of Turkic, middle century epoch, new and modern epoch of languages of turkic epoch. History of Kazakh historical writing on these epochs monuments stopped it is necessary to touching [1]. Kazakh tribes people are unites, Kazakh people language is formed large tribe union language association, XV-XVI century Kazakh tribes kypshak community, nogay palace divided goes out, mongol occupation after Kazakh earth patriarchal feudal relation become stronger, first Kazakh kings associate is benefit, this process XIX century two half to stretch taken into account necessary. Kazakh a language tribe, people lives on easy street phonetic, lexical, grammatical structure historical development Kazakh language develops levels associates and typology sign is considered. Author of the article first – M.Kashkary, in motion limning monography, dedicated that «Diuani-Lugat yt-turk» verbal on language of Turkic category, XI will conclude to linguistic in a century, examined by M.A. Zhunissova [8]. Academician A.T. Kaidarov in labour of Kazakh language talks «Kazakh nation formed epoch Kazakh language talks orally language and orally -poetic work language is considered. middle century thousands touched Turkic language of literature on territory Middle, Asia and Kazakhstan years the impression. The result Kazakh literary language formed one side general literary tradition keeps, in the second, talks language grammatical and lexical part inculcates activity shows itself. The epoch language (XVI-XIX c. middle) special bussiness paper organize, literary a book transmigrates, historical composition, old Kazakh writing monument literary language talks having a horse owns. XIX begins half of II c. nowadays Kazakh history language of literary. On of her head wonderful poet, writer are enlightener scientists Abay Kunanbaev and Y. Altynsarin [9].

Academician R.Syzdykova periodization of developing Kazakh literary language. Minded at the begin of Kazakh literary language can divide into 5 group: 1. Kazakh history language of literary from early, consenting begins (G.Musabaev II c., A.Margulan, B.Kenjebaev V c.) epoch of Turkic, from time the state of hun. 2. Kazakh history language of literary XYIII c. begins (K.Zhumaliev, M.Balakaev). 3. Since II part of XIX century (K.Zhubanov, N.Sauranbaev, S.Amanzholov, I.Kenesbaev). 4. Kazakh language of literary after October revolution begins. 5. Author, that orally developed issue language of Kazakh literary, in type of poetic pore [10]. Professor S.Ysaev, when will creep: a language literary is formed; Kazakh language of literary formed, epoch lowering of developing; Cut on slices literary on first half century XVIII century leg and XIX; epoch of advice on Kazakh development language of literary. R.Syzdykov creeps: develops motion Kazakh language literary lives on special subdivision: develops motion Kazakh literary language. It is possible dividing Kazakh language of literary, looks in place opposite of place five to group: 1. Kazakh history language of literary from early, consenting begins (G.Musabaev since II century, A.Margulan, B.Kenjebaev since V century etc.) epoch of Turkic since Hun century. 2. Kazakh history language of literary begins (K.Zhumaliev, M.Balakaev etc.) since XVIII century. 3. XIX begins (K.Zhubanov, N.Sauranbaev,

S.Amanzholov, Sh.Kenesbaev) half of II century. 4. Қазақ language of literary after revolution of October begins (T.Kordabaev). 5. Kazakh issue literary language develops orally author poetic kind and people pore, XV-XVI century begins, and old writing monument literary language XVI -XVII a century, only what national writing monument literary language XIX century II half begin (R.Syzdykova, K.Omiraliev, B.Abylkasymov, A.Yskakov, A.Kuryshzhanovetc.) [11]. «Early Kazakh Literature reading-book» compilers (B.Kenzhebaev, H.Suinwialiev, M.Zholdasbekov, M.Magauin) divide history literature of Kazakh into 5 epochs: 1. Ancient epoch V-XIV family epoch of people community of Kazakh. 2. Literature on epoch of Khan XV–XVIII century – literature of issue Kazakh time, first epoch undertaking. 3. XIX literature in a century. 4. XX democratic on head of century (1900-1920) literature. 5. Social literature of epoch [12].

3. Result Analysis. Kazakh soviet encyclopaedia given on article «Literature of Kazakh variants on early», dividing literary of Turkic languages nationality and Kazakh for the following group: 1. IV-XVIII c. – literature on epoch of turkic; 2. IX-XII c. – literature on epoch of muslim; 3. XIII-XIV c. it is Literature on gold epoch of Orda; 4. XV-XVIII c. it is Literature on Kazakh king epoch. Divide Kazakh booth literary has other models. Many literary researchers literary are known as «owner Kazakh written literary» that after XV century [13]. «History of Kazakh literary language» (1968) (authors – M.Balakaev, R.Syzdykova, Y.Zhanpeisov) like a books has other report of history Kazakh literary language by M.Balakaev's conception so language literary Kazakh motion development examines connection such by pores: 1th pore. XVIII-XIX c. – literary language. 2th pore. XIX c. I part literary language. 3th pore. XIXc. II part of literary language. 4th pore. Literary language at the beginning of XX century. 5th pore. Literary language in years 1920-1930. 6th pore. Literary language since 1940 year. Literary language – people or national culture known one spectacle, and every people do own epoch social-economic, political economy life direct connection. Literary language depend on using people environment and bring up, and aslo connecting with center of education. We divide history development of literary language into main two pores: 1. People of Kazakh to national pore language of literary. II. People of Kazakh language of literary on pore. Literature can divide into 3 group: 1. Compositions of authors, that was the lost name is group of patronymic literature (folklore is standards). 2. Orally authority literature (poetry and eloquence). 3. Writing literature models. Their language grounded to turkic tradition writing of monument center Asia. It standard, palace of king knowing and read intelligentsia on head of ru-tribe [14]. Kazakh issue writing monument literary language first symbol XVI century could be seen begins (for example, genealogy, writing monuments of various office of king, zhalaiyr wrote that dance Kadyrgali, etc.) XVIII-XIX century Kazakh community for considerably large, social, economic, political change and pore. Only what allow to connection from by time fruit of epoch literature of Kazakh works were a benefit. Poetic tradition with school's becoming got down stronger. On present place poetic and some are educate by muslim and appeasing thirst by Turkic writing literature. It is phenomenon literary language further grounded, develop influence of superiority touched. Second epoch begins half of II century XIX. It is national new writing monument language of Kazakh literary opposite by a mestome forming. XIX century II half near looks Kazakh people social political life what one change, news passes, but a language basic character change no thoroughly, true, dictionary goose, grammatical norm tolerant dinner, orthoepy norm keep begin etc. But nobody of them has quality change in language. XIX in a century to break through orally, got down on writing, «Aiman-Sholpan» author first – Zh.A. Zhunissova was to investigate aim [15]. Through break through text an author XIX century language lexical feature detailed discusses walks the language history lives near is warns. History of language on educational manual, at that dedicated written to master students question historical living on books [16]. The praticital of the article: «The purpose of research actual probemsof the konseptions» unsolved problems [17, 204]. Authors are known that the problem of periodization history language is solved by periodization of history Turkic people. So, offered developing of periodization Kazakh literary language and notice that it has unsolved problems.

4. Discussion: We have minded that the linguistics relooks and periodization linguistic problems in world Turkish monuments should be by control. We notice, that scientists, that was come into question by the articles, and any historically periodization. As monuments of Turkish was general so *periodization linguistically* of history language and believe that it is aim. The history of language through information on writing monuments has new periodization linguistic pore.

References:

- 1 Kosymova G. *Theoretical basis of History language*. – Almaty, 2011. – P.230.
- 2 A.Bahti Shumery. *Scythian. Kazakhs*. – Almaty, 2004. – P.235.
- 3 Karaulov Y.N. *Russian and language personality. 1-st. Publ.* – M.: «Education», 1987. – 264 p.; 2-nd publ. – M.: «USSR», 2002; 3-rd publ., 2003; 4-th publ., 2004.

- 4 Gumbold V. *Select labor's on linguistics*. – M., 1984. – P.297.
- 5 Baskakov N.A. *Languages of the world people. Turkic languages*, 2010. – P.248.
- 6 Bazylkhan B. *Language Kazakhs of Mongol*. – Almaty, 1989. – P.180.
- 7 *Kazakh history of SSR. II publ.* – Almaty, 1983. – P.258.
- 8 Zhunissova M.A. *Language history: a verb is a category (M.Kashkari «Divani Lugat it of Turkic» (XIc.))*. Monograph. – Almaty, 2006. – P.244.
- 9 Kaidarov A.T. *Kazakh language // World languages. Turkic languages*. – B., 1997. – P.212-219.
- 10 Syzdykova R. *History of Kazakh literary language*. – Almaty, Mother tongue, 1993. – P.300.
- 11 Ysaev S. *History of Kazakh literary language*. – Almaty, Mother tongue, 1996. – P.250.
- 12 Kenzhebaev B., Suinwaliev H., Zholdasbekov M., Magauin M. *Early Kazakh literary reading-book*. – Almaty, 1986. – P.350.
- 13 *Kazakh soviet encyclopaedia*. – Almaty, 1984. – P.950.
- 14 Balakaev M., Syzdykova R., Zhanpeisov Y. *History of Kazakh literary language*. – Almaty, 1968. – P.240.
- 15 Zhunissova Zh.A. *Language of break through «Ayman-Sholpan»*. Monograph. – Astana, 2013. – P.215.
- 16 Zhunissova M.A. *Historical periodization of Turkic languages//Life Science Journal Volume 11. – Issue 6. – 2014. – Article number 62. – P.438-444.*
- 17 Zhunissova M.A. *The ways Kazakh languageprojecns of childrens // AbaiKazNPU Vestnic. Series of «Philological sciences», 2015. – №2(52). – P.204-208.*

М.А. Жунисова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ (ТАРИХИ ДӘУІРЛЕУ)

Түйіндеме

Мақала тақырыбының өзектілігі Қазақстандағы рухани жаңғырумен сабақтастықта, мақалада казак әдеби тілінің теориялық концепциялары және оны тарихи дәуірлеу мәселесі қарастырылған.

Қазақ әдеби тілін тарихи дәуірлеу мәселесі түркі тілдерімен, яғни түркі тектес халықтардың тарихи дамуы, қалыптасуымен қатар қаралған. Соның ішінде ерекше атайтынмыз, ым тілі дәуірі, келте сөз дәуірі, күрделі сөз дәуірлерінің элементтері кейбір тарихи сөздеріміздің құрамында көптеп кездеседі. Қазақ тілі теориясының негізін қалаушы Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, І.Кенесбаев, Т.Қордабаев, Е.Жұбанов, Р.Сыздықова, С.Исаев, Ғ.Калиевтің қарапайым сұрақтан күрделі мәселеге көшетін өте құнарлы еңбектері қаралады. Қазақ әдеби тіл – тарихи дәуірлеу лингвистикалық дәуірлеуге ұласуы қажет. Профессор Г.Қосымованың «Тілдің тарихын дәуірлеудің теориялық негіздері» атты монографиясы – тарихи дәуірлеуге қосылған құнды еңбек.

Түйін сөздер: қазақ тілі, қазақ әдеби тілі, тарихи дәуірлеу, тарихи грамматика, қазақ тілінің тарихы, грамматикалық концепция, тарихи элемент, кейбір сөздердің шығу тарихы

М.А. Жунисова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

КАЗАХСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК (ИСТОРИЧЕСКАЯ ПЕРИОДИЗАЦИЯ)

Резюме

Актуальность работы обусловлена актуализацией процессов возрождения в Казахстане, анализируются теоретические концепции эволюции казахского литературного языка и его периодизация.

Развитие казахского литературного языка обсуждалось в контексте с тюркскими языками, с учетом исторического развития и формирования тюркских народов. В частности, принято говорить о том, что исторически были 3 периода формирования корневых основ казахских слов: 1) язык жестов; 2) период коротких (корневых) слов; 3) усложнение структуры слова. В составе исконных казахских слов, употребительных в современную эпоху, обнаруживаются элементы этих периодов. Периодизацией истории казахского языка занимались К.Жубанов, С.Аманжолов, С.Кенесбаев, Т.Кордабаев, Е.Жубанов, Р.Сыздықова, С.Исаев, Г.Калиев. Казахский литературный язык – это история жизни этноса и каждый исторический период отражается в лексике. Поэтому важно изучать лексику казахского языка с точки зрения лингвистической периодизации.

Г.С. Косымова предложила программу и опубликовала учебник под названием «Теоретические основы периодизации истории языка» – это очень ценная гипотеза по развитию казахской лексики.

Ключевые слова: казахский язык, казахский литературный язык, историческая периодизация, историческая грамматика, история казахского языка, грамматическая концепция, исторический элемент, этимология некоторых слов

Г.Н. Исмаилова¹

¹ Азербайджанский университет языков,
г. Баку, Азербайджан

КОНЦЕПТ «МАТЬ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ

Аннотация

Статья посвящена азербайджанским пословицам о матери. В центре внимания находится выявление когнитивных признаков, система которых составляет содержание концепта «мать» в языковой картине мира современных азербайджанцев. Пословицы не отражают целостного содержания концепта, но тем не менее составляют важнейшую его часть, поскольку содержат выражение народного опыта о предмете. Каждая пословица характеризуется конкретным смыслом, организуемым вокруг когнитивного признака, т.е. того признака, по которому узнается «мать».

В этой статье нами анализируются большинство азербайджанских пословиц о матери. Кроме того, анализ концепта «мать» в азербайджанском языке, конечно, предполагает привлечение к исследованию материала различных жанров фольклора, но и пословицы дают возможность составить представление об образе матери в картине мира азербайджанцев. Это универсальный образ, видимо, характеризующийся возвышенностью в картине мира всех народов, что и становится причиной эквивалентности пословиц.

Ключевые слова: азербайджанский язык, пословицы, концепт, «мать», когнитивный признак, образ, языковая картина мира

В азербайджанской паремиологии представлены различные концепты, система которых охватывает все важнейшие участки национального опыта и соответственно языковой картины мира. Одно из центральных мест в этой системе занимает концепт «мать». Азербайджанцы помнят слова пророка Мухаммеда о том, что «рай лежит под ногами матерей», и часто повторяют их. Существуют пословицы о матери, обладающие чрезвычайно высокой частотностью употребления. Причина этого состоит в их практическом значении. Например, *Дом строит женщина; Дом держится на женщине; Если у ребенка умер отец, то он не сирота, если умирает мать – он становится сиротой*. Такого рода выражения пронизывают сознание современных азербайджанцев на очень глубоком уровне. Каждая из пословиц о «матери» раскрывает одну сторону этого образа или содержит один когнитивный признак концепта. Следовательно, концептуальный анализ пословиц должен быть нацелен на обнаружение такого рода признаков, совокупность которых и составляет конкретику вербализации данного концепта в азербайджанском языке. Конечно, пословицы не дают достаточно материала для определения границ концепта. Иными словами, составление образа «матери» по данным паремиологии не может быть полным. Но в то же время пословицы имеют большое значение для понимания содержания концепта в национально-языковой картине мира, поскольку в них выражается опыт народа во всех областях жизни.

В Азербайджанско-русском и русско-азербайджанском словаре пословиц и поговорок зафиксировано 16 пословиц, начинающихся со слова *ana* (мать). Есть в словаре и другие пословицы с этим компонентом, но в них он чаще всего носит формальный, не центральный, характер. Например, *Ата-ана sözüne baxmayan gülxanda yatar* [2, 55]. Буквально пословица означает: «Кто не слушает родителей, спит в теплице». Аппозитив *ata-ana* (отец-мать) означает «родители».

Первой из пословиц о «матери» в «Азербайджанско-русском и русско-азербайджанском словаре пословиц и поговорок» И.Гамидова, Б.Ахундова, Л.Гамидовой является выражение *Ana bala ucundan canını oda yaxar* [2, 45]. В семантической структуре пословицы представлено три концепта, соотношение которых и определяет характер значения. Это концепты «мать», «дитя» и «огонь». Пословица буквально означает «мать за дитя в огонь бросится». Считается, что пословицы обычно имеют буквальный и переносный план, однако данная пословица характеризуется буквальным планом. Единственное отличие состоит в символической роли компонента *od*, слово, обозначающее в азербайджанском языке «огонь», выступает здесь в символической функции. «Огонь» означает любые жертвы. Следовательно, мать за дитя идет на любые жертвы. В качестве русских соответствий Словарь И.Гамидова, Б.Ахундова и Л.Гамидовой приводит четыре пословицы: «Любая матка за дитячко глаза выдерет; И свинья – мать, за свое детище на рожок лезет; За свою кровь и курица лютый зверь; В материнском сердце про всех детей ласки хватит» [2, 45]. На наш взгляд, эти русские пословицы несколько отличаются от азербайджанской. Дело в том, что в двух из приведенных русских пословиц когнитивным признаком является «агрессивность» матери. В последней вообще речь идет о другом, когнитивным признаком здесь выступает «широта материнской души», «одинаково трепетное отношение ко всем детям». Соответствие в когнитивном отношении с азербайджанской пословицей находит только выражение *И свинья – мать, за свое детище на рожок лезет*. Здесь так же, как и азербайджанской пословице *Ana bala ucundan canını oda yaxar*, реализуется признак «жертвенность».

Ana evin dirəyidir. В структуре этой пословицы представлено также три концепта: «мать», «дом» и

«опора»). Здесь концепт «мать» реализует когнитивный признак «благо», «благосостояние». Слово *ev* (дом) в пословице метонимически означает «семья». Следовательно, пословица о том, что всё благосостояние семьи держится на матери.

В качестве русских эквивалентов Словарь приводит такие пословицы, как «*Мать – основание очага; Мать праведная – ограда каменная; Мать праведна – ограда каменна*» [2, 45]. С точки зрения когнитивного признака концепта «мать», на наш взгляд, соответствие с азербайджанской пословицей находит только первое выражение: *Мать – основание очага*. Два последующих фактически представляет одну и ту же пословицу, в семантической структуре которой реализуется когнитивный признак «защита». Иными словами, концепт «мать» здесь реализует признак «защита». Следует, однако, отметить, что здесь представлен и другой очень важный для данной пословицы признак – «праведность». Если бы он отсутствовал, то значение пословицы определялось бы в соответствии с суждением «мать – защита дома». Признак праведность смещает акценты: «не каждая мать, не мать вообще, а именно праведная мать». Конечно, смысл сентенции разворачивается в небольшой рассказ о роли праведности в семье, когда мать праведна, то и семья и дети праведны, следовательно, семью ограждает праведность и т.д.

Азербайджанская пословица *Ana evin dirəyidir* и русская *Мать основание очага* могут считаться полными эквивалентами, поскольку «очаг» в структуре русского выражения представляет собой метонимию «дома». Всё в доме держится на матери – говорят обе пословицы.

Когнитивный признак «жалость» реализуется в структуре пословицы *Ana qəlbi kövrək olar*. Буквально пословица означает: «Сердце матери бывает чувствительным». Русским соответствием является пословица *Дитя плачет, а у матери сердце болит* [2, 46]. На наш взгляд, значение азербайджанской пословицы несколько шире. Тут речь идет не только о том, что у матери сердце болит, когда дитя плачет. *Ana qəlbi kövrək olar* означает, что мать всегда жалеет свое дитя, даже когда оно не плачет, а смеется; всегда, когда она думает о нем, умиляется.

Несколько абстрактный характер носит пословица *Ana ürəyi – dağ çiçəyi*, поскольку здесь представлено суждение об абсолютной ценности. Само по себе утверждение об абсолютной ценности говорит о том, что в структуре пословицы не реализуется какой-либо когнитивный признак концепта «мать». Буквально пословица означает: «Сердце матери – горный цветок». Сравнение матери с горным цветком актуализирует уже когнитивные признаки этого растения, служащего объектом сравнения. Важнейшим среди них является «чистота», цветок, который растет высоко в горах, остается чистым, не затоптанным. Сравнение позволяет перенести данный признак на мать, т.е. сердце матери всегда является чистым. Интересно, что в структуре пословицы представлено суждение об абсолютной ценности, в то время как сам концепт «мать» реализует свое содержание в корреляции с концептом «дитя». Просто матери не бывает, когда речь идет о матери, имеется в виду, что это чья-то мать. Следовательно, концепт «мать», каким бы ни был представляющий его когнитивный признак, реализует суждение об относительной ценности: «женщина по отношению к своему ребенку». В одних случаях, когда корреляция «мать-дитя» представлена эксплицитно, семантика относительности реализуется в структуре пословицы. В других случаях, как, например, в пословице *Ana ürəyi – dağ çiçəyi*, она представлена на имплицитном уровне. Следовательно, чистым, как горный цветок, сердце матери является по отношению к своему ребенку. Пословица умалчивает об этой относительной ценности, но подразумевается, что это понятно, поскольку паремиологическая семантика реализуется исключительно на фоне образа, характеризующего этническую ментальность.

Словарь И.Гамидова приводит две эквивалентные русские пословицы: *Сердце матери лучше солнца греет и Без матушки родной и цветы не цветно цветут* [2, 46]. Интересно сравнить эти две пословицы с азербайджанской. Если в азербайджанской о прелести материанского сердца говорится, то русские пословицы конкретизируют объект, по отношению к которому проявляется материнская нежность. В первой пословице этот объект предполагается как известный, поскольку, как отмечалось выше, семантика слова *мать* как бы вбирает в себя семантику коррелята. Во второй – объект выражен символически.

Неблагодарность детей подчеркивается в пословице *Ana ürəyi övladda, övlad ürəyi daşda*. Буквально пословица означает следующее: «Сердце матери в детях, сердце детей в камне». Азербайджанско-русский словарь находит полное соответствие в русском языке: *Родительское сердце в детках, а детское в камешках* [2, 46]. Единственное отличие состоит в замене концепта «мать» на концепт «родители». Видимо, черствость детей представляет собой нравственный стандарт, поэтому она и попадает в пословицы. С другой стороны, детская черствость также является относительным признаком, реализующим себя в корреляции «родители-дети». Они являются черствыми не сами по себе, а по отношению к родителям. Пословица о том, что даже добрые люди бывают невнимательны по отношению к родителям. Следует также отметить, что в структуре азербайджанской пословицы использовано слово *övlad*, которое означает не детей как маленьких и несмышленных, а просто следующее поколение. Поэтому *övlad* это и взрослые люди и даже старые люди по отношению к собственным родителям. В азербайджанском языке это усвоенный арабизм, на этимологическом уровне означающий просто «порожденные». Концепт «дети» в обоих языках реализует когнитивный признак «жестокость». Интересно, что паремиологическая семантика отличается от представлений отдельных людей. Так, существуют и внимательные дети, заботящиеся о своих родителях. Но, видимо, по отношению к

родителям и на фоне родительской (материнской) любви когнитивным стандартом является равнодушие детей. Во всяком случае сам факт фиксации этого признака в паремиологической семантике является свидетельством его истинности и обычности. Равнодушие или черствость представляет концепт «дети» на когнитивном уровне и таким образом характеризует русское и азербайджанское миропонимание.

В буквальном плане воспринимается пословица *Anadan artıq yavər olmaz*. В четырехтомном Азербайджанско-русском словаре под редакцией проф. М.Т. Тагиеваслово *yavər* дается в двух значениях, но оба являются армейскими. В одном случае *yavər* – это существительное «адъютант», во втором – прилагательное «адъютантский» [1, 462]. Иными словами, словарная статья не отмечает этимологическое значение «помощник, сподвижник». Как раз это значение и актуализируется в пословице *Anadan artıq yavər olmaz*, которая буквально означает «Нет помощника (друга) ближе матери». Словарь И.Гамидова приводит три русские пословицы, которые полностью соответствуют выражению *Anadan artıq yavər olmaz*: *Нem такогo дружкa, как родная матушка; Ближе матери друга (опоры) нет; Лучшие матери друга не сыщешь* [2, 46]. Друг в сознании народов мира ассоциируется с такими качествами, как «преданность», «жертвенность» и т.п. Таким образом, концепт «мать» соотносится с концептом «друг», что позволяет говорить об указанных когнитивных признаках. Эти признаки, как и сами образы, являются универсальными.

Своеобразной является пословица *Anadan (eyni) olmayan qardaş sayılmaz*. Буквально пословица означает: «Не считается братом тот, у кого другая мать», т.е. братья по отцу, сыновья одного и того же мужчины не являются братьями, если у них разные матери. Эта пословица действительно отражает миропонимание народа. Однако здесь может быть как нравственный аспект, так и юридический. Суть нравственного аспекта заключается в том, что если у людей один и тот же отец, но разные матери, они не могут быть и не бывают по-настоящему близки, остаются чужими. Юридический аспект носит очень древний характер. Например, и сегодня сын еврейки от нееврея считается евреем, но сын еврея от нееврейки евреем не считается. То же самое у арабов. Когда арабы произносят заупокойную молитву, они обозначают человека по матери, а не по отцу. Например, упокой Господи душу Хасана сына Айши, а не Хасана сына Гусейна. Азербайджанское слово *qardaş* (брат) восходит к древнетюркскому *qarındaş* (букв. живот + со, т.е. тот, кто с тобой из одного живота).

В русском языке существует пословица *Есть и братья у меня, да не свои, чужие*. Пословицу как эквивалент выражения *Anadan (eyni) olmayan qardaş sayılmaz* приводят авторы Азербайджанско-русского словаря пословиц и поговорок [2, 46]. Следует, однако, отметить, что на эксплицитном уровне соответствия здесь не наблюдается. Например, мужчина и женщина могут жениться во второй раз, и у каждого будут дети от первого брака. В этом случае дети не являются братьями и сестрами ни по отцу, ни по матери. Между тем семья может быть внешне дружной. Кроме того, русское выражение не является классической пословицей, в ней не выражено суждение, свидетельствующее о народном опыте. Это скорее всего поговорка, выражающая эмоции. Азербайджанская же пословица содержит утверждение.

В этой статье нами анализируются не все азербайджанские пословицы о матери. Кроме того, анализ концепта «мать» в азербайджанском языке, конечно, предполагает привлечение к исследованию материала различных жанров фольклора, но и пословицы дают возможность составить представление об образе матери в картине мира азербайджанцев. Это универсальный образ, видимо, характеризующийся возвышенностью в картине мира всех народов, что и становится причиной эквивалентности пословиц. Например, в казахской лингвистике на подробном материале изучается паремиологическая картина мира в аспекте гендерных отношений [3, 40]. И всё же системное и комплексное изучение средств вербализации данного концепта способно, видимо, выявить национально-специфические особенности.

Список использованной литературы:

- 1 *Азербайджано-русский словарь. – в 4-х томах. – том 2. – Баку: Наука, 1989.*
- 2 *Гамидов И., Ахундов Б., Гамидова Л. Азербайджано-русский, русско-азербайджанский словарь пословиц и поговорок. – Баку: Образование, 2009. – 556 с.*
- 3 *Исаева Ж.И. Микрофреймовые отношения в паремиологической картине мира гендерной лингвистики// Вестник Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая. Серия филологические науки. – №1(55). – Алматы, 2016. – С.36-40.*

*Г.Н. Исмаилова¹
Әзірбайжан тілдер университеті,
Баку қ., Әзірбайжан*

ӘЗІРБАЙЖАН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ «АНА» КОНЦЕПТІСІ

Түйіндеме

Мақала әзірбайжан халқының ана туралы мақал-мәтелдеріне арналады. Басты назарда әлем көрінісіндегі «ана» концептісінің когнитивтік сипаттары көрінеді. Мақал-мәтелдер концептінің толық мазмұнын ашпайды, алайда, негізгі бөлігін құрайды. Әр мақал-мәтел нақты когнитивтік сипаты бар мағынаны білдіреді.

Концептуалдық талдау «ана» концептісінің әзірбайжан тіліндегі мақал-мәтелдер нақты белгілерін ашып

көрсетуге бағытталуы тиіс. Әрине, мақал-мәтелдер концептіні анықтауға толық мәлімет бермейді. «Ана» образы мақал-мәтелдерде толық ашылмайды. Сонымен қатар мақал-мәтелдер концептінің мазмұнын ашу үшін әлемдік ұлттық тілдер көрінісі де маңызды.

Бұл мақалада әзірбайжан халқының ана туралы мақал-мәтелдерді сарапталды. «Ана» туралы концептіні сараптау барысында халық ауыз әдебиетінің түрлі жанрларынан мағұлматтар алынды. Бұл әмбебап образ барлық елдердің әдеби көрінісінде маңызды орын алады.

Түйін сөздер: әзірбайжан тілі, мақал-мәтелдер, концепт, ана, когнитивтік сипат, образ, тілдің ілемдік бейнесі

Ismayilova Gulnur Nuraddinkizi¹
¹Azerbaijan University of Languages

CONCEPT “MOTHER” IN AZERBAIJANI PAREMIOLOGY

Summary

The article deals with Azerbaijani proverbs about mother. The focus is on identifying the cognitive symptoms, whose system constitutes the concept of "mother" in the language picture of the modern world Azerbaijanis. Proverbs do not reflect the integrity of the content of the concept, but nonetheless constitute a vital part of it, because they contain an expression of national experiences on the subject. Each proverb is characterized by a specific meaning, organized around a cognitive trait, i.e. that attribute by which "mother" is recognized.

In this article we do not analyze all the Azerbaijani proverbs about the mother. In addition, the analysis of the concept of "mother" in the Azerbaijani language, of course, involves the involvement of various genres of folklore to study the material, but proverbs give an opportunity to comprehend the image of the mother in the picture of the world of Azerbaijanis. This is a universal image, apparently characterized by a loftiness in the picture of the world of all peoples, which becomes the reason for the equivalence of proverbs.

Keywords: Azerbaijani language, proverbs, concept, “mother”, cognitive sign, image, picture of world

FTAXP 16.01.19

Б.С. Қарағұлова¹, А.Жаналықызы²

*^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ «ЖЫЛЫМЫҚ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ПРЕЦЕДЕНТТІ АТАУЛАР

Аңдатпа

Мақалада Оралхан Бөкейдің «Жылымық» әңгімесіндегі прецедентті феноменнің бір түрі прецедентті атаулар қарастырылады. Прецеденттік атауда жинақталған хабар қаламгерге оны өз ой елегінен өткізіп, жаңа образ жасауға мүмкіндік береді.

Оралхан Бөкей шығармаларындағы әлемнің тілдік бейнесін танытатын концептілік өріс, ұлттық танымдық қорда орын алатын мәдени ақпараттық мазмұнға ие тілдік таңбалар жүйесі ұлттың рухани мұрасы болып табылады.

Жазушы Оралхан Бөкей әңгімелерінен қазақтың ұлттық мәдени ортасы, болмыс-бітімі, тұрмысы, менталитеті, әлемді көруі мен дүниетанымы айқын сезіледі. Қаламгер шығармаларындағы «ғаламның тілдік бейнесін» зерделеу, прецеденттілік феномендерін анықтау когнитивтік және прагматикалық деңгейлерде қарастыруға, көркемсөз шебері ретіндегі тілдік тұлғаны тануымызға толықтай мүмкіндік береді. Ақын-жазушылар – ұлттық тілдің субъектісі, ұлттық мәдениеттің иесі, оны жасаушы тұлғалар. Сондықтан әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынушылар ғаламның тілдік бейнесін жасауға, әлемнің лингвистикалық моделін құруға өз үлестерін көптеп қосары сөзсіз.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, интертекстуалдылық, прецеденттілік феномендері, прецедентті атаулар, ассоциация, ғаламның тілдік бейнесі, когнитивтік кеңістік, ұлттық мәдениет

Тілдік тұлғаның күзіреті оның интеллектуалдық әрекетіне тікелей әрі тығыз байланысты. Тілдік тұлғаның тіл шеберлігі, тілдік ерекшеліктерді ұтымды пайдалана алуы оның тілдік әлемінен хабар береді. Сондықтан антропоцентристік парадигма бойынша тіл арқылы адамды тану, тілді тұтынушы – тілдік тұлғаны зерттеу қалыптасып келеді.

Тілдік тұлға мәселесін арнайы зерттеген ғалым Ю.Н. Караулов тілдік тұлға құрылымының үш деңгейін көрсетеді: а) вербалды-грамматикалық; ә) когнитивтік; б) прагматикалық. Және «Бұл

деңгейлердің әрқайсысы өз бірліктерінің жиынтығымен сипатталады, олар тіл үйрену кезінде қолданылатын барлық бірліктерді қамтиды да, аталған деңгейлердің ерекшелігіне сәйкес бөлініп отырады» [1, 672] деген пікір айтады. Тілдік тұлға құрылымының соңғы деңгейін сипаттайтын тілдік бірліктер туралы ғалым былай дейді: «Тілді тұтынушының интенциясы мен мақсаттарын, оның өмірдегі белсенді позициясын және, тиісінше, оның әлем бейнесінің динамикасын көрсететін прагматикалық деңгей бірліктерінің жиынтығына пресуппозиция, дейксис, рефлексия элементтері, баға, «ұйытқы сөздер», прецедентті мәтіндер, аргументация тәсілдері, «сценарийлер», жоспарлар, сондай-ақ өзін-өзі көрсету бағдары жатады (программы поведения)» [1, 672]. Осы орайда «Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы» атты монографияда: «Көркем мәтіннің мазмұндық-нақты ақпарында, демек, оның вербалды қабатында түрлі интертекстуалды байланыстардың келтірілуі және олардың ашылуы тілдік тұлға ретіндегі автор мен оқырманның тілдік құзіретіне тәуелді» делінеді [2, 96]. Тілдік құзыреттілік фонологиялық, лексикалық, грамматикалық құбылыстарды білу; тілдік құралдармен оқып жатқан елдің тілін жүйелі білу; грамматикалық дұрыс сөйлемдерді қолдана алу; лингвистикалық талдау жасай білу болып табылады.

Әрбір жазушының тілдік тұлға ретіндегі табиғатын, шығармашылық шеберлігін анықтайтын, оның суреткерлік болмысын танытатын тілдік өрнектер, ерекшеліктер көптеп кездеседі. Сондай жазушының бірі әрі бірегейі – Оралхан Бөкей. Оралхан Бөкей – есімі дүние жүзіне танымал жазушы. Оның шығармалары әлемнің көптеген тілдеріне орыс, ағылшын, француз, неміс, жапон, араб, қытай және басқа да ұлы халықтар тілдеріне аударылған. Оралхан – тілдік қоры бай, ойы терең, адамның жан дүниесін көп жазып, табиғат пен адамның үйлесімділігіне, жұмыр басты пенденің тіршіліктегі тірлігіне көп бас қатырып, қалам тербеген жазушы. Бөкейұлының барлық шығармаларында кездесетін тұрақты тақырып, ортақ желі бар. Ол – адам мен табиғат, олардың әлім-сақтан туыстығын, тұтастығын тап басып тани білуі, сүйсіне суреттеп, жарқырата жазуы.

Біз жазушының «Жылымық» әңгімесіндегі тілдік бірліктер мен прецеденттілік феномендеріне тоқталатын боламыз. Тақырып атауы – «Жылымық» сөзі. Жылымық – шығармадағы оқиғамен байланыстырылып отыратын басты ассоциация. Негізінен жылымықты шартты түрде қыс мезгіліне де, көктем мезгіліне де жатқызуға келмейді. Жылымық автордың айтуынша, суық та емес, ыстық та емес, өң мен түстің, ұйқы мен ояудың арасындағы маужыр дүние. Басты кейіпкер Жанар образы да осы жылымық кезімен қатар алына отырып суреттелінеді. Қазақ энциклопедиясында бұл сөз былайша анықталады: «Жылымық – қыс айларында ауа температурасының 0°C-тан жоғары көтерілу құбылысы. Ол көбінесе жылы ауаның көлбеу бағытта ығысу процесі салдарынан болады. Жылымық кезінде ауа райы бұлыңғыр, тұманды келеді».

Кез келген көркем мәтіндегі кейіпкерлердің аты болсын, автор баяндауындағы басқа да жалқы есімдер болсын, бекерден-бекер қолданылмайды. Оларды қолдану арқылы автор түрлі стильдік мақсатқа жетуді көздесе, оқырман үшін де олардың ақпарлылығы сөзсіз, өйткені оқырман бұл прецедентті атаулар арқылы басқа мәтіндермен, қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі оқиғалармен байланыс орнатып, ассоциация негізінде коннотация тудыра алады. Сондықтан автор қолданысындағы «Жылымық» сөзін прецедентті атауларға жатқызуға болады. «Жылымық» суреттің атауы ретінде және табиғаттың бір құбылысы ретінде ақпарат беріп, ассоциация жасайды. Прецеденттілік феномендер прецедентті атаулар, прецедентті айтылымдар, прецедентті мәтіндер, прецедентті автомәтіндер, прецедентті жағдайлар болып жіктеледі. Прецедентті атауларды ономастикалық цитата деп есептесек, көркем шығармадағы ономастикон да мазмұндық-астарлы, мазмұндық-концептуалды ақпарларды қабылдауға ықпал ететін маңызды элемент [2, 113]. Прецедентті есімдер – негізінен нақты адамды (оқиғаны, қаланы, нәрсені т.б.) атау үшін емес, өз бойына жинақтаған қандай да бір образды бейнелеу үшін қызмет ететін және көпшілікке танымалдығымен ерекшеленетін жалқы есімдер. Прецедентті есімдер – «әлемнің тілдік бейнесін» қалыптастыруда шындық болмыстың түсінігі, санаты, бағасы сияқты прецеденттік концептілердің бейнесі ретінде көрінетін тілдік бірліктер.

Шығармаға арқау – В.Василевтің «Жылымық» суреті. Әңгіме кейіпкері сол суретке қарай отырып, ойын өрбітеді. Жылымық – сурет, сурет – жылымық... Әңгімеде бас кейіпкердің басынан оқиға өткен кез де – жылымық кез, сол оқиғаны кейіпкердің еске түсірер кезі де – жылымық кез және сол оқиғаны, өткенді еске түсірер нәрсе – сурет, ал ол суреттің аты – Жылымық. Солайша «жылымық» деген ой мен «сурет» деген ой бірлікте қарастырылады. «Жылымық», «Тағы да жылымыққа оралайыншы», «Жылымық... бір жылы нұр тарайды бойыма», «Жылымық» деген суретті көтеріп», «Жылымық кез», «Тағы да жылымық» «Жылымық!» және т.с.с. қолданыстар арқылы беріледі. Бұл жазушының шығармадағы образды, оқиғаны терең түсіндіру үшін пайдаланған тілдік бірлігі.

Автор «...Жанар атты жанашырым барын білдім әрі тіршіліктің мәнін бұрынғыдан әлдеқайда терең түсіндім. Сондықтан да сені тоқ тартар көңілдің жылымығына балап келемін» [3, 373] – деп, шығарма атауын терең мазмұнға айналдырады. «Ұп-ұзын кірпіктеріңді қайта қамастырдың. Жеңіл тыныстайсың. Жылымық... бір жылы нұр тарайды бойыма. Сенен шуақ алған нұрда...» [3, 361] – деп, өз шығармашылығында жекелеген сөздің де абзацтар, сөйлемдер атқарар міндетті атқартып, солар көтерер жүкті алып шығуына жағдай жасаған. Бұл – жазушының өзіндік жазу стилі, бұл – қаламгер даралығына тән әдемі өрнек.

Келтірілген мысалдардағы сөз ұлттық мәдениетке, ұлттық әдебиетке қатысты болғандықтан, оқырманға автор тарапынан түсініктемені қажет етпейді.

Дегенмен прецеденттілік феномендері коммуникацияға түсушілердің бәріне бірдей деңгейде таныс болмауы мүмкін, бірақ белгілі бір лингвомәдени кеңістікте үнемі қолданылуына байланысты сол қоғам мүшелерінде олар туралы кішкене болса да түсінік болатыны сөзсіз.

Прецедентті құбылыстар өз кезегінде вербалды (яғни тілдік тұлғаның жадында дайын сөз, сөз тіркесі, сөйлем түрінде сақталып, өмір сүретін) және вербалданатын (тілдік тұлға бұларды жадынан алғанда тұтас өздерін емес, олардың түрлі дифференциялық белгілерін ғана алып, тұрақты атрибуттары арқылы немесе оларсыз өз сөзінде, мәтінде пайдаланады) болып бөлінеді. Вербалды прецедентті феномендерге прецедентті есімдер, прецедентті айтылымдар жататын болса, прецедентті мәтіндер мен прецедентті жағдайлар еркін вербалданатын құбылыс деп саналады [2, 112]. Жазушы Оралхан Бөкейдің шеберлігінің айнасы, басқалардан ерекше қарапайым сөздері, көркемдік кестесін түзетін қолданыстары, оқырманға таныс та бейтаныс тілдік құрылымдарды ұтымды жерде пайдалануы оның ойлау деңгейінің өлшеміне, өмір сүрген ортасына байланысты екені даусыз.

Тіл біліміндегі прецеденттік феноменін зерттеушілер Д.Б. Гудков, Ю.Н. Караулов, В.Г. Костомаров, В.В. Красных т.б. зерттеу еңбектері халықтың тілдік санасының когнитивтік базасындағы прецедент феноменінің қалыптасуы мен орыс лингвомәдени қоғамындағы прецедентті есім феноменін айқындаудағы негізгі концептілерді белгілеуге бағытталған [4]. Бір тілде сөйлеуші халықтардың бәріне ортақ мәдени-ұлттық байлықтың тілдік көрінісі прецедентті атаулардан көрінеді. Қазақ халқында «көз», «жанар», «көз жанары» деген сөздер қолданылады. «Жылымық» әңгімесіндегі кейіпкер – Жанар. Шығарманың тағы бір арқауы – адам көзі. «Көз» туралы оқиғаның кейіпкері «Жанар» болуы да қаламгердің сөз қолдану ерекшелігін аңғартады. Автор оқиға барысында «көз» ұғымына сипаттамалар да беріп кетеді. Мәселен: «Көптеген көздер екеуміздің әр адымымызды аңдып, ішіп-жеп қарағанын, әлбетте сен білмедің ғой. Солардың ішінде: қасқыр көздің, түлкі көздің, үкі көздің, қоян көздің, мысық көздің тышқан, жылан; қара, көк, ала көздің барын да қайдан сезуші едің» [3, 360] – деп, түрлі адамдардың пиғылын образды түрде жіктеу арқылы тұспалдайды. «Бейнелі сөз, шығарманың шырайын кіргізетін көркемдеуіш сөздер, сондай-ақ жазушының оқушы көңілін өзіне бұрып, еліктіріп әкететін құралына айналған, экспрессия тудыратын немесе оның бояуын жұқтырып я болмаса қалыңдататын қолданыстар – әр жазушының стилін, сөз саптауын әйгілеп тұрумен бірге тілде өз алдына ғылыми тұрғыдан зерттеуді керек етіп, ізденістерді қажетсінетін тілдік категориялар болып табылады» [5].

Негізгі оқиға арнасында «көз», «көру», «Жанар», «көрмеу», «соқырлық», «көзінің саңылауы бар» және т.б. осы мағыналас сөздер арқылы ішкі иірімдер байланысы жасалған. Зағип Жанарды мүлдем соқыр деп айтуға келмейді. Оның сыртқы дүниені қабылдауы, сезінуі де ерекше. Көзі көрмесе де, жанының жанары бар. «Жанар» прецедентті есімінің қолданылуы халқымыздың ұлттық санасынан орын алуы, ұлттық менталитетіміздің көрінісі ретінде танылады. Себебі, прецеденттік атау туралы ғалым А.С. Әділованың: «Прецеденттік атау құрылымының орталығы, ядросы – қабылданатын прецеденттік атау инвариантының дифференциалдық белгілері, яғни бейненің сыртқы ұқсастығы мен мінез-құлықтарындағы ұқсастық, прецеденттік жағдай, ал оның перифериясында атрибуттар орналасады. Сол себептен де прецеденттік атауда жинақталған хабар қаламгерге оны өз ой елегінен өткізіп, жаңа образ жасауға мүмкіндік береді», – деген тұжырымдамасының аталған есімде жүзеге асатынын байқауға болады [6].

Ресейлік зерттеушілер тобының анықтауынша: «Жеке адамның барлық білімі мен түсініктерінің жиынтығы оның когнитивтік кеңістігі, оны не лингвистикалық, не феноменологиялық болып табылатын когнитивтік құрылымдар қалыптастырады» [7, 62]. Лингвистикалық когнитивтік құрылымдарға адамның тіл жүйесіне тән ерекшеліктерін меңгеруі жатса, феноменологиялық когнитивтік құрылымдар лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар туралы білім жиынтығын қамтиды. Авторлар прецедентті феномендерді таралу кеңістігіне және қоғамдық

қатысына байланысты социумды-прецедентті, ұлттық-прецедентті, универсалды-прецедентті деп бөледі. Біз қарастырып отырған қаламгер тілдік тұлғасының қалыптасуына әсер еткен лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларға асқақ Алтайдың бай табиғаты, реалды өмірдің шынай суретін тілмен өрнектеуі, ол өмір сүрген кезеңдегі әлеуметтік жағдай мен қоғамдық ахуал болып табылады.

Тілдік тұлғаны зерттеу барысында міндетті түрде адам және оны қоршаған дүние туралы түсініктердің жиынтығы ретіндегі ғаламның тілдік бейнесі қарастырылады. Ю.Н. Караулов «ғаламның тілдік бейнесін нақты тілдің толық жиынтықта алынған барлық концептуалдық мазмұны» ретінде қарастырған [8]. Жалпы алғанда әлемнің тілдік бейнесі жайлы көзқарас, ең алдымен, оның ұлттық-мәдени ерекшелігімен сабақтастырылып, адам баласының жалпы дүниені қабылдауы мен тануы процесімен ұштастырыла зерттеуді талап етеді. Әлем бейнесін қалыптастыруда тілдің алар орны ерекше. Себебі тіл ұлттың, халықтың өзіне тән ерекшеліктерін білдіреді және оны қалыптастырады, дүниені танудың ұлттық сипатын бейнелейді, сондықтан да түрлі ұлттардың дүниетанымының негізін, олардың тілінен іздеу керек. Оралхан Бөкей шығармаларында әлемнің тілдік бейнесін танытатын концептілік өрісі, ұлттық танымдық қорда орын алатын мәдени ақпараттық мазмұнға ие тілдік таңбалар жүйесі мәдени, дүниетанымдық ерекшеліктері айқын көп компонентті тілдік таңба ретінде ұлттың рухани мұрасы болып табылады.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Бағдан Момынованың мақаласында: «Өзінің көзі тірісінде танымалдылыққа тарпаңдықпен емес, өзіндік стилі, шеберлігі арқылы қол жеткізген Оралхан Бөкей шығармаларының тіліне арналған шолу оның авторлық ұстанымын, тілдік тұлғасын тануға септігін тигізеді деп білеміз. Өр Алтайдың асқақ жыршысының көркем шығармалары тілшілер тарапынан кешенді зерттеледі деген сенімдеміз» деп келтірген еді. Өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан Оралхан Бөкей шығармасының бір қырына арналған шолу тамшыдай болса да жазушының тілдік ерекшеліктерін, сөз саптауын көрсете алды деген ойдамыз. Қаламгер шығармашылығы қазіргі тіл білімінің жаңа бағыттары бойынша терең де кешенді зерттеле бермек. Ақын-жазушылар – ұлттық тілдің субъектісі, ұлттық мәдениеттің иесі, оны жасаушы тұлғалар. Сондықтан әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынушылар ғаламның тілдік бейнесін жасауға, әлемнің лингвистикалық моделін құруға өз үлестерін көптеп қосары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Караулов Ю.Н. Языковая личность // Русский язык: Энциклопедия. – Москва, 1986. – 721 с.
- 2 Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы. Монография. – Алматы: Эверо, 2015. – 252 б.
- 3 Бөкей О. Шығармалары. Әңгімелер. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
- 4 Мажитаева Ш.М., Рахымберлина С.Ә., Рапишева Ж.Д. Қазақ ономастикалық кеңістігіндегі прецедент есімдердің табиғаты // Қарағанды университетінің хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2014. – №1(73). – 161 б.
- 5 Момынова Б. Өр Алтайдың асқақ жыршысы // Ана тілі. – Алматы, 2013. 5-11 қыркүйек (№35).
- 6 Әділова А.С. Әлемдік прецеденттік атаулардың қазақ әдебиетіндегі көрінісі // Ұлттық әдебиеттегі гуманизм өнегесі: Ғыл-практ. конф. мат. – Қарағанды, 2006. – 240 б.
- 7 Красных В.В., Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Багаева Д.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология. – 1997. – №3. – С.62-75.
- 8 Жұмақаева Б.Д., Айтуар А. Таңжарық Жолдыұлының шығармаларындағы «ғаламның тілдік бейнесі» // Абай атындағы ҚазҰПУ, ХАБАРШЫ, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2017. – №2(60). – 302 б.

Б.С. Карагулова¹, А.Жаналықызы²

^{1,2}Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г. Актобе, Казахстан

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ИМЕНА В РАССКАЗЕ «ЖЫЛЫМЫҚ» ОРАЛХАНА БУКЕЯ

Резюме

В статье рассматривается один из типов прецедентных феноменов прецедентные имена в рассказе "Жылымық" Оралхана Букея. Сообщение, созданное в прецедентных именах позволяет писателю создать новый образ.

Концептуальное поле, представляющее лингвистический образ мира в произведениях Оралхана Букея, системы лингвистических символов с содержанием культурной информации в национальном когнитивном фонде, являются духовным наследием нации.

Писатель Оралхан Букей рассказывает о национальной культурной среде Казахстана, сущности жизни, менталитете, мировоззрении. Изучение «языковой картины мира», выявление прецедентных феноменов на когнитивном и прагматическом уровнях в произведениях писателя позволяет нам полностью признать языковую личность художественного мастера. Поэты-писатели являются субъектами национального языка, владельцем национальной культуры и ее создателями. Поэтому литературный язык на уровне творчества, несомненно, добавит многого к созданию лингвистического образа вселенной и лингвистической модели мира.

Ключевые слова: языковая личность, интертекстуальность, прецедентные феномены, прецедентные имена, ассоциация, языковая картина мира, когнитивное пространство, национальная культура

B.S. Karagulova¹, A.Zhanalykyzy²

*^{1,2}Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan*

PRECEDENT NAMES IN THE STORY «ZHLYMYK» OF ORALKHAN BUKEI

Summary

The article considers one of the types of precedent phenomena precedent names in the story "Zhylymyk" by Oralkhan Bokei. The message created in the precedent names allows the writer to create a new image.

The conceptual field that represents the language picture of the world in the works of Oralkhan Bokei, a system of linguistic symbols with the content of cultural information in the national cognitive fund, is the spiritual heritage of the nation.

The writer Oralhan Bokey tells about the national cultural environment of Kazakhstan, the essence of life, mentality, worldview. The study of the "language picture of the world", the identification of precedent phenomena at the cognitive and pragmatic levels in the writer's works allows us to fully recognize the linguistic personality of the artistic master. Poetry writers are the subjects of the national language, the owner of national culture and their constituents. The poetic literary language on the level of creativity, unmatched, adds a lot of linguistic expression to the whole world and linguistic model of the world.

Keywords: linguistic personality, intertextuality, precedence phenomena, precedent name, association, language picture of the world, cognitive space, national culture

FTAXP 16.01.07

Б.Қасым¹, С.Сембиева²

*^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДЕГІ БАҒАЛАУЫШТЫҚ КОННОТАЦИЯНЫҢ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Қазіргі лингвистикада тілдік бірліктерді когнитивтік, семантикалық, прагматикалық, функционалдық тұрғыдан қарастыруда. Лингвистикалық еңбектерде бағалауды зерттеудің әр түрлі аспектілері ұсынылғанмен, тілдік бірліктердегі баға, бағалау, бағалауыштық компоненттері толық зерттелді және семантикалық табиғаты ашылды деп айту қиын. Коннотация құбылысына арналған еңбектерді зерделеу, саралау барысында коннотацияның құрылымдық бөліктері түрліше танылып, коннотация ұғымы әр түрлі қарастырылып жүр. Тілдік бірліктердегі денотаттық мағына мен сигнификаттық мағынаны арақатынасы қарастырылады. Талдаудағы негізгі назар денотаттық мағынадағы (тура мағына) бағаның табиғаты, мәні сияқты қырларын талдау семантикалық бағытта бағалауыштық мағынаны анықтау, бағалау мағынасының табиғатын, құрылымын, түрлерін қарастыру, бағалаудың коннотациялық реңк берудегі қызметі, тіл бірліктерінің арасындағы арақатысын анықтауды көздейді. Сөздер әлеуметтік ортада қолданыс табуына байланысты олардың экспрессивті-коннотаттық бояуы болады. Сөздің көмегімен сөйлеуші қандай да бір затқа, құбылысқа өзінің бағасын береді. Осы тұрғыдан тілдік бірліктердегі коннотаттық мағыналар айқындалады.

Түйін сөздер: баға, бағалау, бағалауыштық компонент, экспрессивті-коннотаттық бояу

Қазіргі лингвистикада тілдік деректерді семантикалық, прагматикалық, когнитивтік, функционалдық тұрғыдан қарастыруға көп көңіл бөлінуде. Осы тұрғыдан тілші ғалымдар тілдік бірліктердегі бағалауыштық мағынаның құрылымдық жүйесін зерттеу нысандары ретінде алды.

Лингвистикалық еңбектерде бағалауды зерттеудің әр түрлі аспектілері ұсынылған. Қазіргі қазақ тілінде баға, бағалау, бағалаушылық мәселесі толық зерттелді дей алмаймыз. Бағалаушылық мағынаның құрылымдық мағына жайында публицистика стиліне, прагматикалық аспектіге, газет мәтініне (М.Серғалиев, Ш.Нұрғожина, Б.Момынова, А.Алдашева, О.Бүркітов, З.Ерназарова, Ғ.Түсіпбекова, Ф.Жақсыбаева т.б.) арналған зерттеулерде сөз қозғалған.

Коннотация – бұл «connotation» – қосымша мағына деген латын тілінен алынған термин. Коннотацияға қатысты А.А. Потебня, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Ю.Апресян, Н.Комлев сынды ғалымдардың пікірлері мен А.Уфимцева т.б. ғалымдардың тарапынан ұсынылған коннотаттық макрокомпонентінің типтері қарастырылған. Қазақ тіл білімінде коннотация құбылысы теориялық тұрғыдан арнайы қарастырылмағанмен, бұл мәселенің танылуы зерттеушілер еңбектерінің лексикалық мағына, аталым, семантика аспектісіне сәйкес қамтылып, М.Копыленко, М.Оразов, А.Салқынбай, Б.Қасым, Р.Авакова, Ғ.Хасанов, Ғ.Түсіпбекова, Б.Жонкешев сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі берілген ой-пікірлер, тұжырымдамалар негізінде сараланады. Коннотация құбылысына арналған еңбектерді зерделеу, саралау барысында ғалымдар коннотацияның құрылымдық бөліктері түрліше танылып, коннотация ұғымы кең мағынада және тар мағынада қарастырылатындығы байқалады. Бұл тұрғыда зерттеушілерді ойландыратын негізгі мәселелердің бірі – бағалаушылық, экспрессивтілік және эмоционалдылық мағынаның денотаттық және коннотаттық аспектілерінде орын алу деңгейі.

Мәселені зерттеудегі негізгі назар денотаттық мағынадағы (тура мағына) бағаның табиғаты, мәні сияқты қырларын талдау семантикалық бағытта бағалаушылық мағынаны анықтау, яғни бағалау мағынасының табиғатын, құрылымын, типологиялық мәселелерін қарастыру, бағалаудың коннотациялық реңк берудегі қызметі, басқа бірліктермен арақатысын анықтау және т.б. көзқарастардың өзі әртүрлі болып келеді. Бұл мәселені қарастырудың көпқырлылығы бағалау мағынасының тілдің теориялық және қолданбалы сипаттағы салалармен тығыз байланыста екендігін дәлелдейді. Осындай көпқырлылық тіл мен сөйлеудің арақатысы, лексикалық мағына типологиясы мен құрылымы, лексикалық экспрессивтілік, эмоционалды, прагматикалық аспектілеріне қатысты сұрақтар жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Қазіргі қазақ тілінде сөз таптарына қатысты бағалаушылық мағына жан-жақты, жүйелі түрде ғылыми сипатталмаған. Сөз таптарының лексика-семантикалық топтарын жіктеуде бұл мәселенің назардан тыс қалатыны көрінеді. Бағалаушылық, бағамдауға қатысты ой-пікірлер лексика аясында экспрессивтілікке қатысты сөз болып келді [1].

XX ғасырдың бағалау категориясы тіл білімінің зерттеу нысаны бола бастады. Бұл еңбектерде эмоция мен экспрессияны бөлмей, бірге қарау орын алған. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінің «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деген тарауында сөз, ұғым, мағына табиғаты қарастырылады. Зерттеуші ойлаудың екі түрін көрсетеді: «ойлау екі түрлі сипатты болады. Ол сипаттардың біреулері бойына біткен сипат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған сипаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін суық, бірін тегіс, бірін бұдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз. Бұл сипаттаудың біреулері адамға ұнайтын болар да, біреулері ұнамайтын болар» [2, 209]. Осы мәселеге қатысты ұғымдар ұнау, ұнамау – жағымды, жағымсыз деген сөздермен беріледі.

В.В. Виноградовтың «Русский язык (грамматические учение о слова)» атты еңбегін атауға болады. Ғалым аталмыш сөздерді мағыналық жағынан тек грамматикалық және лексикалық мағына деп, сонымен бірге жеке тұлға мен топтық бағаның берілуі деп те бөледі. Сөздер әлеуметтік ортада қолданыс табуына байланысты олардың экспрессивті бояуы болады. Сөздің көмегімен сөйлеуші қандай да бір затқа, құбылысқа өзінің бағасын береді. Осы негізде олар жоғарыда берілген топтардан (атауыш сөздер) айқындалады. Қандай да бір жағдайда сөзбен берілген бағаны В.В. Виноградов экспрессиялық сөздер деп атайды [3, 18-19].

Эмоционалды бірліктерді топтастырудың белгілері. Тілдегі эмоционалдылық мәселені қарастыруда, саралауда бір-бірімен байланысты екі мәселе тұрады. Оның біріншісі, жалпы лексикалық қордан эмоционалды мән туғызатын сөздерді жіктеп бөліп алу да, екіншісі, оларды семантикалық топтарға топтау. Осы мәселеге арнайы зерттеген тілші-ғалымдар семантикалық талдаудың лингвистикада екі жолын көрсетеді:

а) парадигмалық мағынаны талдау және сол сөздердің қандай синтагмалық мағынаға ие бола алатынын байқауға мүмкіндік алу;

ә) сөздің синтагмалық мағынасын контекстік талдау және осы сөздің семантикалық құрылымды құраушы мағынасын анықтау, оның парадигмалық мағынасын анықтау.

А.В. Филиппов коннотация ұғымына тек эмоционалды және стилистикалық мазмұндағы семантикалық мағына жатады деп есептейді де, бағалаушылық және экспрессивті сөздерді ол денотаттың белгілі бір бөлшегі ретінде қарастырады. Ғалымның пікірінше, бағалаушылық сема – ұғымның (түсініктің) прагматикалық компоненті, сондықтан ол денотаттық аспектінің нысаны. Ал экспрессивтілік әрқашан сөздің (денотаттың) әдеттен тыс, жаңа тұлғасында көрініс тауып, нормадан ауытқыған окказионалдылықпен байланысты [4]. Қазақ тіл білімінде семантика мәселесімен айналысқан ғалым М.Оразовтың: «...сөздердің эмоциялық мағынасы сөздің негізгі мағынасы болмайды, негізгі мағынаға қосымша мағыналық реңк болып саналады дейтін болсақ, онда тентек, ақымақ, дана, сараң, нас, топас (бұлардың тура және ауыспалы мағыналары да) деген сияқты сөздердің мағынасын түсіндіріп бере алмаған болар едік» [5,109], – деген пікірі жоғарыдағы тілшілердің ұстанымын құптамайтындығы көрінеді.

М.Оразов: денотаттық мағына бөлшегі, сигнифаттық мағына бөлшегі, эмоциялық мағына бөлшегі және тілдің ішкі құрылымымен байланысты мағына бөлшегі [5, 71] дейді. Бұл жердегі денотаттық мағынамен

сигнификаттық мағынаны бір компонент деп қарайтын да көзқарастар бар. Мысалы, Ғ.Хасанов денотатив немесе (заттық, ситутативтік, синтагматикалық т.б) сигнификатты, коннотатты немесе эмотивті, прагматикалық, функционалды-стилистикалық макрокомпоненттер [6, 51] деп бөледі. Ғ.Хасанов коннотаттық мағынаның компоненттерін сөздің түсіндірмесінен байқауға болады, ҚТТС-нен «ұшқалақ» сөзінің түсіндірмесін орынды көрсетеді: жеңілтек, шошақай, тұштақай. М.Оразов көрсеткен сигнификаттық мағына мен денотаттық мағынадан өте алшақтамайды. Олардың арасында жақындық бар. Сигнификат өзі көрсеткен идеалды денотатқа сәйкестенеді, «егер байыптап қарайтын болсақ, сигнификат денотат та емес, сондай-ақ ұғым да емес. Денотаттан айырмашылығы сол – ой субстантив қасиетке ие екінші сөзбен айтқанда сигнификат нақтылы заттың белгісі мен түрлі қасиеттерінен қол үзген идеалды денотатқа сүйенеді» [5, 84] деп көрсетеді ғалым. Н.А. Лукьянова образдылықты эмоционалдылықтың жеке бір классификациялық белгісі ретінде беріп, оны эмотив пен экспрессив сөздердің коннотативті компоненттерінің жеке бір семасы деп қарайды [7, 16]. Образдылық жеке компонент бола алмайды. Ол денотат, коннотат компоненттердің жеке бір семасы ғана болуы мүмкін.

Т.А. Трипольскаяның көрсетуі бойынша тілдегі эмоционалдылықтың (эмоционалды сөздердің) семантикалық ерекшеліктерін анықтау екі аспектіде жүзеге асуы тиіс, біріншісі, денотативті («заттық») мағына да екіншісі, коннотативті мағына [8]. Денотат пен коннотат мағына туралы: ақпараттың бірінші бөлігі сөздердің денотаттық мағынасымен сәйкес келеді де, ол ұғым деп аталады. Ұғым арқылы денотаттық мағына сыртқы өмірмен байланысады [9]. Пікір алысудың екінші бөлігі сөйлеушілермен және олардың жағдайларымен байланысты болып, коннотацияға тең келеді. Оған эмоция, экспрессия, бағалау және мағынаның прагматикалық-стилистикалық компоненттері енеді. Бұл келтірілген сілтемелерден эмоционалды сөздер семантикада негізінен денотаттық мағына мен коннотаттық мағыналарда кездеседі және де эмоционалды сөздердің семантикадағы орны негізінен коннотацияға тең келеді.

Тілде эмоционалды сөздер эмоционалды емес сөздерден коннотативті мағына арқылы айқындалады, сол себептен оларды анықтау семантикалық құрылымнан коннотативті компоненттерді айырып алу болып табылады. Коннотаттық мағына бөлігін көбіне эмоциялы, эмотивті, коннотативті, прагматикалық деп те атап жүр. Бұдан басқа мағынаның эмперикалық, уәжді, функционалды-прагматикалық мағыналар да бар [9]. Мысалы, Көрсеқызырлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққы шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады (Абай, II, 188). Бойы былғаң, Сөзі жылмаң, Кімді көрсем мен сонан (Абай I, 154). Жылмаңы сыртта, іші арам Кез болар қайда сорлыға (Абай I, 133). Коннотаттық компоненті – жақтырмау, ұнатпау, қостамау. Коннотацияның бойында денотаттық мағынаға қосымша белгіні білдіретін де қасиет бар. Ол сөз мағынасында денотатқа қарағанда екінші болып табылады (тарихи тұрғыдан керісінше). Мысалы, Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі (Абай II, 162). деген мысалдағы ит сөзінде номинативтік қасиетпен қосымша, жанама сипатта эмотив-экспрессив – бағалау қасиет те орын алған.

Бір сөздің бойында екі мағына қатар кездесе, яғни денотаттық мағынамен қатар коннотаттық мағына қолданылса, (мысалы, ит – үй хайуаны, ит – адамдық қасиеті жоқ адам, түлкі – аң, түлкі – қу адам, есек – жануар, есек – топас адам) ондай сөздер прагматикалық сөздерге жатады. Денотативті сөздердің сапалық жағынан прагматикалық сөздерден айырмашылығы – олар тек заттың атауын және оның басқа заттармен маңызды белгілерін білдіреді. Мұндай сөздердегі коннотациялық мағына белгілі мақсатқа жұмсалған прагматикалық қызметті білдіреді. Бұларда берілген ұғым → зат → мағынамен арақатынаста болады, сондықтан олардың бойында заттық мағына болуымен қатар коннотаттық реңк те болуы мүмкін, сол себептен заттық-логикалық аталым (сұм → сұмырай) те аталады. Прагматикалық сөз денотативті мағынаның құрылымындағы ұғыммен бірге эмоционалды-логиканы және эмоционалды ұғымды білдіреді. Осыған байланысты бұл сөздердің мағыналық құрылымы аталым + эмоционалды қатынас деген екі бөліктен тұрады [10].

Адамның әр түрлі мінез-қылықтарын білдіруші эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары. Олар іштей бірнеше топқа бөлінеді: а) адамның және жан-жануардың әр түрлі ерекшеліктерін білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары: Ашу: айдаһардай, көкайыл, көкбет, сұржылан т.б. «Қатігездік» бүйрексіздік, безбүйрек, қаныпезер, қатыгез, озбыр т.б. «Жынды» Есалан, есерсоқ, есуас, т.б.; ә) Өлшем және сан білдіруші эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары: «Ақырын» өгізаяң, тасбақаша т.б.; б) Адамның заттың құбылыстың әр түрлі сапасын білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары. Адамның: адамсы, жігітсі, жігітсымақ, кісімсі, жылмаң, қуарған т.б. Азынаған (суық), шидиген (арық), өңкиген (дәу) т.б. Берілген мысалдарға жеке адамның қолданысындағы, яғни оккозионалды сөздер сөз табына сын есімденген, етістік т.б. болады. Бұлардың қалпы эмотив-экспрессив-бағалы мағынадағы сөзге тең келіп, сөйлемде денотаттық та, коннотаттық та макромағыналарға сәйкес келеді.

О.С. Ахманованың лингвистикалық терминдер сөзіндегі «бағалау» ұғымына мынадай тұжырымдама: «оценка – ... суждения говорящего, его отношение – одобрения или неодобрения, желание, поощрение и т.п. – как одна из основных частей стилистической коннотации» [11, 305] береді. Аталған сөздікте бағалау категориясы сөйлеушінің сөйлеуге қатынасын білдіретін категория ретінде танылады.

Қазіргі тіл білімінде сөздік құрам қабатындағы мұндай сөздердің жасалу жолының бес түрі көрсетіліп жүр. Олар сөзжасамда – жұрнақтар арқылы, лексикада – сөздердің ауыс мағынада қолданылуы арқылы және фразеологияда – идиомаланған мағыналар арқылы, фонетикада – дыбыс, интонация арқылы, синтаксисте – сөз тіркестері арқылы көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Болганбаев Ә., Қалиев Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
- 2 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 463 б.
- 3 Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове – 2-е изд. – М.: Наука, 1972. – 614 с.
- 4 Филиппов А.В. К проблеме лексической коннотации. // Вопросы языкознания. – 1978. – №1. – С.57-63.
- 5 Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 213 б.
- 6 Хасанов Ф. Лексикалық мағына. – Орал: Ағартушы баспа-лингвистикалық орталығы, 2005. – 148 б.
- 7 Лукьянова Н.А. О семантике и типах экспрессивных лексических единиц. II Семантические классы экспрессивов русского языка // Экспрессивность лексики и фразеологии. – Новосибирск: НГУ, 1983. – С.12-41.
- 8 Трипольская Т.А. Эмотивно-оценочная лексика в антропоцентрическом аспекте: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – СПб., 1999. – 37 с.
- 9 Қасым Б. Метафоралы аталым: когнитивті-семантикалық сөзжасам. Монография. – Алматы: ЖК Волкова Е.В., 1998. – 300 б.
- 10 Қасым Б., Нұрбекова Г. Түбірлес сөздердің мағыналарының заман талабына сай өзгеріске ұшырауы// Абай атындағы ҚазҰПУ, Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №3(57). – Б.51-55.
- 11 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд., стер. – Москва: УРСС: Едиториал, 2004. – 571 с.

Б.Қасым¹, С.Сембиева²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ПРИРОДА ОЦЕНОЧНОЙ КОННОТАЦИИ В ЯЗЫКОВОЙ ЕДИНИЦЕ

Резюме

В современной лингвистике языковую единицу рассматривают с когнитивной, семантической, прагматической, функциональной точки зрения. Хотя в лингвистических трудах предложены различные аспекты исследования оценивания, трудно сказать что в языковом единстве полностью исследована и раскрыта семантическая природа компонентов таких, как оценка, оценивание, оценочность. В ходе изучения и анализа трудов, посвященных коннотативным явлениям, структурные части коннотации признаны по-разному и понятие «коннотация» рассматривается с различных позиций. Рассматривается взаимоотношение денотатного и сигнификатного значения в языковой единице. Основное внимание в анализе уделяется анализу аспектов значения, природы оценки денотатного значения (прямое значение), определению оценочного значения в семантическом направлении, рассмотрению природы, структуры и вида оценочного значения, предусматривает оттенок деятельности оценивания и определения соотношения среди языковых единиц. В связи тем, что слова находят применение в социальной среде, соответственно у них присутствуют экспрессивно-коннотативные окраски. С этой точки зрения определяются коннотативные значения в языковых единствах.

Ключевые слова: оценка, оценивание, оценочность компонент, экспрессивно-коннотативная окраска

В.Касым¹, С.Сембиева²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE NATURE OF THE APPRAISAL CONNOTATION IN THE LANGUAGE UNIT

Summary

The modern linguistics considers the language unit from the cognitive, semantic, pragmatic and functional point of view. Although various aspects of the assessment study are proposed in linguistic studies, it is difficult to say that the semantic nature of components such as evaluation, evaluation, and evaluation has been fully explored and uncovered in linguistic unity. In the course of studying and analyzing the works devoted to connatural studies, the structural parts of connotation are recognized in different ways, and the concept of connotation is studied from different points of view. The relationship between denotative and significative meaning in linguistic unity is considered. There is an increased focus on the analysis of aspects of meaning, the nature of the valuation of the denotative value (direct value), the definition of the estimated value, provides a tinge of the activity of evaluation and the determination of the ratio among linguistic unities. This is due to the fact that words find application in the social environment, respectively, they have expressive-connatural stains. The connatational significance in linguistic unity is determined from this point of view.

Keywords: estimation, evaluation, evaluation of components, expressive-connotative coloring

А.Қобланова¹, А.Әбедин²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАШҚҰРТ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ДАСТАРХАН ЭТИКЕТІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТІЛДІК ҚЫРЫ

Аңдатпа

Түркі халықтарының ежелден бері қалыптасып, сақталып келе жатқан әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері, рухани құндылықтары мен мәдениеті атадан балаға мирас болып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатыр. Аталған бай мұра заман ағымына, әлеуметтік қоғамдағы әртүрлі құбылыстар мен үдерістерге қарай өзгеріске ұшырап та отырады. Бұл рухани байланыс ешқашан үзілген емес.

Этнология ғылымында «қарым-қатынас этнографиясы» деген ерекше ұғым этномәдени қауымдастық арасындағы өзара араласу ережелерін зерттейді. Қарым-қатынас мәдениетінің ең маңызды компоненті, әрі ұйымдастырушы бастауы – әдеп, яғни этикет болып табылады. Этикет дегеніміздің өзі – белгілі бір қоғамға тән адамгершілік ұстанымдардың жиынтығы. Этикет туралы сөз қозғағанда, халықтың санасына сіңіп қалған мінсіз іс-әрекеттерді ғана емес, сонымен қатар күнделікті тұрмыстағы адамдар қарым-қатынасы барысындағы қалыпты жағдайларды да ажырата білу керек.

Табиғатынан өзінің қонақжайлылығымен танымал болған түркі халықтарында қонақ күту әдебіне аса зор мән берген. Соның ішінде дастархан этикеті бірінші кезекке қойылған. Сол себепті түркі халықтарында дастархан мәдениетіне байланысты ежелден этикеттік нормалар мен белгілі канондар қалыптасқан.

Мақалада негізінен қазақ және башқұрт халықтарындағы дастархан этикетінің әлеуметтік-тілдік қыры талданады.

Түйін сөздер: түркі халықтары, мәдениет, этикет, дастархан этикеті, ұлттық тағамдар

Түркі халықтары – әлем өркениеті мен мәдениетінің дамуына орасан зор үлес қосқан, әрқайсысы өзінің тілі мен дінін, ділі мен тегін сақтаған этностардың тобы. Негізінен Еуразияны мекендейтін түркілердің көпшілігінің өз мемлекеттігі бар дербес ел болғанымен, біршамасы әртүрлі мемлекеттердің құрамында өмір сүреді. Сол себепті түркі халықтарының ежелден бері қалыптасып, сақталып келе жатқан әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі заман, яғни қоғам ағымына қарай өзгеріске ұшырап келеді. Дей тұрғанмен де, түркі халықтарының арасындағы рухани байланыс ешқашан үзілген емес. Себебі, түркі тілдес халықтардың рухани-мәдени өміріндегі, тілдік қолданысындағы үндестік, ең алдымен, бұл халықтардың тіл туыстығын, типологиялық жағынан жақындығын, танымдық ортақтығын көрсетсе, екіншіден, тектік бірлігін, ал үшіншіден, рухани, мәдени, әлеуметтік өмірінің тығыз қарым-қатынасын байқатады. Түркі тілдес халықтардың сөздік қоры мен сөйлеу әдебі жөнінде Б.Адамбаев былай деп сөз қозғайды: «Қазіргі қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, татар, әзірбайжан, башқұрт, т.б. ұлттар біртұтас халық болып, хандық құрудан әлдеқайда бұрын шыққан, ал бірыңғай халық тілі ұлт болудан да ерте қалыптасқан. Сондықтан бір халықтың бірнеше хандыққа бөлінуіне, тіпті феодализм дәуірінде олардың бір-бірімен жауласуына қарамастан, олардың бірыңғай сөйлеу жүйесі бұзылмаған, негізгі сөздік қоры бастапқы қалпын сақтап қалған» [1, 65]. Ал ғалым Қ.Қалыбаева өз зерттеуінде түркі халықтарының рухани-мәдени байланысы туралы былай деп ой қозғайды: «Рухани мәдениет – адамдардың өмір сүру, тіршілік ету барысында сол ұлттың тұрмыс-салты, дәстүрімен астарлас ұғылатын танымы, білімі, заңы, этикасы сөз түйіні болып табылатын тұрақты сөз тіркестерінен, бейнелі фразеологизмдерінен айқын сезіледі. Түркілік дүние бейнесінің тілдегі көрінісі, ондағы ұлттық нақыштар осы кезге дейін салыстырыла зерттелген емес. Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, дүниетанымымен тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырылған жағдайда ғана ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып білуге жол ашылады. Ұлт мәдениетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілік суреті сақталады. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктердің ішінде фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер мазмұндық құрылым тұрғысынан ерекшеленеді. Олар белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсетеді, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіреді» [2, 162]. А.Байтуова бұл туралы: «Түркі тілдерін дамытудың сан ғасырлық тарихы олардың нығаюына, олардың топтық ортақтықты иеленуіне себепші болды, сонымен қатар тарих олардың жіктелуіне, межеге бөлінуіне,

бөлектенуіне, көптеген түрлі белгілерге ие болуға мүмкіндік берді. Бұл туыстас тілдерді дамытудың жалпы заңдылығы. Осыған байланысты осы тілдердің біріктіруші және жақындастырушы қырлары ғана емес, осы тілдердің түрлі әлеуметтік-экономикалық, тарихи, әкімшілік-мемлекеттік және табиғи-географиялық жағдайларда өздігінен даму нәтижесінде пайда болған олардың ерекше қасиеттері де өзгеше қызығушылық тудыруда» дейді [3, 162]. Сол себепті біз өз мақаламызда негізінен қазақ және башқұрт халықтарындағы дастархан этикетінің әлеуметтік-тілдік қырын зерделеуді жөн көрдік.

Кез келген этностың дәстүрлі сөз саптау мәдениетінде этикалық, эстетикалық құндылықтардың мәні айрықша болады. Мейірімділік, ізеттілік, адамгершілік, жауапкершілік, дегдарлық, парыз, т.б. эстетика-этикалық категориялар адамдар арасындағы тілдік қатынаста үйлестіріп-үндестіріп отырады.

Адамзат баласы белгілі бір қоғамда, әлеуметтік ортада өмір сүреді. Оның қоғамның өзге мүшелерімен, әлеуметтік ортамен, ұжыммен қарым-қатынасы тіл арқылы жүзеге асады. Жеке адамның тіліне, оның күнделікті сөйлеу дағдысына әлеуметтік ортаның, яғни қоғамның көптеген әсерлері болады. Өйткені, адамзат баласы сол әлеуметтік қоғамның белді бір мүшесі ретінде танылады. Сол әлеуметтік қоғамда адамдардың тығыз қарым-қатынасынан туындайтын, тіл арқылы берілетін ережелер жиынтығы сөйлеу әдебі не сөйлеу этикеті болып табылады. Бұл туралы «Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» былай делінген: «Сөйлеу этикеті – қоғамда қабылданған ресми не бейресми жағдайда әңгіме құрушылардың әлеуметтік рөліне сай болатын сұхбаттасу ережелерінің тұрақты жүйесі. Ол әдепті сөйлеуде қолданылатын бірліктердің қызметтік-семантикалық өрісі болып табылады» [4, 211].

Қазіргі кезде түркі халықтарының сөйлеу этикетін лингвомәдени, этнографиялық, тарихи аспектіде қарастырған бірнеше зерттеулер бар. Атап айтқанда, М.Ерözтың «Türk kültür Araştırmaları» атты еңбегі (1977), М.Карланның «Türk milletinin kültürel değerleri» атты еңбегі (1975), М.Н. Серебрякованың «О некоторых особенностях этноэтикета у современных турук» атты еңбегі (1988), А.М. Решетовтың «Народы Средней Азии и их этикет» еңбегін (1988), А.К. Байбуиннің «Об этнографическом изучении этикета» атты еңбегін (1988), Е.А. Резванның «Этнические представления и этикет в Коране» атты еңбегін (1988), сол секілді қазақ тілі біліміндегі М.Балақаевтың тіл мәдениеті туралы еңбектерін, Р.Сыздықованың сөйлеу мәдениеті туралы зерттеулерін, Н.Уәлидің сөз әдебі туралы мақалалары мен зерттеулерін, Н.Бимағамбетованың қазақы сөз этикеті туралы еңбегі мен А.Қобыланова, К.Қажығалиевалардың сөз этикетінің әлеуметтік сипатын, семантика-стистикалық ерекшеліктерін қарастыратын еңбектерін атауға болады.

Әр ұлттың өзінің табиғи ортасына, мінез-құлқына, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, таным-түсінігіне сәйкес өзіне ғана тән сөйлеу әдебі болады. Бұл үрдіс ғасырдан ғасырға дейін одан ары дамып қалыптасып отырады. Осы ұлттық сөйлеу әдебінің негізінде бірнеше ұрпақ тәрбиеленіп, өсіп жетіледі. Соған сәйкес әр халықтың өзіндік қалыптасқан салт-дәстүрі бар. Ұлттық дәстүрлі сөйлеу тәсілдері көп ғасырлық тарихи дамудың нәтижесінде қалыптасты. Мысалы, қазақ тіл білімінде қазақы сөз этикетін көп зерттеген ғалымдардың ішінде А.Қобыланова негізінен ұлттық сөйлеу этикеті сыпайы, ықшамдап сөйлеуге негізделгенін баса айта отырып, өз еңбегінде былай деп сөз қозғайды: «Қазақы сөз этикеті – белгілі бір заңдылыққа бағынған, ішкі құрылымы, нормасы бар біртұтас жүйе. Ал сөз этикеті единицаларының әлеуметтік, семантика-стистикалық табиғатына талдау жасап, ұлттық сипатын көрсету, әрине, жалаң мақсат емес. Өйткені сөз этикетінің қызметін жұртшылық дұрыс түсінгенде, әлеуметтік сипатын жақсы аңғарғанда, семантика-стистикалық ерекшеліктерін тап басып тани білгенде ғана талдай алады [5, 58]. Яғни, халықтың мәдени-ұлттық дәстүріндегі этикалық категориялар, эстетикалық, риторикалық принциптер тілдік ұжымның ішіндегі үндесім-үйлесім қызметін (гармонизациялау) атқарады. Сонымен, этикет дегеніміз – белгілі бір қоғамға тән адамгершілік принциптерінің жиынтығы. Этикет түрлерінің қоғамдық, әлеуметтік ортадағы қызметі әралуан. Түркі халықтарында қарым-қатынас этикетінің ең бір құнды да кең таралған саласы – дастархан этикеті.

Түркі халықтарындағы дастархан мәдениетінің ежелден бері қалыптасқан және әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан өзіндік этикеттік нормалары бар. Қонақжай түркі халықтары әртүрлі жағдаяттарға байланысты үйіне көп қонақ шақырады және өздері де жиі қонаққа барады. Әрбір елдің мәдени тарихына көз жіберсек, оның ішінде тұрмыс мәдениеті мен дастархан мәдениеті ерекше көзге түседі. Шоқан Уәлиханов Қашқарияға жасаған сапарындағы күнделіктерінде «Тұрмысына қарап мәдениетін білемін, мәдениетіне қарап, халқын түсінемін», – деген екен. Жалпы адам тұрмысы деген мәселенің тарауы да, ұғымы да көп. Дастархан, тағам мәдениеті де соларға жатады. Белгілі этнограф Ж.Бабалық бұл туралы: «Адам өзінің тіршілігіне айналасындағы табиғатпен өзі өндiрген

шаруашылыққа орай, қара басының қамы үшін денсаулығы, жасы, кәсібі, ауа райы мен әлеуметтік тұрмыс жағдайына қарай тағам түрлерін ойлап тапқан ғой. Сонымен бірге әрбір халық өзі өндірген, өзі тапқан тағамына өзінің туған тілінде ат та қоя білген. Әр халықтың тарихында, этнографиясында белгілі бір ортақ дүние, ұқсастық бары сияқты, сөз жоқ, олардың тағамында да ортақ ұқсастық болып келген. Алайда әр халықтың өзіне ғана тән ұлттық тағамы бар. Мәселен, қазақ халқының өзі өндірген, өз тілімен аталатын көптеген тағамы бар екені мәлім. Бұл тағамдар өз ерекшелігімен ұлттық тағам дәрежесінде аты аталып, тұрмыста қолдану тарихы ілгерінді-кейінді болғаны анық. Ал кейбір тағамдар тым ертеректе болған. Тіпті қазақ, қырғыз, башқұрт, моңғол халықтарының ұлттық ортақ тағамы деп ертеден келе жатқан қымызды да айтуға болады. Қымыздың әрі шөл қандыратын, әрі қоректік қасиеті сонау ерте ғасырларда өмір сүрген ғалымдардың өздері жазып кетті. Бұдан екі жарым мың жыл шамасында өмір сүрген гректің атақты ғалым-тарихшысы Геродот Орта Азияға саяхат жасап қайтқан соң, «Орта Азида скиф деген көшпелі халық бар. Бұл халық құлдарының көзін шығарады да, күбіге құйылған бие сүтін піскізеді» деп жазған екен» [6, 415] деп ой толғайды.

Қазақ тұрмысын зерттеуші ғалым Халел Арғынбай: «Әр үйде қонақтарға арналған саба-саба қымыз болады, оның қай ауылдан келгендігін даяшылар өлеңдетіп жариялап жүреді. Сондықтан әрбір саба әкелетін ауыл қымызын дұрыстап әкелуге тырысады. Кейбір даңққұмар байлар асқа апаратын сабаның піспегін күмістетіп, жүздеген литр қымыз сиятындай үлкен етіп жасатқан. Мәселен, Ембі бойында болған бір асқа бейсембі Бажықой дейтін бай 10 жылқының терісінен жасалған сабаға жүз шелек қымыз құйып әкелген. Мұндай сабалардың мойын жабдықтан шығарып қойып, ат үстінен піседі екен» деген дерек келтіреді. Қымыздың ерекше қасиетін сөз еткен ғалым Сырым батырдың асында бес мың шелектей қымыз ішілгендігі туралы қызықты дерек келтіреді. Қымызсыз қазақ өмірінің маңызы жоқ десе де болады. Жәрдем Кейкин «Қазақы атаулар мен байламдар» атты кітабының «Сүт тағамдары» бөлімінде қымызға байланысты мынадай атаулар келтіреді: «Уыз қымыз – бие сүтінің уыз дәмі тарамған жазғытұрымғы алғашқы қымыз»; «Саумал – әлі бабына келіп аши қоймаған қымыз»; «Қор – қымыздың ашытқысы»; «Қораба – саба түбінде қалдырылған ашытқы қымыз, кейде «Қораба қымыз» деп те аталады»; «Қымыз мұрын – биені байлағанда бірінші ішетін қымыз»; «Жуас қымыз – ащы қымыздың үстіне саумал қосып жұмсартылған қымыз»; «Сірге жияр қымыз – бие ағытылар кездегі ең соңғы қымыз»; «Бал қымыз – әбден пісілген, бойына жылқының не қойдың майы сіңген бапты жұмсақ қымыз»; «Қысырақ қымыз» – бірінші рет құлындаған биенің сүтінен ашытылған қымыз; «Қысырдың қымызы немесе Ту қымыз – қыста қолда ұстаған қысыр биелердің сүтінен ашытқан қымыз»; «Қолбала қымыз – таза, дәмді қымыз»; «Түнемел қымыз – ашытылуы екінші тәулікке ауысқан қымыз»; «Құнан қымыз – ашытылуы үшінші тәулікке ауысқан қымыз»; «Дөнен қымыз – ашытылуы төртінші тәулікке ауысқан қымыз»; «Бесті қымыз – ашытылуы бесінші тәулікке ауысқан қымыз»; «Сары қымыз – жақсы пісіліп, әбден бабына келген қымыз»; «Тосап қымыз – ыдыс түбіне тұнған қоймалжың қымыз» [7, 139]. Қымыздың қандай дәруменді сусын екенін жоғарыда аты аталған түркі халықтары әрқашан білген. Көкірек ауруына (құрт ауыруы) ұшырағандарға қымызға қазы қосып ішкізіп емдеген. Турасын айтқанда қазақ, басқа да көшпенді түркілер тіршілігінің қай жағын алып қарасаңыз да қымыздың орны ерекше. Қазақ даласына демеушілігімен белгілі тобықты руының дәулетті адамы Медеу Оразбайұлы «қазаққа керек адам» деп, Әлихан Бөкейханұлы отырған түрменің маңына киіз үй тігіп, он құлынды бие байлап күніге қымызға қоса бір саулық сойып жас ет жеткізіп тұрған екен. Бұл қазақ халқының тарихына қатысты бір дерек болса, әлемге әйгілі классик Л.Толстойдың башқұрттар арасына барып, қымызбен емделгені туралы да тарихи дерек бар. Самара губернесіндегі көшпелі башқұрлар орналасқан Қаралық мекеніндегі өткізген бақытты күндері туралы ұлы суреткер: «Край здесь прекрасный, по своему возрасту только что выходящий из девственности, по богатству, здоровью и в особенности по простоте и неиспорченности народа» деп, башқұрлардың қонақжайлығын, жан дүниелерінің тереңдігін, табиғи дарындылығы мен рухани бай келетінін айта келіп: «...Читаю Геродота, который в подробностях описывает тех самых галактофагов – скифов, среди которых я живу. От башкир пахнет Геродотом» деген ерекше байлам жасайды.

Тағам культіне ерекше сыймен қараған түркі халықтарында, соның ішінде қазақтарда, ноғайларда, башқұрттар мен татарларда май шайқағанда, қымыз ашытып, ірімшік дайындағанда, соғым сойғанда міндетті түрде дәстүрлі қалыптасқан жақсы әдеп қағидаттары бойынша көршілерін не туыстарын қонаққа шақырған. Соған сай қонақ күту кәдесін жасаған. Олар қонақ күту немесе дастархан этикетіне халықтық мәдениеттің бір бөлшегі ретінде қараған. Зерттеуші С.Бизақов башқұрт халқының мұндай ерекше қасиетінің қазақ халқына ұқсас екендігін айтады. Ол: «Тілі мен мәдениеті,

қоршаған ортасы татарға жақын болғанмен, башқұрт ағайындардың ұлттық психологиясында, наным-сенімі мен тұрмыс-тіршілігінде қазаққа ұқсастығы басым», – дей келе, башқұрт халқы да қазақ секілді «аузындағысын өзгеге жырып беретін жомарт, ақшелек халық. Өте меймандос, қонақ талғамайды, үйіне келген адамнан барын аямайды» [8, 139], – деп сипаттайды.

Сөздік құрамы, морфологиялық көрсеткіштері жағынан татар, қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдеріне жақын башқұрт тілінде түрлі тілдік жағдаяттарға сай этикеттік нормалар сақталады. Мысалы, үйге кірген кезде башқұрттарға іште отырған адамдар: – «*Ойге кириниз! Оз ойге кедек булыңыз! Рохим итеп ултырыңыз!*» («*Үйге кіріңіз! Өз үйіңіздей көріңіз! Отырыңыз!*»), – деп қарсы алады. «*Сизли коредге бик шатмын!*» («*Сізді көргенге қуаныштымын*»), – деп бүкіл дәмдісін ұсынады.

Башқұрттардың ұлттық тағамдары да қазақ халқының дәстүрлі тағамдарына ұқсас. Олар төрт түліктің ішінде қой, сиыр және қымызы мен еті үшін жылқы малын өсіреді. Сүт тағамдарынан айран, қатық, ірімшік, т.б. дайындап, ал нан тағамдарынан йыуаса, бауырсақ, тоқаш, чурпаря, т.б. пісіреді. Дәстүрлі дастархан этикеті бойынша қонақ үйге кірген кезде табалдырықтан аттағаннан кейін ең алдымен үй иелерімен амандасады, ал үй иелері өз тарапынан ғасырлар бойы қалыптасқан этикетке сай қонақты төрге шақырады. Мұндай кезде этикеттік формулалардың ішінде көбіне мынадай тілдік қолданыстар қолданылады. Мәселен, «*Солом!*» («*Сәлем!*»), «*Һаумыһыз?*» («*Саумысыз?*»), «*Аш тәмле булһын!*» («*Ас дәмді болсын!*»), «*Чәй тәмле булһын!*» («*Шай дәмді болсын!*»). Қонақтардың мұндай сәлеміне үй иелері: «*Рохмот! Торго рохим итеге!*» («*Рақмет! Төрге шығыңыз!*»), – деп жауап береді.

Ас мәзірі аяқталған соң, қонақ қалыптасқан башқұрт дәстүрі бойынша өзінің қайтатын мезгілі жақындағанын жеткізеді, ал үй иелері өз кезегінде қайтуға асықпағандарын сұрайды. Мұндай кезде қонақтар қоштасарда мынадай тілдік қолданыстарды пайдаланады. Мәселен, «*Һау булыңыз!*», «*Хуш булыңыз!*» («*Сау болыңыз!*», «*Қош болыңыз!*»), «*Үкелеменизе!*» («*Өкпелеменіз!*»), «*Өн булыңыз!*» («*аман болыңыз!*»), «*Безге ойге килениз!*» («*Біздің үйге келіңіз!*»). Үй иелері болса: «*Тағы ла киленез!*» («*Тағы да келіңіз!*»), т.б. [9].

Сөзімізді түйіндер болсақ, этикет – бұл сөйлеу актісіндегі белгілі бір тілдік құрылымдардың күрделенген жүйесі. Оның көмегімен жеке тұлға нақты тілдік жағдаятқа байланысты өзінің көзқарасын жеткізеді. Аталған мысалдардан байқағанымыз, туыстас екі халықтың дастархан этикетінде семантикалық мән-мазмұны жағынан бірдей тіркестердің, сөз оралымдарының қолданылатындығы аян

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 159 б.
- 2 Қалыбаева Қ. «Түркі мәдениеті» контексіндегі дүниенің тілдік бейнесі. Түркологиялық зерттеулер. Жауапты редакторы Сағидолда Г. – Астана, «Сарыарқа» баспа үйі, 2012. – 560 б.
- 3 Байтуова А.Н. Қазақ, түрік және өзбек тілдеріндегі *s* (*с*), *t* (*т*), *n* (*н*), *f* (*ф*) дауыссыз фонемалардың салыстырмалы сипаты // Абай ат. ҚазҰПУ. Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №3(57). – Б.10-13.
- 4 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-словарь, 1998. – 304 б.
- 5 Қобланова А. Қазақ сөз этикеті. – Алматы: ЖАК-тың баспа орталығы, 2001. – 120 б.
- 6 Бегманов Қ. Этнографпен әңгіме. – Алматы: Дәстүр, 2010. – 500 б.
- 7 Кейкін Ж. Қазақы атаулар мен байламдар. Алматы: Өлке, 2000. – 256 б.
- 8 Бизақов С. Түрік әлемі. – Алматы: ИИА «АЙКОС», 1998. – 232 б.
- 9 Галиева К.А., Кагарманов Г.Г. Русско-башкирский разговорник. – Уфа: Башкирское, Издание 2-е, 1992. – 144 с.

А.Кобланова¹, А.Н. Абедин²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТИКЕТА ЗАСТОЛЬЯ У КАЗАХСКОГО И БАШКИРСКОГО НАРОДОВ

Резюме

Многие обычаи и обряды, традиции и духовно-культурные ценности тюркских народов, появившиеся в древние времена и сохранившиеся до наших дней, веками служили человечеству и передавались через

поколения. Эти богатые ценности изменились и развивались вместе с развитием человеческого общества и миропонимания. Но духовная связь между поколениями никогда не оборвалась.

В этнологии понятие «этнография взаимоотношения» исследует правила взаимоотношений между этнокультурными сообществами. Самым важным компонентом и организационным началом культуры общения является этикет общения. Этикет – это совокупность гуманных принципов, относящиеся к какому-либо обществу. Затрагивая вопросы этикета, мы должны различать не только безукоризненные действия народа, которые веками впитывались в сознания, но и обычные жизненные ситуации, появляющиеся в повседневном быту.

Тюркские народы гостеприимные по своей природе, очень серьезно относились к этикету приема гостей. А этикет застолья был самым важным среди них. Поэтому у тюркских народов давно сформировались известные каноны и этикетные нормы поведения за дастарханом.

В статье рассматриваются социально-языковые особенности этикета застолья казахского и башкирского народов.

Ключевые слова: тюркские народы, культура, этикет, этикет застолья, национальное блюдо

A.Koblanova¹, A.N. Abedin²

*^{1,2}Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

SOCIO-LINGUISTIC FEATURE OF THE ETIQUETTE OF THE FEAST KAZAKH AND BASHKIR PEOPLES

Summary

Many of the customs and rituals, traditions and spiritually-cultural values of the Turkic peoples appeared in ancient times and preserved for centuries, serving humanity and passed down through generation to generation. These rich values have changed and evolved along with the development of human society. But the spiritual connection between generations is never broken. In ethnology the notion of «Ethnography of the relationship» rules explores the relationship between ethnographic-cultural communities. The most important component and organizational culture beginning of the relationship is communication etiquette. Etiquette is a set of humane principles are relevant to any society. Touching on issues of etiquette we have to distinguish not only perfectly the actions of the people, which for centuries has been absorbed into consciousness and emerging of ordinary life situations in everyday life.

Hospitable by nature Turkish people were very serious about etiquette of receiving guests. And the etiquette of the feast was the most important among them. Therefore, the Turkic peoples have long formed a well known canon of etiquette and standards of behavior for dastarkhan. The article discusses the socio-linguistic etiquette of the feast of the Kazakh and Bashkir peoples.

Keywords: turkish people, culture, etiquette, etiquette of the feast, national dish

FTAXP 16.01.33

С.Қ. Құлманов¹

*¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан*

ШЕТ ТІЛІНЕН ЕНГЕН ТЕРМИНДЕРДІ ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Шет тілдерінің терминдері қазақ тіліне орыс тілі арқылы транслитерацияланып алынып келеді. Сондықтан терминдерді жазуда қазақ тіліне тән емес құбылыстар кездеседі.

Шет тілдерден терминдер қабылдағанда шет тілдерден енген халықаралық терминдерді латын графикасы негізінде таңбалау барысында олардың орфографиялық нормаларын қалыптастыру; терминологиялық бірліктерді латын графикасы негізінде таңбалауда төл тіліміздегі термин атауы ретінде қалыптастырудың ұтымды тұстарын анықтап, қазіргі терминжасам ісіне жаңаша бағыт-бағдар әзірлеу қажет. Сонымен қатар шет тілдерден енген халықаралық терминдерді қосымшалар көмегімен түрлендіру проблемаларын түпкілікті шешу, шет тілдерден енген халықаралық терминдердің қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына кереғар келетіндерін тіліміздің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіру ережелерін қалыптастыру; қазақ әліпбиін латын қарпі негізіндегі жана ұлттық әліпбиге көшіргенде терминдерді қабылдау қағидаттарын қайта қарап, жетілдіру (негізгі түпкі тілдегі жазылуы немесе айтылуы бойынша немесе орыс тілінің жазуы немесе айтылуы бойынша қабылдау; терминдерді қабылдауда транслитерациялау немесе транскрипциялау тәсілдерін қолдану мәселелерін түпкілікті шешу) де кезек күтірмейтін мәселе деп білеміз.

Түйін сөздер: тіл білімі, сөз, дыбыс, таңба, жазу, трансплатациялау, транслитерациялау, транскрипциялау, термин, қағидат

Тіл білімінде шет тілдерінен енген кірме жалқы есімдердің бастапқы дыбыстық-графикалық «бейнесін» сақтап жазудың үш тәсілі аталады: *трансплатациялау*, *транслитерациялау* және *транскрипциялау*.

Трансплантациялау (лат. *trans* – арқылы, қайта; *plantatio* – өсімдіктерді отырғызу; *transplantare* – ауыстырып салу) – «мәтінге шет тілдерінің сөздерін (атауларды, есімдерді) графикасын сақтай отырып тікелей енгізу» [1, 11]. Бұл тәсіл қазақ тілінде негізінен БАҚ-та, ісқағаздарында, ішінара ғылыми әдебиетте қолданылады. Мысалы, «APEC PetroTechnic» жоғары колледжінде «Consolidated Construction Company» (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.) компаниясы бағдарламасының біліктілікті арттыру курстары ашылды («Егемен Қазақстан». №44 (29025). 03.03.2017.), *CD-жазба*, *Windows-бағдарламалар* және т.б.

Транслитерациялау (лат. *trans* – арқылы, қайта; *littera* – әріп) – бір жазудың таңбаларын екінші жазудың таңбаларымен дәл беру. Транслитерациялауда бір жазу жүйесінің әрбір таңбасы (немесе таңбалар тізбегі) екінші жазу жүйесінің бір ғана таңбасымен (немесе таңбалар тізбегімен) беріледі. Транслитерациялау негізінен жалқы есімдер мен географиялық атауларды, әртүрлі саяси және мәдени-тұрмыстық реалийлерді беруде қолданылады. Мұнда әріптердің сәйкестігі ғана ескеріліп, дыбыстарға көңіл бөлінбейді. Сондықтан транслитерациялау негізінен тілге санскрит, латын, грек сияқты «өлі» тілдердің сөздерін алғанда қолданылады. Сонымен бірге көпшілік қолдана бермейтін немесе қолданыста қиындық тудыратын әліпбилі «тірі» тілдердің мәтіндері де транслитерацияланады. «Тірі» тілдерді транслитерациялау әдетте «ымыра» жолымен шешіледі, өйткені дыбысталу формасынан тым алшақтап кетпеу үшін қандай да бір шамада дыбысталу да ескеру қажет болады. Басқаша айтқанда, әліпби емес, осы тілде қабылданған графика жүйесі транслитерацияланады. Мысалы, *Daudet* француз фамилиясы орыс тілінде *Додэ (Доде)* түрінде транслитерацияланады, яғни француз тіліндегі айтылуы ескеріледі [2].

Шет тілдерінің сөздері қазақ тіліне негізінен орыс тілі арқылы транслитерацияланатындықтан, орыс тіліндегі жазылуы басшылыққа алынып келеді. Мысалы, *аберрация* (лат. *aberratio*), *дактилоскопия* (грек. *daktylos* + *skopey*); *импичмент* (ағылшын. *impeachment*); *ультимо* (итал. *ultimo*), *ордонанс* (фр. *ordonnance*) және т.б. Алайда шет тілдерден енген сөздерді транслитерациялауда қазақ тіліне тән емес құбылыстар (тіркесімдер, таңбалар және т.б.) орын алуы мүмкін. Мысалы, а) үш немесе одан да көп дауыссыздың қатар келуі (*аккредитив*, *коэффициент* және т.б.), ә) екі немесе одан да көп дауыстының қатар келуі (*гидроакустика*, *радиоактивті* және т.б.), в) **ь, ъ** тәрізді қазақ сөздеріне тән емес таңбалардың алынуы (*вольт*, *конъюктура* және т.б.).

Ал қазақ сөздерін (негізінен жалқы есімдерді, ұлттық реалийлерді) басқа тілдерге транслитерациялау барысында транслитерацияланатын тілдердің жазу ерекшелігі негізге алынады. Мысалы, *Қадырова Әйгерім Ғабитқызы* деген адамның аты-жөні орыс тіліне *Кадырова Айгерим Габитқызы*, ағылшын тіліне *Qadyrova Aigerim Gabitqyzy* түрінде транслитерациялануы мүмкін.

Тілдің сөздік қорының жедел қарқынмен байи түсуіне ғылым мен техниканың дамуымен пайда болатын жаңа терминдермен қоса, аударма арқылы енетін ұлттық реалийлердің де өзіндік үлес салмағы үлкен. Мәселен, Р.Бердібайдың бір ғана «Көзқамандар туралы аңызын» аударудың нәтижесінде ағылшын тілінің сөздік қоры *kozkamans*, *kozkamanism* терминдерімен толыға түсті деп ойлаймыз [3, 14]. Сонымен қатар қазіргі терминжасам процесінде қазақ ұлтының реалийлері қатарына жататын *ақсақал* – *аксакал* (*aqsaqal*) – *aqsaqal* (*aqsaqal*); *бауырсақ* – *бауырсақ* (*bawirsak*) – *bawirsak* (*bawirsak*); *құрт* – *курт* (*qurt*) – *qurt* (*qurt*); *қымыз* – *кумыс* (*qimis*) – *qumys* (*qimis*); *қазы* – *казы* (*qazi*) – *qazy* (*qazi*), *сәукеле* – *саукеле* (*sæwkele*) – *saukele* (*sæwkele*), *шапан* – *шапан* (*shapan*) – *shapan* (*shapan*); *шолпы* – *шолпы* (*solpi*) – *sholpy* (*solpi*), *жамбы* – *жамбы* (*Zambi*) – *zhamby* (*Zambi*), *сабантой* – *сабантой* (*sabantoj*) – *sabantoy* (*sabantoj*), *терме* – *терме* (*terme*) – *terme* (*terme*), *асар* – *асар* (*asar*) – *assar* (*assar*) және т.б. сөздердің орыс, ағылшын және т.б. тілдерге транслитерациялануы және транскрипциялануы жағдайларын да кездестіруге болады [4].

Транслитерациялаудың бірнеше түрі болады: *қатаң* – бастапқы мәтіннің әрбір таңбасын жазудың бір ғана таңбасымен ауыстыру (а→а, б→b, в→v, ю→û...); *жеңілдетілген* – бастапқы мәтіннің кейбір таңбасын жазудың екі немесе одан да көп таңба тіркесімен ауыстыру (ж→zh, ч→ch, ю→yu, я→ya...); *кеңейтілген* – бастапқы мәтіннің кейбір таңбалар тіркестерін ерекше түрде беру (ый→у).

Транслитерациялау кезінде бірнеше талаптар қойылады: *біркелкілік* – бастапқы жазудың

элементтерін (әріп, сөз, айтылым) басқа жазудың құралдарымен берудің тұрақтылығын қамтамасыз ету; *оңайлылық* – бір жазу жүйесінің таңбаларын екінші жазу жүйесінің таңбаларымен ауыстыру кестесін қолдануды көздейтін қарапайым алгоритмдердің негізінде бастапқы мәтіннен конвертацияланатын мәтінге өту рәсімін автоматты түрде орындауды қамтамасыз ету; *қағидаларды сақтау* – конверсиялау қағидасын қолдану кезінде жазудың конвертацияланатын жүйесінің таңбаларының дыбыстық сәйкестігінің талаптары, эстетикалық тұжырымы және дәстүрлі нормаларды барлық уақыт сақтала бермейді, сондықтан жекелеген жағдайларда дәстүрлі, фонетикалық және эстетикалық нормалар аз бұзылу үшін қағидалар әзірленуі қажет.

Транскрипциялау (лат. *trans* – арқылы, қайта; *scribo* – сызамын, жазамын) – шет тілі сөзінің дыбыстарын (әдетте жалқы есім, географиялық атаулар, ғылыми терминдер және т.б.) қабылдаушы тілдің әліпбиінің әріптерімен беру.

Тілтанушылар транскрипциялаудың бірнеше түрін көрсетеді. Фонемаларды қарама-қарсы қойып салыстыру арқылы көрінетін, негізгі мағына ажыратушы айтылу ерекшеліктері *фонематикалық транскрипциялау* деп аталады. Қандай да бір өңірлік, хронологиялық немесе басқа да айтылу нұсқаларын беру үшін *фонетикалық транскрипциялау* қолданылады [5].

Ал кең таралған *практикалық транскрипциялау* – шеттілдік есімдер мен атауларды қандай да бір тілдің орфографиялық жүйесі арқылы жазу. Практикалық транскрипциялауда қосымша таңбалар енгізілмей, қабылдаушы тілдің таңбалары (әріптері) қолданылады.

Практикалық транскрипциялауда төмендегілерді ескерген жөн:

- арнаулы символдар немесе диакритикалық таңбалар енгізе отырып, айтылуды барынша дәл жеткізуді мақсат ететін фонетикалық транскрипциялау;

- бастапқы жазылу арқылы анықталатын транскрипциялау;

- аударма немесе калька.

Практикалық транскрипциялауда кейде бір-біріне қарама-қарсы келетін бірнеше мақсат көзделеді:

- шет тілдерінің дыбыстық бейнесін жуықтатып сақтау;

- түпнұсқаның жазылуын бейнелеу, әсіресе дыбыстауды сол қалпында бейнелеу мүмкін болмайтын жағдайдың орнын толтырады (мысалы, дауыстылардың созылыңқылығын білдіру);

- түпнұсқа тілдің бүкіл фонетикалық жүйесін бейнелеу;

- тілдік ұқсастықтарды ескеру;

- қалыптасқан дәстүрді ескеру.

Ғылыми транскрипциялауда қабылдаушы тілдің орфографиялық нормалары қатаң сақталмайды, яғни шартты түрде транскрипциялау көзделеді. Нағыз ғылыми мәнмәтіндерден («Халықаралық фонетикалық әліпби» сияқты жүйенің қолданылуын есепке алмағанда) басқа жағдайларда бұл әдіс әсіресе әліпбилік емес жазу жүйесін пайдаланатын тілдерде қолданылады, мысалы қытайдың Пиньин жүйесі.

Транслитерациялау мен транскрипциялаудың арасын түпкілікті ажыратып көрсету мүмкін болмайтын да жайттар ұшырасады, мұндайда әдетте бұл екі тәсіл бірге қолданылады. Мысалы, «Newton» деген ағылшын фамилиясы орыс тіліне «Ньютон» түрінде беріледі (салыстырыңыз: «Ньютен» – транскрипциялау тәсілі, «Невтон» – транслитерациялау тәсілі [6].

Қазақ ойшыл-ғалымдары транслитерациялау мен транскрипциялауға қатысты «өзге тілдерден енген сөздерді төл сөздеріміздей көрмей, оларды бөтенсініп *жат, кірме, бөгде, қотыр, бұралқы, бұратана* деген анықтауыштармен беру керек» деген көзқарастарын ХХ ғасырдың басында-ақ айтқан болатын [7, 96]. Мысалы, Халел Досмұхамедұлының мына сөз назар салайық: ««Европа» сөзін орыстың айтуынша қолданып жүрміз. Бұл дұрыс емес... Шама келгенше сөзді түпкі иесінің сөйлеуіне жақындатып алу керек. Сөз франсоздікі болса – франсоздың айтуынша, немістікі болса – немістің айтуына жақындатып алу керек... Орыстар «Европа» сөзін өзінше өзгертіп алған... Тілге кірген жат сөздер де сіңу үшін, тілге «өзілік» болуы үшін сол тілдің заңымен өзгеріп, танымастай халге келуі керек. Бүйтпесе, жат сөздер бұралқы болып, тілдің шырқын бұзады, тілге зиян береді... Жат сөздерді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады... Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік – шатасқандық. Бұл жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зиян келтіреді... зорлықпен кіргізген жат сөздер елдің түп қазығы болған тілді бұзады» [8].

Қазіргі кезде қазақ тіліне орыс тілінің жазуы арқылы енген сөздердің (негізінен терминдердің) басқа тілдерде қолданылуына назар аударайық. Мысалы, *терапевт* – *интэрниста* (чех), *жэнэралист* (француз), *тэрапэута* (испан); *хирург* – *ширюржьен* (француз), *кирурго* (итальян), *журнал* – *ревью* (француз), *ривиста* (итальян), *ррэбистас* (испан), *часописи* (чех) [9, 24].

Мұндай мысалдарды қазіргі ғылым салаларының терминдерінен мыңдап келтіруге болады. Осы

мәселеге қатысты БАҚ-та әртүрлі пікірлер кездеседі. Солардың бірін келтіре кетелік: ««Кассаны» қазақтар ойлап таппағандықтан, «касса» деп жазып, «касса» деп айтып жүрміз. Ал мұны француздар «кэсс», чехтар «покладна», итальяндар «бильеттерна» деп қолданады. Демек, касса сөзі де «әулие» емес екен, ендеше «кассаны» күндердің күнінде жұрт қатарлы біздер де өз тіліміздің ыңғайына икемдеп айтуымыз қажет» [10].

Біз сөз етіп отырған трансплантациялау, транслитерациялау және транскрипциялау мәселелері аударматану теориясында да өзекті болып табылады. Аударматану саласының мамандары осы тұрғыдан төмендегідей аудару қағидаларын ұсынады:

1. Қандай да бір халықаралық транскрипциялау жүйесіне немесе әліпбиаралық сәйкестікке жүгіну керек.

2. Барлық жалқы есімдер, адам аттары, географиялық атаулары, компаниялардың атаулары, мерзімді баспасөз, фольклорлық кейіпкерлер, елдер мен халықтардың аттары, ұлттық-мәдени реалийлердің атаулары және т.б. транскрипциялануы немесе транслитерациялануы қажет.

3. Мәтінде кездесетін атаулардың (есімдерді) транскрипциялау әлемдік мәдениетте қалыптасқан және сол қалпында қолдануды талап ететін қандай да бір есімнің ықтимал дәстүрлі формаларын алдын ала мәдениеттанымдық талдауды талап етеді.

4. Арнаулы ғылым салаларында қолданылатын жаңадан енгізілетін, тілде баламасы жоқ терминдердің көпшілігі транскрипциялануы немесе транслитерациялануы қажет (көлбеу жазумен берген біз – С.Қ.).

5. Транскрипциялау немесе транслитерациялау калькалаумен, семантикалық аудармамен немесе комментариймен қатар аралас аударма компоненті ретінде қолданылуы мүмкін [11].

Жалпы аударма теориясына тереңдеп бармай-ақ, осы қағидалар тізіміндегі төртінші тармақта айтылған шет тілдерінен термин қабылдау мәселесінің өзі қазіргі кезде даулы болып отыр. Шет тілдерінен енген, «халықаралық» деп алататын терминдер қазақ тіліне орыс тілінің жазуы арқылы транслитерацияланып алынып келеді.

Жалпы халықаралық тәжірибеде шет тілдерінің сөздерін белгілі бір тілдің әліпбиі арқылы беруде төрт түрлі графикалық тәсіл (немесе осы тәсілдердің аралас) қолданылуы мүмкін: *бір таңбаны бір таңбамен беру; бір таңбаны таңбалар тізбегімен беру; бірнеше таңба тізбегін бір таңбамен беру; бірнеше таңба тізбегін бірнеше таңба тізбегімен беру.*

Ал қазақ әліпбиінен латын қарпі негізінде реформалау мәселесі көтеріліп отырған қазіргі кезде шет тілдерінен термин қабылдау мәселесі қайта қарауды талап етеді. Осы орайда негізгі екі мәселені шешу маңызды саналады: біріншіден, стандартталған бірыңғай қазақ ұлттық әліпбиінен қабылдау, екіншіден, терминдерді қабылдау қағидаларын қайта қарап, жетілдіру (негізгі түпкі тілдегі жазылуы немесе айтылуы бойынша немесе орыс тілінің жазуы немесе айтылуы бойынша қабылдау; терминдерді қабылдауда транслитерациялау немесе транскрипциялау тәсілдерін қолдану мәселелеріне түпкілікті нүкте қою).

Бұл мәселе қазіргі түркі тілдес тілдердің барлығында бар десек қателеспейміз. Мысалы, халқының саны жағынан да, экономикалық әлеуеті тұрғысынан да дамыған елдердің қатарына жататын, туыстас түркі елдерінің ішіндегі ірісі түрік ұлтының тілінде де қазіргі кезде «нақты бір сала ғылыми-техникалық жүйесін сипаттап, белгілі бір терминологиялық жүйені құрайтын» [12, 59] шеттілдік терминдер мол кездеседі. Зерттеушілер түрік тіліне шет тілдерінен енген терминдерді негізінен төмендегіше жіктейді: 1. Ғылым мен техника саласы: а) медицина терминдері: *stres (stress) – стресс; epikriz (epicrisis) – эпикриз; liposuction (liposuction) – липосакция*; ә) компьютер терминдері: *bit (bit) – бит; cobol (Cobol) – Кобол; çet (chat) – чат; hekir (haker,hacker) – хакер; internet (internet) – интернет*; б) өсімдік және жануарлар әлемі: *buldok (bulldog) – бульдог; flâmingo (flamingo) – фламинго; çarliston (charleston) – чарльстон; greypfrut (grape fruit) – грейпфрут*; г) өнер: *caz (jazz) – джаз; fokstrot (fox-trott) – фокстрот; folk (folk) – фолк; hit (hit) – хит* және т.б.; 2) экономика саласы: *bar (bar); akseptans (acceptance); banknot (bank-note) – банкнот; çek (check, cheque) – чек; fob (free on board) – фоб; kliring (clearing) – клиринг; aktüeryal (aktuarial); marketing (marketing); partner (partner) – партнер; brokir (broker) – брокер* және т.б.; 3) қоғамдық-саяси лексика: *aparhayd (apartheid) – апартеид; boykot (boycott) – бойкот, dominyon (dominion) – доминион, lider (leader) – лидер, lord, lort (lord) – лорд* және т.б.; 4) спорт саласы: *ralli (rally) – ралли; sprint (sprint-) – спринт; hokey (hockey) – хоккей; kriket (cricket) – крикет; kros (cross) – кросс* және т.б.; 5) шоу-бизнес (сән, мәдениет, музыка, кино, телевидение) саласы: *blazer (blazer) – блейзер; frak (frock) – фрак; kep (cap) – кепи; tabloid (tabloid) – таблоид; rating (rating) – рейтинг, soundtrack – саундтрек* және т.б. [13].

Бұрынғы Кеңес одағының құрамында болып, тәуелсіздік алған бірқатар түркітілдес мемлекеттер әліпбиін латын қарпіне ауыстырғаны белгілі. Алайда ол тілдердің терминологиясында да транслитерациялау және транскрипциялау құбылысы толық шешілді деп айта алмаймыз. Мысалы, эзербайжан тілінде: *infrastruktur* (инфраструктура), *magistral* (магистральный), *bakterial* (бактериальный), *industriya* (индустрия), *hidro-inşaat* (гидро-строительство), *deaktivləşdirmək* (деактивизировать), *etnoqrafiya* (этнография), *makrobentos* (макро-бентос), *makrofauna* (макро-фауна) және т.б. [14], өзбек тілінде: *budjet* (бюджет), *integratsiya* (интеграция), *fyuchers* (фьючерс), *resurs* (ресурс) және т.б. [15].

Бұл тілдерден келтірілген мысалдарға сүйенсек, екіұдай құбылыс байқалады: терминдер бірде түпкі тілдердегі айтылуына орай қабылданатын тілдердің айтылуына бейімделіп алынса, яғни транскрипцияланса (негізінен түрік, эзербайжан тілдерінде), бірде орыс тіліндегі жазылуы (айтылуы) бойынша транслитерацияланады (мысалы, өзбек тілінде).

Жалпы кірме сөздер фонетикалық және морфологиялық бейімделуіне байланысты екі топқа бөлінетіні белгілі: 1) түпнұсқа тілде (дұрысында – делдал тілде) қалай жазылса, солай жазылатын сөздер; 2) фонетикалық және морфологиялық бейнесін өзгертіп, икемделген сөздер.

Ал қазақ тілінің қазіргі қолданыстағы орфографиясында екі түрлі қағидат қолданылатындығын жасыра алмаймыз: 1) қазақтың төл сөздері мен араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер қазақ тілінің заңдылығы бойынша жазылады; 2) орыс тілі арқылы еніп жатқан сөздер орыс тілінің орфографиясы негізінде жазылып келеді. Мысалы, *объект, субъект, подъезд, адъютант, пьеса, роль, январь, альбом, рельс* сөздері «ъ» және «ь» таңбаларымен жазылады. Осыған байланысты әліге дейін а) кірме сөздердің барлығын (оның ішінде терминдерді де) қазақ тілінің заңдылығы бойынша жазу керек және ә) кірме сөздер орыс орфографиясымен жазылуы керек деген кереғар көзқарас текетіресіп келеді. Өкініштісі сол, қазіргі түркі тілдерінің көбінде екінші қағидат басымдық алып отыр.

Қазақ және ішірана кейбір түркі тілдерінің материалдарына талдау жасай келе, терминдерді таңбалау бойынша мынадай тұжырымдар жасауға болады:

- шет тілдерінің терминдері қазақ тіліне негізінен орыс тілі арқылы транслитерацияланып, орыс тіліндегі жазылуы басшылыққа алынып келеді;

- шет тілден енген сөздерді транслитерациялауда қазақ тіліне тән емес құбылыстар (тіркесімдер, таңбалар және т.б.) орын алуы мүмкін;

- қазақ сөздерін басқа тілдерге транслитерациялау барысында транслитерацияланатын тілдердің жазу ерекшелігі негізге алынады;

- түркі тілдерінде терминдерді таңбалауда, екіұдай құбылыс байқалады: терминдер бірде түпкі тілдердегі айтылуына орай қабылданатын тілдердің айтылуына бейімделіп алынса, яғни транскрипцияланса (негізінен түрік, эзербайжан тілдерінде), бірде орыс тіліндегі жазылуы (айтылуы) бойынша транслитерацияланады (мысалы, өзбек тілінде).

Шет тілдерден терминдер (жалпы сөздік бірлік) қабылдағанда төмендегі іс-әрекеттер атқарылуға тиіс деп санаймыз:

- шет тілдерден енген халықаралық терминдерді латын графикасы негізінде таңбалау барысында олардың орфографиялық нормаларын қалыптастыру;

- терминологиялық бірліктерді латын графикасы негізінде таңбалауда төл тіліміздегі термин атауы ретінде қалыптастырудың ұтымды тұстарын анықтап, қазіргі терминжасам ісіне жаңаша бағыт-бағдар әзірлеу;

- шет тілдерден енген халықаралық терминдерді қосымшалар көмегімен түрлендіру проблемаларын түпкілікті шешу;

- шет тілдерден енген халықаралық терминдердің қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына кереғар келетіндерін тіліміздің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіру ережелерін әзірлеу;

- қазақ әліпбиін латын қарпі негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиге көшіргенде терминдерді қабылдау қағидаттарын қайта қарап, жетілдіру (негізгі түпкі тілдегі жазылуы немесе айтылуы бойынша немесе орыс тілінің жазуы немесе айтылуы бойынша қабылдау; терминдерді қабылдауда транслитерациялау немесе транскрипциялау тәсілдерін қолдану мәселелерін түпкілікті шешу).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Гилларевский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте: Справочник. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 303 с.

2 Зиндер Л.Р. Общая фонетика. 2-е издание. – М.: Высшая школа, 1979. – 297 с.

- 3 Академик Р.Бердібайдың 75 жылдығына арналған А.Ясауи университетінің Хабаршысы. №6(37), Түркістан. – Желтоқсан, 2002. – Б.177-181.
- 4 Құсайынов А.А., Жүнісбек Ә., Жақыпов М.Х. Қазақ этнографиясының 6 тілді қысқаша сөздігі. – Алматы: «Rond&A» баспасы, 2017. – 304 б.
- 5 Коржова С.Б. Теория перевода. Учебное пособие. – Тюмень, Тюменский государственный нефтегазовый университет, 2007. – 114 с.
- 6 Бархударов Л.С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. – М.: ЛКИ, 2010. – 240 с.
- 7 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 96 б.
- 8 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы, 1998. – 210 б.
- 9 Құрманбайұлы Ш. Терминтану. – Алматы: Атлас, 2006. – 244 б.
- 10 Рамазанұлы Т. Халықаралық терминдер неге қазақшаланбауға тиіс // Жас Алаш №76 (15534) 23 қыркүйек, бейсенбі 2010.
- 11 Журавлёва А.С. Анализ примеров транскрипции и транслитерации в технической литературе. <http://www.km.ru/referats/336031-analiz-primerov-transkripsii-i-transliteratsii-v-tehnicheskoi-literature>. 10.08.2017.
- 12 Құрманбаева А.Ж. Терминологиялық жүйе ұғымының кейбір ерекшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №4(58). – Б.56-60.
- 13 Мамедова Н.Я. Обогащение словарного состава турецкого литературного языка английскими заимствованиями // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т.22(61). – №3. – 2009. – С.137-142.
- 14 Пашаева Г.Б. Функциональные особенности терминов (на материале азербайджанского языка. Пашаева Гюnel Бахшейишикызы, 2014 136 Издательство «Грамота» www.gramota.net) <http://www.lib.knigi-x.ru/23informatika/78807-1-pashaeva-gyunel-bahsheyish-kizi-funkcionalnie-osobennosti-terminov-na-materiale-azerbaydzhanskogo-yazika-statya-posvyasch.php>. 10.08.2017.
- 15 Ширинова Е. Заимствование как способ обогащения банковско-финансовой терминологии узбекского языка // <http://gisap.eu/ru/node/29180>. 10.08.2017.

С.К. Кулманов¹

¹Институт языкознания им. А.Байтурсынова,
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ТРАНСЛИТЕРАЦИИ И ТРАНСКРИБИРОВАНИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ

Резюме

Термины иностранных языков на казахский язык транслитируются через русский язык. Поэтому при написании терминов встречаются явления, которые не характерны для казахского языка.

При заимствовании терминов с иностранных языков должны осуществляться следующие действия: при заимствовании международных терминов с иностранных языков формирование нормы правописания на основе латинской графики; при заимствовании терминологических единиц определить преимущественные стороны исконных терминологических наименований, разработать новое направление в текущей терминологии; кардинальное решение проблемы трансформации аффиксами международных терминов; формирование правил инденфицирования международных терминов внутренним сингармоническим законам казахского языка; при переходе казахского алфавита в новый национальный алфавит на основе латинского алфавита пересмотреть и улучшить приципы принятия терминов (принятие терминов по произношению или написанию в исконном языке, или по произношению или написанию в русском языке; окончательное решение об использовании транслитерации или транскрипции при принятии терминов).

Ключевые слова: языкознание, слово, звук, знак, письменность, трансплатация, транлитерация, транскрипция, термин, прицип

S.K. Kulmanov¹

¹The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS OF TRANSLATION AND TRANSKRYPTION OF THE BORROWED FOREIGN TERMS

Summary

Terms of foreign languages into the Kazakh language are translated through Russian. Therefore, there are phenomena that are not characteristic of the Kazakh language.

When borrowing terms from foreign languages, the following actions should be performed: when borrowing international terms from foreign languages, the formation of a spelling norm on the basis of Latin graphics; when borrowing terminological units, determine the primary aspects of the original terminological names, develop a new direction in the current terminology; cardinal solution of the problem of transformation with affixes of international terms; the formation of rules for the identification of international terms in the internal sinharmonic laws of the Kazakh language; when the Kazakh alphabet is transferred to the new national alphabet on the basis of the Latin alphabet, review and improve the principles of acceptance of terms (the adoption of terms for pronunciation or writing in the original language, or pronunciation or writing in Russian, the final decision on the use of transliteration or transcription when making terms).

Keywords: linguistics, word, sound, sign, writing, transplantation, trilateration, transcription, term, principle

FTAXP 16.21.27

B.M. Mizamkhan¹, L.Nukhsatkyzy²

*^{1,2}Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages,
Almaty, Kazakhstan*

LINGUOCULTURAL ASPECTS OF THE NOTION OF POLITICAL DISCOURSE

Abstract

Nowadays the study of discourse is becoming a tendency in modern linguistics in connection with the change of the scientific paradigm occurred in linguistics, namely, the anthropocentric paradigm comes to replace the static paradigm. The purpose of this article is to give an overview of existing approaches to the definition of political discourse and to formulate the characteristics of this concept from the standpoint of a linguocultural paradigm, with language and culture at its core. As an object of linguistic and cultural study, the term political discourse has some features which can unfold the nature of this phenomenon. The article reviews a number of works related to this sphere and suggests its own understanding of the question under study.

Keywords: discourse, political discourse, linguoculturology

There are a vast number of researches devoted to the political discourse [1], each of which is of great interest; despite this, both in foreign and domestic science the generally accepted definition of political discourse does not exist. Perhaps, it can be assumed that this very fact has contributed to the wide popularity acquired by this term in recent years. To understand the essence of the phenomenon of "political discourse" it is necessary to dwell on the notion of the term "discourse". In domestic linguistics there is also no single definition of this term because of its connection to the whole range of humanities. Therefore, we try to identify the main characteristics of discourse by which it is opposed to other speech events.

Analysis of the earlier works shows that there was a formal approach to the study of discourse, which was defined as a speech product above the level of a sentence or phrase, and it has been left without proper attention for a long time. Only after T. van Dijk's work on discourse, it started to be considered "as a complex communicative phenomenon, which includes not only the act of creating a certain text, but also reflects the dependence of the created speech production on a significant number of extralinguistic circumstances – knowledge of the world, opinions, attitudes and specific goals of a speaker" [2]. Consequently, this definition is more diverse and multifaceted, since its interpretation goes far beyond the literary understanding of the statement itself.

In modern linguistics this phenomenon continues to be polemical about its versatile interpretations in the framework of several approaches developed by representatives of various schools. E.S. Kubryacova gives the following classification of approaches to the definition of the concept of "discourse":

1. Structural-syntactic approach: discourse as a fragment of the text, that is, education above the level of the sentence.

2. Structural-stylistic approach: discourse as a non-textual organization of colloquial speech characterized by fuzzy division into parts, with dominance of associative connections, spontaneity, situationality, high context, and stylistic specificity.

3. Communicative approach: discourse as a verbal communication, either as a dialogue or as a conversation, i.e. a type of dialogical utterance, or as a speech from the position of the speaker as opposed to a narration that does not take into account such a position [3, 7-25].

In our opinion the communicative approach is of fundamental importance for the analysis of discourse from the linguocultural aspect. First of all, the author shifts the emphasis to the human factor, presenting

discourse as speech from the position of the speaker, and at the same time discourse is presented from the position of the language system. Thus, the communicative approach represents discourse as the functioning of the language in speech from the position of the speaker.

M.L. Makarov correlates this term with such related concepts as text, speech and dialogue, and treats discourse as "a text plus situation" [4, 57-60].

The idea of the interaction of speech and text also lies in the concept of the outstanding scholar V.I. Karasik, who defines discourse as "a text in a situation of real communication". Karasik distinguishes 4 types of discourse attributes:

1. Constitutive signs represented by the set of 5 components:

- people considered from the standpoint of communication in their status-role and situational-communicative roles;

- communication sphere and communication environment;

- motives, goals, strategies, deployment and division of communication;

- channel, mode, key, style and genre of communication;

- the signal body of communication (texts with non-verbal inclusions);

2. Signs of institutionalization specify the constituent signs of a discourse along the lines of communication participants, according to the goals and conditions of communication; they fix the context in the form of typical chronotopes, symbolic and ritual actions, stencil genres and speech clichés.

3. Signs of the institutional discourse type characterize the type of public institution according to its key concepts;

4. Neutral signs include 3 heterogeneous components:

- source materials of discourse;

- personally-oriented fragments of communication;

- institutional discourse moments which are more characteristic to other institutions [5, p. 37-49].

It shows that discourse is mainly based on the perception of the people and on culture they belong to.

These examples show that culture codes and their components are the fundamental factors in the discourse formation.

Taking into account the factors mentioned above, we define the term discourse as a text, which has its own author and is created for the realization of certain goals in real communication that reflects the way of seeing the world that is inherent in the society.

A special type of discourse in terms of its institutional affiliation is political discourse. To understand the essence of this phenomenon, let us dwell on the concept of "politics". The analysis of the approaches of specialists in the field of political science and philosophy according to the Internet sources and dictionaries shows that this term is treated differently. Compare the definition given in the Great Philosophical Dictionary, on the one hand, and the short Oxford political dictionary, on the other: "politics is the sphere of activity, connected with the relations between classes, nations and other social groups, the core of which is the problem of conquest, retention and use state power; participation in the state affairs; definition of forms, tasks and content of its activities" [6]. "Politics is a process by which group of people make decisions. The term is generally applied to behaviour within civil governments, but politics has been observed in all human group interactions, including corporate, academic and religious institutions. It consists of social relations involving authority or power and refers to the regulation of a political unit, and to the methods and tactics used to formulate and apply policy" [7].

But in the above definitions, despite a number of differences, one should pay attention to the key units used in them: social groups and relations between them, power, the state, tactics and methods of activity. Because they are interrelated, the sociocultural relations between them are realized through a language that is "the most important repository of collective experience" [8], i.e. a culture.

Consequently, since the content of the concept of "politics" influences the volume of the discourse reflecting it, political discourse is a process of coding and decoding of information related to upholding the interests of a particular class using the power unit. Politician imposes his point of view through language, he builds his speech in accordance with the psychological laws governing the management of the consciousness of the audience, organizes it depending on the participants, goals, social norms and cultural traditions. Therefore, politics and power have a linguocultural dimension, as they allow interpretation in the culture signs of a particular community.

The vast majority of scientists in the field of political discourse set themselves the task of examining the features of the political discourse and the communication they carry out.

Political discourse has a system of constitutive features that determine its essence, and is endowed with a number of functions. In foreign linguistics, "political discourse is the formal exchange of reasoned views as to which of several alternative courses of action should be taken to solve a societal problem. It is intended to involve all citizens in the making of the decision, persuade others (through valid information and logic), and clarify what course of action would be most effective in solving the societal problem" [7]. In this definition political discourse is viewed in not only socio-political sphere of communication, but also in the public sphere of communication, i.e. it emphasizes relations between social groups.

We are interested in the study of political discourse in the real dimension, since it shows the essence of signs that form the political discourse. Speech activity is carried out in a certain context in which the subject of speech and the addressee are endowed with certain social roles according to their participation in political life. Consequently, it makes texts that take into account the influence of linguistic and non-linguistic factors. The author (in this case a politician), before imposing his opinion on the addressee, tries to "move" into another person's mental world, where he takes into account the personal characteristics of an individual, place, time, and circumstances. Behind the discourse one can see a fragment of the author's mental world, his way of seeing the world. Consequently, political discourse in different societies has features of cultural specificity; linguocultural essence is brought to the forefront.

A person (a politician) can express through language his/her attitude to the world, internal intention and readiness for activity, but language itself imposes a certain vision of the world to him/her [9, p. 48], "including national traditions, language, history, a model of political communication formed and polished for centuries, interaction with other national cultures, etc." [8]. Culture is a fundamental factor in the formation of language, but the role of language, according to E. Sapir, in the accumulation of culture is obvious and significant [10]. These concepts are reflected in speech (texts) and discursive practices, which are built in accordance with certain psychological laws governing the consciousness of the audience.

In addition, political discourse is always ideologically colored, that is, it is determined by the most important and large ideologies, such as conservatism, liberalism, fascism, anarchism, etc. The ideological component of political discourse is the conquest and preservation of power, and ideological beliefs manifest themselves in political discourse at the level of content through various methods of speech influence (argumentation), linguistic means (manipulation of consciousness), etc.

In the linguistic literature political discourse is presented as a multifaceted phenomenon, and as a complex of elements that form a single whole. We should agree with A.N. Baranov and et al. that the political discourse is "the totality of all speech acts in political discussions, rules of public policy, consecrated by tradition and tested by experience" [11, 6] which reflects the specific features of the mental world of politics. Accepting this definition as a whole, we would like to add a significant addition to it, in the form of a factor in the functioning of political discourse in a certain linguistic and cultural space that reflect the specific features of the personal conceptual sphere of politics.

Therefore, as the object of linguistic and cultural analysis, political discourse has a number of essential features that determine its essence: purposefulness and dynamism of character, situational confinement, momentary (spontaneity) of speech activity, attachment to a specific context, belonging to a whole culture layer, as well as genre or ideological affiliation.

References:

- 1 Demyankov V.Z. *Political discourse as a subject of political science philology*. [Electronic resource]. – 2002 - URL: <http://www.infolex.ru/PolDis.html> (retrieved on August 17, 2017).
- 2 Van Dijk T. *Critical Discourse Analysis* [Electronic source]. – 1998. URL: <http://www.discourses.org/> (retrieved on August 18, 2017).
- 3 Кубрякова Е.С. *О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональный и структурный аспекты*. – М., 2000. – С.5-13.
- 4 Макаров М.Л. *Основы теории дискурса*. – М., Гнозис, 2003. – 280 с.
- 5 Карасик В.И. *Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности: сборник обзоров*. <https://elibrary.ru/item.asp?id=24243776>. 27.08.2017.
- 6 *Politics* (n.d.). In *Wikipedia*. [Electronic source]. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/саясам> (Retrieved August 20, 2017).
- 7 *Politics* (n.d.). In *Concise Oxford Dictionary of Politics*. [Electronic source]. URL: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref> (Retrieved August 20, 2017).
- 8 Мальшичева О.П. *Политическая коммуникация как феномен этнокультуры // Политическая лингвистика*. – Екатеринбург, 2008. – №3. – С.40-43.

9 Ter-Minasova S.G. *Language and Intercultural Communication: Textbook*. – M., 2000. – 220 c.

10 Saphir E. *Selected Works on Linguistics and Culturology* – M., 1993. – 182 c.

11 Hatim B. (2009). *Discourse analysis. In the routledge encyclopedia of translation studies*. – Oxford&New York: Routledge. (2nd, pp. 88-92).

Б.М. Мизамхан¹, Л.Нухсаткызы²

^{1,2}Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., Қазақстан

САЯСИ ДИСКУРС ҰҒЫМЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйіндеме

Қазіргі таңда лингвистика саласында дискурсты зерттеу лингвистика парадигмасының өзгеруіне байланысты осы ғылым саласының негізгі зерттеу нысанына айналууда. Атап айтқанда, антропоцентрилік парадигма статикалық парадигманы алмастырууда. Тілдік және мәдени зерттеу объектісі ретінде, «саяси дискурс» термині осы тұжырымның шынайы сипатын дамыта алатын қасиеттерге ие. Соңғы жылдары отандық және шетелдік саяси дискурсты, оның ерекшеліктерін, құрылымын, функцияларын және т.б. талдауға арналған зерттеулер саны көбеюде, бұл, бір жағынан, ғалымдардың осы мәселеге қызығушылығын және оның зерттелу деңгейінің жеткіліксіздігін білдірсе, екінші жағынан осындай зерттеу нәтижелерінің табысты саяси коммуникацияны жүзеге асыру үшін қажет екендігін көрсетеді. Мақаланың басты мақсаты – саяси дискурс ұғымының қолданыстағы анықтамаларына шолу жасап, осы концепцияның сипаттамасын лингвомәдени аспекті тұрғысынан қарастыру болып табылады. Мақалада осы саламен байланысты бірқатар жұмыстар қарастырылып, зерттелетін мәселені өзіндік түсіну ұсынылады.

Түйін сөздер: дискурс, саяси дискурс, лингвомәдениеттану

Б.М. Мизамхан¹, Л.Нухсаткызы²

^{1,2}Казахский Университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ «ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС»

Резюме

В нынешнее время изучение дискурса становится тенденцией в современной лингвистике в связи с изменением научной парадигмы лингвистики, а именно, антропоцентрическая парадигма заменяет статическую парадигму. Как объект языкового и культурного изучения, термин «политический дискурс» имеет некоторые особенности, которые могут развить природу этого явления. За последние годы число исследований, посвященных анализу специфики отечественного и зарубежного политического дискурса, его особенностей, структуры, функций и т.д., заметно увеличилось, что свидетельствует, с одной стороны, об интересе ученых к данной проблеме и ее недостаточной изученности, с другой – об особой востребованности результатов подобных исследований для осуществления успешной политической коммуникации. Цель данной статьи – дать обзор существующих подходов к определению политического дискурса и сформулировать характеристики этой концепции с точки зрения лингвокультурного аспекта. В статье рассматриваются работы, связанные с этой сферой, и предлагается собственное понимание изучаемого вопроса.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, лингвокультурология

FTAXP 16.21.51

Қ.Т. Мұхамади¹

¹Сулейман Демирель атындағы университет,
Алматы қ., Қазақстан

БАЛА ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕР ЖӘНЕ АСПЕКТУАЛДЫ СЕМАНТИКА

Аңдатпа

Бала тілінің қалыптасуы мен дамуындағы ерекшеліктерді анықтау – әрі аса маңызды, әрі аса күрделі мәселе. Өйткені ең әуелі, бұл салада қазақ тілі деректері негізінде жүргізілген зерттеулердің аздығы тақырыптың өзектілігі мен маңыздылығын танытса, ал бала тіліне лингвистикалық тұрғыда қараумен қатар, бала тілінің

шығуы мен дамуының себебін психологиялық және психоллингвистикалық, әрі педагогикалық зерттеулер арқылы анықтау оның күрделілігін көрсетеді. Бала тілін ғылыми тұрғыдан зерттеу арқылы баланың сөйлеуі неден және қалай басталатынын, баланың сөйлеу кезіндегі тілдік бірліктерді қалай қолданатынын, лексемалар мен грамматикалық формалар бала тілінде қай кезде қалыптасатынын байқауға болады. Сондай зерттеу тезіне түспей келе жатқан тың тақырыптардың бірі – бала тіліндегі етістіктер мен аспектуалды семантика мәселесі мақалаға арқау болған.

Түйін сөздер: бала тілі, етістіктер, аспектуалды семантика, грамматикалық формалар, тілдік бірлікте

Бала тілін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу арқылы баланың сөйлеуі неден және қалай басталатынын, баланың сөйлеу кезіндегі тілдік бірліктерді қалай қолданатынын, лексемалар мен грамматикалық формалар бала тілінде қай кезде қалыптасатынын байқауға болады. Қазақ тіл ғылымында бала тіліне қатысты зерттеу еңбектер болғанымен, лексикалық және грамматикалық мағыналардың қалыптасуы мен берілу жолдары деген мәселе арнайы қарастырылмаған. Мәселен, бала тілін арнайы зерттеген ғалым Т.Аяпова «Сөйлеу әрекетінің онтогенезі: синтаксистік семантиканың дамуы» (2003 ж) атты докторлық диссертациясында: «Бұл зерттеу жұмысының нысанына бала тілінің дыбыстық ерекшеліктері, грамматикалық және лексикалық мағыналардың берілу жолдары зерттеу нысанына ілікпеген, бірақ баланың алғашқы тілінің синтаксистік семантикасының лексикалық және грамматикалық ұласуы, бала сөйлеу әрекетінің осы сатыдағы оның функциясының шектелуі және бала тілі семантикасының келесі көрінісі лексикалық және грамматикалық мағыналардың дамуы негізгі зерттеу нысанына алынады» – деп жазады [1, 11 б.].

Бала тілінің дамуына сөздік қордың әсері мол. Бала бақшадағы балалардың тілін дамытуға бағытталған тақырыптық топтар берілген мына бағдарламаға назар салсақ, мына төмендегідей жайға куә боламыз. Мәселен, «Программа воспитания и обучения в детском саду» атты бағдарламада: «1) близких ребенку людей, их родственные и общественные отношения, имена; 2) самого ребенка, части его тела; 3) предметы быта, игрушки; 4) вещи из интерьера помещений, где живет и «учится» ребенок; предметы, окружающие его во дворе, саду, огороде, парке, встречающиеся ему на ближайшей и более отдаленной улице; 5) объекты живой природы: животных, части их тела, их повадки; растения, их части, изменения, которые с ними происходят; 6) объекты неживой природы во все времена года; 7) различные виды труда людей; 8) явления общественной жизни советского народа» [2]. Бұл тақырыптық топтарға қарағанда, бала бақшадағы балаларды зат есіммен және сын есіммен таныстыру мақсат етілгендеуге де болады. Етістіктің тілді меңгерудегі маңызы зор екеніне қарамастан, бұл тақырыптық топтарда етістік жоқ. Яғни бұл айтылғандардан бала тілінде етістіктің, қимылды білдіретін сөздердің қолданысы кейінірек қалыптасатыны белгілі болып отыр. Сондай-ақ ғалымдар Т.В. Попова мен Т.Л. Сметанинаның «Значение глаголов в представлении детей» атты мақаласында мектеп жасына дейінгі 5-7 жасар аралығындағы балалар тіліндегі етістіктің қолданысы мен мағынасына тоқтала келіп, етістіктің бала тілінде кеш қолданысқа түсуінің себептері мен етістіктің сөйлеудегі маңызы туралы былай дейді: «Значимость глагольной лексики обусловлена некоторыми особенностями этой части речи. Во-первых, глагол является конструктивным центром предложения: он предопределяет систему его падежных и предложно-падежных форм и является одним из основных средств выражения грамматического значения этой синтаксической единицы. Данное обстоятельство делает усвоение глагольных значений детьми совершенно необходимым условием овладения ими синтаксисом, условием развития их связной речи. Во-вторых, глагол является «самой сложной и самой емкой грамматической категорией». В-третьих, глагол обозначает динамический признак сам по себе, в отвлечении от предметов. Последнее обуславливает затруднения детей при столкновении с этой частью речи» [3]. 3 пен 8 жас аралығындағы балалармен жүргізілген эксперимент нәтижелеріне саралай отырып, біздің байқағанымыз – балалар сол іс-әрекет болып жатқан уақыттағы барлық жағдаятқа, сол уақытта болған түрлі құбылыстарға көп көңіл аударып, нақты іс-әрекет жайлы ақпарат бере алмайды екен. Балаларға эксперимент кезінде өздері және өздерінің айналасындағылардың ең жиі қолданатын етістіктер берілді, олар: «ұйықтау», «ойнау», «тамақ ішу», «киіну» т.б. Мысалы: «Ұйықтау деген не?» деген сауалымызға балалар ұйықтар алдында тіс тазалап, түнгі киімін киіп, сүт (айран) ішетіндігі жайлы айтты, яғни нақты жауап бермей, сол кезде болатын іс-әрекеттерді сипаттап берді. Етістіктің бала тілінде қолданысының кешеуілдеуінің жоғарыдағы ғалымдар көрсеткен өзіндік себептерін одан әрі қимылдың өту сипаты категориясымен байланысты толықтыруға да болады. Қимылдың өту сипаты категориясының түрлі мағыналық ерекшеліктерін меңгеру бала жаста тіптен қиын. Өйткені, зерттеу нәтижесі көрсеткендей, бала қимылдың өту сипаты категориясының мағыналық ерекшеліктерінен гөрі ол қимылдың нақты

себебін түсіндіреді, (не себептен субъект ондай қимыл жасағанын түсіндіреді немесе күнделікті өзі байқаған жағдаятты баяндайды) нақты қимылдың нәтижесіне мән береді. Осы айтылғандар егістікті және егістіктің тәсілдерінің (қимылдың өту сипаты категориясының) бала тіліндегі ерекшеліктеріне көңіл аударуға итермелейді. Қимылдың өту сипаты категориясының жалпы мағынасы белгілі бір уақыт ішіндегі қимылдың қалай жасалғандығын суреттеу және қимылдың қандай сатыда екенін көрсету болып табылады.

Қазақ тіл білімінде қимылдың жасалу тәсілі категориясын, оның жасалу жолдарын алғаш рет зерттеген де, бұл категорияны алғаш ғылыми айналымға түсірген де ғалым профессор Н.Оралбаева (1971). Н.Оралбай еңбектерінде қимылдың өту сипаты категориясының өзіндік белгілері, формалары, ішкі семантикалық ерекшеліктерінің көрсетілуі, қазақ тіл білімінде бұл категорияның дұрыс танылуына, зерттелуіне жол ашты. Осы ретте ғалым З.Қ. Ахметжанова (1989) қимылдың өту сипаты категориясын екі тілде салыстырмалы түрде қарастырғандығын айта кету орынды. Сол сияқты қимылдың созылыңқы тәсілі жайындағы С.Маралбаеваның (1991), қимылдың басталу сатысы туралы жазылған А.Шарапиденованың (1992), қимылдың тездігі туралы Қ.Мұхамадидің (1997), қимылдың аяқталу кезеңі турасындағы Қ.Бибекөвтың (2003), жалпы аспектуалды семантика жайындағы М.Жолшаеваның (2009) диссертациялық еңбектері жоғарыдағы сөзіміздің айғағы. Осы ғалымдар еңбектерінде теориялық негізі қаланған қимылдың өту сипаты категориясының бала тіліндегі көрінісіне тоқталу мақаланың негізгі мәселесі. Бала тіліндегі қимылдың өту сипаты категориясының қолданысындағы ерекшеліктерді тану үшін эксперимент жүргізудің маңызы ерекше. Сол себепті де қимылдың өту сипатының үш түрлі мағыналық түрлеріне байланысты эксперимент жүргізілді. Ол туралы мәлімет төмендегі 1-кестеде берілді.

Кесте-1. Эксперимент тақырыптары мен тақырыптық топтардың саны және информанттар туралы мәлімет

№	Тақырыптық топтар	Информанттар	Информанттардың саны мен жасы (жақшада)		
			5 (4-5 жас)	15 (6-7 жас)	20 (8 жас)
1	Қимылдың созылыңқылығын білдіретін тілдік бірліктер қатысқан сөйлемдер, саны-8	40			
2	Қимылдың дүркінділігін білдіретін тілдік бірліктер қатысқан сөйлемдер, саны-6	40			
3	Қимылдың қайталануын білдіретін тілдік бірліктер қатысқан сөйлемдер, саны-6	40			

Жоғарыда айтқанымыздай, балалар түсіндірмені қимылдың қалай жасалуына немесе қимылдың түрліше өту сипатына қарай бермейді екен. Бала ол қимылдың себебін түсіндіреді немесе мақсатын айтады немесе қимылдың нәтижесіне мән береді екен. Төмендегі жауаптардан да осы айтылған ерекшелікті аңғаруға болады:

Мысалдар. Балалардың түсіндірмесі (жауаптары).

Апасы таң атқанша ояу жатты. Апасының ұйқысы қашты.

Ол Алмасты ұрып-ұрып жіберді. Ол – әдепсіз.

Елнұр жылай берді. Оны ұрды.

Ол аяғын уқалай берді. Қышыды.

Аружан інісін үнемі түрткілейді. Ол тілін алмады.

Жанар көзін сүрте берді. Жылады.

Әкесі қозғалмай жата берді. Ұйықтайды.

Ол мұғалімге қарай берді. Мұғалім әдемі.

Ол үндемей тұра берді. Ренжіді.

Ол әжесінің жеңінен тартқылай берді. Оның мазасы қашты.

Әсем ұйықтай береді. Жалқау болды.

Асқарды біз күнде кешке ойнататынбыз. Сонда жыламайды.

«Ол Алмасты ұрып-ұрып жіберді» деген мысалды бала «Ол – әдепсіз» деп түсіндірген. Яғни бала

бұл мысалдағы «ұрып-ұрып жіберді» деген қимылдың қайталану мағынасынан гөрі ол қимылдың болу себебін түсіндіреді. «Ол Алмасты ұрып-ұрып жіберуі», оның әдепсіздігінен деген ой-қорытындысынан туындаған жауап. Осы тектес эксперимент нәтижесін 2007 жылы жарық көрген «Семантические категории в детской речи» атты ұжымдық еңбектің «Становление функционально-семантического поля аспектуальности в детской речи» деген тарауын жазған Н.В. Гагаринаның мына пікірінен байқаймыз: «Результаты эксперимента показали, что дети в возрасте двух с половиной-трех лет ошибочно интерпретируют глаголы СВ как обозначающие незаконченные ситуации. ... Особенно часто дети неверно отвечали на вопрос, относящийся к незаконченной ситуации складывания мяча «Дядя Петя складывал мяч?». Некоторые дети комментировали свой ответ Р.: *Складывал, но не сложил (складил)* (Володя, 2.08); Р.: *До конца не складывал* (Мокей, 4.00)». [4, 46 б.]. Яғни бала ол қимылдың нәтижесі қандай болды соған мән береді екен. Бала үшін қимылдың бірнеше рет қайталануы мағынасы нәтижесіз қимылды білдіруі мүмкін, кейде керісінше бір рет жасалатын қимылдың нәтижелігі көрінуі де мүмкін. Мысалы, *Мен ұрып-ұрып, оны өлтіре алмадым*. Осы мысалда қайталанатын қимылдың бір етістіктің бірнеше рет айтылуы арқылы берілген. Бала үшін *ұру* қимылының бірнеше қайталанған қимыл екені маңызды емес, өлтіре алмағаны маңызды, осы мысалды сұрағанда Шұғыланың (4 жаста) жауабы өлтіре алмаған себебі қатты тарс еткізіп ұрған жоқ, сосын ол өлмеді деген ыңғайда болды.

Тек 6 жастан жоғары жастағы балалар ғана қимылдың өту сипаты категориясының түрлі мағыналық ерекшеліктерін синтетикалық немесе аналитикалық тәсілмен дұрыс түсіндіре бастайды.

Мысалдар. Балалардың түсіндірмесі (жауаптары).

Ол суда жүзе берді, жүзе берді. Ұзақ жүзді (Алибектің жауабы).

Елнұр жылай берді. Елнұр ұзақ жылады (Әмірдің жауабы).

Ол Алмасты ұрып-ұрып жіберді. Ол Алмасты бірнеше рет ұрды.

Әжесі бағанадан бері сөйлеп жүр. Әжесі ұзақ сөйледі (Гүлбақыттың жауабы).

Қорыта келгенде, қимылдың өту сипаты категориясының функционалды-семантикалық өрісі көрсеткіштерінің синтетикалық формалар, аналитикалық формалар (форманттар), лексикалық және синтаксистік бірліктерге топтастырылатын түрлері балалар тілінде қолданыста деуге болады. Осылардың ішінде қимылдың жасалу ерекшеліктеріне қатысты (қимылдың созылыңқылығы, қайталануы) мағыналық реңктердің аналитикалық жолмен берілуі және сондай-ақ лексикалық көрсеткіштермен берілуінің балалар тіліндегі қолданысы мысалдардан байқалды. Ал синтетикалық формалардың қолданысы өте аз. Алайда бұл нақты статистикалық талдаудың нәтижесі емес, сондықтан алдағы уақытта осы орайда статистикалық талдау жасау қажеттілігі туындайды. Сондай-ақ бала тіліндегі қимылдың өту сипаты категориясының толық көрінісін беруде балалардың дайындықсыз сөздері (бақылау арқылы жазып алынған) мен бейнематериалдар негізіндегі балалардың жауаптарына талдау жасауда болашақтағы зерттеу үшін маңызды мәселелер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Аяпова Т.Т. *Сөйлеу әрекетінің онтогенезі: синтаксистік семантиканың дамуы. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.* – Алматы, 2003. – 303 б.

2 *Программа воспитания и обучения в детском саду/Под ред. М.А. Васильевой, В.В. Гербовой, Т.С. Комаровой.* – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Мозаика-синтез, 2005. – 208 с.

3 Попова Т.В., Сметанина Т.Л. *Значение глаголов в представлении детей // Детская речь и пути ее совершенствования. Сборник научных трудов.* – Екатеринбург, 1992. – С.9-17.

4 Гагарина Н.В. *Становление функционально-семантического поля аспектуальности в детской речи//Семантические категории в детской речи.* – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. – 436 с.

К.Т. Мухамади¹

¹ Университет Сулеймана Демиреля,

г. Алматы, Казахстан

ГЛАГОЛЫ И АСПЕКТУАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА В ДЕТСКОЙ РЕЧИ

Резюме

Рассматривая развитие детской речи как непрерывный процесс, определение особенностей формирования и развития детской речи является важной и сложной задачей. Главным образом, актуальность и важность заключается в нехватке исследований, проведенных на базе казахского языка, а сложность – в определении причин возникновения и развития детской речи посредством психологических, психолингвистических и

педагогических исследований. При научном исследовании детского языка можно заметить, каким образом ребенок начинает говорить, как он применяет языковые единицы в речи, когда формируются лексемы и грамматические формы. Одной из неисследованных проблем является применение глаголов и аспектуальная семантика в детской речи. Целью исследования является определение особенностей применения глаголов в детской речи и значение глаголов в детском воображении.

Ключевые слова: детская речь, глаголы, аспектуальная семантика, грамматические формы, языковые единицы

K.T. Mukhamadi¹
¹Suleyman Demirel University,
Almaty, Kazakhstan

SEMANTICS IN CHILDHOOD VERBS AND ASPECT

Summary

Considering the development of child's speech as a continuous process, defining characteristics of the formation and development of child's language is an important and challenging task. Mainly, the topicality and importance of the work lies in the lack of research done on the basis of the Kazakh language, and complexity is in the determination of the causes and development of child's speech by means of psychological, psycholinguistic and pedagogical investigations. The scientific study of children's language can show how the child starts to speak, how he uses linguistic units in speech, when lexemes and grammatical forms are generated. One of the unexplored problems is the use of verbs in the child's speech.

Keywords: children's speech, verbs, aspectual semantics, grammatical forms, linguistic unit

FTAXP 16.21.37

Н.Б. Оспангазиева¹
¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТАРДЫҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіліндегі дыбыстардың фонемалық қасиеті көрсетілген. Қазақ тіл білімінде дыбыстардың қасиеті туралы қандай ғалымдар сөз қозғағандығы жөнінде айтылады. Ғалымдар әрбір дыбыстың акустика-артикуляциялық сипаттамасын жасау арқылы негізгі дыбыстарды (фонемаларды) бір-біріне қарама-қарсы қоя отырып, олардың айырым белгілерін көрсетті. Фонемалардың ортақ белгілері (интеграциялаушы белгілері) мен айырым белгілері (дифференциялаушы белгілері) көрсетіліп, дыбыстардың өзіндік қасиеттері анықталып отыр. Фонеманың екінші бір фонемадан ортақ белгілері және оларды бір-бірімен ажыратып тұратын даралауыш белгілері немесе қасиеттері жайында айтылған. Сөйтіп айырым белгілер фонеманың фонологиялық мазмұны болып табылады. Әлі де болса бізге белгісіз, ескерілмей жатқан нәзік дыбыстардың фонемалық қасиеті болуы ықтимал. Сондықтан да бұл мәселе одан әрі зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі деп есептейміз.

Түйін сөздер: дифференция, интеграция, фонема, дауысты дыбыстар, дауыссыз дыбыстар

Белгілі бір дыбыстық белгілерді бір-бірімен ажыратып тұратын қасиетін айырым белгі деп түсінеміз. Яғни *дифференциялаушы* белгілер. Сонымен қатар айырым белгі *интеграциялаушы* деген ұғым да береді. Қазақ тіл білімінде бұл мәселені ең алдымен А.Байтұрсынұлының тілдік дыбыстардың бір сөзді екіншісінен ажыратылатынын айта отырып, олардың бірі екіншісінен қандай ерекшеліктері бойынша ажыратылады деген мәселені көтергендігі белгілі. Ғалым әрбір дыбыстың акустика-артикуляциялық сипаттамасын жасау арқылы негізгі дыбыстарды (фонемаларды) бір-біріне «қарама-қарсы» қоя отырып, олардың айырым белгілерін көрсетті. Яғни фонемалардың ортақ белгілері (интеграциялаушы белгілері) мен айырым белгілері (дифференциялаушы белгілері) көрсетілді.

Қазақ фонологиясында дыбыстардың бір-бірінен айырмасын іздеп, оларға сипаттама жасау тұғыш тіл маманы А.Байтұрсынұлының зерттеулерінен басталады. А.Байтұрсынұлы негізінен оларды мынау дыбыстардың айырым белгісі деп атап көрсетпегенімен, қазақ фонетикасының іргелі ұғымдарын жүйелеп берді. Әрбір ұғымды қатаң терминалогиялық мәнде көрсетіп, оларды арнайы атаулармен атады. Сөйтіп қазақ фонетика ғылымының айырым белгі терминдерін жасап, жүйелеп қалыптастырды. Атап айтатын болсақ:

– қазақ тіліндегі фонемалардың санын дәл тауып, айқындап берді;
– дыбыстарды дауысты, дауыссыз деп қарастырып, дауыссыздарды *сыбыр, сыбыс* деп екі үлкен топқа бөліп қарастырды;

– оларды жасалу орнына қарай (*ерін, тіс, тіл, таңдай, көмей*) деп анықтап берді [1, 373-375].

Сөйтіп қазақ фонетикасында айырым белгілер ұғымы пайда болып, олардың атаулары мен терминологиялық жүйесі қалыптасты. Бұл А.Байтұрсынұлы қалыптастырған айырым белгілер қазіргі күнге дейін кейінгі зерттеулерге негіз болып отыр.

Айырым белгілер белгілі бір фонемалық ішкі құрылым болып табылады. Айырым белгі теориясы бойынша, егер белгілі бір дыбысты екінші бір дыбыстан нақты айырып тұратын белгісі болмаса, ондай дыбыстық бірлік фонема деп танылмайды. Сол себепті дыбыстық бірліктердің айырым белгілерін табу сол кездегі қазақ фонетикасының алдында тұрған басты мәселелер мен міндеттердің бірі болды.

Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты еңбегінде қазақ тілінде 26 дыбыс бар, олардың жетеуі дауысты дей келіп, дыбыстардың айырым белгілері жүйесін бұрынғы А.Байтұрсынұлы айтқаннан басқаша көрсетеді. Мәселен,

- у мен **й**, н мен **ң** дыбыстарын тура жолды сонарлар деп, жасалу тәсілдерін дәлме дәл сипаттайды және олардың өзара айырымдарын нақты көрсетеді;

- кейбір фонемалардың фонемалық емес айырым белгілерінің көрсетілуі;

- қазақ тілі сононттарды жаңаша айырым белгілері бойынша топтастырады: тура жолды **й, у**; мұрын жолды айналма **м, н, ң**; ауыз жолды айналма **л, р** [2, 190-192].

Енді І.Кенесбаев түзген айырым белгілер жүйесіне тоқталатын болсақ:

- **в, ф, х, ц, ч** қазақ тіліне орыс тілі әсерімен енген фонемалар деп бөліп қарастырады;

- қазақ тіліндегі **к, қ** және **г, ғ** дыбыстарының айырым белгісін көрсетіп, оларға фонемалық статус беруді негіздейді;

- **з** мен **ж**, **с** мен **ш** фонемаларының айырым белгілерін естілім деңгейінде емес, артикуляциялық деңгейде көрсетеді [3, 255].

Келесі кезекте айырым белгі мәселесі қазақ тілші ғалымдарын қызықтырғаны соншалық профессор Ә.Жүнісбековтың бастауымен қазақ тіліндегі фонемалардың айырым белгілерін экспериментальды фонетика әдісімен айқындау арқылы жаңа нәтижелер мен тың тұжырымдар жасалды.

Бұрынғы зерттеулерде фонологиялық айырым белгілер мен фонологиялық емес айырым белгілер араласып жүрсе, бұл жерде автор таза фонологиялық айырым белгілерді жүйелеп көрсеткен.

Қазақ тіліндегі фонемалардың айырым белгілерін фонологиялық және фонологиялық емес деп қараудың дыбыс қорын анықтауда принципті мәні бар. Фонологиялық айырым белгілер белгілі бір фонеманың конститутивті, константты элементтері болып табылады. Фонеманың кейбір айырым белгілері әлсіз позицияда бейтараптанып, оның дыбыстық қорын жасауға қатысады.

Автор көрсеткен «ызың» және «шұғыл» айырым белгілері үнділерді де қамтиды. Ә.Жүнісбек таза айырым белгілерді жүйелеп айырым белгілерді фонологиялық парадигма деңгейінде қарастырады. Яғни бұдан қазақ фонетикасында айырым белгі теориясын қолданудың біршама тереңдей түскендігін байқауға болады [4, 30-34]. Бұл мәселенің қазақ ғалымдарының бей-жай қарамағандығының тағы бір дәлелі ретінде мынаны айтуға болады. З.Базарбаеваның зерттеу еңбектерінде суперсегментті бірліктердің (интонемалардың) айырым белгілері ажыратылып, нәтижелері экспериментті талдау бойынша тексеріліп, интонациялық единицаларды дифференциялаушы негізгі акустикалық параметрлар көрсетілді.

Интонеманың да фонема сияқты дифференциялау қасиеті болғандықтан, негізгі қызметі сөйлемдерді ажырату болып табылады-деп көрсетті ғалым өз еңбегінде [5, 171].

Осы мәселеге байланысты еңбектердің ішінде Баданбекқызының зертеу жұмысына тоқталмай кетуге болмайды.

Айырым белгі атауларының біршама толық жүйесін көрсете отырып, олардың ішінде «синонимдік» мәнде жұмсалғандықтарын көрсеттік. Айырым белгілер – фонеманың ішкі құрылымы болып табылады деген теориялық ұғымды негізге ала отырып фонемалардың ішкі құрылымына тән айырым белгілерді жасалым (артикуляция), айтылым (акустика), естілім (перцепция) тұрғысынан жүйелеп көрсетудің әдістемелік, танымдық мәнінің айрықша екеніне назар аударды. Міне, бұл айтылғандардың барлығы дерлік, негізінен, фонологиялық жүйенің парадигмасына, яғни парадигмалық осьте қаралатын объектілердің қатарына жататын құбылыстар – деп атап-атап көрсетіп береді:

– Сонымен бірге айырым белгілердің «синонимдік» мәнде жұмсалғанын ажырату да аса қажет екенін көрсетіп берді;

– Фонологиялық айырым белгілер мен фонологиялық емес айырым белгілерді ажыратып көрсетудің қажет екенін назар аударды;

– Сондай-ақ фонологиялық парадигмаға енетін бірліктердің айырым белгілерін талдауда диахрониялық фонологияның, компративистикалық фонологияның, морфонологиялық фонологияның объектісіне тән элементтердің араласып жүруі зерттеу әдістемелік тұрғыдан тиімді бола бермейді.

Сонымен, қазақ тілінің фонологиялық парадигмасына енетін дискретті бірліктердің (фонемалардың) айырым белгілерін айқындаудың бұрын-соңды зерттеулердегі жай-күйіне талдау жасай отырып, қазақ тіл біліміндегі фонологиялық ойлаудың даму барысын көрсетуге тырысқан [6, 57-59 бб.]. Фонема Трубецкойдың айырым белгі теориясы бойынша, осы айырым белгілері арқылы екінші бір фонемаға қарсы қойылатын оппозиция жүйесінің мүшелері бола алады. Фонеманың екінші бір фонемадан ортақ белгілері және оларды бір-бірімен ажыратып тұратын даралауыш (дифференция) белгілері болады. Ортақ белгілер салыстыруға негіз болса, даралауыш белгі қарама-қарсы қоюға негіз болады, яғни даралауыш белгі бір фонеманы екіншісінен ажыратып тұрады: «Фонемы выходят в оппозицию не как целые, неделимые единицы, а противопоставляются друг другу только по определенным для данного языка и данной оппозиции дифференциальным признакам» [7, 45].

Дыбыстардың белгілерінің арасында қатаң жүйе бар. Олар бір-бірімен дауысты-дауыссыз, ашық-қысаң, қатаң-ұяң т.б. болып бірі болмаса екіншісі де болмай тығыз байланыста тұрады. Біздің фонетикалық зерттеудің басты мақсаты олардың белгілерін табу. Ол туралы проф. М.И. Матусевич орыс тілінің дыбыс жүйесіне тоқтала келіп былай дейді: «Все звуки языка – гласные и согласные – группируются по тому или иному дифференциальному (или иначе различительному) признаку и составляют так называемые коррелятивные (т.е. соотносительные) ряды, образующие систему фонем в данном языке» [8, 40]. Сөйтіп айырым белгілер фонеманың фонологиялық мазмұны болып табылады.

Әдетте белгілі бір дыбыстық бірліктерді бір-бірімен ажыратып тұратын қасиетін айырым белгі деп түсінеміз. Мысалы: *б-ұяң, п-қатаң*, бір ғана айырым белгі бойынша ажыратылып тұр. Сондай-ақ, жұп-жұбымен келген *п-б, т-д* фонемаларды алатын болсақ бұлардың алдыңғы сыңары қатаң дауыссыздар да, соңғысы ұяң дауыссыздар. Бұл – олардың айырым жақтары.

Бұл туралы К.Аханов: «Дауыссыз дыбыстардың фонемалық қасиеті, мағына ажыратушы қызметі (мысалы, орыс тілінде) тек жуан дауыссыздар мен жіңішке дауыссыздарға ғана байланысты емес, сонымен бірге дауыссыздардың қатаң, ұяң түрлеріне де байланысты. Мысалы, орыс тіліндегі *кость* (сүйек) – *гость* (қонақ), қазақ тіліндегі *күл – гүл, қас – қаз* деген сөздердің мағыналары бірінде қатаң, екіншісінде ұяң дауыссыздың келуі арқылы өзара бір-бірінен ажыратылып тұр» – деп түсіндіреді өз еңбегінде [9, 236-237].

Объективті дүниеде кез-келген бір зат екіншісінен айырым белгілері арқылы ажыратылатыны белгілі, сол себепті фонемалардың бір-бірінен айырмасын дыбыстан іздеу зерттеудегі дәстүрлі тәсіл болып табылады.

Сондай-ақ көптеген айырым белгі деген атаудың тасасында әлі де болса бізге белгісіз, ескерілмей жатқан нәзік дыбыс құбылыстары болуы ықтимал. Сондықтан да бұл мәселе одан әрі зерттеуді қажет ететін қазақ тіл біліміндегі болашақтың үлесіндегі іргелі мәселелердің бірі деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 448 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- 3 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. – Алматы, 1975. – 103 б.
- 4 Джунисбеков А. Гласные казахского языка. – Алматы: Наука, 1972. – 93 с.
- 5 Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 191 б.
- 6 Баданбекқызы З. Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қорлары: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2001. – 103 б.
- 7 Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – Москва, 1960. – 346 с.
- 8 Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. – Москва, 1976. – 288 с.
- 9 Аханов К. Тіл білімі негіздері. – Алматы: Санат, 2003. – 496 б.
- 10 Қайдарова Г.К., Сүгірова С.Е. Дыбыс тіркестерінің мәтін құраушы тілдік бірлік екендігі жайында қарастылуы // Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №2(54). – Б.84-89.

Н.Б. Оспангазиева¹

¹Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова,
г. Алматы, Казахстан

ФОНОЛОГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ЗВУКОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье рассматриваются фонематические характеристики звуков в казахском языке. Анализируются точки зрения ученых об особенностях звуков в казахском языкознании. Описав акустико-артикуляционные характеристики каждого звука, выявив их оппозиционные противопоставления, ученые показали их дифференциальные признаки. Особенности звуков определяются в результате выявления интегральных и дифференциальных признаков фонем. Рассматриваются общие и различительные признаки фонем и их особенности. Таким образом, дифференциальные признаки фонем являются их фонологическим значением. Вероятно еще существуют не учтенные фонематические особенности некоторых звуков. Различные фонологические изменения преимущественно в составе заимствованных слов предназначены для облегчения их произношения. Звуковые явления, как известно, являются одной из форм существования языка и подчиняются его фонологическим законам. В настоящее время представляет интерес природа звуковых изменений, их соотношение с фонологическими явлениями. Считаем, что эта проблема требует дальнейшего исследования.

Ключевые слова: дифференция, интеграция, фонема, гласные звуки, согласные звуки

N.B. Ospangaziyeva¹

¹Institute of Linguistics named after Ahmet Baitursynov,
Almaty, Kazakhstan

PHONOLOGICAL DESCRIPTION OF SOUNDS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Summary

This article deals with the sound characteristics of sounds in the Kazakh language. The views of scientists and teachers on the knowledge of the Kazakh language are analyzed. Having described the acoustical-articulatory characteristics of each sound, having revealed their oppositional oppositions, the scientists showed their differential signs. Features of sounds are determined as a result of the identification of integral and differential signs of phonemes. The general and distinctive features of phonemes and their features are considered. Thus, the differential signs of phonemes are their phonological significance. Probably still there are not considered phonemic features of some sounds. We believe that this problem requires further study.

Keywords: differentiation, integration, phoneme, vowel sounds, consonant sounds

МРНТИ 16.21.31

N.U. Saibekova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF A.BAITURSYNULY'S ALPHABET

Abstract

The aim of this article is to present the importance of A.Baitursynuly's alphabet. He is a founder of Kazakh linguistics. This is an attempt to present and discuss the significance, importance and peculiarity of A.Baitursynuly's alphabet which are considered as the first Kazakh alphabet. He is a reformer of national alphabet in the history of Kazakh science. Oku kuraly (1912) is the first work and alphabet written by A.Baitursynuly in Kazakh language. This alphabet reconsidered in the light of new methodologies of teaching and republished several times until 1925. A.Baitursynuly used the Arabic script for reforming Kazakh alphabet. Because of the writing is a phenomenon of culture at high level, role of writing in the world of human being, relation of language and culture, new orthography on the basis of Arabic script created on a nature of Kazakh language – the importance and significance of Baitursynuly's alphabet are considered in the article.

Keywords: writing, töte jazu, spoken language, written language, phoneme

Writing is a science of grammatology. A.Baitursynuly laid the foundation of grammatology in Kazakh linguistics. Grammatology (Gr.gramma – writing, Gr. logos-notion, knowledge) is a science of writing and its rules. A.Baitursynuly dedicated the terms to linguistic dichotomy and trichotomy (language – speech –

conversation). A.Baitursynuly formed an initial notion of phoneme in Kazakh linguistics and considered Kazakh language phonetic system.

Akhmet Baitursynuly wrote: «Alphabet is a paradise of signs dedicated to basic sounds of the language». He mostly paid attention to concrete graphic marking of linguistic sounds, easiness of reading, writing and teaching. He relates *töte jazu* (*töte jazuis a new orthography created by A.Baitursynuly*) to a number of writings which have an enormous conformity between speech and writing. «Alip–biy» (alphabet) is a work written in grammatological direction, Kazakh language has 24 sounds including 5 vowels, 17 consonants, 2 half vowels. Sounds are divided into vowels, consonants and half vowels. Letters are divided into vowels, consonants and half vowels [1]. Vowel letters: а –ا, о –و, ұ –ۇ, ы –и –ى, е –ه, ө. Consonant letters: б –ب, п –پ, т –ت, ж –ج, ш –ش, д –د, р –ر, з –ز, с –س, ф –ع, к –ق, қ –ك, г –گ, ң –ڭ, л –ل, м –م, н –ن. Half vowel letters: half ۇ (y), half ي (й).

The founder of Kazakh linguistics A.Baitursynuly improved linguistic peculiarities of harmonic letters using Kazakh sounds. His textbook was dedicated to improve a literacy of people. A.Baitursynuly used the Arabic script for reforming Kazakh alphabet and it has been used since 1912. *Töte jazu* which is adapted on a nature of Kazakh language is a substantiation of A.Baitursynuly`s alphabet.

The nature of Kazakh language is a natural spoken language of Kazakh people. Spoken language should be close to written language. Writing forms the world view of the person in unconscious level. Spoken language which connects the culture and spirit of each nation is related to the nation. Spoken language and written language are closely connected with each other and they cannot exist without each other. In the textbook «Til-kural» (1914) published in Orenburg A.Baitursynuly wrote: «Our century is a century of writing. It is a century of writing, written language has the highest level than spoken language. It is not impossible to speak with someone who lives far away; the person in one edge of the world speaks with the person in the second edge of the world through the use of writing. Therefore, if there is a necessity of how to speak, the necessity of how to write is much more than to speak» [2]. This alphabet is a great cultural achievement in forming national writing. He considered advantages and disadvantages of other nation`s writing system and chose Arabic script. Why did he choose an Arabic script in reforming Kazakh alphabet? The reason of choosing Arabic letters while reforming Kazakh alphabet is Arabic letters have advantages in linguistic sounds. Considering from writing point, direction of hand movement is the same as clockwise direction and hand moves from right to left. The hand moves to the forearm and movement is easy. His new orthography is based on Arabic script, because Arabic script has a lot of advantages from writing point and hand is not tired while writing.

A.Baitursynuly writes: «Nahu, sarf are terms related to linguistic regularity. If language exists, its regularity should be too... Hard sand soft sounds should not be included in one word having been mixed in Kazakh language. Isn`t this a regularity of Kazakh language? If we write using such kind of regularity of Kazakh language, won`t it be a principle of nahu, sarf?» [1, 391]. However, it should be considered that A.Baitursynuly used *nahu, sarf* in the meaning of grammar, but *nahu* means syntax in Arabic language, *sarf* means morphology in Arabic language. A.Baitursynuly considers and divides grammar into three types. They are: phonetics, morphology and syntax.

So, what is phoneme? Different sounds are told in a current of word, there are a lot of types how to speak them and it is called a phoneme. This kind of definition will be given to phoneme: the smallest functional unit of language, sound type which differentiates word meaning and form.

Writing is divided into two types in the work of A.Baitursynuly: based on sign and letter. And, spelling is divided into four system: sign system; habitual system; relative spelling; sound spelling. The Kazakh language is related to sound spelling. And, sound spelling is a spelling system of writing based on a letter. Conception was taken on the basis of writing order to have a sign /letter/ dedicated to all sounds of language in A.Baitursynuly`s work «Oku kuraly». Spelling is considered in writing and writing is considered in language. So, language should not be based on spelling. Spelling should be based on language.

A.Baitursynuly used the Arabic script for reforming Kazakh alphabet. He worked on keeping Kazakh language purity. Language purity means to keep and not to mix the native language with other words of foreign languages. If there is a need of using words entered from other languages, words should be understandable for the nation. At present, most of the borrowing words entered Kazakh language are included in spoken language.

There are borrowed words as *дуниа – дүние* (universe), *муаллим – мұғалім* (teacher), *кітаб – кітап* (book), *қалам – қалам* (pencil), *дафтар – дәптер* (copybook), *алиф, ба – әліпте* (alphabet), *ильм – ілім* (knowledge), *мадраса – медресе* (religious school), *шам – ақшам* (evening time) from Arabic language.

Foreign borrowed words in linguistic stock of Kazakh people are based on linguistic source of Kazakh language. A.Baitursynuly says that the word *комиссар* (*commissar*) is told as *комюссер* in Kazakh language. He says that borrowed words entered from foreign languages should not be left in its initial form, because the construction of Kazakh words is not appropriate for it. He concludes that other languages also should change the words entered from foreign languages as it has been occurred in Kazakh language [1, 418].

However, words appropriate for using, spelling and comprehension have been kept unchangeable. For example: words *nahu* (*syntax*), *sarf* (*morphology*), *matbaga* (*printing house*), *harf* (*letter*) from Arabic language.

Action of linguistic relation is not realized by individual units. It is realized by cognitive action. Spoken language and written language are related to the type of cognitive action where an information is exchanged mutually. Spoken language and written language are divided into external (sound) and internal (meaning) types.

It is difficult to differentiate words having the same orthoepy, but it is clearly shown in writing. For instance, *аяз* – *айаз* (*frost*), *таяз* – *тайаз* (*shallow*), *баю* – *байу* (*make a fortune*), *аю* – *айу* (*bear*). It is written as *аяз*, *таяз*, *баю*, *аю*, but it is spoken as *айаз*, *тайаз*, *байу*, *айу*.

In the examples as *су* – *сұу* (*water*), *аю* – *айу* (*bear*), *аю ағаш саялайды* – *айу ағаш сайалайды* (*bear takes shelter in the tree*), *қиын* – *қыйын* (*difficult*), *аяз* – *айаз* (*frost*), *сай малға сая* – *сай малға сайа* (*gully is a shade for animal*), *құм жыйылып тас болмас* – *құм жыйылыб тас болмас* (*sand which is accumulated cannot be a stone*), it is written as *су*, *аю*, *аю ағаш саялайды*, *қиын*, *аяз*, *сай малға сая*, *құм жыйылып тас болмас*, but it is spoken as *сұу*, *айу*, *айу ағаш сайалайды*, *қыйын*, *айаз*, *сай малға сайа*, *құм жыйылыб тас болмас* [3].

Speaking and keeping meaningful structure of spoken language is a result of keeping sound harmony of Kazakh people. A.Baitursynuly's aim was to keep the regularities of sound system related to spoken language and written language. A.Baitursynuly's alphabet is a grammatological work based on national sound system related to Kazakh people. So, writing is a system of signs dedicated to tell an opinion, word and information through graphic signs.

In order to economize a number of letters, A.Baitursynuly took graphic sign *däyekşi* (*däyekşi* «*↔*») is a special sign used before the letters to tell word softly). 28 signs (letters) were sufficient to describe 43 different sounds. According to writing regularity it is considered wrong, if a number of letters has been increased in an alphabet. «The results of calculation deducing Kazakh language on our formula are more remarkable. They established an alphabet consisting of *less letters* in the world» [4].

Two types of alif (alif means the letter *a*) are given in an alphabet. One of them is alif with the sign of *mäd*, the second one is *unreadable alif*. Arabic-Persian languages have long and short «*a*» sounds, so the sign *mäd* is put above a letter alif for the words beginning from sound *a* [5,20]. Fatha above letter *a* (*alif*) and alif with a sign of *mäd* is ^ˆ(it is told as *mäddali alif* in Kazakh language) and unreadable alif is ^ˆ. Fatha above letter *a* (*alif*) is called *mäd*. Unreadable alif without fatha above letter *a* (*alif*) was invented by A.Baitursynuly. For example: ай – ^ˆ (ай means moon). If, alif with the sign *mäd* comes at the beginning of the word, it is read as «*a*». If, there is a sign *däyekşi* «*↔*» before letter alif ^ˆ, letter alif «*↔*» is told softly. For example: ән – ^ˆ (ән (*ән*) – song). If we write without using sign *däyekşi*, it is told hardly, by using sign *däyekşi*, it is told softly and read as *ән(ән)* which means song.

Why did A.Baitursynuly write the words by following the way of spoken language? Because, the sounds heard in spoken language should be written clearly. So, we can see from the examples mentioned above, spoken language and written language are different from each other. Words are spoken and told clearly by keeping the regularity of sound system related to Kazakh people in spoken language, but written language differs from spoken language. So, A.Baitursynuly's aim was to keep the regularities of sound system related to spoken language and written language of Kazakh people according to their nature.

All words which are not related and coincided with a nature of Kazakh language must have alterations according to Kazakh speech.

1. All sounds in non-Kazakh words which are unfamiliar in Kazakh language must be replaced with necessary sounds.

2. Suffixes of non-Kazakh words are replaced with the suffixes of Kazakh language.

3. Diphthongs must be accepted in simple form.

4. Endings unfamiliar in Kazakh language should be adapted to the language in the process of speech and it must be changed within the required limits of Kazakh language. For example: *Оренбург* – *Орынбор* (*Orenburg*), *Самара* – *Самар* (*Samara*), *пуховой* – *бөкебай* (*kind of thick handkerchief for woman*), *покрыв* – *боқырау* (*cover*), *Адамовский* – *Адамай* (*Adamovskiy*) and etc. [1, 423].

At present, words which are related to above given examples: *самовар – самауыр (the big kettle boiled with woods), Москва – Мәскеу (Moscow), комиссия – кәмиссия (commission) and etc.*

Also, A.Baitursynuly paid attention to the peculiarities of spoken language and written language. While considering the letters *y (u) and u (i)* as the signs of consonant sounds in Kazakh language, he showed these letters with the usage *уу, үу, ый, ий* in word structure. For example: *су – сұу (water), туысқан – тұуысқан (relative), жуан – жұуан (thick), ми – мый (brain), тиын – тыйын (coin), тиін – тийін (squirrel), қиын – қыйын (difficult), жиын – жыйын (gathering), сиын – сыйын (to pray), жиналыс – жыйналыс (meeting), etc.*

A.Baitursynuly's role in creating and implementing elaborate Kazakh alphabet based on reformed Arabic script has been evaluated by many researchers differently. One of the best known studies on A.Baitursynuly's work is M.Zhusipuly's work. He writes that these rules in A.Baitursynuly's alphabet were considered as the basic values of *töte jazu*:

1. Preserving the basic origin of Arabic script.

2. Vocalic phoneme is a source of vocalic sounds.

3. Letter is a stock of one sign changed in four ways.

4. The usage of vocalic phonemic principle of orthography and special sign *däyekşi (däyekşi«»)* is a special sign used before letters to say the word in soft way, *däyekşi* is created by A.Baitursynuly to economize a number of letters) in order to show the vocalic peculiarity of Kazakh language speech process.

5. The basic principle of Kazakh language orthography is a vocalic principle.

At present, two rules from above mentioned five rules were kept and used in Kazakh writing on the basis of Cyrillic alphabet. They are:

a) vocalic phoneme – vocalic sounds stock;

b) basic orthographical principle – vocalic phonemic principle [6, 41].

A.Baitursynuly used mathematical accuracy relying on logics without the loss of initial form of letter. He kept syngarmonic regularity and peculiarities of Kazakh spoken language and written language. From above given arguments has been noticed a viability of A.Baitursynuly's alphabet. The Kazakh language is concretely developed harmonic and rhythmic language.

The importance of A.Baitursynuly's alphabet in marking spoken language is directly oriented on vocalic phoneme. If phoneme is hard, added sound is hard too, if phoneme is soft, added sound is soft too. As consonant sounds are subordinated to vowel sounds, A.Baitursynuly considered vocalic hard and vocalic soft sounds in the structure of one vocalic phoneme.

References:

1 Baitursynov A. *Til tagylymy (works related to Kazakh language and education)*. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 p.

2 Baitursynuly A. *Til – kural*. – Orenburg, 1914. – 53 p.

3 *Kazakh alphabet of Akhmet Baitursynov. Textbook*. – Orenburg, 1914. – 97 p.

4 Yakovlev N.F. *Mathematical formula of comprising an alphabet/Reformatskiy A.A. From the history of domestic phonology*. – M., 1970. – P.123-148.

5 *Old Kazakh writing. Kazakh writing orthography of Turkic alphabet on the basis of Arabic letters. Comprised by Abdulla Zhunisov*. – Almaty, 2002. – 36 p.

6 Zhusipuly M. *Akhmet Baitursynov and modern Kazakh language phonology*. – Almaty: Gylym, 1998. – 216 p.

Н.У. Сайбекова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛІПБИІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйіндеме

Мақалада қарастырылған басты мәселе қазақ тіл білімінің негізін қалаған А.Байтұрсынұлы әліпбиінің маңыздылығы болып табылады. Мақалада алғашқы әліпби болып саналатын А.Байтұрсынұлы әліпбиінің маңызы, мәні мен ерекшелігі сипатталынады. Ол қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912) – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады. Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Жазу – мәдениеттің ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі болып табылатындықтан, жазудың адамзат әлеміндегі алатын орны, тіл мен мәдениеттің байланысы, қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалған А.Байтұрсынұлы әліпбиінің маңыздылығы мен мәні мақалада қарастырылады.

Түйін сөздер: жазу, төте жазу, сөйлеу тілі, жазба тіл, фонема

Н.У. Сайбекова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ВАЖНОСТЬ АЛФАВИТА А.БАЙТУРСЫНУЛЫ

Резюме

В статье ставится задача рассмотреть важность и значение алфавита А.Байтурсынулы. А.Байтурсынулы является реформатором, представивший новый образец национального алфавита в истории казахского языка. А.Байтурсынулы заложил основы казахского языкознания. «Оқу құралы» (1912) является одним из первых алфавитов, написанный А.Байтурсынулы на казахском языке. Этот алфавит перерабатывался с точки зрения новых методов обучения и переиздан несколько раз до 1925 года. «Оқу құралы» оценивается как важное учебное пособие с точки зрения методологии до сих пор. Так как письменность является феноменом культуры на высшем уровне, роль письменности в мире человека, отношение языка и культуры, важность и значение алфавита А.Байтурсынулы, созданного на основе арабской орфографии, адаптированной на природу казахского языка, – все это рассматривается в данной статье.

Ключевые слова: письменность, графическое письмо, письменный язык, разговорный язык, фонема

МРНТИ16.21.33

С.Д. Сейденова¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В АСПЕКТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА ПОВЕСТИ Б.МОМЫШУЛЫ «НАША СЕМЬЯ»)

Аннотация

Статья посвящена анализу текста повести известного казахского писателя Б.Момышулы «Наша семья» в аспекте межкультурной коммуникации. Как известно, художественный текст отличается национально-культурными особенностями, а также расширением взаимосвязей и взаимозависимости с другими странами, народами и культурами. Одной из задач межкультурной коммуникации как дисциплины является разрешение конфликтов, возникающих при взаимодействии различных по своей истории, традициям, языку и религии культур. Сам процесс коммуникации представлен примерами стереотипного поведения между представителями двух различных культур: казахской и русской. Здесь зрелые умозаключения автора перемежаются с непосредственным детским видением проблемы «ненормированности» поведения. При этом мимика, жесты, поза, движения, как средства невербального общения, не остаются незамеченными, они всегда в поле зрения писателя. Сцены, посвященные описанию традиционных обрядов, заслуживают также пристального внимания. Так, художественный текст может быть увлекательным и способствовать формированию межкультурной компетенции, позволяя легко ориентироваться в ином культурном окружении.

Ключевые слова: художественный текст, межкультурная коммуникация, человеческие ценности, филологический анализ в межкультурном аспекте, стереотипное поведение, процесс самоидентификации

Всё более углубляющиеся культурологические процессы в результате глобализации в современном мире предполагают формирование у студента способности ориентироваться в мировом пространстве. Одним из средств, обеспечивающих достижение этой цели, является межкультурная коммуникация, взаимодействие представителей различных культур. Приобретение межкультурной коммуникативной компетенции, которая представляет собой функциональные умения понимать взгляды и мнения представителя другой культуры, корректировать свое поведение, преодолевать конфликты в процессе коммуникации, признавать право на существование различных ценностей, норм поведения становится максимально востребованным для современного специалиста. Она создает основу для профессиональной мобильности, подготовки к быстро меняющимся условиям жизни, приобщает специалиста к стандартам мировых достижений, увеличивает возможности профессиональной самореализации на основе коммуникативности и толерантности.

В условиях расширения международного сотрудничества от специалиста требуется владение родным языком на принципиально новом уровне — как инструментом профессиональной межкультурной компетенции. По мнению известного казахского ученого Жаксылыкова А.Ж., «...любые тексты, особенно литературные, являются отражением контекста как репрезентации национальной культуры» [1, 17]. Из этого следует, что овладение межкультурной коммуникацией на занятиях

предполагает максимальный учет национальных особенностей культуры носителей языка. Среди них особое внимание уделяется традициям и обычаям, как устойчивым элементам культуры. Художественные произведения относятся к национальным сокровищницам в силу их культурно-эстетической ценности. Художественная литература как отражение культурных традиций играет важную роль в формировании межкультурной компетенции.

Художественные тексты несут в себе ценные сведения о нормах культурного общения, включая этикет. Также через них можно ознакомиться с бытовой культурой того или иного народа. Таким репрезентативным материалом является повесть легендарного героя Великой Отечественной войны, казахского писателя Бауржана Момышулы «Наша семья». Как видно из названия, произведение посвящено детским впечатлениям и зрелым суждениям автора о своей семье. Семья имеет огромное значение не только для отдельного человека, но и для общества. Она передает традиции, обычаи основных ценностей человечества от поколения к поколению.

Повествование ведется от первого лица, что позволяет проникнуться духом времени, почувствовать себя членом большой семьи, радуясь и переживая вместе с рассказчиком.

С первых же страниц книги мы наблюдаем коммуникативные стереотипы. Например, у отца Момыналы было множество прозвищ: Момыш (по-аульному, ласково), Тарамыс (жилистый), Молдабала (грамотный малый), Уста-бала (мастеровой малый), Кара-катба (черный сухарь). Хорошие прозвища заслуживали только люди, отличившиеся каким-либо делом.

Другой пример связан с подчинением и беспрекословным выполнением воли бабушки – хранительницы очага: «Помню, как мой дядя, младший брат отца, однажды резко оборвал бабушку: «Довольно, апа!» Бабушка вспыхнула: «Даже Момыш ни разу не повысил голоса на меня. Откуда ты взялся, щенок?! Вон с моих глаз!» – и прогнала его из юрты» [2, 11].

В художественном тексте речь героев отличается своей образностью, индивидуализированностью, колоритностью, эмоциональностью. Из предыдущего отрывка нетрудно также сделать вывод о характере хозяйки дома.

В следующем эпизоде мы становимся свидетелями социально-политических изменений в ауле в связи с приходом Советской власти:

«– Зачем ты, апке, мне родила такого племянника?

– Как же, милый, – растерянно и виновато отвечала бабушка, – сам родился, уж аллах дал...

– Да! Своя рука – не отрежешь, черт бы его побрал! Эти незнатные бедняки на голову мне лезут, как мошкара, – кричал Серкебай, – даже родной племянник мне говорит: «Ваше время прошло». Каково мне это слышать?!

– Ты уж прости его, Серкеш, парень просто проговорился, – боязливо шептала бабушка...

– Я ему проговорюсь! ...Эй, ишак! Войди-ка в юрту... Встань на колени и проси у меня прощения! – приказывал старик...

Дядя, преодолев самолюбие, становился на колени. Серкебай, разбрызгивая весь яд своего гнева, прощал его...

Так в моей детской памяти запечатлелась классовая борьба того времени в нашей семье» [2, 55].

Одна фраза, направленная в адрес богатого дяди Серкебая (он также брат бабушки Бауржана) – «Ваше время прошло» – наделала много шума для семьи отца Бауржана, но семейные традиции, стереотипы, связанные с почитанием старших, оказались выше социальных революций.

Так произошло и с калымом невесты: «После официальной отмены калыма бывало, что получивший калым нарушал слово. Тогда обиженный находил в ауле обидчика какую-нибудь свою родственницу, которая была замужем за родственником обидчика, заманивал ее к себе в аул в гости и тогда бедную женщину всем аулом уговаривали не возвращаться домой, остаться в заложницах, пока обидчик не удовлетворит иск. Из-за сочувствия к обиженному, борясь за честь своего девичьего рода и за то, чтобы «не унижать свою кость», та соглашалась. Эта своеобразная барымта женщинами была одним из средств заставить получившего калым сдержать слово или оплатить неустойку» [2, 72-73].

«Очень трудно было порвать сложившиеся веками традиции», – чистосердечно пишет автор.

Повесть Б.Момышулы «Наша семья» примечательна тем, что в ней можно прикоснуться к давним традициям казахского народа, начиная с рождения человека до его смерти.

Приведем один эпизод: «Все дети на вопрос, сколько им лет, не без гордости отвечают: исполнилось столько-то. В наше время по календарю ежегодно отмечают дату рождения, а тогда, в дни моего детства, у нас отмечался не год рождения, а своеобразная «веха». Первая «веха» младенца – считалась по истечении сорока дней, следующая – «пошел седьмой год», что означало: ребенок

окончательно встал на ноги. Недаром у нас говорят: «До семи лет землей будет бит», – то есть дитя до семи лет ползает, падает. Настоящая «веха» исполнялась, когда мальчику шел тринадцатый год – год зрелости, то есть когда его переставали водить за руку, или, как казахи говорят, он «овладел собственными поводьями». И, наконец, – двадцатипятилетний джигит» [2, 25]. Здесь автор ненавязчиво делится размышлениями по поводу празднования дня рождения тогда и сейчас, оставляя за читателем право выбора.

Каждый человек воспитывается в определенной среде, наиболее важные компоненты которой входят составной частью в мироощущение всех членов общества и представляют собой определенную культуру. Коммуникативные трудности при межкультурном общении обусловлены различными составляющими задействованных культур: чем больше различий, тем сложнее процесс общения. Общаясь с представителем иной культуры, мы не можем предсказывать его поведение, основываясь на собственных культурных нормах и правилах. Это неизбежно приведет к недопониманию. Данную проблему пытается решить речевая конфликтология, предметом исследования которой являются нарушения коммуникативного процесса. Изучение причин возникновения конфликтов приобрело особую значимость в связи с необходимостью поисков путей эффективного общения, а значит, способов предупреждения и своевременного устранения конфликтов.

Анализ речевого поведения в художественном тексте наглядно демонстрирует конфликты в межкультурном общении. Вот к примеру:

«Собственническое отношение к земле обострилось у казахов с появлением в наших краях русских переселенцев, за которыми царское правительство закрепляло лучшие угодья, отбирая их у казахов. Была установлена межа. Русские крестьяне страдали от табунов и отар, что бродили по степи без присмотра. Тогда русские, чтобы приучить казахов следить за своим скотом, поставили на своих землях объездчиков. Объездчики угоняли скот, который переходил межу, и возвращали его только после уплаты штрафа натурой. Размер штрафа устанавливали русские.

Казахи недоумевали: «Божья земля, божья трава, божий скот?» Русские недоумевали в свою очередь: «Моя земля, мои травы, мой посев! Как казахи не понимают, что это мое!» Русские объездчики стали злоупотреблять доверием общества и довольно часто угоняли скот, даже не побывавший на крестьянских угодьях. Несправедливость эта возмущала казахов, они устраивали погони, отбивали свой скот силой. Тогда объездчики вооружились дробовиками. Взаимные столкновения обострились. Часто споры кончались дракой, бывали даже убийства. Казах в каждом русском начал видеть своего притеснителя, прогнавшего его с исконной отцовской земли. Русские переселенцы в лице казахов видели обидчиков, которые своими бесчисленными стадами травили посеvy, уничтожали плоды их тяжелого труда. Интересы обеих сторон страдали, и обе стороны были по-своему правы. Так земля стала причиной раздора между русскими и казахами» [2, 145].

В данном эпизоде межкультурного общения даже не состоялось. Здесь на первый план выступает различное у казахов и русских традиционное отношение к земле, т.е. стереотипы.

Итак, мы выяснили, что универсального «нормального поведения» не существует. Правила культуры так же относительно и не имеют универсальной значимости. Чтобы понять поведение представителя другой культуры, нужно выяснить, какое поведение традиционно для этой культуры.

В другом эпизоде мы видим случай незнания языка, не приведший к печальному исходу и оцененной как детская шалость. Герой повести впервые сел в арбу Гончаровых и крепче уцепился за ее края, но, долго не выдержав, выскочил из арбы и побежал прочь: «...Василий догнал меня, схватил за руку и, уговаривая, потащил к арбе. Я упирался...

– Василь! – крикнула ему Манька. – да брось ты этого чертенка, поехали!

Василий, разозлившись, ударил меня по лицу и побежал к своим. Я бросился за ним, догнал его и вцепился в рубашку... Мы дрались отчаянно. Подошел Тишко, дал нам по тумачу и, разняв нас, увел своего брата к повозке. Я стал вслед им кидать камни. Один из них угодил в Маньку. Та завизжала, в мою сторону посыпалось вроде: «Киргизенок! Чертыка! Сатана!» Я тут же запомнил ее слова и в ответ начал чертыхаться. По-видимому, я до того искажал русскую ругань, что все не могли удержаться от смеха. На этом состоялось примирение. Тишко подтолкнул меня к Василию, а потом посадил рядом с собой» [2, 156].

Текст содержит прямую диалогическую речь, который, в свою очередь, отражает речевое поведение человека, следовательно, коммуникативную ситуацию. Текст сочетает в себе черты устной и письменной речи, поэтому он может быть использован и для исследования речевого поведения, и для обучения устной речи.

В последнее время речевое поведение особенно активно изучается в межкультурном аспекте. Диалог в тексте является, прежде всего, описанием ситуации общения, коммуникативной ситуации. Поэтому необходимо передать не только обмен собеседниками информацией, но все компоненты коммуникативной ситуации: социальные роли, отношения и цели говорящих, конфликтную или кооперативную направленность диалога и т.д. В диалоге в большей степени, чем в каком-либо другом виде речи, используются готовые клишированные речевые блоки, часто повторяющиеся в типичных коммуникативных ситуациях. Многие диалоги полностью строятся из таких блоков. В каждом языке представлен собственный набор таких фраз. Существовая в языке длительное время, такие застывшие фразы обретают стилистическую окрашенность и социолингвистическую маркированность. Примером могут послужить этикетные вопросы и приветствия в казахском языке: «Сәлеметсіз бе?», «Амансыз ба?», «Ассалаумағалейкүм!», «Халыңыз қалай?». Первый из них используется в официальных ситуациях, при разговоре с малознакомыми людьми, второй является нейтральным и уместен в большинстве ситуаций, третий используется среди представителей мужского пола, а четвертый считается разговорным и может быть использован только в неформальном общении. Кроме того, используется этикетная формула «Мал-жан аман ба?», которая характерна для людей сельской местности, имеющих скот в своем хозяйстве.

Уместность использования того или иного речевого клише определяется многочисленными составляющими коммуникативной ситуации.

К примеру, в повести «Наша семья» автор, вспоминая годы беззаботного детства, акцентирует внимание на значимости обращения с приветствием к старшим: «...В юрте на кошке сидят несколько бородатых людей и пьют кумыс. Отец – на краю кошмы, он знаком подзывает меня и шепчет на ухо: «Ты что же, приветствовал ата, как я тебя учил?» Пристыженный, я выбегаю из юрты. Немного постояв, я с важным видом снова вхожу и, поклонившись, произношу членораздельно: «Ассалаумағалейкүм, аталар». Разумеется, все смеются и, чтобы меня не обидеть, хором отвечают: «Алейкүм салам!» Потом начинают хвалить меня и называют хорошим мальчиком. довольный похвалами, я подсаживаюсь к отцу. Он гладит меня по головке: «Молодец, мой мальчик! Когдаходишь в юрту, где сидят старшие, всегда поступай как положено!» [2, 22] Здесь мы видим правила поведения при обращении к старшим, сопровождающие коммуникативный акт.

Вот другой пример речевого этикета по поводу свадьбы молодоженов: «Да пройдет той счастливо!», «Да будет это совместно с вами!», «Да будут все дни твоей жизни яркими, как этот день!», «Да не сойдут с тебя во всю жизнь твои украшения!», «Да будет всегда твоя юрта, как сегодня, наполнена гостями и радостью!». Невеста благодарит их за добрые пожелания: «Приятные слова пленяют слух, окрыляют душу, успокаивают сердце, резвят надежды, ваши лица ласкают мой взор. Да сбудутся ваши слова. Я буду обязана вам навеки!» [2, 86]. Данные пожелания и благословения только подчеркивают значимость вербального (словесного, устного) общения между людьми.

Следует сказать, что эффективность общения определяется не только степенью понимания слов собеседника, но и умением правильно оценить поведение участников общения, их мимику, жесты, движения, позу, направленность взгляда, то есть понять язык невербального общения. Этот язык позволяет говорящему полнее выразить свои чувства, показывает, насколько участники диалога владеют собой, как они в действительности относятся друг к другу.

Иногда бывает, что язык жестов становится единственным средством общения при незнании языка. Так и случилось с героями повести «Наша семья»: «...Василий свободно объяснялся на казахском языке, правда несколько хуже своего брата Тишко. Остальные же из семьи Гончаровых были «немыми», как говорили у нас в ауле, потому, что они, не зная казахского языка, объяснялись мимикой и жестами, когда отсутствовали Тишко и Василий» [2, 159].

Создается впечатление, что для автора семья словно общество в миниатюре. Она имеет свой порядок и уклад жизни, обычаи, традиции, взаимоотношения с другими семьями. Среди семейно-родовых торжеств не менее значительным было проведение свадеб.

Национальная культура казахов ярко отражается в эпизоде, связанном с проводами невесты: «...Женщины были одеты в ослепительные кимешеки, расшитые кораллами-маржанами. Под подбородками у них висели тумарша (серебряные треугольники, украшенные резьбой), на шпильках которых были нанизаны красные кораллы с круглой подвеской или монетой. Кундык-жаулык наматывается из десяти-пятнадцати метров материи, с кокардой-вышивкой в центре. Намотать кундык – это целое искусство; материю наматывали так складно, что вечером кундык снимался, как корона, и не терял формы. Длинный хвост кимешека сзади висел как фата» [2, 80-81].

Автор описал выше только наряд сопровождающих невесту женщин. Сама невеста отличалась более ярким нарядом: «Светло-розовое со множеством широких оборок платье в тяжелых сборках, синий бархатный бешмет сидели на ней хорошо. Совиные перья качались на меховой шапке. В косах, еще более удлиняя их, серебряными каплями звенели шолпы. Убианна обулась в расшитые сапожки на высоких каблуках. На шее было столько бус, что, казалось, их нельзя сосчитать. Грудь была покрыта множеством серебряных украшений разного размера и узора. На всех пальцах было по несколько колец, браслеты сжимали запястья рук. Тут я впервые заметил, что ногти сестры были покрашены красной хной. Для казахов этот обычай не был типичным, и только наш район перенял его от узбеков» [2, 81]. Из данных отрывков можно почерпнуть ценные сведения о национальной одежде и различных украшениях, как «кимешек», «кундык», «бешмет», «тумарша», «шолпы» и т.д.

Далее читателю интересно узнавать о неписанных законах степи, как неприкосновенность жилища, в котором преследуемый мог найти убежище; о запрете нападать на безоружного; о торжественных похоронах, ритуалах погребения и раздаривания вещей покойного; о поминальных церемониях: «конил айту» (дословно: говорить успокоительные слова, т.е. выражать соболезнование), «бата оку» (чтение молитвы по покойнику), «жыртыс тарату» (раздавание отрезков ткани), «бата оқырлық» (скот или деньги для чтения молитвы), «ас беру» (устраивать поминки в знак уважения к предкам рода) и т.д.

Анализ повести Б.Момышулы позволил нам сделать выводы о том, что в противоположность общепринятому мнению о неумении представителей разных народов и культур быстро и правильно оценить собеседника и привычке обычно проявлять естественную склонность воспринимать их поведение с позиций своей культуры, «мерить их на свой аршин», автор-рассказчик предлагает читателям свои умения легко ориентироваться в ином социальном и культурном окружении. Другими словами, «знать язык и культуру другого народа – это значит стать отчасти выразителем его интересов и стать социокультурным посредником между двумя народами» [3, 48].

Значительное место в повести Б.Момышулы занимают примеры стереотипного поведения в процессе коммуникации между представителями двух различных культур: казахской и русской. При этом «ненормированность» поведения нивелируется местами непосредственным детским видением проблемы.

Таким образом, чтение и анализ художественных текстов развивают способность студентов к самостоятельному мышлению, интерес и уважение не только к родному языку и культуре, но и с пониманием относиться к чужой культуре. По своей сути, межкультурная компетенция студентов является основой для формирования национального самосознания, для развития способности видеть собственную национальную перспективу через призму другой. Итак, межкультурная коммуникация как дисциплина решает также задачу формирования зрелой личности, поскольку её становление тесным образом связано с процессом самоидентификации, обретением личного и национального достоинства.

Список использованной литературы:

- 1 Жаксылыков А.Ж. Художественный перевод и литературный процесс (избранные лекции, исследования и методические рекомендации): учебное пособие. – Алматы: «Таңбалы», 2013. – 312 с.
- 2 Момыш-ұлы Б. За нами Москва. Записки офицера (Изд. 3-е). – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1962. – 498 с.
- 3 Макажанова З.Ш. Формирование межкультурной компетенции на уроках иностранного языка // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология». – №1(47). – 2014. – С.46-50.

С.Д. Сейденова¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ТҰРҒЫСЫНДА ЗЕРТТЕУ (Б.МОМЫШҰЛЫНЫҢ «ҰШҚАН ҰЯ» ПОВЕСІ БОЙЫНША)

Түйіндеме

Мақала қазақтың әйгілі жазушысы Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» повесінің мәтінін мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан талдауға арналған. Бәрімізге белгілі жәйт, көркем мәтін ұлттық-мәдени нақыштарымен ерекшеленеді, сонымен қатар, үнемі өзге халықтар мәдениетімен өзара байланыста, яғни қарым-қатынастарды кеңейту бағытында болады. Мәдениетаралық коммуникацияның пән ретіндегі міндетінің бірі – өз тарихы, дәстүрі, тілі мен діні бөлек әртүрлі мәдениеттердің әрекеттесу кезінде туындайтын қарама-қайшылықтарды шешу екені де мәлім. Мәтінде коммуникация процесі қазақ және орыс мәдениет өкілдері

арасында орын алған стереотипті мінез-құлық үлгілері арқылы берілген. Мәтін талдауда кездескен айтуға тұрарлық жәйт: автордың толыққанды ересек кезіндегі ой-тұжырымдарының бала кезіндегі кіршіксіз таза ойларының кезектесе берілуі. Одан басқа, вербалді емес қарым-қатынас құралына жататын тұрыс, қимыл-ишарат, мимиканың жазушы назарынан тыс қалмауын айтуға болады. Дәстүрлі салттарды бейнелеуге арналған көріністер де назарға алынды. Осылай көркем мәтін өзге мәдени ортада оңай бейімделу үшін мәдениетаралық коммуникация құзыреттіліктерін қалыптастыруға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: көркем мәтін, мәдениетаралық коммуникация, адамзат құндылықтары, мәдениетаралық тұрғыдан филологиялық талдау, стереотипті мінез-құлық, өзін-өзі сәйкестендіру процесі

S.D. Seidenova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University

STUDYING OF THE LITERARY TEXT IN ASPECT OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION (ON THE ANALYSIS OF THE STORY "OUR FAMILY" OF B.MOMYSHULY)

Summary

The article is devoted to the analysis of the text of the story "Our Family" by the well-known Kazakh writer B.Momyshuly in the aspect of intercultural communication. As you know, the artistic text differs national-cultural features, as well as the expansion of interrelations and interdependence with other countries, peoples and cultures. One of the tasks of intercultural communication as a discipline is to resolve conflicts arising from the interaction of different in their history, traditions, language and religion cultures. The very process of communication is represented by examples of stereotyped behavior between representatives of two different cultures: Kazakh and Russian. Here, the author's mature conclusions are interspersed with a direct child's view of the problem of "irregularity" of behavior. At the same time facial expressions, gestures, posture, movements, as a means of non-verbal communication, do not go unnoticed, they are always in the writer's field of vision. Scenes dedicated to the description of traditional rituals also deserve close attention.

Keywords: the literary text, cross-cultural communication, human values, the philological analysis in cross-cultural aspect, stereotypic behaviour, self-identification process

FTAXP 16.21.07

Г.Н. Смағұлова¹, Г.Т. Чукенаева²

*¹ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

*²І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан*

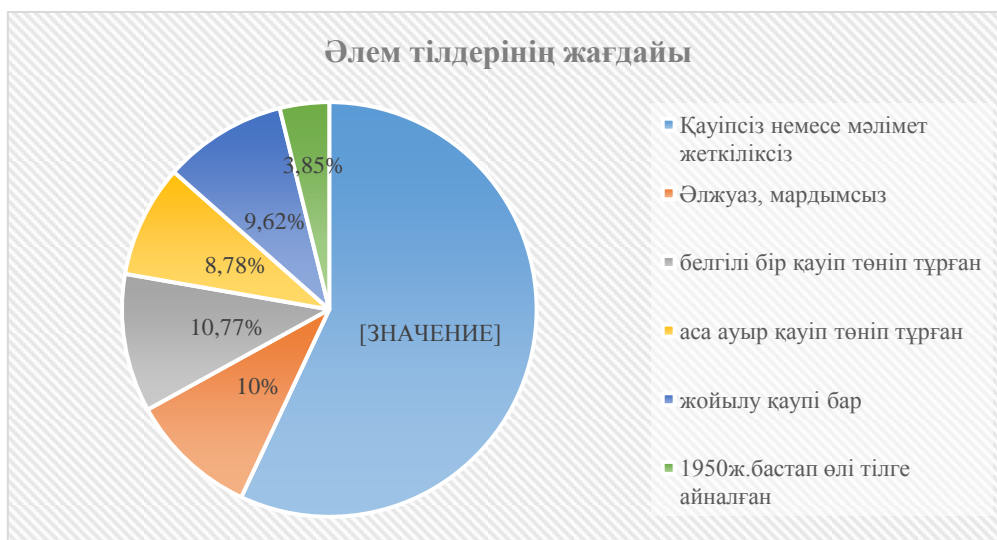
АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада тіл білімінің жаңа бағыты лингвоэкологияға анықтама беріліп, оның даму, қалыптасу үрдістері қарастырылды. Лингвоэкологияның қазақ жеріндегі даму кезендері анықталды. Сонымен қатар, шетелдік және ресейлік ғалымдар еңбектеріндегі лингвоэкологияның даму кезендерінің жіктелуіне шолу жасалды. XX ғасырдың басында лингвоэкологиялық идеяларды дамытудағы қазақ зиялылары еңбектерінің маңызы зерделенді. Қазақ білімпаздарының лингвоэкологиялық идеяларының тоғыз бағыты анықталып, талданды. Ғалымдардың қазақ тілінің тазалығын сақтау мәселесіне қатысты тұжырымдары сараланды. Қазақ тілін сақтау идеясын жаңғыртудың өзектілігі негізделіп, тілдік тұлғалардың тіл болашағы үшін жауапкершілігі сипатталды.

Түйін сөздер: лингвоэкология, тілдік орта, тілдік тұлға, тіл өміршеңдігі, тіл тазалығы, сөйлеу мәдениеті

Соңғы уақытта әлемде орын алған тілдік дағдарыстар мен тілдердің жойылуы, жойылу қаупі төніп тұрған тілдер санының күн санап өсуі, тілдік ығысу құбылысының кең етек жаюы тіл жанашырларын – лингвистерді бей-жай қалдырмады. Осылайша, XX ғасырдың соңында әлем ғалымдары лингвоэкологияны (тіл экологиясын) тіл білімінің жеке саласы ретінде дамытып, жасалған ғылыми тұжырымдар негізінде тілдің экологиялық мәселелерін шешу қажеттілігін алға тартып дабыл қақты. С.Мозли мәліметтеріне жүгінсек, әлемдегі тілдердің қазіргі жағдайы төмендегідей [1]:

Лингвоэкология – біріншіден, тілді сақтау мен қорғау мәселесін зерттейтін, екіншіден, тілдің дамуы мен қолданылуына кері ықпалын тигізетін факторларды анықтайтын, үшіншіден, тіл мәдениеті мен тілдік қатысым тәжірибесін жетілдірудің тәсілдерін енгізетін, төртіншіден, сөз энергетикасы, оның жасампаздық күші, оның қатысым мүшелеріне әсері жайлы қарастыратын тіл білімінің бағыты.

Шетелдік ғалымдар тіл экологиясы дамуының үш кезеңін айқындайды:

- 1) XIX ғасырда қалыптасқан «тіл – тірі организм» моделі;
- 2) XX ғасырдың ортасында қалыптасқан Л.Витгенштейннің «тіл – өмір сүру формасы» тұжырымдамасы;
- 3) Э.Хаугеннің еңбектерінен бастау алатын тіл экологиясы кезеңі [2]. 1980 жылдары Э.Хаугеннің экологиялық идеяларын оның ізбасарлары дамытты. Ресейлік тіл білімінде тіл экологиясы жайлы ғылымның қалыптасуы жалпы экологияға, мәдениет экологиясына, сөз экологиясына негізделді деген түсінік қалыптасқан. Осы түсінікті негізге ала отырып, С.Потеряхина лингвоэкология дамуының үш кезеңін айқындайды:

1. XIX ғасырдың екінші жартысында экология ғылымының пайда болуы, кейін ол атауында «эко» компоненті бар көптеген пәнаралық бағыттардың негізін қалауы. Бүгінде экология – адам және адамзат қауымы, оның тіршілік ету ортасын қоса алғанда тірі организмдердің өзара қарым-қатынасы мәселелерін зерттейтін ғылыми бағыттардың жиынтығы.

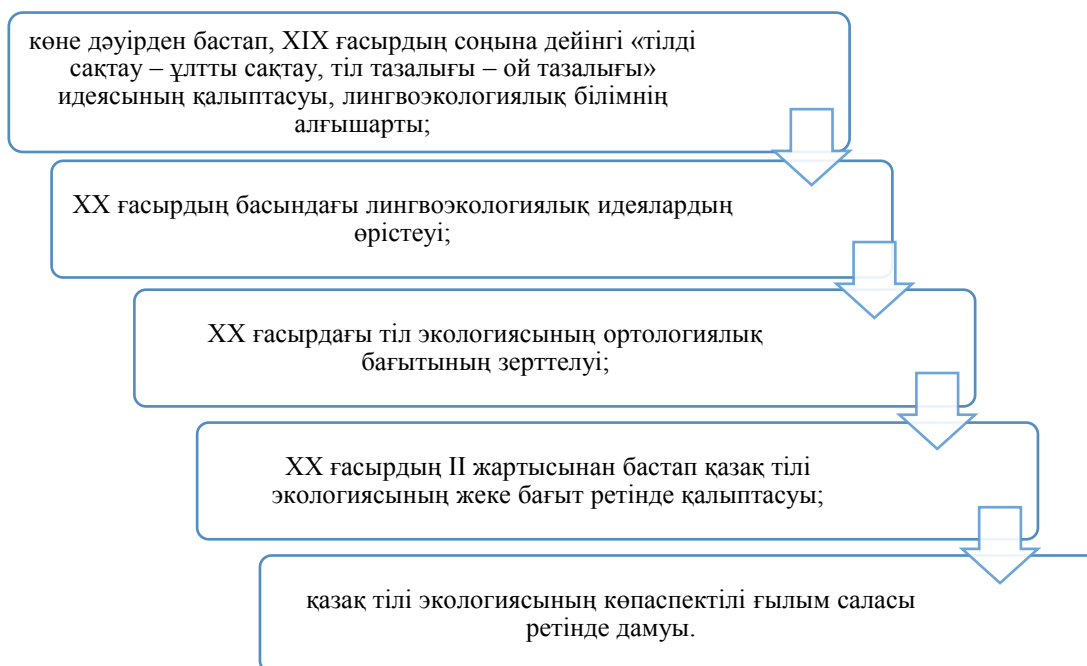
2. XX ғасырдың II жартысында жаңа бағыттағы ғылымның – лингвоэкологияның қалыптасуының тағы бір алғышарты болған және негізін қалаған «мәдениет экологиясының» пайда болуы. «Мәдениет экологиясы» ұғымын Д.С. Лихачев адам тіршілік ететін, оның қалыптасуы, дамуы, басқа адамдарға ықпалы және жасампаздыққа бағытталуы жүзеге асатын мәдени ортасын белгілеу мақсатында енгізген. Ол экология ұғымы қоршаған табиғи биологиялық ортаны қорғау міндетімен ғана шектелмейтіндігін атап өткен. Адамның тіршілігі үшін оның ата-бабасы және өзі құрған мәдени ортаның маңызы ерекше.

3. XX ғасырдың соңында тілдер де тірі организмдер сияқты тепе-теңдік жағдайында бір-бірімен өзара бәсекелестікте тіршілік етеді, тілдер мемлекеттің, жекелеген әлеуметтік топтардың, бірнеше тілді меңгерген адам санасының аясында бір-біріне тәуелді деген идеяны дамытушы эколлингвистиканың қалыптасуы [3, 35-36]. Е.А. Сущенко лингвоэкология дамуының екі кезеңін көрсетеді: 1) Лингвоэкологияға дейінгі (дайындық кезеңі); 2) Лингвоэкологиялық кезең (қазіргі таңдағы). Екінші кезеңді іштей тіл экологиясының ғылыми бағыт ретінде пайда болуы, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде лингвоэкологиялық идеялардың дамуы, XX ғасырдың 80-90 жылдардағы әдеби тіл нормасындағы өзгерістер, 1987 жылы Ресейде алғаш рет Краснояр мемлекеттік университетінде риторика кафедрасының ашылуы, 1990 жылы Лингвоэкология және сөз мәдениеті лабораториясының ашылуы, одан соң ЖОО-ларда лингвоэкологияны меңгеру курстарының жүргізіле бастауы сияқты кезеңдерге бөліп қарастырады [4, 25].

Қазақ жерінде лингвоэкологиялық идеялардың өрістеуі алдеқайда ертерек басталған. Сонау сақтар дәуірінде туып («Басқа пәле тілден» Анарыс), көне түркілік дәуірдегі, орта ғасырлық әдеби

мұраларда жалғасын тапқан тіл тазалығы, сөздің адам жанына әсері, тіл мен ұлт тамырластығы сынды ойлар, беріде қазақ мақал-мәтелдерінде, жыраулар поэзиясы мен ақындардың өлең-толғауларында сабақталған. Қазақ тілі экологиясы дамуының бес кезеңін көрсетуге болады:

Д.Әлкебаева бағыттың даму тарихына қатысты «Тіл экологиясының жеке бағыт ретінде қалыптасуы кейінгі жылдардың еншісінде болғанымен «қазақ тілі ғылымының бұл саласы туралы мәселе қозғалғалы бір ғасырға жуық уақыт өтті деп айтуға болады» деп жазған болатын [5, 111]. Қазақ жеріндегі лингвоэкологиялық идеялардың таза лингвистикалық бағытта дамуы Алаш қайраткерлері еңбегінен басталады. Себебі «XX ғасырдың басы қазақ тарихында рухани ояну дәуірі болғаны белгілі. Ұлттың өзіндік белгісін сақтап қалатын негізгі қасиеттерінің бірі – тіл екенін терең түсінген қазақ зиялылары өз беттерінше білімін жетілдіре отырып, қазақ тілі бойынша оқулықтар жазған, баспасөз бетінде түрлі пікірталастар ұйымдастырып отырған» [6, 27].

Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде туып, дамыған лингвоэкологиялық идеялар бірнеше бағытты камтиды және олар әлі де өз құндылығын жоймаған, әлі де өзекті тұжырымдар:

I. Қазақ тілінің тазалығын зерделеу, экологиялық жағдайына баға беру:

Қазақ тілі білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынов XX ғасырдың басында қазақ тіліне «түріктің тұнық тілі» деп баға бере отырып, оның себебін «...Асыл тіл, тұзу емле қазақта боларға тиісті. Неге десек: ата кәсібін тастамай істеп келе жатқан – қазақ. Басқа жұртқа араласпай, өз алдына оңаша, оқшау жүрген – қазақ. Жат жазудың ыңғайына қарап, басқалардан тілін бұзуға, арасына жазу жайылмаған түрік баласы – қазақ» деп түсіндіреді [8, 395]. Сонымен қатар, ұрпақ алдында «20-шы ғасырға шейін түріктің тілін аздырмай асыл қалпында алып келген, тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиісті. Атаның аздырмай берген мүлкін, қолымызға алып быт-шытын шығарсақ, ол ұнамды іс болмас» деп міндет жүктейді [8, 399]. Себебі қазақ тілінің саламаттылығы қазақтарға байланысты. Ғасырлар бойы жиналған байлықты қаз қалпында, баба аманатына қиянат етпей жеткізу – әр қазақтың қасиетті борышы.

Қазақ тілінің «саламаттығы» жайлы өз кезегінде М.Жұмабаев та «Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ» деген пікір білдірген [9, 114].

Қазақстанда орын алған қоғамдық-саяси оқиғалар қазақ тілінің экологиялық ахуалына ықпал етпей қоймады. «Мәдени-тілдік ортаның 20-30 жылдардан бастап шеттілдік сөздерге бауыр баса бастауының алды тілдік ортадағы созылмалы сырқатқа айналды» [10]. Аталған кезеңде шеттілдік сөздердің ықпалы, орынсыз қолданыс, уәжсіз сөзжасам, қате аударма кесірінен қазақ тілі экологиялық жағдайының нашарлауын Міржақып Дулатов «Қазақ тілінің мұңында» [11, 197-198] жазғанынан артық жеткізу мүмкін емес. Бір мақалада сол дәуірдің тілдік ортасына толық экомониторинг жасалған деуге толық негіз бар.

II. «Тіл өлсе, ұлт та жойылады», «Тіл – ұлттың өмір сүруінің басты шарты».

Тіл экологиясының ең басты міндеті – тілді сақтау, сол арқылы ұлтты сақтау. XX ғасырда қалыптасқан және алда болатын саяси оқиғалар жағдайында қазақтың ұлт ретінде сақталуының алғышарты, ұлттық құндылықтың қайнары, оны болашаққа жеткізуші тіл екенін Алаш көсемдері әрқашан санаға сіңіруге тырысқан. Бүгінде аксиомаға айналған А.Байтұрсыновтың «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедағы адамдар тілінен айрылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен арылғаннан жеңіл болмас еді» деген пікірі оған дәлел [8, 141].

«...Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті» [9, 114].

Алайда тілді тасымалдаушы тұлға жоқта тіл де жоқ. Ж.Аймауытов оны «... Қазақ жоғалса, тілі де жоғалады; жасаса, өркендесе, тілі де өркендейді» деп түйіндейді [12, 200]. Сондықтан да лингвоэкологияны зерттеуші ғалымдар тілдің өмір сүруі экожүйедегі өзге түрлерден ерекше, табиғатта бір түрдің саны азайса, оған жойылу қаупі төнеді, ал тілді тасымалдаушы тұлғалар саны аз болса да, ол тіл өзге тілдің ықпалына ұшырамаса ұзақ уақыт өмір сүруін жалғастыра береді деп пайымдайды.

III. Тіл – жанды құбылыс:

Тіл экологиясының ғылымда туындауына «тіл туып, дамып, өледі», демек, ол да экожүйенің заңдылығына бағынады, сондықтан оны экологиялық аспектіде зерттеудің маңызы зор деген пікір негіз болған. Ол турасында қазақ білімпаздары «Тіл – жанды зат: өркендейді, дамиды. Жазу – өлі сүйек зат.» [12, 201]; «Тіл» деген нәрсе біліммен бірге өсетін, өрбитін жанды нәрсе. Тілдің өсіп, өркендеуі де табиғи жол болуы керек. Жанды нәрсе өз ағынымен, өз еркімен, қысылмай, зорлық көрмей, өсіп жетілмек. Мәдениетіміз күшейсе, тіліміз өзінен-өзі күшейеді» деп түйін жасайды [12, 231].

IV. Қазақ тілі – қазақтілді тұлғаны қалыптастырушы экологиялық рухани орта:

Лингвоэкологиялық зерттеуердің іргелі ұғымы – тілдік тұлға. Адам тұлға болып тумайды, тұлға болып қалыптасады, тілдік тұлға да дәл солай. Оны қалыптастыратын отбасы, алған тәрбиесі мен білімі, қоғамдық-элеуметтік жағдайлар, оны қоршаған адамдар, көркем әдебиет. Тілдік тұлғаның өскен тілдік ортасы саламатты болса, оның тілі де таза болмақ. Ол турасында М.Жұмабаев «Баланың маңайындағы сөйленетін сөздер де әдепті, сұлу болуға тиісті. Былық сөздерді естіп өскен бала өмір бойы былық, былапыт тілді болады» [9, 128] десе, Телжан Шонанұлы «жатық тілге бала оқытушы мен кітап тіліне еліктеп барып үйренеді. Жатық тілге шым-шымдап үйрету керек. Сөйлемді дұрыс құруға бала бірте-бірте үйренеді. Оны да дұрыс сөйлеген адамға (оқытушыға), кітапқа еліктеп біледі. Сондықтан бала кітабы мен оқытушының тілінде көп мән бар» [13, 546] деп пайымдайды.

Х.Досмұхамедов өзімен үзетін кейбір оқығандар тілдің «сырқатын» емдеуге емес, керісінше, асқинуына себепші болып жүргенін ашына жазған: «Елдің тілі бұзылуына ең алдымен оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгертуге жол басшы болады. Оқығандар өзіне лайық әдебиет тілі деген тіл түзейді. Түзеген жаңа тілін ел ішіне жая бастайды, көбіне зорлап кіргізеді» [14, 175].

М.Дулатұлы да қазақ оқығандарының еліктеушілікке ұрынып, қазақ тілінің қалпын бұзып жүргенін сынады: «Қазақ тілі бай, таза, іргелі жұрт тілі деп бәріміз де айтамыз. Мұны іңкәр қылатынымыз жоқ. Бірақ құр бай, таза деумен ғана тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете алар ма? Қай жұрттың тілі болса да түү басында біздікі секілді таза да, бай да болған. Бірақ олар көрші жұрттардың сөзі қосыла-қосыла, жүре бұзылған. Біздің қазақ тілі бұрын ылғалсыз таза болса да, бұл кезде басқа жұрттармен араласа бастадық, басқа жұрттардың оқуын оқыдық. Бұл күнде шаһар сайын ноғай медреселерінде қанша қазақ баласы оқиды, бір жағы Бұхар, бір жағы Мекке-Медине, Стамбұлда оқып қайтқандарымыз да бар. Солардың бәрі елге ноғайшылап, арабшылап, сартшылап қайтып жүр. Бұлардың сөйлеген сөзінде, жазған хатында шет жұрттардың тілі аңқып тұр. Бұлар елге келіп жас балаларды оқытады. Сөйтіп, шет тілдер елдегі жас балаларға жұғады. ...Орысша оқығандарымыздың көбі екі сөздің біріне орысша қатынастыруды үйреніс қылып алған. Осыдан топшылауға болады, таза деген қазақ тілі де, күн бұрын сақталуына қам қылмасак, бірте-бірте бұзылып кететіні. Қазақ тілінің мұндай жолмен бұзылып кетуін көбіміз сезбей де қаламыз» [15, 219].

Тілдік ортаның тазалығын сақтау бұқаралық ақпарат құралдарына, баспасөз тіліне тікелей байланысты. Оқулық жетіспейтін мектептерде көмекші оқу құралына айналған газеттерде

ақпараттың қазақтың саф тілімен жазылуы аса маңызды болды. Қазақ оқымыстылары оны аңғарып, әр жазған мақалаларында тілшілерге қатаң талап қойып отырды. Баспасөз тілінің тазалығына баса назар аударған Қ.Кемеңгерұлы газетке мақала жазатын тілшілерге нұсқау түрінде:

«Тілші сөзі қазақтың қоспасыз өз тілімен, ел тілімен жазылуы керек. Ұғымды тілмен, құрғақ әңгіме қосылмай қысқа-қысқа жаза білу керек. Осы күні тілші сөзінің көбі өзгертіліп басылады. Өйткені тілшілер ретін білмей ұзын жазады. Болмаса жазып отырған әңгімесінен шығып кетіп, құрғақ шешендік соғады. Бұл екеуі де керексіз.

Тілшілер әлі келгенше емлемен жазу керек. ...Сөз жазғанда бір сөзді қайталаудан қашу керек. Жазған әңгімесі бірнеше қабат арқанға оралғандай пысықтала беру де жарамайды.

...Осы күнгі кәмісерлердің де қазақ тілін білмейтіні бар. Кейбір азаматтардың сөзі орыс сөзінің орыс сөйлемімен тізілген аудармасы болып шығады.

Газет сөзіне еліктесе, тілші сөзін бұзып алуға мүмкін, сондықтан тілді газеттен үйренуден де елден үйренуге көңіл қойғаны мақұл. Қала жазушыларынан газеттерден пікір ғана алуына болады. Ел сөзі ел ортасындағы әңгімеге мол жетеді. Бөтен тіл қатынастырмау, тіпті, үлкен шарт» деп жазған [16, 192].

Ал Ж.Аймауытұлы қазақ тілін аударма тілі етіп алу қаупін ертеден болжап, аударылмақ ақпаратты алдымен ой елегінен өткізіп, одан соң қазақ тілінің заңдылығына сай баяндауды талап етеді: «Газетте ел хабарлары жақсы түсінікті. Өз басынан шығарып жазған әркімнің сөздері де ұғымды. Ал, орысшадан аударылған, орысшаға жанасқан сөздерге қарасаң томармен жүрген қазақ арбадай миыңды, жүйкеңді түйгіштеп, зыркылдата жөнеледі. Қай жерде мүдіріп, қай жерде сүрініп қалам деп, қып-қып еткендей боласың» [12, 237]. Сонымен қатар, ол «Еңбекші қазақтың» 396-санында жазылған мақалаларды талдайды, ол мәселенің шешу жолдарын ұсынады:

- газет басқармасы өзі қолданатын сөздерін тізсін;
- білім кеңесі қабылдап, бекітілген сөздер сол күйінде қолданылсын;
- қолайсыз аударылған сөздер қайта қаралсын;
- қабылданған, даусыз сөздер газет бетінде жарияланып отырсын;
- қабылданған сөздер орыс әліппесінің ретімен жазылып, басқармада ілулі тұрсын;
- тың сөздер алғашқы кезде орысша-қазақшасы қатар жазылып отырсын.

Бұл талаптар сақталмаған жағдайда «...тіліміз бұзылады, шокпыт болады. Ел ұқпайды. Баспа сөздің кәдірі кемиді, оқымайды» [12, 240].

Білім беру орындарының тілдік ортаны қалыптастырушы қызметі де назардан тыс қалған жоқ. Медреселерде, «қадим», «жәдид» мектептерінде білім берген татар, ноғай молдаларының қазақ баласының тіліне ықпалы болғаны анық. Ендігі жерде қазақ мектебінде ол қателік орын алмауға тиіс еді.

«Баспа мен мектеп деген – шошынарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды.

Мектеп пен баспаның тілі дұрыс тіл болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді; мектеп пен баспада қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды» [15, 176].

Білімпаздар тіл саламаттығына нұқсан келіп, дертке шалдыққан тілді **қотыр сөз** (Қ.Кемеңгерұлы), **жынды сөз** (А.Байтұрсынұлы) деп сипаттаған.

V. Тілдік байланыс – тіл тазалығына ықпал етуші фактор:

Кез келген тіл жеке дара өмір сүрмейді. Халықтың қоныс еткен ортасына қарай, қарым-қатынас жасаған мемлекет, тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық-саяси өмірі мен тарихи қалыптасуына қарай тіл үнемі өзге тілдермен байланыста болады. Тілдік байланысқа түспеген тіл әлемде кемде кем. «Басқа тілдердің тәсірінен құтылған бір тіл жоқ. Неміс, орыс, пырансуз – барлығы тілде бір-бірінен борыштанып отыр, ал енді табиғат заңы осылай болған соң, қазақ тілі қалай аман қалмақ? Басқа мәдениетті елдерден қашып, тіл байымайды [14, 201].

Тілдік байланыс нәтижесінде екі тілде де әр алуан өзгеріс орын алып отырады. Басқаша айтқанда, әлемдегі тілдер бәсекелестікте дамиды. Тұғыры мықты, тірегі бекем тіл өз басымдығын сақтап қалады. Бұл турасында Х.Досмұхамедұлы «...оңаша жүрген елдің өз еркінде тұрғанда тілі бұзылмайды. Елдің тілін бұзатын – көршілес елдердің мәдениетін үлгіге алған мәдениетті елдердің әсері» деп, қазақ тіліне араб-парсы сөздерінің өзгеріссіз енуі көршілес отырған ноғай-сарттардың әсерінен болғандығын атап өтеді [14, 175]. Ол қазақ тілін осы уақытқа дейін «шатақ» тілдің ықпалынан сақтаған себептерді көрсетеді. Олар: «1) көшпелі салтымыз; 2) бай, ауызша айтылып жүрген ел әдебиеті; 3) Ыбырай Алтынсарыұлы һәм Абай Құнанбайұлы сияқты шын тіл қамқоры болған нағыз әдебиеті тіліне жол салған оқымысты жігіттеріміз» [14, 178].

Байтоғайұлы Балқай қазақ жерінде өмір сүрген тілдердің қазақ тіліне ықпалы жайлы: «Қазақ тілі түрік тілінің бір тарауы болса да, басқа түрік ұруларының тілінен таза, не тілі басқа жұрттан бұратана сөз араласып, шұбарланбаған. Қазақ тілінің бұзылмауына себеп болған басқалардан өзгеше көшпелі тұрмысы, басқа елмен араласының аздығы. Мәселен, алыстан іздемей-ақ мисалға ноғайды алсақ да болады. Ноғай орысқа қазақтан бұрын араласқан. Сондықтан қазақ тіліндей емес, ноғай тілі таза болмай, жартысы орысша, жартысы ноғайша болып келеді. Өзбек, түрікпен тілдерін әлі зерттеп жақсы білген қазақ аз. Сонда да шамалап айтуға болады. Өзбек, түрікпен тілдеріне арап тілі көп араласқан. Оның себебі дінмен бірге Оңтүстік Азидағы елдерге араб жұртының ықпалы жүрген», – деп ой түйеді [13, 346].

VI. Тілді жат сөзбен шұбарламау:

«Алаш оқығандары жат сөздер тілімізге «қазақтың шапанын жауып», «қазақтың тымағын киіп» енуі тиіс деген тұжырымды басшылыққа алды» [17, 21].

Бұл пікірдің бастауында тұрған Н.Төреқұлов болатын. Ол «Жат сөздер» деп аталатын мақаласында: «Біздің тілімізге соңғы заманда кірген я енді кірейін деген араб-парыс сөздері толып жатыр. Бұл сөздер көбінше «тымақ» кимей кіріп барады. Мұның себептері бар. Ең бірінші себебі: Арқадағы прессе араб-парыс сөздерін көбірек татардан үйренеді. Ғылым, ғибрат, ғиззат, Құсейін, Ғазыза, ғараб, әлібба, әдабиат, мәданиат деп қазақ тілін бұзу әдеті татардан Арқа қазағына өтіп, жалпы қазақ әдебиетіне күйедей жұғып барады. Бұл әдетті жою керек. Бұл жараны күйдіріп тастау керек. Татарда араб-парыс сөздерін бұзбай алу, бұзбай айту мінезі бар. Бұл мінез қазаққа жарамайды. Басқаның сөзін бұзбай айтам деп тілінді бұрап жүргенде, өз тіліңнен айрылып қаласың», – деп жазса, Х.Досмұхамедұлы «Нәзірдің осы бір сөзі әрбір қара танитын қазақтың есінде болуы керек. Әсіресе, жазушылар, ақындар, білім иелері жаттап алуы керек» деп ол тұжырымның маңыздылығын, өзінің де қолдайтындығын танытқан.

Қазақ оқымыстылары шеттілдік сөздерді қабылдағанда, қазақ тілінің басты заңы үндестікке бағындырып қабылдау қажет дегенді құптады. Мәселен, Е.Омаров «Тілдің заңына келмейтін жат сөздер көбейіп кетсе, тіл бұзылады, - тілдің негізгі қасиеттері, тұрлаулы заңдары бұзылады» десе, Қ.Кемеңгерұлы «Үндестік заңына» бағынбайтын, ерте заманда сіңіскен жат сөздер бар. Бұларды өзгерту қиын. Ал енді төңкерістен бері кірген жат сөздерді қалайда болса «Үндестік заңына» бағындыру керек» деп жазған [16, 203]. Автор сөздерді үндестік заңына үйлестіріп жазу, қосымшаны дұрыс жалғау қажет деп түйін жасады.

Х.Досмұхамедұлы өзінің «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты еңбегінің кіріспесін «Осы күнгі қазақтың әдебиетінде шеттен кірген сөздер көбейіп кетті. Төңкерістен кейін шыққан журнал-гәзеттердің іші толған жат сөз. Білім, оқу әдебиеті де жат сөзге байыды. Заманымыздың көркем әдебиетіміз де жат сөзден құр емес.

Оқытушыға да, үйренушіге де, үгіттеушілерге де, жазушыға да, білімдіге де, білімсізге де, шешенге де, ақынға да жат сөзсіз күнелте алмайтын заман туды.

Топан суындай қаптап тілімізді жат сөздер басып бара жатқан мезгілде ескерілмей, ұмытылуға айналған тіліміздің бір негізгі заңын еске салғымыз келеді» [14, 165] деп бастаған болатын.

Жат сөздердің тілдің экологиялық жағдайына ықпал етіп, тілді дағдарысқа ұшырататыны жайлы пікірін ол «Тілге кірген жат сөздер де сіңу үшін, тілге «өзілік» болуы үшін сол тілдің заңымен өзгеріп, танымастай хәлге келуі керек. Бүйтпесе жат сөздер бұралқы болып, тілдің шырқын бұзады, тілге зиян береді...

...зорлықпен кіргізген жат сөздер елдің түп қазығы болған тілді бұзады» [14, 177] деп сабақтайды.

VII. Білімді ана тілінде беру:

Тілдердің жойылу қаупінің дәрежесін анықтау жүйесін жасаған М.Краус тілдің болашақ әлеуеті үшін тілдің табиғи түрде әкеден балаға берілуі аса маңызды фактор екендігін атап көрсетеді. Ғалым өз жіктеуінде алғашқы орынға қауіпсіз тілдерді орналастырған және олардың қатарына ана тілі ретінде меңгерілетін тілдерді жатқызған. Демек, тілдің өміршеңдігін қамтамасыз ету білімнің ана тілінде берілуіне тәуелді. Кеңестік кезеңде Қазақстанда білім беру саласында жүргізілген тілдік саясаттың нәтижелері оған дәлел.

Қазақ зиялылары бұл мәселені көрегендікпен анықтап, ұрпағының болашағын қамтамасыз ету үшін білім беру мен ғылымды ұлт тілінде дамытуды көздеді.

«Алаш» партиясы бағдарламасының «IX. Ғылым-білім үйрету» деген тарауында мәселе «Бастауыш мектептерде ана тілінде оқуы: қазақ өз тілінде орта мектеп, университет ашуы» деп төтесінен қойылған [18, 44-45]. Сондай-ақ бұл мәселе тұңғыш Қазақ съезінің күн тәртібіне қойылған.

М.Дулатов съезде көтерілген мәселелерді талдай келе, «8. Бастауыш оқу. Жалпы міндетті оқуды съезд аса қажет көргеннен кейін қазіргі бастауыш мектептерді көбейтуге қаулы қылды, 100 үйге бір мектептен кем болмасын делінді. Оқу ана тілінде болсын һәм әйел-еркек балалар бірге оқысын» деп жазған [15, 318].

Білімді ана тілінде алудың маңызын ұлт ұстазы А.Байтұрсынов: «Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, я жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйреген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай сөзінің жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін һәр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызуды үйретіп, өз тілінің жүйесін білідіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс» деп тұжырымдаған [8, 142].

Қ.Кемеңгерұлы да «Егер орта мектепте оқу орыс тілінде болса бізден еш уақытта жеткілікті оқытушы шықпайды. Ұлт мектептері, ұлт мәдениеті болмайды. Және басқа түрік ұлттары орта мектебін өз тілінде жүргізіп жатқанда, қазақтың өз алдына ауа жайылуы қисынсыз. Орта мектеп орыс тілінде жүрсе, қазақ тілінде кітап басылудың қажеті болмай қалады. Пән кітаптары қазақ тіліне аударылмайды» деп, болашақ мемлекетті дамытатын ұрпақтың ғылыми-интеллектуалды әлеуетін қамтамасыз ету үшін білімді өз тілінде берудің маңыздылығын меңзеген [16, 210].

Қазақ балаларының этнопсихологиясын қалыптастырудың негізі – қазақ тілінде білім беру деп білген М.Дулатұлы ана тілінде білім беру арқылы ұлтқа қызмет ететін азаматтар тәрбиелеу қажет, ал «Орысша оқығандардың көбі жұрт жайы түгіл, өзінің кім екенін шала білетін жас күнінде школға кіріп, онан шыққан соң елде тұрмай, қызмет етіп кететін болғандықтан жұрт қамын ойлап артық қайғырмайды да, нені қайғыруды білмейді де» деп пайымдаған [15, 95].

Адамзат баласы алатын білім, ең алдымен, ана тіліндегі білімге сүйенеді. Ол ғылымда дәлелденген. Сондықтан алғашқы білімді ана тілінде алудың тілдік тұлғаны қалыптастырушы қызметі ерекше. Алдымен ана тілін өте жақсы меңгеріп, одан соң өзге тілді игерген азаматтар қоғам үшін қашан да қажет. Х.Досмұхамедұлының пікірінше, «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш, ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып жат тілге еліктей беруі зор хата. Бұл оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпауы керек» [14, 185].

VIII. Терминдерді (пән сөздерін) қазақ тілінде қалыптастыру:

Қазақ оқымыстылары алдарына қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру міндетін қойған және сол жолда аянбай тер төккен. Тілдің қолданыс аясын кеңейту тілдің ғылым мен техника тіліне айналуымен тығыз байланысты және оның аса маңызды екенін жете түсінген.

1924 жылдың маусым айында Орынборда «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің 1-съезі» болып, онда қазақ терминологиясын қалыптастырудың алғашқы қағидаттары бекітілді. Оның бірінші тармағында «А) ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу. Бұл қазақ тілінің жоғарыдағылар мен төмендегілердің, дәлірек айтқанда, сауаттылар мен сауатсыздардың тілі болып жіктелмесі үшін керек (тілдік конфликт болдырмау)» деп жазылған [8, 423].

«Ғылым атауларын дұрыстап таға алмай, тілімізді ғылым жолына сала алмай, кей жұрттарша араб пен парсыны, латын мен орысшаны араластырып, былжыратсақ, бұл тіліміздің жарлылығынан, кемдігінен емес, кітәп жазушыларымыздың нашарлығынан. Өз тілін әдбен білмегендігінен болады» [14, 241]. Терминдерді бірі «пән сөзі», бірі «ғылым атауы» деп атаса да, қазақ оқымыстылары қазақтың төл сөздерінен жасау керектігін басты назарда ұстағандары байқалады. Сонымен қатар, білімпаздар шет тілден термин алғанда оны сингармонизм заңына бағындыра қолдануға, орфоэпиялық норманы сақтауға шақырады.

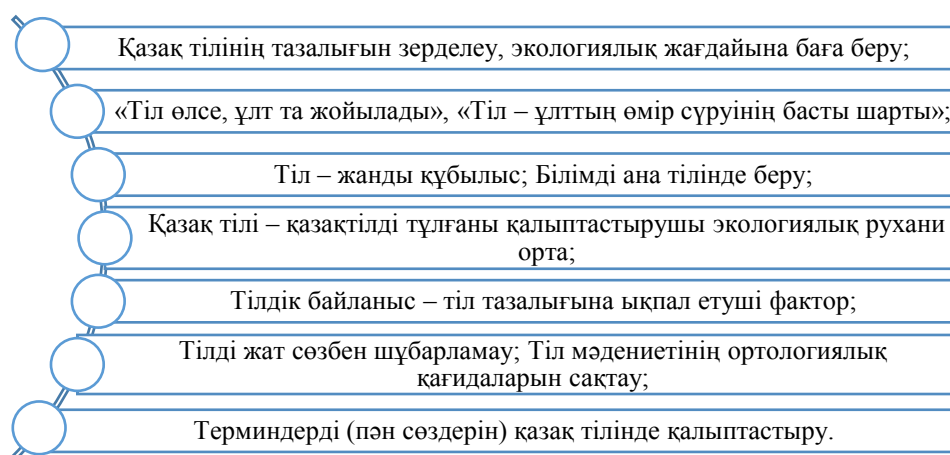
IX. Тіл мәдениетінің ортологиялық қағидаларын сақтау:

«Адамзаттың ең абзал қасиетінің бірі – сөз сөйлей білу. Бұл жағдайды жете түсін де, жақсы сөйлей білуге үйрен: сыпайы, анық сөйлеуді әдет қылғайсың» делінген әйгілі «Кабуснамада». Қазақ халқы сөз өнерін аса бағалап, оны дамытушыларды дәріптеген. Ж.Аймауытов ділмар бабаларының салтын ұрпағының қандай дәрежеде жалғап жүргенін саралап, оған көңілі толмайды: «Қазақ баласының бір әдеті: «бәлен етіп, сонымен кетіп, содан сүйтіп...» деген тәрізді нүктесіз шұбата береді. Сөйлегенде де, жазғанда да қысқа сөйлеуге уағдалана беру керек. Ұзын әңгімені аз сөзбен қысқартып айтқызу – сөзге төселдірудің бір керекті жері. Бала түгіл, әлеумет қызметкері боп жүрген кейбір

азаматтардың топтарда орыс сөзін қазақшаға аударғанын тыңдасаң, олақтығы көрініп тұрады: қысқаша мазмұнын өз ойымен айтып бере алмайды, сөйлеушінің сүрлеуімен түгел айтып шығам деп әуре болады. ...Аз, дәмді, тиімді сөздің қадірін қазақ та білген ғой, білмесе «ердің құнын екі ауыз сөзбен кеспей» деп, мақтамас еді. Қазақ баласы бұлдыратып, түссіз қылып сөйлейді: ақтан тигізіп, тапбасар сөйлейтін адам кем болады; көбінесе құба жондатып, тайғалақтатып, бетін қырпып, жалпы сарынға салып отырғаны» [12, 214]. Өкінішке орай, бұл созылмалы сырқат әлі күнге дейін дауасын таппаған. Жоғары оқу орындары студенттерінің ойын қысқа, нақты, дәл, көркем етіп жеткізетіндері кем.

Білімпаздар баланы ойын кестелі сөзбен, дәл, анық жеткізуге жастайынан қазақтың бай әдеби мұрасының негізінде баулыған жөн және мынаны ескеру керек деп көрсетеді: «Ертегі, әуезелердің пернелі, кестелі сөздерін тастап, баланың өз сөзімен қайта айтқызуға болмайды. Олардың маңызы қиялға әсер беріп, шарықтатуында толғаулы, суретті, сәнді сөздерді, өлең-жырларды өз сөзімен мылжалау жарамайды: олардың маңызы сезімге әсер беріп, көңілді ұйытқытуында» [12, 216]. Көркем сөзден әсерлене алған бала өзі де шешен сөйлеуге тырысады.

Алаш қайраткерлері еңбектерінде қарастырылған лингвоэкологиялық ой-тұжырымдарды жинақтап, төмендегідей бағыттарын көрсетуге болады:

Қазақстан ХХІ ғасырда болашаққа нық сеніммен қадам басу үшін саяси, экономикалық және рухани жаңғыруға бет алды. «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек» [7]. Қазақ халқының ұлттық-мәдени коды ең алдымен қазақ тілінде екенін ескерсек, рухани жаңғыру бабалардан аманат боп қалған «тілді сақтау» идеясын жаңғыртудан бастау алуға тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Christopher Mosley. *Atlas of the world's Languages in Danger*. – France, 2010. – P.222 <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001870/187026e.pdf>. 19.05.2017
- 2 Trampe W. *Language and ecological crisis [Electronic resource]*. – London; New York: Continuum, 2001. – P.232-240. – URL: <https://www.books.google.ru/19.05.2017>
- 3 Потеряхина И.Н. *Лингвоэкологические характеристики англоязычной виртуальной корпоративной коммуникации. Дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук*. – Пятигорск, 2015. – С.185
- 4 Сущенко Е.А. *Педагогическая лингвоэкология как фактор безопасности жизнедеятельности субъектов образовательного процесса: автореферат дисс. на соискание уч. степени док. пед. наук*. – Санкт-Петербург, 2013. – 62 с.
- 5 Әлкебаева Д. *Сөз мәдениеті: оқу құралы*. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – Б.111-214.
- 6 Жұбаева О. *Қ.Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдамалары. Филол. ғыл. канд. дисс. автореф.* – Алматы, 2002. – 27 б.
- 7 Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. 19.05.2017
- 8 Байтұрсынов А. *Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері)*. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

9 Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). – 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер/Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.

10 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 2007. – 328 б.

11 Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. Көсемсөз, әдеби сын, зерттеу мақалалары, қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіштері/Құраст.: Г.Дулатова, С.Иманбава. – Т.3. – Алматы: Мектеп, 2013. – 400 б.

12 Аймуытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. «Комплекспен оқыту жолдары» (оқу-әдістеме), мақалалар, хаттар. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – Т.6. – 384 б.

13 XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Құрастырған О.Жұбаева. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013. – 640 б.

14 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. Избранные труды. Құраст.: Ф.Әнес. – Астана: «Астана-Полиграфия», 2008. – 400 б.

15 Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. Көсемсөз, әдеби сын, зерттеу мақалалары/Құраст.: Г.Дулатова, С.Иманбава. – Т.2. – Алматы: Мектеп, 2013. – 392 б.

16 Кемеңгерұлы Қошке. Үш томдық шығармалар жинағы. Зерттеулері, көркем шығармалары, мақалалары/Құраст. Қамзабекұлы Д. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – Т.1. – 384 б.

17 Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930 жылдар). – Алматы, «Ел-шежіре» ҚҚҚ., 2008. – 240 б.

18 Бөкейхан Ә.Н. (1866-1937). Шығармаларының 9 томдық жинағы/Құраст.: Жүсіп Сұлтан Хан Аққұлұлы. – Астана: Сарыарқа, 2013. – Қазақша-орысша. – Т.7. – 520 б. – 44-45 б.

Г.Н. Смагулова¹, Г.Т. Чукенаева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

²Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

ЛИНГВОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАША

Резюме

В статье дается определение нового направления языкознания – лингвоэкологии, рассматриваются процессы его формирования и развития. Автором определены периоды развития лингвоэкологии в казахской степи. Кроме того, проведен обзор периодизации лингвоэкологии в трудах зарубежных и российских ученых. Осмыслены значение и роль трудов казахской интеллигенции в развитии лингвоэкологических идей начала XX века. Анализируются девять направлений лингвоэкологических идей казахских ученых. Исследованы концепции ученых о соблюдении чистоты казахского языка. Обосновывается актуальность модернизации идеи сохранения казахского языка и описывается ответственность языковых личностей за будущее языка.

Ключевые слова: лингвоэкология, языковая среда, языковая личность, витальность языка, чистота языка, культура речи

G.N. Smagulova¹, G.T. Chukenayeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

²Zhetysu State University named after I.Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan

LINGUOECOLOGICAL IDEAS OF ALASH'S ACTIVITY

Summary

In the article the definition on the new direction of linguistics of linguoecology is given, the processes of its formation and development are considered. The author defines the periods of development of linguoecology in the works of foreign and Russian scientists was reviewed. The significance and role of the works Kazakh intelligentsia in the development of linguoecological ideas in the beginning 20th century is interpreted. Identified and analyzed nine directions of linguoecological ideas of Kazakh scientists. The concept of scientists on observing the purity of the Kazakh

language explored. The actuality of modernization of the idea of preserving the Kazakh language is justified, the responsibility of language persons for the future of the language is characterized.

Keywords: linguoecology, language environment, language person, vitality of language, purity of language, culture of speech

FTAХР 16.21.51

Ұ.О. Тайжанов¹

*¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

АКСИОЛОГИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада аксиологиялық лингвистиканың қалыптасып, дамуына негіз болған тіл біліміндегі антропоэзеттік бағыттағы зерттеулердің нысаны мен міндеттері зерделенеді. Аксиологиялық лингвистика мәселесіне қатысты зерттеулердегі ғылыми көзқарастар сараланып, зерттелу бағыттарына талдау жасалынады. Аксиологиялық лингвистиканы айқындайтын бірқатар ұғымдық қолданыстар келтіріліп, олардың мән-мағынасы ғылыми түрде түсіндіріледі. Тілдің эмоционалды, экспрессивтік, коннотативтік қызметінен туындаған тілдік бірліктер жан-жақты сараланып, тіл логикалық, ұғымдық жүйемен байланыстыра қарастырылды.

Тіл біліміндегі құндылық мәселесі концепт теориясын зерттеумен байланысты когнитивтік аспектіде зерделенді. Халықтың тілі мен мәдениеті, ділі т.т. негізінде құндылықтар жүйесі ашылады. Халық танымында орныққан құндылықтар субъективтік бағалаудың негізінде иерархиялық құрылымы (жүйесі) тілдік деректермен («көк бөрі» ұғымы негізінде) межеленіп, көрсетіледі. Адам тілінде «аксиологиялық әлемнің» құндылығын қалыптастыруға оны қоршап жатқан ортасы, сол шындықтың адам санасында бейнеленіп кодталуы, образға, символға айналуы және мида тұрақталған мәліметтердің тіл арқылы сыртқа шығуы сияқты факторларға тәуелділігі межеленеді. Бағалаушылық ұғымдардың қалыптасуы, мақұлдау немесе қаралау семантикасынан туатын позитивті және негативті қатынастардың негізінде бағалауда шығарылған норма-ережелердің табиғатына тоқталады.

Түйін сөздер: аксиологиялық лингвистика, құндылық, бағалау

XX ғасыр соңында қалыптасып, аяғына нық тұрған тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма қазіргі таңда көптеген жаңа теориялар мен тың бағыттарды өмірге әкелді.

Осындай бір жас ғылыми бағыттың бірі аксиологиялық лингвистика дүниеге келді. Аксиологиялық лингвистика XX ғасырдың 90-жылдарында лингвокультурология, когнитивтік лингвистика, прагмалингвистика, коммуникативтік лингвистика т.б. сынды ғылыми пән ретінде орныға бастады.

Аксиологиялық лингвистиканың өмірге келіп, дамуы философиялық аксиологиямен тікелей байланысты. «Аксиология» терминін (грек. *Axiós* – құнды, *logos* – ғылым) П.Лапи мен Э.Гартман XX ғасырдың басында философияның жаңа бөлімін белгілеу мақсатында қолданды. Нәтижесінде XX ғасырдың 60-70 жылдарында философиялық аксиология дербес ғылым ретінде қалыптасты. Философияның Ф.Брентано, М.Вебер, Г.Лотце, М.С. Каган, А.А. Ивин сияқты көрнекті өкілдерінің еңбектерінде тілдік және бағалау категориясының логико-философиялық жағы зерделеніп, бұл құндылық теориясының қалыптасуына мүмкіндік туғызды.

Қазіргі кезде тіл біліміндегі құндылық мәселесі концепт теориясын зерттеумен байланысты когнитивтік аспектіде қарастырылуда. XX ғасырдың басынан бастап жан-жақты зерттеліп, бүгінгі күнгі жаңа бағыттағы лингвистикалық парадигмаға арқау болған құрылымдық лингвистикада да құндылық мәселесі назардан тыс қалмаған. Аксиологиялық мәселелерге арнайы зерттеу жүргізбегенімен, тілдің эмоционалды, экспрессивтік, коннотативтік қызметінен туындаған тілдік бірліктерді жан-жақты саралап, тілді логикалық, ұғымдық жүйемен байланыстыра қарастырды. Лексика-грамматикалық категориялар аясында тілдің мәдени-эстетикалық қызметін анықтады. Нәтижесінде «эмоционалды-бағалаушылық», «экспрессивті-бағалаушылық» немесе «субъективті-бағалаушылық» деген ұғымдар қалыптасып, тіл біліміндегі құндылық теориясы қалыптаса бастады.

XX ғасырдың 90 жылдарында Н.Д. Арутюнова [1], Е.М. Вольф [2] сияқты белгілі ғалым-тілшілердің еңбектерінде бағалау тілдік жүйенің барлық деңгейіндегі адамның ойлау қызметін анықтайтын өзіндік лингвистикалық категорияға айналып, Е.М. Вольф, З.К. Темиргазина [3]; [4], А.П. Журавлева [5]; [6] сынды ғалымдардың еңбектерінде өз жалғасын тапты.

А.П. Журавлева өзінің зерттеулерінде бағалауды фонетикалық деңгейдің семантикалық, бағалаушытық және символдық екендігін атап көрсетті. Ал З.К. Темиргазина бағалаушытық семантиканың көрсеткіштеріне лексикалық бірліктерді емес бағалаушытық пікірлерді жатқызады. Ғалым бағалаушытық пікірлерді дескрептивті пікірлерге қарсы қояды. XX ғасыр соңындағы бірқатар зерттеуші ғалымдар (Н.Д. Артюнова, А.Ф. Журавлева, С.Е. Никитина, С.М. Толстой) бағалаушытық категорияларды болмыстың ұлттық моделімен байланыстыра зерттеп, осы идея аксиологиялық лингвистиканың негізіне айналды. Бұл идеяны Е.Бартминский, Я.Пузынина, Э.Боровецкая, М.Мазуркевич, С.Т. Небжеговская, Т.Кшешовский т.б. ғалымдардың еңбегінде өз жалғасын тапты. 1990 жылдары Е.Бартминскийдің бастамасымен «Польшаның аксиологиялық сөздігі» шықты [7]. Е.Бартминский лингвоаксиологияны этнолингвистикамен тығыз байланыстырады. Әсіресе, алғашқы әлемнің тілдік бейнесіндегі бағалаушытық символдар мен стереотиптерді ұлттық негізде қарастырады.

Белгілі бір этникалық топқа тән этномәдениеттің құрылымы аса күрделі. Оны құраушылар қатарында сол этностың тілі, рухы, салт-дәстүрлері, мінез-құлқы, дүниетанымы, көзқарасы, сенімнанымы (діні), тарихы, мәдениеті кешенді қалыпта табылады. Этномәдениеттің белгілі бір жүйесін құрайтын осы кешенді қалпы арқылы этносты танып, біле аламыз. Ол туралы Е.Е. Жанпейісованың ізденісінде тұжырымды айтылған: «Рухани мәдениет негізінде халқымыздың ... өзіндік дүниетанымдары мен құқықтық, қоғамдық нормаларына ... қатысты талай құнды дерек бар. Ол жалпы этносты танудың құралы» [8, 30 б.].

Объективті әлемдегі заттар мен құбылыстарды танымынан, пайымдаудан өткізе отырып, әлемнің образын жасайды. Шындық әлем мен образды әлемнің арасында ойлай алатын белгілі бір тілдің өкілі тұрады. Ол қоршаған орта, дүние туралы көзқарасын, басынан өткен өмірлік тәжірибесі, салт-дәстүрі, құндылықтары арқылы образды әлемді қалыптастырып, оларды тіл арқылы сөйленіс ортасына жеткізеді. Адам тілінде «аксиологиялық әлемнің» құндылығын қалыптастыруға оны қоршап жатқан ортасы (өзінің жақсылығы мен жамандығы қатар жүретін шындық өмір), сол шындықтың адам санасында бейнеленіп кодталуы, образға, символға айналуы және мида тұрақталған мәліметтердің тіл арқылы сыртқа шығуы сияқты факторлар арқау болады.

Қазіргі таңда «құндылық» категориясы тек лингвистикада ғана емес, сонымен қатар философияда да, әлеуметтануда да, мәдениеттануда да, педагогикада да аса маңызды ұғымдардың біріне айналууда. Лингвистикалық құндылық – мәдениеттің ортақ категориясы (А.П. Сорокин); мәдениет айырмашылықтарын көрсететін фактор (Э.С. Маркарян, Ю.В. Бромлей, Ю.М. Лотман); әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырушы негізгі категория (Ю.Н. Караулов). Ал А.Ф. Алефиренко құндылықтардың астарында материалды немесе рухани объектілер емес, адамның өзін қоршаған ортаға деген модусты қатынасы жатыр деп түсіндіреді [9].

Ю.Г. Вишнинский құндылықтарды он үш түрге бөледі [10]:

- мемлекеттік-саяси, әскери, құқықтық құндылықтар;
- тарихи-мәдени құндылықтар;
- қоғам мен ұжымдық құндылықтар;
- табиғи құндылықтар (таза ауа, спорт, экология т.б.);
- ғылыми-танымдық құндылықтар (білім, ғылым, техникалық прогрес);
- жеке адам құндылықтары (адамгершілік, жақсылық, т.б.);
- діни құндылықтар;
- әлеуметтік құндылықтар (революциялық, Нұр Отандық);
- эстетикалық-көркем құндылықтар (сурет өнері, мүсін т.б.);
- аумақтық-жергілікті құндылықтар (Ханшатыр, Бәйтерек, «Эйфель» мұнарасы т.б.)
- экономикалық құндылықтар;
- этикалық құндылықтар;
- ұлттық құндылықтар.

А.О. Тымболова: «Тілдің көмегі арқылы жекелеген адамдардан алынған тәжірибелі білім ұжымдық игілікке, ұжымдық тәжірибеге айналады» [77, 11]. Мақұлдау немесе қаралау семантикасынан қоғамның оң (позитивті) және теріс (негативті) қатынасын көруге болады. Осылайша адамда бағалау негізіндегі көзқарастар (мақұлдау немесе қаралау) қалыптасады. Белгілі бір затты бағалау бұл – адам санасы қызметінің нәтижесі болып табылады. Қоршаған ортаны ой елегінен өткізе отырып, адам оған оң немесе теріс баға береді. Жоғары бағаланған нәрсе құндылық ретінде белгіленіп, құндылықтық-бағалаушытық бағыт ретінде межеленеді. Затты бағалауда шығарылған норма-ереже, бұл – қоғамның позитивті берген бағасы болып табылады. Тілде символдық мағына заттық ойлаудан жоғары

деңгейдегі абстрактілі ойлауға көтерілу, ассоциативті ойлау жолдарымен қалыптасып, мазмұны жинақты болады. Ондағы тура мағына дербестігін сақтайды, абстрактілі, экспрессивті символдық мағынамен өзектес болады. Символдық мағына сөздің қосымша мағынасы бола отырып, сөздің тура мағынасымен тең дәрежеде өмір сүріп, адам танымы және ұлттың мәдени-тарихи өмірімен байланысты болып, өзінің ұлттық бояуын, ұлттық сипатын сақтайды. Символдық сөздер өзінің бастапқы түп төркіні болып табылатын атауыш сөзбен омоним түзбейді, атауыш сөз нақтылықты, даралықты білдірсе, символдық мағынадағы сөз жалпылыққа біртұтастыққа ие.

Халықтың тілі мен мәдениеті, ділі т.т. негізінде құндылықтар жүйесі ашылады. Әр халықтың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігіне байланысты құндылықтар иерархиясы орнығады. Сол құндылықтар халық танымынан берік орын алып, тілінде айқын көрініс табады. Халық танымында орныққан құндылықтар субъективтік бағалаудың негізінде иерархиялық құрылым (жүйе) түзеді. Иерархиялық жүйенің жоғары бөлігіне құндылықтың қалыптасуына арқау болған ең алғашқы көне түркі дәуіріндегі тілтанымдық деректер жатады. Ортаңғы бөлігіне ұлт болып қалыптасқан кездегі (ХУ-ХУІІІ ғғ.) тілтанымдық деректер жатады. Төменгі бөлігіне солардың негізінде қалыптасып, дамыған ХІХ ғасырдан бері қарайғы тілтанымдық деректер кіреді.

Көне түркі мұралары, жазба ескерткіштері қазақтың аксиологиялық линвистикасындағы құндылық иерархиясының «жоғары» сатысынан орын алуын халық танымында орныққан "Көкбөрі" сөзіне аксиологиялық талдау жасау арқылы дәлелдейік. Құндылық иерархиясының жоғары сатысы бойынша "Көкбөрінің аксиологиялық мәні (құны)":

1. "Көкбөрі" – түркілердің түптамыры, генетикалық негізі. Түркілер – табиғаттың төл жаратылысы, түркілер – Тәңірдің жіберген сыйы, түркілер – ержүрек, батыр. Дәлел: Түркілердің Алтай өңірінен шыққаны туралы жырланған "Көк бөрі" дастаны [12].

Көне заманда "Со" елінің көсемі Қапан-пу аса қайырымды әрі асқан батыр болыпты. Оның өзіне жақын он алты бауырының біреуінің анасы бөрі екен. Бөріден туған бала ер жетіп үйленеді. Оның екі әйелі болады. Сол екі әйелдің біреуі қыс Тәңірісінің қызы, ал екіншісі жаз Тәңірісінің қызы екен. Екі әйелдің әрқайсысы екі-екіден ұл табады. Тұңғыш ұл аса күшті, қайсар, болып өседі. Оған бұл елде ешкім тең келмейді. Сол үшін оған халық "Түркі", яғни күшті, мықты, ержүрек деп ат қойыпты. Бүкіл түркі халқы сол "Түркінің" ұрпағы екен.

Аңыз мифологиялық танымнан туындаса да оның құндылығы жоғары. Махмұд Қашқаридың "Түркі тілдерінің лұғатында" былай деген: "Ұлы Тәңір (Тенгри) айтады: Менің бір тайпа қосыным бар. Оларды түркі деп атап, күншығысқа қоныстандырдым. Кейбір тайпаларға ренжісем, түркілерімді қарсы аттандырамын!" Сондықтан түркілерге Тәңірдің өзі арнайы ат қойған. Жер жүзінің ең биік, ауасы таза бөлігіне қоныстандырып, "Өз қосыным" деп атаған. Оған қоса, "түркілер көрікті, өңі сүйкімді, жүзі мейірімді, әдепті, үлкендерін құрметтей білетін кішіпейіл, уәдеге берік, мәрт және сол сияқты көптеген жақсы қасиеттерге ие болған ашық-жарқын жандар" деген [13].

2. Құндылық иерархиясының ортаңғы сатысы бойынша "Көкбөрінің аксиологиялық мәні (құны)":

"Көк бөрі" – қазақтың ұраны, байрағы.

Дәлел: Бөрі басы – ұраным, Бөрілі менің байрағым, Бөрілі байрақ көтерсе, Қозып кетер қайдағым (Сүйінбай Аронұлы).

Толғауда "Көкбөрі" рационалдық танымның жемісіне айналып, ұлтты, халықты біріктіретін символдық сипатқа ие болған. Құндылығының жоғары сатыдан орын алу себебі сол: әр кездегі түркі мемлекеттерінің туларында көк бөрі бейнеленген.

3. Құндылық иерархиясының төменгі сатысында "Көкбөрінің аксиологиялық мәні (құны)":

"Көк бөрі" – «Бөрі арығын білдірмес, итке жүнін қампайтар» деген мақалдың мазмұнына бойласақ еліміздің қасқырды қадір тұтқанын анық аңғарамыз. Халқымыздың әлі күнге қасқыр мен итті қатар алғанда, бөріге бүйрегі бұрады. Дәлірек айтқанда, қасқырды ерліктің, намысқойлықтың, ал итті жағымпаздықтың символы ретінде қабылдайды. Ерді «арланға», езді «қанденге», «бұралқы итке» теңейді. Қасқыр символикасының астары ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымына тірелумен бірге ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық тәрізді қасиеттерге де жетелейді. Анығырақ айтқанда, «бөрі» ер адамның, халық қаһарманының символы болып табылады.

Түркі, оның ішінде қазақ халқы үшін "бөрі" генетикалық ес деңгейіндегі ұғым [14] ретінде аксиологиялық мәнге ие. "Көк Тәңірі", "Көк аспан", "Көк бөрі" – осының бәрі түркілер үшін қасиетті ұғымға айналуы олардың бір-бірімен сабақтастық тауып, ғасырлар бойы халықтың рухани күшіне арқау болып, аксиологиялық мәнге ие болуында. Сондықтан түркілер үшін "Көк бөрінің" бағасы әрқашанда құнды.

Адамның әлемге қатынасының ерекшелігі оның өзін және өзге адамдарды, қоршаған дүниедегі заттарды, құбылыстарды, процестерді қайырымдылық, әділеттілік, сұлулық, пайдалылық тұрғысынан бағалап, құндылықтар арқылы қарастыруымен сипатталады. Құндылықтық қатынас әрқашан да субъектінің бойында белгілі бір эмоцияларды – қуану, сүйсіну, таңдану, табыну сияқты сезімдерді тұғызады. Олардың ішіндегі ең жоғарғысы – ұлттық рухқа табыну. Адамға құндылықтар, мейлі ол діни немесе діни емес зайырлық болсын, ол – қажеттілік. Бұл мәселе, әсіресе, қоғамның адамгершілік тұғырлары мен мәдени дәстүрлерінің құнсыздануы мен құлдырау кезінде өзектілігін байқатады. Құндылықтар – ұлттық мәдениеттің көрсеткіштері. Мәдениетсіз адам жануарға айналып кетеді. Құндылықтарға деген қажеттілік бала кезден, ана сүтімен бірге, өзінің ана тілі арқылы, мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игеру нәтижесінде орнығады. Құндылықтар адам бойына моральдік жауапкершіліктер жүктейді, бағытын айқындай түседі. Сондықтан аксиологиялық лингвистиканың қазақ ғылымында алатын орны ерекше болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М., Наука, 1981. – 341 с.
- 2 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М., Наука, 2002. – 362 с.
- 3 Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке. – Павлодар, 1999. – 445 с.
- 4 Темиргазина З.К. Образ человека в русской ценностной картине мира. – Павлодар, 2002. – 380 с.
- 5 Журавлева А.П. Символическое значение языкового знака // Речевое воздействие. – М., 1972. – 550 с.
- 6 Журавлева А.П. Фонетическое значение. – М., 1974. – 348 с.
- 7 Бартминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. – М.: «Индрик», 2005. – 512 с.
- 8 Жанпейісова Е.Е. Рухани мәдениет лексикасы. Автореферат. Филол. ғыл. канд. – Алматы, 1996. – 30 б.
- 9 Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова (синергетика языка, сознания и культуры). – М., 2002. – 380 с.
- 10 Виннишинский Ю.Г. Аксиология культурного пространства и времени (в границах постсоветского культурного пространства) // Мир психологии. – 2005. – №4. – С.226.
- 11 Тымболова А.О., Мұсатаева М.Ш. Ұлттық болмысты зерделеудегі тілдің рөлі // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология сериясы. – №3, 2015. – Б.77-81.
- 12 Гумилев Л. Древние тюрки. – М.: АН СССР, Институт народов Азии, 1967. – 504 с.
- 13 [Электрон.ресурс]. – 2006. <http://alashainasy.kz/shezhire/turkler-60049/>
- 14 “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998. – 515 б.

У.О. Тайжанов¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

СЕМАНТИКА АКСИОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Резюме

В статье рассматриваются развитие, становление объектов исследований и задачи аксиологической лингвистики, послужившие основанием для антропоцентрического направления в языкознании. А также рассмотрены направления исследования, делается анализ и подходы в научных исследованиях по вопросам аксиологической лингвистики. Приводятся ряд понятий, которые используются в аксиологической лингвистике, объясняются научные определения их смысла и значения. Подробнее проанализированы эмоциональность, экспрессивность, коннотативность языковых единиц, а также язык рассмотрен в системе логики и понятия.

Вопросы ценностей, связанные с изучением теории концепта, были рассмотрены в когнитивном аспекте языкознания. На основе языка, культуры, менталитета и т.д. определенного народа открывается система ценностей. На основе субъективной оценки ценностей, базированных в познании народа, иерархическая структура анализируется с помощью языковых данных (на основе понятия «синий волк»). Рассматриваются формирование оценочных понятий, нормы и правила, основанные на позитивных и негативных отношениях, сформировавшихся от семантики одобрения или очернения.

Ключевые слова: аксиологическая лингвистика, ценность, оценка

U.O. Taizhanov¹

¹Kazakh national pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

THE SEMANTICS OF AXIOLOGICAL LINGUISTICS

Summary

The article discusses the development, the formation of research objects and objectives of axiological linguistics formed the basis for anthropocentric trends in linguistics. As well as the directions of research, the analysis and approaches in research on issues of axiological linguistics. The resulting number of concepts which are used in axiological linguistics, explains scientific definition of their meaning and significance. More info analyzed emotionality, expressiveness, connotatively language units and the language considered in the system of logic and concepts.

The values associated with the study of the theory of the concept has been considered in the cognitive aspect of linguistics. On the basis of language, culture, mentality, etc. of a people trusting value system. Based in the knowledge of the people the hierarchical structure of the subjective assessment demonstratelinguistic data (on the concept of "blue wolf"). Analyzes rules and regulations, the formation of evaluative concepts, and positive and negative relation based on the semantics of the approval or denigration.

Keywords: axiological linguistics, value, estimation

FTAXP 16.21.65

Э.Ә. Өтебаева¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БАЗАСЫН ҚҰРАҒАН ЖАҢА ҚАЗАҚ СӨЗДІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіл біліміндегі лексикографиялық дәстүр сабақтастығын жалғай отырып, құрылымдық-мазмұндық сипатымен ерекшеленетін, ақпараттық тұрғыдан байытылған, этно-мәдени мазмұны жағынан маңызды лексикографиялық еңбектер қарастырылған. Лексикографиядағы инновациялар мен жаңа білімдер жүйесі, мемлекеттік тілдің лингвистикалық базасын құраған жаңа қазақ сөздіктер сөз етіледі.

Мемлекеттік тіл мәртебесі – қазіргі қазақ тілінің даму динамикасына, оның қолданыс аясының кеңеюіне әсер еткен басты фактор. Қазақ тілі қазір қоғамдық сөйленіс тәжірибесіне этностық және тілдік бірегейліктің символы, сол сияқты Қазақстан халықтарының бірлігін нығайтудың ең маңызды факторы ретінде мейлінше берік еніп отыр. Тіл даму динамикасының айғағы ретіндегі қазіргі қазақ лексикографиясындағы инновациялардың жалпы сипаттамасы жасалды. Жаңа сөз, жаңа ұғым атауларымен толыққан, қалың жұртшылықтың тіл мәдениетін арттыратын, тілтанымдық білімдерін жетілдіретін құрал ретінде көпшілік қауымға, ғылым, білім, оқу-ағарту, баспасөз саласы мамандарына қазақ тілін білуге, тілді үйренуге арналған еңбектер сипатталған.

Түйін сөздер: мемлекеттік тіл, тіл саясаты, қазақ тілі, сөздік қор, лексикалық бірлік, жаңа сөз, жаңа ұғым, ұлттық сана

Қоғамда ХХ ғ. аяғында орын алған түбегейлі әлеуметтік-саяси реформалар посткеңестік мемлекеттердің ұлттық тілдерінің дамуына орасан ықпалын тигізді. Қазақстан Республикасында да тәуелсіздікке қол жеткізіп, жаңа мемлекеттің қалыптасуына орай тілдік жағдаят өзгерді. Сол себепті қоғамдық өмірдің барлық салаларында қазақ тілінің қолданыс аясын нығайту және кеңейту үдерістері байқалды.

Елбасы Қазақстан халқына Жолдауында «жауапкершілікті тіл саясаты қазақ ұлтын біріктіруші басты факторлардың бірі болып табылады» деп атап көрсеткендей Қазақстанның тіл саясаты бүгінгі күні қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде анағұрлым ауқымды коммуникативтік қажеттіліктерге бейімдеу және стандарттау мәселелерін ойдағыдай шешуге, оның халықаралық коммуникация саласында қолданыс аясын ұлғайтуға, оны заң, ғылым және жаңа технологиялар тілі ретінде дамытуға, қазақ тілінің корпусын стандарттау бойынша ауқымды іс-шаралар жүргізуге, терминологияны әлеуметтік ресми-іскери қарым-қатынас қызметіне нормалауға және біріздендіруге бағытталады.

Қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде қазір қоғамдық сөйленіс тәжірибесіне этностық және тілдік бірегейліктің символы, сол сияқты Қазақстан халықтарының бірлігін нығайтудың ең маңызды факторы ретінде мейлінше берік еніп отыр. Бүгінде Қазақстан – генетикалық топтары мен

құрылымдық типтері әртүрлі тілдерде сөйлейтін халықтар қоныстанған полиэтносты, көптілді, мультимәдениетті ел. Сол себепті де ұлттану мен жаһандану жағдайындағы мемлекеттік тілдің елдегі этносаралық қарым-қатынастағы рөлі мен орны тұрғысынан тілдік саясатты зерттеу, қазақ тілін Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, қазақ халқының ұлттық тілі және ҚР этносаралық қарым-қатынас пен мәдениетаралық коммуникация құралы ретінде зерттеу маңызды.

Бүгінгі күні отандық тілтанушы ғалымдар заманауи лингвистика ғылымының түрлі аспектілері мен бағыттары бойынша тілдік құбылыстар мен үдерістерді зерттеуде орасан еңбек атқарды, сол сияқты тілдік нормаларды жүйелеп, лексикографиялау бойынша да елеулі табыстарға қол жеткізіліп, қомақты тәжірибе жинақталды. Осы тәжірибені қорыту аса қажет. Себебі тілдік материал тіл дамуының динамикасын, эволюциясын анықтауға мүмкіндік береді. Тіл даму динамикасының айғағы ретіндегі қазіргі қазақ лексикографиясындағы инновациялардың жалпы сипаттамасы жасалды. Тілдің болашақ дамуының тиімді моделін қамтамасыз етудің жолы ретіндегі тіл өміршеңдігінің параметрлері көрсетілді.

Ғылым мен техниканың кемелденіп жетілген кезінде тілдің қарым-қатынас жасауда аса маңыздылығын, өміршеңдігін танытып отырғандығы аян. Қазақ тілінің негізгі байлығы – оның сөздік қоры. Алуан түрлі сөздердің қыры мен сырын, олардың қалай қалыптасқанын, басқаша айтқанда, бай лексикалық қордың жасау тетігін жүйелі түрде, арнайы зерттеу – бүгінгі күннің талабы. Ұлттық тілдің толық сөз құрамы тек қана лексикографиялық туындыларда көрініс табады.

Қай мемлекеттің болмасын мемлекеттік тіл – елдің шығу тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптары мен теңдессіз тарихи құндылықтарын дәріптейді. Осы баға жетпес ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан сан ғасырлық құндылықтар мемлекеттік тілдің негізін құрап, содан нәр алады. Кез келген мемлекет өзінің сөйлеу мәдениетін тек ана тілінде ғана қалыптастыра алады. Қазақ халқы дүниетанымға, сыпайы сөйлеуге, мақал-мәтелге, шешендік нақыл сөздер мен орамдарға өте жетік және олардың дұрыс та, орынды терең мән беріліп айтылуына ерте кезден-ақ қатты ден қойып, ерекше бағалай білген.

Қазақ тіл білімінің зерттеушілері ана тілімізді әр жаңа заманда дүниеге келген жаңаша атаулармен толықтырып, сөздік қорды көбейтіп, жұртшылыққа ұсынып отырды. Ең алғаш 1959-1961 жылдары «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1-2 томдары) І.К. Кеңесбаевтың жалпы редакциялығымен жарық көрді [1]. I томы 8697 сөзді, ал II томы 10890 сөзді, барлығы 18235 сөзді және 3371 фразеологизмді қамтыған. Сөйтіп, реестрдегі сөз санының шағындығына қарамай, бұл түсіндірме сөздіктің шығуы – қазақ халқының мәдени өсуінің көрсеткіші ретінде елеулі оқиға болды.

Уақыт өте келе заман талабына сай бұл сөздік толықтырылып, жанартып қайта жасалды. Қазақ тілінің сөздік қорын қамтыған толық нұсқадағы түсіндірме сөздік 1974-1986 жылдар аралығында 10 томдық іргелі еңбек ретінде жарық көрді [2]. Онда 66 994 атау сөз бен 24 508 тіркес, барлығы 91 502 лексикалық бірлік қамтылып, олардың 103 мыңнан астам мағыналық сипаттамасы берілген. Ғалым Н.Уәли «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» жарық көруі әдеби тілдің нормаларын танытудағы лексика-фразеологиялық байлығын жүйелеп, тәртіпке келтірген лингвистикалық мәні ерекше еңбек екенін айта келе, мұндай рухани дүние ұлттық сананы байытып, әртүрлі ұғымдардың тілдік тұлғаның, тілдік ұжымның санасында вербалдануына, сөйтіп, когнитивтік санадағы білімдер жүйесін орнықтыруға, байытуға ықпал ететін тілдік құралдар болғаны даусыз. Олай болса мұндай еңбектерді де ұлттық сананы дамытудағы әрекеттің көрінісі деп пайымдауға тиіспіз» деп бағалайды [3, 95].

2002-2011 жылдар аралығында «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламасы» аясында жарық көрген 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» 92 300 тізімдік сөз бен 57 856 фразеологиялық тіркес – барлығы 150 156 лексикалық бірлік қамтылған [4]. Сөздікте 166 612 сөздің мағынасы ашып көрсетілген.

Елбасы осы сөздіктің алғысөзінде «Ұлтымыздың ұлы қазынасы – ана тіліміздің сөздік қорын түгендеп, ондағы әр сөздің мағынасын ашып, мәнін анықтап көптомдық сөздік ретінде шығару өте игілікті іс деп бағалайды.

2008 жылы Т.Жанұзақовтың редакциялығымен шыққан 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесін қамтитын қазақ тілінің біртөмдік түсіндірме сөздігі жарыққа шықты [5]. Бұл сөздікте күнделікті қоғамдық өмірдің барлық салаларында жиі пайдаланылатын, дағдылы сөздермен қатар көпшілікке арналған ғылыми әдебиетте, мерзімді баспасөз тілінде қолданылатын терминдер мен атаулар, тұрақты тіркестер қамтылған. Сондай-ақ тілдің лексикалық байлығын еселей түсуде әлеуметтік мүмкіндігі бар-ау дейтіндей жергілікті тіл ерекшеліктері, көне сөздер, кейбір сөз нұсқалары да ескерілген. Әдеби тілдің нормасына жат емес жаңа атаулар да сөздіктен елеулі орын алған. Сонымен

қатар, жалпыхалықтық тілдің күллі байлығын, өткен дәуірлерге тән сөз үлгілерін түгел қамту мақсаты көзделмеген.

Еліміз егемендік алып қоғамдық өмір мен ғылымның үздіксіз дамуындағы өзгерістер қазақ тілінің бір томдық бас сөздігін түзу қажеттілігін туындатты. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында 2013 жылы мемлекеттік тілдің лингвистикалық базасын құрайтын еңбектердің қатарын толықтыратын, бірегей еңбек Қазақ тілінің біртөмдық үлкен түсіндірме «Қазақ сөздігі» жарыққа шықты [6]. «Қазақ сөздігінде» 106 мың атау сөз бен 48,3 мың сөз тіркесі, барлығы 154,3 мыңнан астам лексикалық бірлік қамтылған. Бұл сөздікте қазақ тілінің табиғи байлығы көрініс тапқан, әсіресе, жаңа заманда пайда болған сан түрлі ғылым саласындағы жаңа термин сөздер молынан қамтылған.

Аталған еңбек жаңа сөз, жаңа ұғым атауларымен толыққан, қалың жұртшылықтың тіл мәдениетін арттыратын, тілтанымдық білімдерін жетілдіретін құрал ретінде көпшілік қауымға, ғылым, білім, оқу-ағарту, баспасөз саласы мамандарына қазақ тілін білуге, тілді үйренуге талпынған барша қауымға арналған.

Т.Жанұзақовтың редакциялығымен шыққан біртөмдық сөздік пен Қазақ сөздігінің айырмашылығының бірі сөздік қор араға 5 жыл уақыт ішінде 2,2 есеге өскен. Аталған сөздіктер қазақ тіл білімінде ұлттық сананы білімдер жүйесімен байытуға әсер еткені сөзсіз.

Қазақ сөздігінің алдыңғы екі түсіндірме сөздіктерден басты ерекшелігі – қазақ мәдениетіне зор үлес қосқан арыстарымыз Шәкәрім, А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов т.б. сынды ғалымдарымыздың еңбектеріндегі сөз қазынасының енуінде. Кеңес үкіметі кезіндегі белгілі саяси жағдайларға байланысты көптеген ғалымдарымыздың еңбектері түсіндірме сөздіктерге еңбей қалды. Өйткені сол кездегі идеологиялық цензуралық қысымдар мен тыйымдардың әсері болды.

Кеңес үкіметі кезеңінде ғылыми зерттеу жазу мен қорғауға қатысты бірқатар қиындықтардың болғанын еске түсіру жеткілікті. Ал тәуелсіздік жылдарында ғылыммен айналысқысы келген әрбір саланың маманына диссертациясын қазақ тілінде жазып қорғауына мүмкіндік берілді. Бұл әсіресе ұлттық құндылықтарымыздың арта түсуіне және ғалымдар қатарының толығына едәуір септігін тигізді. Мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңітуге өзіндік үлесін қосқан игі істердің бірі – еліміздің тілші ғалымдарымыздың еншісінде [7, 29].

Қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында түрлі терминдер мен жаңа ұғымдар қалыптасты. Ұлттық сананың оянуына байланысты бұл сөздікте медициналық, экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік, қоғамдық-саяси құқықтық, информатикалық т.б. терминдер көптеп берілді және олардың көпшілігі халықаралық сипатқа ие.

Аталған еңбек – қазақ әдеби тілінің барлық саласын қамтитын көлемді, жан-жақты, әртүрлі лингвистикалық белгіленімдермен терең аннотацияланды. Сөздіктің реестрінде берілген сөздің қатысуымен халық тілінде байырғыдан келе жатқан мақал, мәтел, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер т.б. тұрақты сөз орамдарының сан алуаны түрі кездеседі. Бұл лексика-фразеологиялық бірліктерді халық өзінің өткен дәуірлеріндегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білгендігінде. Мұның бәрі қазақ тілін байытып, сөздік қорды кеңейте түсті.

Қазақ тілінің біртөмдық сөздігін құрастырушылар лексиканы қамту (сұрыптау); семантикалық қатынастардың ескерілу дәрежесі; сөзжасамдық, этимологиялық анықтама, лексемалардың мотивтенуін сипаттау; басқы сөзге сипаттама беру; сөз мағыналарын орналастыру (негізгі, екінші дәрежелі, ауыс.); сөздер мен мағыналарға стилистикалық сипаттама беру; омонимия мен полисемия; кәсіби, ескірген, кірме, жергілікті, ономастикалық, т.б. лексиканың орны; дәйектеме сөйлемдер, тіркесімдер, сөзқолданым; сөздікте экстралингвистикалық деректердің болу дәрежесі; шартты белгілер жүйесін нақты көрсете білген.

Тілдегі жекелеген сөздердің мазмұны уақыт өткен сайын өзгеріске ұшырап, жаңарып отыратыны белгілі. Өзгеріске ұшыраған, жаңартылған сөздерді тіркеп, түсіндірумен айналысатын лексикографияның да ғылыми әдіс-тәсілдері жаңғырып отырады. Осыған байланысты типтес лексикографиялық мәселелердің шешімдері де әр тарихи кезеңде өзгеріп отырады. Жаңа кезең жаңа талаптар қояды. Сөздіктердің құрылымы да жаңаруда. Олардың жаңа типтері мен жанрлары пайда болды. Қазіргі кезеңде лексикография лингвистика ғылымының аясынан асып ғылым мен техниканың көптеген салаларында қызмет жасауда. Мәселен, «Қазақ сөздігінде» қазақ ұлтының рухани, материалдық мәдениетіне, салт-дәстүріне, тарихы мен мәдени мұраларына қатысты құндылықтар көптеп

жинақталған. Мұндай еңбектер тілдік тұлғаның қоғамдық санасын, тілдік санасын әр алуан білімдер жүйесімен байытып отырады.

Стильдік белгілер сөздіктегі атау сөздердің бәріне бірдей қойылған. Жалпы саны – 140 стильдік белгі қойылған. Стильдік белгілердің негізгі топтары мынадай:

1. *Әдеби тіл шеңберінен тыс қолданылуы шегін көрсететін белгілер:* қарапайым сөз (қарап.), сөйлеу тіліне тән сөз (сөйл.), жергілікті сөз (жерг.) т.б.

2. *Әдеби тілдің белгілі бір саласында ғана жұмсалатынын көрсететін стильдік белгілер:* кәсіби сөз (кәс), ескі кітаби (ескі кіт.), кітаби стиль (кіт.), діни сөз (діни.), мифологиялық сөз (миф.), көнерген сөз (көне.), тарихи сөз (тар.), жаңа сөз (жаңа), поэтикалық сөз (поэт.), лингвистикалық (лингв.), ресми (ресми.), алғыс сөз (алғыс.), қарғыс сөз (қарғ.), тілек сөз (тілек.), ауыспалы мағына (ауыс.), бейнелі сөз қолданыс (бейн.), контекстік мағына (контекст.), табу сөз (табу.), бала тіліне тән сөз қолданыс (бала тілі), сирек қолданылатын сөз (сирек.), ойын (ойын.) бата (бата.) советизм (совет.) т.б.

3. *Ғылымның белгілі бір саласында ғана арнайы жұмсалатындығын көрсететін белгілер:* авиациялық (авиаци.), анатомиялық (анат.), антропологиялық (антр.), археологиялық (археол.), астрономиялық (астр.), әдебиеттану (әдеб.), әлеуметтік (әлеум.), әскери (әск.), биологиялық (биол.), ботаникалық (бот.), ветеринарлық (вет.), географиялық (геогр.), геологиялық (геол.), геометриялық (геом.), геофизикалық (геофиз.), гидрологиялық (гидр.), дипломатиялық (дипл.), заң (заң.), зоологиялық (зоол.), информатикалық (инф.), кен ісі (кен.), көлік қатынасы (көлік.), қаржы термині (қаржы), құрылыс (құр.), қоғамдық-әлеуметтік (қоғ.-әлеум.), қоғамдық-саяси (қоғ.-саяси.), құқықтық (құқық.) малдәрігерлік (малдәр.) математикалық (мат.), медициналық (мед.), металлургиялық (металл.), минералогиялық (мин.), музыкалық (муз.), өнертану (өнер.), өсімдік (өс.), педагогикалық (пед.), полиграфиялық (полигр.), психологиялық (псих.), химия (хим.), саяси (саяси.), спорт (спорт.), статистикалық (стат.), логикалық (лог.), аңшылық (аңш.), саятшылық (саят.), ауылшаруашылық (ауылшар.), егіншілік (егін.), малшаруашылық (малшар.), мақташаруашылық (мақташар.), сушаруашылық (сушар.), түйешаруашылық (түйешар.), зергерлік (зерг.), қолөнер (қолөнер.), сәулет өнері (сәулет.), бағалы терілер (бағ.тер.) т.б.

4. *Сөздердің әртүрлі стильдік бояуын көрсететін белгілер:* бейпіл сөз (бейпіл.), экспрессивті (экспр.), эмоционалды сөз (эмоц.), сыпайы сөз (сып.), еркелету (еркелету.), жағымсыз (жағымсыз.), жақтырмау (жақтырмау.), менсінбеу (менсінбеу.), кекесін (кекесін.), келемеж (келемеж.), менсінбеу (менсінбеу.), мысқыл (мысқыл.), реніш (реніш.), сүйсіну (сүйсіну.), көтеріңкі стиль (көтер.) т.б.

5. *Қай сөз қай тілден келгендігін көрсететін этимологиялық белгілер:* ағылшын тілі (ағыл.), араб тілі (ар.), африка тілдері (африка.), голланд тілі (голл.), грек тілі (грек.), жапон тілі (жапон.), испан тілі (исп.), итальян тілі (итал.), қытай тілі (қыт.), латын тілі (лат.), малай тілі (малай.), неміс тілі (нем.), орыс тілі (ор.), поляк тілі (поляк.), португал тілі (порт.), татар тілі (тат.), француз тілі (франц.), эфиоп тілі (эфиоп.).

Қазақ тілі сөздігінің бірден-бір ерекшелігі сөздікте шеттілдік сөздердің қай тілдік екені, шеттілдік сөздердің төркінін көрсетумен бірге аудармасы да берілген, сол сөздердің ғылыми баламасы да берілген. Негізінен араб, парсы, грек, латын т.б. тілінен өзге тілдерге еніп, кеңінен тараған терминдік сөздер де берілген.

6. *Сөздердің қай сөз таптарын көрсететін белгілер:* зат есім (зат.), сын есім (сын.), сан есім (сан.), етістік (ет.), есімдік (есім.), үстеу (үст.), еліктеуіш сөздер (елік.), шылау сөз (шыл.), одағай (од.), модаль сөз (мод.).

Сөздікте осы сияқты жаңа салалардың бой көтеруі – табиғи процесс. Өңделеп қайта шығып жатқан түсіндірме сөздіктерінің қай-қайсы болса да, соңғы басылымдары алғашқыларынан көш ілгері екендігі ешқандай күмән келтірмейді. Қоғам өмірінде болып жатқан өзгерістердің барлығы да тілге әсер етеді. Әсіресе тілдің сөздік құрамы өзгеріске неғұрлым бейім тұрады. Бүгінгі күні негізгі ақиқат ол – өзгеріс.

Бұл лексикографиялық басылымдар мемлекеттік тілдің дамуының бірнеше кезеңдерін қамтыған, ауқымы, мазмұны, жағынан да қазақ тілінің бүгінгі таңдағы ең толық, көлемді түсіндірме сөздіктері. Мұндай сөздіктер тек сандық көрсеткішпен ғана шектелмейді, олар қазақ тілінің лексикалық жүйесіндегі сөздердің алуан түрлілігі, яғни сөз байлығының сапасын көрсетеді. Ұлттық сананы білімдер жүйесімен байытуға әсер етері сөзсіз. Онда қазақ ұлтының рухани, материалдық мәдениетіне, салт-дәстүріне, тарихы мен мәдени мұраларына қатысты құндылықтар жинақталған мұндай еңбектер тілдік тұлғаның қоғамдық санасын, тілдік санасын әр алуан білімдер жүйесімен байытады. Бұндай сөздіктердің жарық көруі ұлттық қозғалыстың бір көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-2 том. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясы. 1959, 1961. – 357 б. – 538 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 том. – Алматы: Ғылым, 1974-1986.
- 3 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 330 б.
- 4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы, 2011.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Ред. Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 986 б.
- 6 Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі). Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
- 7 Есенова К.Ө. Қазақ тілі – тәуелсіз Қазақстанның келбетін көрсететін басты құрал//Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №3(57). – 292 б.

Э.А. Утебаева¹

¹Институт Языкознания им. А.Байтурсынулы,
г. Алматы, Казахстан

НОВЫЕ КАЗАХСКИЕ СЛОВАРИ, СОЗДАВШИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКУЮ БАЗУ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье рассматриваются важные лексикографические труды в плане этнокультурного содержания, обогащенные информационным, структурно-содержательным характером. Описываются лексикографические инновации и система новых знаний, новые казахские словари, создавшие лингвистическую базу государственного языка.

Статус государственного языка – основной фактор, влияющий на динамику развития казахского языка. Казахский язык в настоящее время переживает период активного совершенствования и, внедряясь в общественно-речевую практику, является уже символом этнической и языковой идентичности, а также важнейшим фактором укрепления единства народа Казахстана. Выявлены инновации в казахской лексикографии как доказательства динамики развития языка. Характеризуются труды, которые дополнились новыми словами, новыми понятиями; которые, как средство развития культуры речи общественности и усовершенствования лингвистических знаний, предназначены для общества, сотрудникам науки, образования, учебно-просветительской деятельности, специалистам прессы, изучающим казахский язык.

Ключевые слова: государственный язык, языковая политика, казахский язык, словарный запас, лексическая единица, инновация, новое слово, новое понятие, национальное сознание

E.Utebayeva¹

¹Institute of Linguistics named after A.Baitursynov

KAZAKH NEW DICTIONARIES THAT HAVE FORMED THE LINGUISTIC BASE OF THE STATE LANGUAGE

Summary

The article deals with important lexicographic works in terms of ethnocultural content, enriched with information, distinguished by the structural-content character, observance of the interrelation of the lexicographic tradition in the Kazakh linguistics. The author focuses on lexicographic innovations and a system of new knowledge, Kazakh new dictionaries that have formed the linguistic base of the state language. Characteristics of works that are supplemented with new words, new concepts, as a means of developing the culture of public speech and improvement of linguistic knowledge, are intended for the public, a researcher in science, education, educational activities, and a specialist in the Kazakh language study.

Keywords: state language, language policy, Kazakh language, vocabulary, lexical unit, new word, new concept, national consciousness

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERATURE

МРНТИ 17.07.31

У.К. Абишева¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

КОНЦЕПЦИИ БЫТИЯ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

В статье исследуются философские контексты неореализма в русской литературе 1900-1910-х годов. Среди основных философских «составляющих» неореалистической прозы называется «Философия жизни», особенно популярное направление на рубеже веков. Основные идеи этого философского учения способствовали формированию мировоззрения писателей-неореалистов, ориентированного на новые ценности, придали новую аксиологическую окраску представлениям о жизни и человеке. Философские идеи, выработанные в трудах их представителей, были направлены прежде всего против позитивизма и «механицизма» современного им философского и научного мышления.

Идеи этого направления европейской философии раздвинули онтологический горизонт художественной литературы начала XX века. Они по-разному отразились в искусстве реалистов, модернистов и неонатуралистов. Философские и эстетические концепции школы были весьма популярны в России, они повлияли на творчество Б.Зайцева, А.Куприна, И.Шмелева.

Ключевые слова: «Философия жизни», позитивизм, неореализм, философская идея, народническая литература, неонатурализм, концепция бытия, художественная картина мира

Введение. В начале XX века идеи западно-европейской философской школы, в которую входили Г.Зиммель, Ф.Ницше, В.Дильтей, А.Бергсон, благодатно взошли на русской почве. Взгляды теоретиков «Философия жизни» (название школы) вполне органично вошли в духовную жизнь русского общества, они раздвинули онтологический горизонт художественной литературы. Это философское течение показало, что мир бесконечно богаче, чем рассудочное представление о нем. Независимо от того, были русские писатели-неореалисты, как, к примеру, М.Пришвин, знакомы с идеями философов жизни непосредственно по лекциям и сочинениям Георга Зиммеля во время учебы на философском факультете Лейпцигского университета в Германии, они восприняли их идеи через общекультурный контекст эпохи. Сама духовная атмосфера эпохи была пропитана ими. Интерес к работам Ницше, Бергсона и других философов этой школы в России начала XX в. был огромным. Философские и эстетические концепции школы, популярные в то время в Европе, переживали пору расцвета и в России. Об этом свидетельствует, например, то, что первое русское издание программного сочинения Ницше «Так говорил Заратустра», состоялось в 1898 г., «Рождение трагедии из духа музыки» было издано в 1899 г. В 1900 г. было опубликовано собрание сочинений Ницше в восьми томах, второе издание которого было осуществлено в 1902-1903 гг. В 1909 году появляется на русском языке главный труд Бергсона «Творческая эволюция», а в 1913-1914 годах в России было осуществлено первое издание его пятитомного собрания сочинений. Отдельные сочинения философов регулярно рецензировались в периодике, в том числе в «Русском богатстве», «Русской мысли», «Северных записках» и других. Классическое образование того времени с обязательным изучением древних и европейских языков также способствовало скорому восприятию философских идей школы.

Немалую роль в интенсивном освоении философских идей русским обществом в начале века школы сыграли популяризаторские труды о Ницше и других представителях школы. Для интересующихся немецкой философией в это время были изданы «Фридрих Ницше: критика морали альтруизма» В.Преображенского (М., 1892), «Современная философия в Германии. Характеристика ее главных направлений» С.Кульпе (М., 1903), «Введение в трансцендентальную философию» Г.Риккерта (Киев, 1904), «О свободе воли» Д.Милля (СПб., 1906), «Философия в систематическом изложении В.Дильтея, А.Риля, В.Освальда и др.» (СПб., 1909) и др. К этому же времени относятся работы отечественных философов: «Интуитивная философия Бергсона» Н.О. Лосского, «Фридрих Ницше при свете христианского мировоззрения» И.Слободского, содержащие как интерпретацию отдельных положений философских трудов школы, так и полемику с ними. Новые мировоз-

зренческие изменения в личностном и общественном сознании, обусловленные влиянием философской школы, проявились во всех сферах духовности, а в литературе особенно.

Методы. Цели и задачи предполагают опору прежде всего на типологический метод в интерпретации литературных явлений, который позволяет исследовать проблему общих и внутренних закономерностей историко-литературного процесса. Типологический принцип позволяет проследить закономерную родственность творческих усилий разных художников, выявить параллели в проблематике и поэтике их произведений.

Однако типологические исследования не должны затенять своеобразия художественного мира того или иного писателя, индивидуальной эстетической природы его творчества. Поэтому мы опираемся также на системно-структурный метод анализа, который признает художественное произведение целостной художественной системой, организованной по законам единства составляющих ее частей и уровней, и позволяет уяснить как индивидуальные, так и общие структурные особенности художественного целого ряда систем, неповторимых у каждого писателя.

Результаты. Влияние идей «философии жизни» было в высшей степени плодотворным для становления неореализма. Человек и мир, человеческое существование и бытие неразделимы; согласно воззрениям философов этого течения, жизнь – это единая целостность, которую нельзя распределить на сущность и явление, материю и дух, объект и субъект.

Качественное обновление художественного мышления писателей-неореалистов выразилось в преодолении традиционных представлений об «устойчивости», неизменности окружающей действительности, отходе от идеи социальной детерминированности жизненных процессов. Неореализм откачивается от видения мира через призму социальной истории, определявшего угол зрения беллетристов демократической ориентации, реализма «знаньевского типа». Формирование новых художественных идей шло следом за кризисом народнической идеологии, пришедшимся на рубеж 1880-90-х годов. Неореализм отходит от принципов отражения жизни в формах самой жизни, социальной детерминированности характеров и жизни в целом внешними условиями и обстоятельствами, характерных для быто- и нравоописательного реализма, неонатурализма, реализма «знаньевского» типа.

Эстетические концепции этой философской школы способствовали углублению личностного начала, вниманию к внутреннему миру человека, стремлению вобрать в себя весь мир, воспринять его цельно, в сложных взаимосвязях его естественно-природного и культурного бытия.

Дискуссия. С момента появления в России первых публикаций трудов Ф.Ницше на рубеже 1880-90-х гг. объективно росло влияние его философии на самосознание начала века, особенно осязаемое в искусстве и литературе. Хотя надо отметить, что актуализация идей Ницше осуществлялась по самым разным направлениям. Влияние их сказалось в художественных концепциях русского символизма и модернизма, по-разному воздействовав на творчество Д.Мережковского, З.Гиппиус, Н.Минского, Вяч.Иванова, А.Блока, Н.Гумилева, В.Маяковского и др.

Широта и многоплановость воздействия Ницше на культурное сознание Серебряного века, активное восприятие его идей художниками позволяют говорить о достаточно сложной рецепции идей философа русской литературы начала XX века.

Ницшевское влияние на неореализм можно охарактеризовать как «периферийное», а не стержневое, каким оно является у символистов. В отличие от символизма, для неореализма оказались значимыми не идеи вечного возвращения, Сверхчеловека, культурологическая концепция, а другая сторона философского учения Ницше – общий жизнеутверждающий пафос произведений философа. Существенно в этом воздействии то, что идея жизни в неореалистической прозе способствовала формированию мировоззрения, ориентированного на новые ценности, придавала совершенно иную аксиологическую окраску представлениям о жизни и человеке. Неореализм, как известно, возник как своеобразная реакция на господство позитивистских теорий, особенно ярко проявившихся в народнической беллетристике 1880-90-х годов. Идеи «философии жизни» определили перспективу развития нового реализма начала XX века. Влияние этой философской школы сказалось в отказе от позитивистского мышления, от идей социального детерминизма жизни и человека. Такое «узкое» понимание жизни в свое время нашло преломление в демократической беллетристике шестидесятников, затем было продолжено в быто- и нравоописательной прозе 1880-90-х годов (Н.Тимковский, Е.Чириков, В.Серошевский, С.Гусев-Оренбургский, Н.Телешов и др).

Народническая литература, слишком жестко увязывая соотношение «личность-социальная среда», увлекаясь излишним социологизмом, зачастую не умела показать многосложность связи человека и мира, преувеличивала роль социальных факторов в жизни. Ее слабостью были замкнутость в кругу

вопросов социального быта, эмпирическая направленность, фиксация многообразных жизненных «случаев» без глубокого их философского осмысления, поэтому эта идейно-художественная тенденция в литературе конца XIX-начала XX века отступила на второй план. Мотивы томительной, косной, социально-обусловленной жизни, полной глубокой неудовлетворенности, погруженность в быт, драматизм обыденного существования подчеркивали исчерпанность шестидесятнических идей. Воспроизведение быта, нравов, характеров крестьянского, мещанского и разночинного люда, принцип записи «с натуры» в зарисовках, сценках, очерках, подчеркивающий необработанность материала, отсутствие условности содержания, характерные для беллетристики 1880-1890-х годов, ощущаются устаревшими приемами литературы. Оскопленная и редуцированная рационалистическая картина мира в начале века обнаружила свою неполноту и неадекватность.

Эстетические формулы неореализма содержали также полемику с традициями неонатурализма в русской литературе 1900-х годов (Вас.Немировича-Данченко, К.Станюкович, И.Потапенко, П.Боборыкин, М.Арцыбашев, и др.), появление которого связано с формированием в конце XIX века новой постклассической парадигмы мышления в различных областях естественно-научного и общегуманитарного знания в литературе и искусстве. Методологической основой неонатурализма был «новый биологизм». Это течение в литературе, также содержавшее миметическую установку, ориентированность на «правдивость», «жизненную правду», сосредоточилось при изображении человека на его физиологии, поставив во главу угла биологический детерминизм.

Оба этих течения (неонародническая беллетристика и неонатурализм) в русской прозе 1880-90-х годов были односторонними крайностями. Поэтому в поисках нового мышления, исходя из потребности более многогранного отражения жизни, реализм начала XX века начинает опираться на идеи «философии жизни». В философско-эстетическом мышлении неореализма происходит смещение акцентов в мироощущении, появляются новые ценностные установки. Проза художников свидетельствует о настойчивом поиске позитивных ценностей, неподвластных «обстоятельствам», о внимании к «вечным» проблемам, будь то «пантеистическое» чувство космоса, природа, любовь, искусство. В нем прослеживается определенная философская программа – утверждение жизни ради жизни, ради полноты жизнеощущения, идея «святости жизни», ее самоценности вне зависимости от каких-либо социальных оценок. Полнокровная, наполненная всеми соками жизнь несла в себе обоснование права человека на радость, на прекрасную жизнь в противовес народнической философии отказа от жизненных благ, благородной, но умозрительной идее служения общественным целям, игнорировавшей саму жизнь. Новый реализм – плоть от плоти того мироощущения, который принесен на русскую почву «философией жизни».

Под влиянием идей школы неореалистическая проза выходит на новый уровень философских представлений о жизни, понимания ее смысла и многомерности. В ней отмечается одухотворенное восприятие жизни во всех ипостасях – в ее природной первозданности, духовной мощи и красоте, в полноте чувств. Она вместе с «философией жизни» осваивает поэтический пафос жизнеутверждения. Интенсивнее становится сила жизненного переживания. Концепция бытия в новом реализме строится на осознании сложности, изменчивости, неисчерпаемости мира, на идее связи каждого явления с целостным, неделимым, бесконечным миром. Истоки такого миропонимания закладывались при становлении реализма примерно с конца XIX века, были ощутимы в произведениях Л.Н. Толстого, В.Г. Короленко, А.П. Чехова.

Критическая мысль начала XX века, опираясь на философские идеи Ницше, также выдвигает призыв к возрождению «чувства жизни», проявлению ее здоровых инстинктов. Так, на страницах исследования Р.Иванова-Разумника «О смысле жизни» звучит практически программный для неореализма тезис: «Цель жизни – не счастье, не удовольствие, а «полнота бытия», «полнота жизни», <...> пусть страдает тело, лишь бы вечно порывалась вперед душа <...> лишь бы осуществлялась в жизни человека та полнота бытия, которая составляет субъективную цель его жизни, лишь бы человек страданиями тела и души сумел достигнуть широты, глубины и интенсивности своего существования. И эта полнота бытия будет тогда лучшим оправданием его жизни» [1, 291-292]. В работах В.Вересаева «Живая жизнь» и «Аполлон и Дионис (о Ницше)» зарождается эстетическая категория «живой жизни», которую он пытался воплотить и в художественных образах (повесть «К жизни»). Исследователи творчества писателя отмечают, что он оценивал ницшеанскую идею «сверхчеловека» с позиций своей теории «живой жизни», «видя в ней призыв к возрождению «чувства жизни» и ее здоровых инстинктов, отчаянную тоску по лучшим временам для человечества, но при этом отмечал подмену мысли о торжестве инстинктов жизни идеей воли к могуществу. <...>

Вересаев был согласен с Ницше, что в жизни непременно присутствуют и «аполлонова» радость и «дионисово» страдание, что, например, «дионисово» «вино» в виде творческого или религиозного экстаза входит важным и органическим элементом в «живую жизнь». Но полагал неправомерными попытки утвердить верховенство Диониса, его уверенность, будто «в подносимом им человеку «вине» – единственный смысл и оправдание жизни, единственное средство преодоления ее бедствий» [2, 640-641]. Для Вересаева Аполлон и Дионис являются не антиподами, а частями целого, частью «живой жизни». Таким образом, толкование «живой жизни» у Вересаева и понятие жизни в философских концепциях названной школы, несмотря на некоторые отличия, оказываются близки друг другу.

Особенно значительным было влияние идей «философии жизни» в творчестве Б.Зайцева, И.Шмелева. В произведениях этих писателей ощутимы принципиально новые подходы к пониманию человека, его существования, места в природе, коррелирующие с мировоззренческими идеями названной школы. Влияние идей философии жизни в неореализме сказалось в том, что на первый план выходит интерес прежде всего к всеобщим, субстанциональным основам бытия человека. Всем ходом развития социально-психологической и эстетической мысли эпохи рубежа веков литература была подготовлена и к органическому восприятию идей «философии жизни», и к рождению этой философии изнутри. В.А. Келдыш, подчеркивая общий противопозитивистский характер литературы рубежа веков, отмечает, что изменения в общественном сознании эпохи, в мироотношении, затронули прежде всего отношения между средой и личностью [3, 188].

Произведения неореалистов пронизывают ощущение красоты и трагичности мира, непрекращающегося процесса восстановления жизни, ее вечного угасания и возрождения. В них важна мысль, что земная жизнь – это только краткий миг на фоне бесконечной Вечности. Категории времени и пространства в неореалистической прозе вскрывают соотношение двух временных планов – малого времени человеческой жизни и большого Времени.

Ощущение бесконечного разнообразия жизни, ее неисчерпаемости, полноты существования проявляется в творчестве Б.Зайцева («Миф», «Полковник Розов», «Священник Кронид», «Молодые» и др.), М.Пришвина («В краю непуганых птиц», «За волшебным колобком» и др.), И.Шмелева («Виноград», «Карусель», «По приходу», «Ростани» и др.), С.Сергеева-Ценского («Улыбки», «Неторопливое солнце», «Недра» и др.). Персонажи художников испытывают радость приобщения к природной жизни, чувство единства бытия. Для неореалистической прозы характерно ощущение всеобщности, слитности единого потока жизни в мире и в человеке. Обновление художественного мировоззрения идет не только внутри неореализма, но и в реализме в целом (И.Бунин, М.Горький, А.Куприн и др.) Так, эмоциональный фон лирико-философских миниатюр И.Бунина 1900-х годов раскрывает самые разнообразные чувства от ощущения «страстной радости жизни» до сливающегося с ним чувства тоски и грусти об ее кратковременности и одиночестве человека («С высоты», «Сосны», «Тишина», «Перевал», «Заря всю ночь» и др.). Символические образы «тишины», «перевала», «зари» передают не просто особое настроение автора, его взволнованные чувства, но отображают новое мироощущение, особую проникновенность и остроту взгляда на мир и на людей. Красота мира, его чувственное восприятие художественно воплощены автором. Например, миниатюра «Тишина» содержит мотивы непрекращающегося процесса жизни и вечного ее возрождения, слияния человека с природой, являющейся неистощимым источником силы и творчества. В основе его сюжета лежит описание Женевского озера, долины Савойских гор, радостного изумления, испытываемого героями от созерцания массивных громад и прозрачного голубого озера. Спокойствие последних дней осени, колокол, одиноко звонящий в горах, сливаются с воспоминаниями о Кельнском соборе, средневековом органе, старинных германских городах, красота природы вызывает желание возвыситься до нее. Ощущение прекрасного, полноты бытия таково, что герою кажется, что маленькая колокольня в горах славит своим голосом мир и тишину воскресного утра.

Или рассказ Куприна «Река жизни», заглавие которого содержит символично-философский смысл. Жизнь уподоблена в нем полноводной реке, вбирающей в себя и уносящей все – радости и печали, счастливые и трагические моменты, высокие устремления и низкие помыслы, вечное и сиюминутное, очищающей от всего. В произведении Куприна важна мысль о подчиненности судьбы течению времени, о вечном движении «реки жизни», о том, что в ее потоке ничто не пропадает бесследно. В финале рассказа, описывая последние мгновения жизни героя, его мысли и чувства, художник подчеркивает неразрывную связь всего. «Все наши дела, слова и мысли, – пишет герой в прощальном письме, – это ручейки, тонкие подземные ключи. Мне кажется, я вижу, как они встречаются,

сливаются в родники, просачиваются наверх, стекаются в речки – и вот уже мчатся бешено и широко в неодолимой Реке жизни. Река жизни – как это громадно! Все она смоем рано или поздно, снесет все твердыни, оковавшие свободу духа» [4, 356].

Необходимо отметить, что не только неореалистическая проза, но в целом все искусство рубежа веков испытало воздействие тех или иных идей философов указанной школы. Утверждение новой системы ценностей приобретало все более глобальный характер и постепенно меняло и обновляло все стороны литературной жизни и искусства.

В отличие от модернизма неореалистическая проза не воспринимает у Ницше идею сильной личности, культ сверхчеловека, прообразом которого послужил для многих художников-модернистов главный ницшевский герой Заратустра, его волевые качества, энергичность его самоутверждения в жизни. Для неореализма оказалась важной другая сторона философского учения Ницше – общий жизненный подъем произведений философа, чувство полноты жизни. Ницше большое внимание уделяет в своих философских трудах идее *восхищения красотой*. Так, например, в трактате «Человеческое, слишком человеческое» (1874) Ницше размышляет о том, что искусство «в течение тысячелетий учило с интересом и радостью смотреть на жизнь во всякой ее форме и развивать наше чувство до того, чтобы мы могли воскликнуть: «какова бы ни была жизнь, она хороша!» (1, 357) [5]. Философ цитирует известные слова Гете, и выдвигает важнейшую задачу искусства – учить людей «получать радость от бытия и рассматривать человеческую жизнь как часть природы» [5, 357]. Эта идея в неореализме получает активное художественное воплощение, по-разному преломляясь в творчестве писателей-неореалистов.

Так, цикл путевых очерков Б.К. Зайцева «Италия» (1907-1920), сложившийся в результате нескольких путешествий в Италию, предпринятых в разные годы, интересен и показателен тем, что в нем, может быть, наиболее выпукло и обостренно выступило ощущение бесконечного разнообразия жизни, неисчислимой полноты существования. Это чувство связано с чисто художественным ощущением неисчерпаемости жизни во всех ее проявлениях. Образы Италии, жизни ее городов, крестьянских селений, памятников архитектуры являются выражением счастливого идеала и совершенства. Великое и прекрасное заключается в ее культуре, природе, встречающихся во время путешествия людях. Прошлое, когда-то жившее, может стать доступным только в результате «вглядывания». Художник обнаруживает запечатленную в исторических памятниках, католических соборах, архитектурных сооружениях прошедшую жизнь, видит «сущностное», невидимое. Памятники архитектуры и в современности, сохраняющие наполненность силой, суть не что иное как *живое или жизнь*, которая по своему характеру не прекращается никогда, обосновывая искание более высокой и богатой духовной жизни.

Известно, что Зайцев всегда воспринимал Италию как свою вторую родину. Обнаруживая все «живое» в истории и мире, автор развивает в цикле свою точку зрения на сохранение живой исторической традиции. Жизненной силой для него переполнен весь окружающий мир – восхищается ли он ночной меланхолией Венеции, яркостью ее дневного очарования, красотой кружевного дворца Дожей или изяществом венецианских девушек, из династии знаменитых дзендалетти, столь же древней, как династия гондольеров. «Жизненность», полнота жизни ощущается почти на каждой странице книги об Италии, относясь то к архитектуре, то к природе страны, то к характеру свободных и жизнелюбивых итальянцев, наполненным страстной жизненной силой. Он описывает впечатления от итальянских городов, отличающихся как своей историей, так и их обликом и местом в целостном образе Италии.

Лику Венеции, сияющей и лучащейся красотой, блеском, изяществом и роскошью противоречит все будничное. В ней ощутим дух Италии. Осматривая полуготический, полувизантийский храм святого Марка, путешественник отмечает, что это – воплощенный облик города, «древний, но *живой*, лишенный холода. Все в нем *живое* – и сама прохлада, будто влажность воздуха под его сводами, и выхоженные мозаики полов, <...> и таинственный сумрак грандиозной розетки» (1, 430) [6].

В художественном облике Флоренции, созданном Зайцевым, много красок, в ее регистре много нот, как и в ее искусстве, давшем миру Беато Анджелико, Петрарку, Данте. Автор напоминает о грозных временах в ее истории, об интригах, победах и поражениях царствующих династий. Но город пережил и вознесение, и гибель своих властителей, потому что не они были истинными победителями смерти, бессмертие Флоренции – в ее великом и стихийно светлом художнике Сандро Боттичелли, вечность города – во флорентийской школе живописи, в поэзии Петрарки и Данте. Прекрасное, по мысли Зайцева, существует вечно, оно не уничтожимо, не убывает.

Генуя – торговый город, живущий своей стихийной, неугомонно-бойкой жизнью. В его характере ощущается практичность, грубоватость, меркантильность купеческого сословия, основавшего город, она не рождает в душе писателя привычного отзвука: «Человеку нашего склада вряд ли захочется поселиться в Генуе» (2, 639) [6]. Но и в нем определяющая черта – неугасимая жизненность. В Генуе, как ни удивительно, тоже заключен дух Италии, но это другая Италия. Автор определяет ее обликом Афродиты Пандемос, Афродиты простонародной. Здесь нет утонченности, высокой печали духовной культуры, Генуя грубее, приземленнее Флоренции, Феррары или Рима: «Здесь корабли охотнее возили ткани, индиго, серебро, чем рукописи древних из Эллады» [6, 436].

Восприятие Италии Зайцевым отмечено глубоким лиризмом, импрессионистической беглостью, поэтической «легкостью» в воспроизведении впечатлений от внешнего мира. Авторское «я» в цикле проявляется в неустанном утверждении идеи неисчерпаемости красоты окружающего мира. П.Грибановский писал о прозе писателя: «...ожившее, земное, не давит. Оно как бы преходяще. Это только завеса, за которой скрывается что-то высшее, чего на нашем ежедневном языке, пожалуй, и не передать. Даже там, где все, казалось бы, предельно слито с землей и с земным, где сам писатель весь во власти ароматов и токов этой земли, ее неистощимой будоражающей силы, он вместе со своими героями видит все красивое и, отзываясь на красоту, набрасывает на свои полотна прозрачно-нежное покрывало поэзии, сквозь которое все земное кажется более воздушным и легким» [7, 133-151].

Множественность и безмерность, неиссякаемость, полнота жизни в прозе неореализма имеют разные способы воплощения [8]. Многообразие, буйство красок и черт жизни удивительно естественно исследуются и осмысливаются И.С. Шмелевым, художником чутким к самым различным краскам жизни, мастерски организующим, созидующим многоцветную, узорчатую гармоничность картины мира. В рассказах и повестях художника обращает внимание «плотность», «вещественность» изображаемого мира, его пластическая мощь и полнокровность. Это чувство «материальности», полнокровности жизни, многообразия ее звуков, ритмов нашло яркое выражение в прозе 1910-х годов. Природа в изображении Шмелева всегда живая и подлинная, в ее описаниях всегда чувствуется своеобразная «прираченность» художника к ее жизни. Так, рассказ «Весенний шум» (1913) исследователи называют поэмой торжествующей живой жизни. В нем развивается мотив вечного круговорота жизни и ее постоянного обновления. Фабула рассказа имеет слабую динамику, сосредоточена на описании внутреннего состояния персонажа и на пейзаже. Молодой человек, исключенный из семинарии и отчаявшийся было в жизни, возвращается домой в родное село. Его охватывает тяжелое настроение, раскаяние, досада на случившееся, иногда приходит мысль, «что лучше разом все кончить». По влечению сердца без определенной цели в один из ранних весенних дней герой идет в поле. Художник удивительно тонко передает зрительные впечатления: в начале рассказа это безрадостный, унылый пейзаж – серое, неприглядное небо, студеной свинцовая вода, голые поля, шорох пустого леса. Шмелев показывает преображение природы, казалось, застывшей в ожидании мощного нового пробуждения. В финале рассказа дается разрешение психологического развития сюжета: герой постепенно оказывается во власти пробуждающейся весенней природы. В нем возникает ярко очерченный символический образ весеннего шума как непрестанного возрождения жизни. Медленно меняется настроение героя, появляется смешанное чувство одиночества и ощущение страстной радости жизни, вызванное впечатлениями раннего весеннего оживления. Величие этой картины вызывает философскую рефлексию героя: «Когда шел Вася к дому, солнце стояло над головой, и громче сыпало полуденным грачиным гамом. Думалось, что много всяких дорог, а верное-то раз в одном только кругу, в этих полях, просыпающихся каждую весну, в верном прилете птиц, в зеленых листочках, которые всегда возвращаются» [9, 104].

Заключение. Основные векторы неореализма в русской литературе 1900-10-х годов совпали с направленностью идейных исканий западно-европейской философской мысли. Неореализм не растворился в среде окружавших его литературных движений, а, напротив, освоил и сохранил свое идейное пространство. Об этом свидетельствуют общие концепты и темы, составившие его проблемное поле. Художественная картина мира нового реализма опиралась на представления о жизни, выработанные «философией жизни». Философские идеи школы, сущностные ее концепции оказали влияние на определение жизни неореализмом в координатах новых ценностных категорий. Они приближают нас к пониманию этого художественного феномена, дают о нем, если не целостное, то хотя бы более полное представление.

Список использованной литературы:

- 1 Иванов-Разумник Р. О смысле жизни (Ф.Сологуб, Л.Андреев, Л.Шестов). Изд. 2-е. – СПб., 1910. <https://www.razym.ru/naukaobraz/psihfilosofiya/153671-ivanov-razumnik-rv-o-smysle-zhizni-f-sologub-l-andreev-l-shestov.html>. 20.06.2017.
- 2 Фохт-Бабушкин Ю.У. Викентий Вересаев // Русская литература рубежа веков (1890-е – начало 1920-х годов) Кн. 1. – М., 2001. – 960 с.
- 3 Келдыш В.А. Реализм начала XX века. – М., 1975. – 262 с.
- 4 Куприн А. Рассказы и повести. – М.: Худож. лит., 1989. – 319 с.
- 5 Ницше Ф. Соч. в 2-х томах: Т.1. – М., 1990. – 615 с.
- 6 Зайцев Б. Собр. соч. в 5-ти томах. – М., 1999. Ссылки на тексты Б.Зайцева даются по указанному изданию (первая цифра в круглых скобках указывает на том, вторая – на страницу). – 615 с.
- 7 Грибановский П. Борис Константинович Зайцев (Обзор творчества)// Русская литература в эмиграции. – Питтсбург, 1972. – С.133-151.
- 8 О разных способах отражения жизни в литературных течениях начала XX века писали Жанузакова К.Т., Саметова Ж.Ш. в статье состояние исследования литературных течений и направлений в литературоведении // Вестник КазНПУ им. Абая, 2016. – №3. – С.144-148.
- 9 Шмелев И. Повести и рассказы. – М., 1966. – 423 с.

У.К. Абишева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ОРЫС ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТҰРМЫС КОНЦЕПЦИЯСЫ

Түйіндеме

Мақалада 1900-1910 жылдардағы орыс әдебиетіндегі неореализм бағытының философиялық мәндері қарастырылған. Неореалистік прозаның философиялық «құраушылары» арасында негізгі болып «өмір философиясы» танылады, бұл бағыт ғасырлар аясында ерекше танымал болған. Философиялық ілімнің негізгі идеялары, жаңа құндылықтарға бағытталған, неореалист-жазушылардың танымдық көзқарасының қалыптасуына ықпалын тигізді, өмір және адам түсініктеріне жаңа аксиологиялық сипат берді. Осы бағыт өкілдерінің еңбектерінде қалыптасқан философиялық идеялар, ең алдымен заманауи философиялық және ғылыми ойлау позитивизмімен «механицизміне» қарсы бағытталған.

Бұл бағыттағы еуропалық философия идеялары, XX ғасырдың басындағы көркем әдебиеттің онтологиялық аумағын кеңейтті. Олар неореалист, модернист, неонатуралистердің өнерлерінде әртүрлі жолмен байқалды. Мектептің философиялық және эстетикалық тұжырымдамалары Ресейде аса танымал болды, Б.Зайцев, А.Куприн, И.Шмелев сынды жазушылардың еңбектеріне ықпалын тигізді.

Түйін сөздер: «өмір философиясы», позитивизм, неореализм, философиялық идеялар, халық әдебиеті, неонатурализм, тұрмыс концепциясы, әлемнің көркем бейнесі

U.K. Abisheva¹

¹al-Farabi named Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE CONCEPT OF BEING IN RUSSIAN LITERATURE, BEGINNING XX CENTURY

Summary

The article explores the philosophical contexts of neo-realism in the Russian literature of the 1900s-1910s. Among the main philosophical "components" of neo-realistic prose was "The philosophy of life," an especially popular trend at beginning of the XX century. The main ideas of the philosophical school contributed to the formation of the world perspective of the Russian writers. They also influenced their values, gave a new axiological coloring to their concepts of "life and man". The ideas of those philosophers opposed against Positivism and mechanism of contemporary philosophical and scientific thinking.

The ideas of the European philosophers have widened the ontological horizon of Russian literature at the beginning of the XX century. They diversely effected on realism, modernism and neonaturalism. The aesthetic concepts of this philosophic school were very popular in Russia; they had an impact to the works of B.Zaitsev, A.Kuprin, I.Shmelev.

Keywords: "The philosophy of life", the Positivism, the neo-realism, the philosophical idea, the populist literature, the neo-naturalism, the concept of being, the artistic picture of the world

С.Асылбекұлы¹, Г.Б. Тоқшылықова²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ПОСТМОДЕРНИЗМ ӘДЕБИЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада әдебиетке енген постмодернизм ағымы, оның пайда болуы, ерекшеліктері жайында кеңінен сөз болады. Постмодернизм терминінің өзі қазіргі әдебиеттану ғылымында пайда болған жаңа ағымға телінген атау екендігі жан жақты талданады. Бүгінге дейін постмодернизм термині, оның пайда болуы жөнінде ғылымда қалыптасқан нақты пікір жоқ екені, кей зерттеушілердің оны еуропа және американ мәдениетінде екіншідүнежүзілік соғыстан кейін пайда болған ағымға жатқызып жүргені айтылады. Автор постмодернизм әдебиетінің жапон әдебиетінде пайда болу жағдайына тоқталады. Бірқатар постмодернист жазушылардың еңбектері мен постмодернизм әдебиетін зерттеуші ғалымдардың ой-пікірлеріне талдау жасайды. Постмодернизм әдебиетінің негізгі ерекшеліктеріне кеңінен тоқтала келіп, интертекстуалдылық, метапроза, ирония, кара юмор, фабуляция, пастиш, паранойя секілді негізгі белгілеріне де тоқталып өтеді.

Түйін сөздер: постмодернизм, мәдениет, өркениеттің тоқырауы, ағым, жазушылар, интертекстуалдылық

Бүгінгі қазақ әдебиетінде постмодернизмге қатысты пікірлер легі сан алуан. Әдебиетшілер тобының бір парасы оны «тексіз, тамырсыз, баянсыз, космополиттік дүниетаным» деп (Ә.Меңдеке, Д.Ысқақ) мүлде қарсы шықса, екінші тобы постмодернизмді жаңа заман талабы деп танып, оған көшуді мақұлдайды (Ә.Бөпежанова, Ә.Қодар, Т.Шапай), ал үшінші топ – жас қаламгерлер тобы «жаңашыл жазу», «еркін әдебиет», «ұлт әдебиеті үшін маңызды» (А.Елгезек, Л.Қоныс, Д.Амантай) деп танып, толық қолдау білдірді. Зерттеуші ғалым Б.Майтанов ғылыми мақалаларында қазақ әдебиетіндегі постмодернизмнің көрінісіне, бірқатар ақын-жазушылар шығармаларындағы постмодернистік сарындар мен белгілерге талдау жасап көрсетіп берді. Ал зерттеуші С.Асылбекұлы жазушы Оралхан Бөкеевтің прозасын жан-жақты қарастыра отырып, оны қазақ постмодернизмінің жарқын өкілі ретінде танытады. Постмодернизмнің негізгі белгілерінен саналатын «адамның социумды жатсынуы, одан өзіне лайықты орын таба алмай тығырыққа тірелуі, өмірді, тіршілікті белгілі бір мағынаға, логикаға сыйымды әлеуметтік қарым-қатынастардың тізбегі ретінде емес, ешқандай логикаға сыймайтын бей-берекетсіздік әлемі, хаос ретінде қабылдаудың» Оралхан кейіпкерлеріне де жат емес екендігін әңгімелерінің поэтикасын сөз ету арқылы нақтылы мысалдармен дәлелдейді [1, 71]. Ә.Әбіл-Серіктің «Думан Рамазан және постмодернизм» атты мақаласында жазушының «Көш» жинағын талдай отырып, постмодернизм хақында айтқан пікірі өзгеше: «Қазақ постмодернизмі ұлт алдына айна қойып, қазақ келбетін түрлі қырынан алып кескіндеді. Алаштың әлеуметтік, саяси, діни кескіні айқын таныла бермейтін астарлана берілетін шығармалар шоғыры өмірге келе бастады. Алаш өркениетін түрлі ракурста еліне таныту мақсаты шығармашылық адамдарының ойы мен еркін биледі. Ұлт тарихы алаштың өткенінен басталғандығы барша қазақтың сөзін ұстағандар үшін адастырмайтын темірқазыққа айналды» [2]. Байқап отырғанымыздай, мақала авторы бүгінгі қазақ жазушыларының өткенді пародиялау арқылы постмодернизмнің негізгі белгілері әдеби ойын, батыл эксперименттерге жол беріп, оқырмандарға Алаштың шынайы келбетін танытуға талаптанғанына ризашылығын білдіреді. Сонымен біздің мақсатымыз – жаңалық ашу емес, бүгін бар құбылыс – постмодернизм әдебиетінің негізгі белгілерін түсіну.

Постмодернизм – «пост» тіркесі біздің ұғымымызда «кейінгі» деген мағынаны береді. Әдебиетте постмодернизм ағымы модернизмнен кейін өмірге келген, модернизм ағымына, модернизм дәуірінің нәтижелеріне қарсы реакция ретінде түсіндіріледі. Атап айтқанда, екінші дүниежүзілік соғыстың адам құқығын аяққа таптап, адам өмірін түкке тұрғысыз етіп көрсетуі, Хиросима мен Нагасакидегі атом бомбасының жарылысы, державалардың арасындағы қарусыз, «салқын» соғыстың (саяси) салдары адамзатқа, жалпы әлеуметке қатты әсер етті. Әдебиет – қоғам айнасы болғандықтан, оның салқыны сөз өнеріне де келіп, оған «постмодернизм» деген ат жамалды. Зерттеушілер постмодернизмнің пайда болып, дамып, көркейіп, өркендеген шағы деп дәл уақытты белгілеп бере алмайды. Тіпті, оның өмірі қай уақытқа дейін созылатындығы, немен, қалай аяқталғандығы да мүлде беймәлім.

Постмодернизм құбылысының пайда болуы жөнінде де ортақ пікір жоқ. Зерттеуші И.Голованова

постмодернизмнің жалпы пайда болу, даму сипатына жан-жақты тоқтала келіп, төмендегідей мәліметтер келтіреді. Ең алғаш постмодернизм термині 1914 жылы Р.Панвицтің «Еуропалық мәдениеттің құлдырауы» атты еңбегінде көрінсе, 1934 жылы әдебиеттанушы Ф. де Онис өзінің «Испандық және латынамерикандық поэзия антологиясы» атты кітабында постмодернизмді модернизмге қарсы реакция мағынасында түсіндірді. 1947 жылы тарихшы, философ Арнольд Тойнби «Тарихты түсіну» кітабында постмодернизмге мәдени сипат беріп, постмодернизмді дін мен мәдениеттегі батыс билігінің құлдырауы деп сипаттайды. Әдебиет саласында постмодернизм терминін алғаш қолданып, толыққанды енгізуші, постмодернизмнің негізгі белгілерін анықтап көрсетіп, классификациясын жасаған американдық оқымысты Ихаб Хассан (1971). Осыған байланысты көптеген зерттеушілер постмодернизмнің отаны, қанат жайып, дамыған жері – АҚШ деп санайды. Ал француз оқымыстысы Ж.Ф.Лиотардың 1979 жылы жарық көрген «Постмодернистік жағдай» атты еңбегінде постмодернизмнің пайда болуы философиялық тұрғыдан жан-жақты сарапталды [3].

Әдебиеттанушылардың дені постмодернизмді ХХ ғасырдың ортасында мәдениет пен өркениеттің тоқырауының салдарынан дүниеге келген тарихи құбылыс деп таныса, кейінгілері кез-келген дәуірдің тоқыраған, құлдыраған, кері кеткен тұсында пайда болатын транстарихи құбылыс ретінде қарайды. Постмодернизмді модернизмнің дамуы әрі жалғасы, жаңа тарихи кезеңде модернистік әдебиет тенденцияларының жалғасы ретінде таныса, басқалары постмодернизм мәдениеті классикалық модернизмнен қол үзді дейді, ал үшінші бір топ өткен заман туындыгерлерінің шығармашылығынан модернизм идеялары мен принциптерінің ұшқынын іздеуде. Қалай болғанда да, постмодернизм өткеннің жалғасы, өткен дәуірдегі модернизм мәдениетімен тығыз байланыста екендігі даусыз. Тіпті зерттеуші Ихаб Хассанның өзі модернизмнің классификациясын жасап, негізгі ерекшеліктерін көрсеткенде тек модернизммен салыстырмалы тұрғыда ала отырып, дәлелдеген болатын.

XVII ғасыр француз әдебиетінде классицизм ерекше қарқынмен дамып, барлық көкірегі ояу, көзі ашық тұлғаларды, ақын-жазушылардың бәрін «Академия» деп ат қойып, бір орталыққа жинап, кардинал Ришельенің ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстағандығы белгілі. Мақсаты – билік пен халық арасындағы дәнекер болатын ақын-жазушылардың не жазып, не қойғанын қадағалап отыру болатын. Классицизм ағымының тақырыбы да біреу – ел ішіндегі елеулі оқиғаларды, корольдің, әскер басшыларының ерен ерлігін дәріптеу; ал кейіпкерлері – кедейлер, қарапайым халық өкілдері емес, тек қана үстем тап өкілдері: байлар, патшалар, қолбасшылар, батырлар. Ришелье саясатының шырқау биікке көтерілгені соншалық, барлық жазушыларды классицизм ағымының өкілі етіп, «үш бірлік» (орын, әрекет, оқиға) ережесіне бағындырды. Бұған кезінде қарсы шығып, таланттарды арнайы заң шығарып, ережеге бағындырудың дұрыс еместігін, бұл жазушы қиялына шек қойып, шығармашылығына тосқауыл болатындығын айтып, классицизм канондарына ашық түрде қарсы шыққандар да болды. Дегенмен, бұл ағым Францияда бір ғасыр өмір сүрді. Ал бұл аралықта жазушылардың екі ұрпағы ауысатыны белгілі. Дәл осындай тәсілді Кеңес империясы да ұстанған. Бірақ, әрине оның формасы (атауы т.б.) басқаша болды, ал мақсаты мен идеологиясы бір. Кеңес Одағы өз саясатын іске асыруда ең оңтайлы тәсілді пайдаланды. Жазушылар Одағын құрып, мемлекеттен ақша бөлініп отырды, одақты «саяси идеологияның, ресми идеологияның бір бөлігі ретінде» пайдаланды. Жазушыларымыз қалаған бағытында емес, социалистік реализм әдісімен жазуға тиіс болды (социалистік реализм деген атауының өзі қолдан жасалған әдіс екенін аңғартып тұр). Жасанды дүниенің уақытша екендігін, уақыт сынына төтеп бере алмайтындығын сол социалистік реализм әдіс, талабымен жазылып, жарық көрген Ғ.Мұстафиннің «Қарағанды», «Шығанақ», «Миллионер» романдарын бүгінгі жастарымыздың оқымайтындығы, оқуға мүлде ниет білдірмейтіндігінің өзі дәлелдеп отыр. Жалғыз Ғ.Мұстафин емес, мұндай романдарды тізіп келтіре беруге болады. Ал сол Ғ.Мұстафиннің шығармашылық талантына, жазушылық шеберлігіне ешкімнің таласы жоқ. Бірақ ол жазушы өз заманының ығына жығылды, империя талабына қарсы шығып, ағысқа қарсы жүзе алмады. Одақтың бұл саясатын белгілі ғалым С.Қасқабасовтың: «Кеңес Одағы кезінде «Әдебиет пен өнердің міндеті – адамды тәрбиелеу» деп айтылды. Сөйтсек мүлде олай емес, әдебиет пен өнердің мақсаты – адамның сана-сезіміне әсер ету екен» деп ағынан жарыла айтқан сөздері айқын аңғартады [4]. Бұл XVII ғасыр емес, ХХІ ғасыр. Сондықтан да постмодернизм ағымын Италияда пайда болғанымен, Францияда өріс алып, кең қанат жайған – классицизм ағымымен салыстыру мүмкін емес. Қазір қаптаған, жан-жақтан ағылып келіп жатқан ақпараттар заманы. Біз постмодернизмді классицизм ағымын ауыздықтаған кардинал Ришелье ұқсап, «ережеге» бағындырып, шеңбердің ішіне сыйғыза алмаймыз.

Постмодернизм біздің әдебиетімізге де жетті. Әдеби дәстүрдің бәрін тәрк еткен ағымның бізде

көрініс табу себебі неде деген сұраққа бір ауыз сөзбен жауап беру мүмкін емес. Біздіңше, ең негізгі себебі, сөз қадірінің кетіп, көркем туындының, кітаптың оқылмауы, әдебиеттің рөлінің төмендеуінде. Ұрпақтың рухани азғындауына жазушылардың (кейіпкерлері арқылы) іштей қарсылығы, күресі. Әдебиеттің сөз өнері ретіндегі қадірін жоғалтпау үшін оқырманды қызықтырып, әдебиет әлеміне әкелу үшін жазушылардың қолданып отырған тәсілі, жаңалыққа деген ұмтылысы деп те тануға болады. Біздің жазушыларымыздың көпшілігі өмірге басқаша көзқараспен қарап, жаңаша түсініп, жаңаша пайымдап, жаңаша түйсінуге тырысып бағуда. Мықты тәуелсіз мемлекетімізді құру үшін ұлттық рухымызды көтеріп, қайта бір жаңғыртып алу қамымен, түп-тамырымызды іздеп, кімбіз, қайдан шықтық деген сауалға мың сан жауап іздеп (көпшілігі түркілік бастаудан іздейді), сарсылуда (қазақ әдебиетінің тарихы XV ғасырдан, Бұқар заманынан басталады дегенің өзі абсурд).

Отарлаушы державалардың негізгі ұстанымы – өздері отарлайтын ұлттың тілін, әдебиетін, салтын, психологиясын, танымын толық меңгеру, сол арқылы ол ұлттың әлсіз, осал, кемшін тұстарын біліп алу болып табылады. Ұлттың осал жерін біліп алғаннан кейін («Нибелунг» жырындағы Зигфридтің жанды жері секілді) оларды билеп-төстеу де, жеңу де, бағындырып, құл ету де ешқандай қиындық тудырмасы анық. ХХІ ғасыр – білімнің, ғылымның ғасыры. Сондықтан да айналамызға сергек қарап, болып жатқан құбылыстардың барлық құпиясын, артықшылығын, кемшілігін, астары мен мақсатын біліп отыруымыз қажет. Соның ішінде, постмодернизмнен қорқып, үрікпей, керісінше, оның тарихы мен теориясы, ерекшелігі жөнінде толық білуіміз қажет. Бүгінгі оқыған, саналы азамат өзіне қажеттісін адаспай тауып алады.

Зерттеуші И.В. Кабанова постмодернизм терминінің түбегейлі шешілмегендігін, әлі күнге дау тудырып келе жатқанын айта отырып, оның тарихи негізін екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Батыс мәдениетіне теліп, постиндустриалдық қоғамға, капитализм дәуіріне, жаңа технология мен электрондық қарым-қатынастың шарықтап өрістеуімен байланыстырады. Бұл жағдайдың бәрі әртүрлі мәдени механизмдерді өзгертіп, соның ішінде әдебиетке қатысты айтатын болсақ, кітап, мәтін, шығарма жөнінде қалыптасқан көзқарастың жойылуына әкеліп соқтырады деген пікірде [5]. Жаны бар пікір. Екінші дүниежүзілік соғыс, оның салған жазылмас зардаптары шын мәнінде көп адамның ішкі жан-дүниесінің астан-кестенін шығарды. Оны постмодернист жазушы «соғыстан кейінгі британ әдебиетінің ең жарқын құбылысы» (А.А.Чамеев) саналатын Голдинг шығармашылығы арқылы түсіндіруге болады. Фашизмге қарсы соғысқа қатысып, соғыстан алған әсерімен жазушы бүкіл саналы ғұмырын бір ғана мәселені – адам өмірінің мәнін, адам табиғатын зерттеуге арнады. А.Голдингтің көзқарасына екінші дүниежүзілік соғыс сұмдықтары, фашизмнің қатігездігі қатты әсер етті. Жазушының түсінігінше, адамдар жауыздықты оп-оңай, тез әрі үйреншікті әрекетіндей жасайды. «Соғыс даласын көріп, мен адамдардың неге қабілетті екендігін жақсы түсіндім. Адамдардың жауыздықты оп-оңай, араның бал жинағанындай жасайтындығын түсінбеген адамның көкірек көзі жабық немесе есі дұрыс емес» деп ойлаймын деп жазады Голдинг. Адамның шынайы табиғатынан шошынған жазушы оның бойында жақсылықтың бар екеніне үміттену, ғылыми-техникалық прогрестің салтанат құратынына көзсіз сенушілік, қоғамның моральдық-адамгершілік жағдайы мен жеке тұлғаның уақыт өткен сайын жөнделіп, жақсаратындығына сену – мұның бәрі адасушылық, өркениет желінің адам санасын торлаған, жапқан шаңы деп ұғындырады. Ол адамзат трагедиясының негізгі себебі мен салдары, тіпті бүкіл адамзат баласының адасуы – ол оның жаратылысына, табиғатына байланысты деп таниды. Автор «Шыбындар әміршісі» романы арқылы адам бойындағы жабайы инстинктің егер ол қиындыққа душар болса, оның ерік-күшіне бағынбайтынын, оның кез-келген уақытта, кез-келген адамның бойында, оның рухына, тіпті зиялы ортадан шыққан тегіне де, тәрбиесіне де қарамастан оянуға дайын екендігін айқын көрсетіп берді. Соғыс жазушының адам табиғаты жөніндегі түсінігін, жалпы дүниетанымын тұтастай өзгертіп, түрлі иллюзиялардан арылтты. Оның ойынша, 30-шы жылдары Германияда болған оқиға Англияда да болуы мүмкін; жауыздықтың себебін алыстан емес, ел ішінен, ағылшындықтардың өзінен іздеу керектігін ескертеді. Жалпы, «Шыбындар әміршісі» – «трагедиялық сабак», ескерту роман түрінде жазылған автордың өз қоғамына деген қарсылығынан туған туынды. Романда антиутопияның элементтері бар. Автор кейіпкерлерін тар шенберге тығып, таңдаусыз қалдырады, қиындықтан шығудың жолын көрсетпейді де. Өз ар-ұятының шырмауында қалдырып, өзінің шын табиғатын түсіндіруге тырысады.

Постмодернизм ағымының көшбасында Умберто Эко, Алек Голдинг, Киндзабуро Оэ, Сюмюэль Беккет, Абе Кобо, Хорхе Луис Борхес, Хулио Кортасар, Габриель Гарсиа Маркес, Иосиф Бродский, Дерек Уолкот, Акутагава Рюноске, Харуки Мураками, Патрик Зюскинд, Фаульз, В.Набоков, Айрис

Мердок, Тони Моррисон, Рю Мураками тұрады. Және бұлардың көпшілігі Нобель сыйлығының иегерлері. Бір ғана жапон әдебиетін алып қарайық. Неге жапон әдебиетінде постмодернизм алға шықты? Неге шығармашылық иелеріне бұл ағым жақын тұрды? Мұны әдеби зерттеушілердің көпшілігі екінші дүниежүзілік соғыстың салдарымен байланыстырады. Ал одан бұрынғы жапон тарихынан білетіміздей, 1854 жылы ақпанның 13-інде командор Перри Жапонияға қайта оралғанда, Сегун үкіметі АҚШ-пен соғысудан қорықты. Сөйтіп 1854 жылы наурыздың 13-інде Канагава деген жерде бірінші жапон-американ келісімшартына қол қойылды, Жапония АҚШ кемелері үшін Симода және Хакодате порттарын ашуға мәжбүр болды. 215 жылға созылған жапониядағы “жабық есік” саясаты күйреді, император дәрменсіз болып қалды. Сан ғасырлар бойы император үшін «харакири жасаймын» деп нық сеніммен айтатын халық өз болашағы үшін аландаулы күйде қалды. Ол аз болғандай, екінші дүниежүзілік соғыста Жапония жеңіліс тапты, артынша Хиросима, Нагасаки қасіреті орын алды. Мұның бәрі жапон халқының, нақтырақ айтқанда, жапон жастарының сағын сындырды. Себебі, сан ғасырлар бойы императордың шексіз билігіне бағынып, оның мызғымас күштілігіне табынып өскен жапондықтар үшін императордың АҚШ үкіметі алдында тізе бүккендігі қатты соққы болды. Жарқын болашаққа деген сенімінің күл-талқаны шықты, бұл олардың жандүниесіне, ішкі рухына, моралі мен психологиясына қатты әсер етті. АҚШ үкіметінің жапон жеріне емін-еркін кіріп, оп-оңай басып алғандығын постмодернизмнің белді өкілі, жапон жазушысы, Нобель сыйлығының иегері Киндзабуро Оэ былайша сипаттайды: *«Вспоминаю ужас, отвращение, почтительный страх, охватившие меня, когда я впервые увидел у нас в деревне чернокожих солдат вражеской армии. Они шли по улице. Пялились на девушек, дразнили псов, насвистывали песенки. ...Они были воплощением чужеземцев, пришельцев из незнакомого мира. А мы, желтокожие сорванцы, мы были маленькими японцами. Мы следили за ними издалека, прижавшись на мелководье друг к другу худенькими, голыми плечами, и ощущали исходившую от них угрозу “нашей Японии»* [6]. Бөтен елдің басқыншылық саясаты жапондықтарға қалай әсер еткендігін мұнан артық сөзбен жеткізу мүмкін емес. Өздерінің алпауыт державаның алдындағы дәрменсіздігін «мы были маленькими японцами», «худенькие, голые плечи» деп жеткізсе, салар ойранын «пялились на девушек» деген бірақ ауыз сөзге сыйғызады. Мұның салдарын екінші постмодернист жапондық жазушы Рю Мураками ашық айтады. Себебі, Муракамидің өзі американдық әскери база орналасқан шағын қалада дүниеге келді. Ол әскерилердің өмірін көре жүріп, олар арқылы жапон жастарының арасына түрлі зұлымдықтың (нашақорлық, топтық жыныстық қатынас, арысздық, екіжүзділік) тамыр жайып жатқандығының куәсі болды. 1979 жылы жарық көрген жапондық бозбалалардың нәпсіқұмарлық пен нашақорлыққа толы өмірін суреттеген «Көгілдір түстің барлық реңктері» атты романының басты кейіпкерінің де американдық офицер болуы ойдан шығарылған дүние емес болатын. Роман оқырмандар арасына тез тарап, миллионнан астам данасы сатылымға түсті. Роман үлкен сенсация тудырды. Роман сыншыларына Рю: «Мені топтық жыныстық қатынас пен нашақорлық жөнінде ештеңе түсінбейтін оқырмандар шығармаларды түсіне ме, түсінбей ме деген сұрақ мүлде толғандырмайды» жауап берді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, жапон жастары соғыстан кейін барлық дәстүрден, ұлттық құндылықтардан айрылып қалды. Дәл осы экзистенциалдық вакуумды жазушы өз шығармаларында суреттелген зұлымдықтың тамыры деп түсінеді. Шындығында Мураками үшін «зұлымдықты суреттеу» – өзі тандап алған қоғамға қарсы стратегиясы. «Зұлымдықтың әлеуметтік тамырын» жазушы «Топаз» (жезөкше қыздар жайындағы новеллалар жинағы) және «Пирсинг» (өзі кенеттен жауыздықтың құрбаны болған қылмыскер жөнінде) романдарында айқын көрсетіп береді. Рюдін жазуынша, қоғамда адамдардың өзі дәл Америкадағы сияқты тауарға айналады. Бәрі де бойында барын саудаға салады: біреу – ақылын, біреу – білімін, біреу – талантын, ал қыздар өз тәнін саудаға салады. Өйткені олардың басқа сататын ештеңесі жоқ. Мураками дамыған жапон қоғамының басқалар көрмеген қырларын, күнделікті өмірін көре білді: тәнін саудаға салған жас қыздар («Топаз»), кісі өлтіруші-маньяктар («Пирсинг», «Мисо-суп», «Кинопроба»), нашақорлар, отбасындағы зорлық-зомбылық («Кинопроба»), өз еркімен социумнан аласталған жасөспірімдер («Паразиты»). Мураками кейіпкерлерінің барлығы – жастар. Себебі олар үнемі қозғалыста, өсу үстінде, қоғамдағы тоқыраулар мен қайшылықтарға ерекше назар аударады. Бірақ барлығы қалың ұйқыда, адасушылықта, жастардың бәрі нашаның буына мас болып жүреді. Өйткені олар бір минут болса да есін жиып, өзі өмір сүріп отырған қоғам шындығымен бетпе-бет келуге қорқады. Бұл жағдайлар жапон қоғамының басшылар айтқандай «мызғымас, күшті» емес екенін білдіреді. Яғни жазушы үкіметтің басқару жүйесінде дефектілер мен жағымсыз әсерлер көп екендігін ашық көрсете білді.

Жапон жазушылары қалам тартқан бұл жайлар бізге де таңсық емес. Қаншама уақыт бойы «кемелденген социализм» дәуірінде өмір сүріп жатырмыз деп алданып, енді аз уақытта коммунизмге қол жеткіземіз деген үмітпен өмір сүріп келе жатқан қазақ халқының күйреген арман-мақсаты, атом полигонының қансыратқан салдары, Арал тағдыры, «Байқоңыр» ғарыш айлағының зардабы («ренессанс ұлы» атанған Лопе де Веганың «Қой қайнары» драмасындағыдай жерді біреудің меншігіне беріп, соның кейіпкерлерінің күйін кешіп отырған), бұл өңірлерде климаттың бұзылуы кесірінен түрлі қауіпті аурулардың көбеюі, одан қала берді барахолкада арба сүйретіп, жүк тасып жүгіріп жүрген тепсе темір үзердей қазақ жігіттері, шемішкі сатып тиын жинап жүрген аналарымыздың бүгінгі келбетін де жоққа шығара алмаймыз. Рухани дағдарыс, ұлттық мәнгүрттік, көптеген жастардың өз елінен жеріп, тек тез байып алып, шетелде тұруды армандауы, суицидтің көбеюі, нашақорлық, қоғамды жайлаған екіжүзділік, паракорлық – мұның бәрі әрине, «дүниенің кетігін тауып, кірпіш болып қалануды» көздеп жүрген жас адамның жан-дүниесіне әсер етпей қоймайды. Өткен «дәстүрдің» бәрінен жеріп, болашақтың көкжиегі белгісіз болып тұрған осындай уақытта қазақ әдебиетінде постмодернистік сарындағы шығармалардың тууының өз табиғи. Тек «осы жолда ұлттық рухани құндылықтарымызды көзіміздің қарашығындай сақтап, «исімізді» жоғалтып алмай, өркениетті қоғам орнату – басты мақсат» [7].

Постмодернизмнің басты нысаны – үлкен әріппен басталатын Мәтін. Постмодернизм теориясы әлемдегі ең танымал, ықпалды философ, мәдениеттанушы, әдебиеттанушы, семиотик, лингвист ғалым Жак Дерриданың концепциясының негізінде пайда болды. Дерриданың түсінігінше, «әлем – бұл мәтін», «мәтін – ақиқаттың жалғыз ғана мүмкін моделі». Әрбір мәтін интермәтін болып табылады, себебі мұнда басқа мәтіндер әртүрлі деңгейде немесе адам аңғармай қалатын пішінде негізгі мәтінге еніп, қолданылып отырады. Әрбір мәтін бұрынғы ескі цитатадан алынған жаңа мәтінді құрайды. Мәдени код, формула, ритмикалық құрылым, әлеуметтік идиомалардың үзінділері – мәтін ішінде араласып жүреді.

Интертекстуалдылық – индивидтің туындысы тұйықталған (оқшауланған) дүние емес, барлығына ортақ деген ұғымды ұстанады. Постмодернизм әдебиетінде интертекстуалдылық басты орынға шығады: мәтіндер арасында байланыс бар, олардың кез-келгені әлем әдебиеті контекстінде көрініс табады. Постмодернизм сыншылары мұны түпнұсқаның жойылуы және штампқа тәуелділіктен арылу деп таниды. Интертекстуалдылық басқа әдеби туындыға сілтеме бола алады, онымен салыстыруға болады, стилін алуға болады. Интертекстуалдылықты пайдалану Борхестің «Пьер Менар, Дон Кихоттың авторы» романынан бастау алады. Мұнда бас кейіпкер Сервантестің «Дон Кихот» шығармасын көшіріп жазады. Интертекстуалдылық мәселесімен М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман, В.Н. Топоров, Р.Барт т.б. айналысты. Терминді әдебиетке енгізген француз зерттеушісі, постструктуралистік ориентация маманы Юлия Кристева деп саналады (1967). Зерттеушілер теоретик ғалым М.Бахтин өзінің теориялық еңбегінде әдеби мәтінді полифониялық құрылым ретінде сипаттағаннан кейін, Ю.Кристева соның ықпалымен осы терминді енгізді деген пікір айтады. Шынында «мәтіндер арасындағы диалог» идеясының авторы М.М. Бахтин болатын. Интертекстуалдылық ғылыми, көркем мәтіндерде көрініс тауып отырады.

Интертекстуалдылықтың негізгі белгілерінің бірі – **цитаталармен ойнау**. Сол себепті постмодернизмді «цитаталық әдебиет» деп те атайды. Мысалы Жак Ривз Барышнидің романында жалпы саны 408 автор еңбектерінен 750 цитата келтірілген. Кристеваның пайымдауынша, бір мәтіннің екінші мәтін ішінде көрініс табуы, мәтін ішінде басқа мәтіндер мен кодтардың қабысып кетуі, басқа мәтіндердің трансформациялануы – бұл мәтін шекарасын жойып жібереді. Ал бұл өз кезегінде мәтіннің аяқталмауына, ашық күйінде қалуына, көптүрлілігіне әкеліп соғады.

Метапроза – мәтін туралы мәтін. Метапроза көп жағдайда автордың «репрессивті инстанциясын болдырмау» үшін пайдаланады. Сюжетті басқаша дамыту үшін баяндауды күтпеген жерден басқа арнаға бұрып әкетуі үшін пайдаланады. Метапроза (кейде метабаяндау, метафикшн деп те атайды) – әдеби мәтіннің табиғатын зерттеу, маңызды пәні даму үдерісі болып табылатын әдеби туынды. Әдетте метапрозаны модернизм, постмодернизммен байланыстырып жатады, бірақ оның элементтерін Сервантестің «Дон Кихотынан» (басты кейіпкері өзінің оқиғалары туралы жазылған кітапты оқи отырып, қате тұстарын сынап отырады), Ричардсонның «Памеласынан» (жағымсыз кейіпкер өзінің зұлымдықтары жайында жазылған хаттарды оқи отырып, қатты өкінуі), Джеффри Чосердің «Кентерберийлік әңгімелерінен кездестіруге болады. XX ғасырда метапроза Хорхе Луис Борхес, Владимир Набоков, Джон Барт сынды жазушылардың шығармашылығында кең көрініс тапты. Марк Липовецкий метапрозаға қатысты зерттеулерді талдай отырып, метапрозалық

туындының ортасында кейіпкер-жазушының образы тұратынын айтады. Ол автордың тікелей өкілі әрі егізі ретінде шығады. Мәтін құрылымы шындыққа сіңісіп кетуге қатысы бар, тура немесе ауыспалы түсініктер арқылы оқырманға баяндаудың бұл екі инстанциясын үнемі салыстырып, «мәтін ішіндегі мәтіннен» «шеңберден шыққан мәтінге» көңіл бөлуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде оқырманның негізгі көңілі «әлемнің тұтас образынан гөрі мәтін арқылы беріліп отырған әлі бітпеген образды құру және жасау үдерісіне ауып кетеді, осылайша оқырман шығармашылық ойынға өзі де қатысқандай күй кешеді» [8]. **Ирония, ойын, қара әзіл.** Постмодернистік туындылардың көпшілігі өткенге пародиялық әрі ирониялық сипатта келетін болғандықтан, канадалық әдебиеттанушы Линда Хатчеон постмодернистік прозаны «ирониялық тырнақшалар» деп атады. Ирония, қара әзіл, ойын пішінінде жазуды ең алғаш модернистер бастағанымен, бұл бүгінде постмодернизмнің ең негізгі белгілерінің бірі болып табылады. Джон Барт, Джозеф Хеллер, Уильям Гэддис, Курт Воннегут сынды американдық постмодернист жазушыларды «қара юмористер» қатарына жатқызады. Постмодернизмге маңызды да күрделі мәселелерді ойнақы және юморлық кілтпен ойнатып суреттеу тән. Хеллер, Воннегут екінші дүниежүзілік соғыстың қатерлі мәселелерін сөз ете отырып, қисынсыз, ешбір мағынасыз, тіпті оғаш ойындарға жол береді. Оқырман ойын үдерісіне өзінің қалай тартылғанын сезбей қалады: ол алдын-ала болжалдап, ойланып, шиеленістен шығудың амалын іздеп, бір емес, бірнеше жолын тауып қояды. Бірақ постмодернистік ойынның ерекшелігі сол, оқырман өзінің шын дүние деп ойланып, қабылдап отырғанының барлығы жай ғана елес, ойын екенін кеш түсінеді. **Пастиш** – әртүрлі туынды элементтерінің араласуы, қабысуы. Постмодернистік әдебиетте бұл интертекстуалдық идеясымен тығыз байланысты. Бұл – постмодернистік қоғамның хаосқа толы, ақпаратқа толы плюралистік көрінісі. Пастиш өткеннің стилі немесе оған пародия болуы мүмкін. Пастиш әртүрлі жанрлардың қисындасуы, ол үздік баяндауларды тудырады немесе постмодерн ситуациясына түсінік жасауға пайдаланады: У.Берроуз – ғылыми фантастика, детектив, вестерн; М.Этвуд – ғылыми фантастика мен ертегілерді; У.Эко – детектив, ертегі, ғылыми фантастикаға жүгінеді. Пастиш жанрлардың араласуы болғанымен, ол басқа да элементтерді (метапроза) қабылдай алады. **Фабуляция** – сөйлеу мен есте сақтауда ойдан шығарылған нәрсенің шындықпен араласып кетуін білдіретін постмодернистік термин. Постмодернистік автор мимесис (еліктеу) ұғымы мен өмірін түсінуден әдейі бас тартады, таза шығармашылық пен ойдан шығарылғанды дәріптейді. Фабуляция романның дәстүрлі құрылымы мен баяндаушының рөлін жоққа шығарады, реалистік баяндауға миф, магия, тіпті, ғылыми фантастика секілді жанрлардың фантастикалық элементтерін енгізіп отырады. Бұл терминді Роберт Сколс өзінің «Фабуляторлар» еңбегі арқылы енгізді деп есептеледі. Фабуляцияның ең үздік үлгілерін үнділік жазушы Салман Рушдидің «Гарун және көптеген оқиғалар» атты кітабынан кездестіруге болады.

Фабуляция терминін психиатрия ғылымынан алып, өзінің «10 1/2 тараулардағы әлем тарихы» атты романында пайдалану арқылы әдебиетке енгізген Джулиан Барнс болды. Фабуляцияның мәні – мұнда бірнеше шынайы фактілер алынады да, соның негізінде жаңа сюжет ойлап табылады. Өзіне шындық пен абсурдтың белгілерін сіңдірген, адамды жалықтырып жіберетін дүние шығуы тиіс. Барлық жазушылар да фактілерді пайдаланып отырады, ал фабуляцияның ерекшелігі – өзі білмейтін немесе білгісі келмейтін фактілерді айналып өту үшін психикалық ауруға шалдыққан адамның ойлап тапқан әңгімесі сипатында болуы керек. Техномәдениет және гипершындық. Фредрик Джеймсон постмодернизмді «кейінгі капитализмнің мәдени логикасы» деп атады. «Кейінгі капитализм» деген терминнің астарында қоғам өндірістік ғасырдан ақпараттық ғасырға өтті деген мағына бар. Ал Жан Бодрийяр постсовременность (postmodernity) дегеннің өзі гипершындыққа өту болып табылады, мұнда симуляция (сылтау) шындықты ауыстырады деп түсіндіреді. Демек, адамдар жан-жақтан қаптаған ақпараттардың ортасында қалады, технология көптеген адам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналады, ал біздің ақиқат (шындық) туралы түсінігіміз тек теледидар, компьютер, ұялы байланыс, Интернет арқылы көрінеді. Жазушы Дон Делиллоның кейіпкерлерін теледидар әртүрлі клише, брендтар мен тағамдардың атауымен бомбалап тастаса, Уильям Гибсон, Нил Стивенсон сынды фантаст-жазушылар ғылыми-фантастикалық шығармаларында постмодернистік ақпараттық «бомбалау» тақырыбын қозғайды. **Пойоменон** – зерттеуші Алистер Фаулердің шығармашылық үдерісі жайлы сөз болатын метапрозаның ерекше типіне арнап енгізген термині. Фаулердің ойынша, пойоменон – баяндау шындығының шегін – ойдан шығарылған дүние мен шындықтың аражігін танып, түсінуге көмектеседі. **Паранойя** сезімі, әлемді жайлаған хаостың артында белгілі бір тәртіп жүйесі жасырынуда деген ой. Бұл – постмодернизмнің жиі көтеріп жүрген тақырыптарының бірі. Постмодернистер үшін әлемнің тәртіпке бағындырылған жүйесін іздеу құр әурешілік болып

табылады. Көп жағдайда параноя техномәдениет пен гипершындықпен тақырыптарымен байланысып отырады. Мәселен, Курт Воннегуттың «Жеңімпазға арналған таңғы ас» туындысында басты кейіпкер Двейн Гувердің санасына бұл әлемдегі жалғыз адам өзі ғана, қалғандарының бәрі робот деген ұғымды әбден сіндіріп тастағаннан кейін, есінен ауысып, түрлі қатігездіктерді сезіне бастайды.

Тағы бір айта кететін мәселе, зерттеушілер екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі, нақтырақ айтқанда, абсурд театры, тылсым реализм секілді ағымдарды көп жағдайда постмодернизмге жатқызады. Олардың ұқсастығын айтпағанда, Сэмюэль Беккет, Уильям Берроуз, Хорхе Луис Борхес, Хулио Кортасар, Габриель Гарсиа Маркес сынды ірі өкілдері постмодернизм эстетикасының дамуына үлкен үлес қосты. Зерттеуші Ганс-Питер Вагнер абсурд театрының өкілі Беккетті постмодернистік қозғалыстың атасы санайды.

Абсурд театры – қазіргі замандық драма типі, адамзат баласының табиғи және әлеуметтік ортадан мүлдем шеттетілуі концепциясына негізделген. Мұндай жанрдағы пьесалар алғашында 1950 жылдары Францияда, кейіннен Батыс Еуропа мен АҚШ-қа тарады. Адамның мына қаскөй де мәнсіз әлемде абсурдқа кезігетінін ең алғаш Албьер Камю көтерді («Сизиф туралы миф»). «Абсурд театры» терминін бірінші рет театр сыншысы Мартин Эсслин 1962 жылы жариялаған кітабының атауында қолданды. Эсслин өмірдің негізі мәнсіз екендігі жөніндегі А.Камюдың философиялық ойларын дамытып, өз кітабында «Сизиф туралы мифті» иллюстрациялады. Абсурд театры түп тамыры дадаизм философиясынан, өмірде жоқ сөздерден құралған поэзиядан, 1910-1920 жылдардағы авангардтық поэзиядан бастау алады деп есептеледі. Өткір, аяусыз сынға қарамастан, бұл ағым екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кең қанат жайып, адам өмірінің тұрақсыздығы, барынша мағынасыз екендігін көрсетіп берді. Терминнің өзі сынға ұшырап, оны «анти-театр» және «жаңа театр» деп өзгерткісі келгендер болды. Эсслиннің пікірінше, абсурдтық қозғалыс Эжен Ионеско, Сэмюэль Беккет, Жан Жене, Артюр Адамов секілді төрт драматургтың қойылымы негізінде аяққа тұрды. Сондай-ақ, Эсслин бұл автордың әрқайсысының «абсурд» терминінің аясына сыймайтын, одан шығып кететін, өзіндік керемет жазу техникасы бар.

Абсурд театры қозғалысы (немесе «жаңа театр») авангардтық феномен ретінде Парижде туған. Әуелгіде латын кварталында кішкентай театрда қойылып жүргенімен, көп уақыт өтпей әлемдік танымалдылыққа ие болды. Абсурд театры шынайы кейіпкерлерді, ситуацияларды, басқа да көптеген театрлық тәсілдерді жоққа шығарды. Оқиғаның өтетін орны, уақыты анық емес, өзгермелі, тіпті, ең қарапайым байланыстардың өзі үзіліп қалады. Еш мағынасы жоқ талас-тартыстар, қайталанатын диалогтар мен мақсатсыз мылжыңдасулар, әрекеттің айнаымалылығы, тиянақсыздығы – бәрі де бір мақсатқа, яғни адамның бойына үрей енгізіп, ертегілік (қиялдағы), тіпті қорқынышты көңіл-күйді орнату мақсатына бағындырылған. Абсурдизм қағидалары румын-француздық драматург Эжен Ионесконың «Газ әнші», ирландық жазушы С.Беккеттің «Годоны күте-күте» шығармаларында толық суреттелген.

Тылсым реализм – түп-тамыры үндістердің аңыздарынан бастау алатын, түсініксіз, шамадан тыс дүниенің қарапайым түсінікпен қосыла өрілетін, латынамерикандық жазушылар ойлап тапқан әдіс (мысалы, Маркесте «үлкен қанаттары бар өте кәрі адам» кездеседі). Магиялық реализм терминін заманымыздың терең ойлы жазушысы Әбіш Кекілбаев «тылсым реализм» деп керемет аударған. Оның негізгі белгілері – реалистік және фантастикалық немесе қиял-ғажайып дүниелердің араласуы және салыстырмалы суреттелуі, лабиринт секілді шұбалаңқы, шиеленіскен баяндаулар мен сюжеттер, түс, миф және ертегілерді шамадан тыс пайдалану, экспрессионистік, тіпті, сюрреалистік баяндау, жабық эрудиция, төбеден жай түсіретіндей, қорқынышты, түсініксіз, күтпеген жағдайларға назар аудару. Тақырыптар мен пәндер (заттар) көп жағдайда ойдан шығарылған, түсініксіз, жадағай, фантастикалық болып келеді, көп жағдайда адамның түсін еске түсіреді.

Түйіндей айтқанда, дәстүрлі поэтикадағы «авторлық позиция», «авторлық көзқарас» секілді категориялар немесе мәдени-тарихи дәуірлердегі әдебиетке тән бағалау, ой қорыту, оқырманға түйінді сөз айтып, жол көрсету – постмодернизм поэтикасына мүлде жат. Постмодернистік туындылардағы мәтін құрылымын зерттегенде ғалымдар оқырманға әлемді мәнсіз, мағынасыз, жүйесіз, ешбір заңдылықсыз дүние ретінде түсіндіру үшін автордың көптеген үзінділер, хаос түрінде баяндау эффектісін тудырудың сан алуан жолдарын пайдаланатынын көрсетіп берді. Бір шығарманың ішінде мұншама көп тәсілдің кездесуі дәстүрлі баяндауды бұзып, бұрынғы үйреншікті қалыпты жоққа шығарады. Соның ішінде, оқиғаның хронологиялық ретпен берілуі, автордың шығармадағы беделі (постмодернизмде оны авторлық маска ауыстырған), жанрлық тұтастық, шындыққа жанасымдылық сақталмайды. Постмодернизмде мәтінге ерекше көңіл бөлінеді, ал мәтіннің өзі өмірді суреттеуден немесе өмір туралы ой қорытудан тұрмайды, үзінділер, цитаталар,

түрлі пікірлерден құралады. Бір мәтінді әртүрлі интерпретациялау, әдеби ойын, өткен мен бүгінгі пародиялау арқылы қоғамдағы қарама-қайшылықтарды, оның адам санасындағы көрінісін, трагедиялық дүниетанымын суреттеу, жай суреттеу емес көпмағыналылыққа бой алдырып, адам ойына күдік кіргізіп суреттеу – постмодернизмге тән құбылыс. Постмодернизмнің негізгі ерекшеліктерінің бірі – әртүрлі дәуір, кезең, түрлі мәдениеттен алынған стиль, образдық мотив, тәсілдердің бір шығарманың ішінде тұтасып, түйдектей келуі. Сондықтан да суреттелетін оқиғаларының мерзімі, уақыты, орны анық емес.

Постмодернистердің «өмір хаосқа толы, әлемде иерархиялық тәртіп орнату мүлде мүмкін емес нәрсе» деп түсінетінін голландық зерттеуші Доуве Фоккема дұрыс көрсеткен. Кейіпкерлердің реалдық болмыспен арақатынасының жоғалып, оның орнын симулякр («көшірменің көшірмесі» Платон) ауыстыруының себебі де осыдан болуы мүмкін. Міне, постмодернизмнің осындай ерекшеліктерін білгенде ғана, біз Б.Майтановтың: «Постмодернизм үрдісіндегі қазіргі қазақ поэзиясында айналасына көңіліне толмау сарыны бәрінен басым. Лирикалық кейіпкерлер тартысты ғұмыр кешеді. Әлемдегі техногенді заман өзгерістеріне жылы ұшырай алмайды. Байырғы ұлттық құндылықтардың жойылып бара жатуына наразылық күшті. Тәркі дүние соққыларына төтеп беру қиын. Олар жалғанның опасыздығынан түңіледі де, белгісіз бағдарда, уақыт пен кеңістікті сезінбейтіндей жағдайда шарасыздық мұнарына сіңіп кетуге бет алады. Бұл ахуалдың шынайылығын толығымен теріске шығару жасандылыққа, әсіре саясатшылдыққа апарар еді» [9] деген пікірінің мәнісін түсінеміз. Бүгінгі тоғыз жолдың торабында тұрған, алды-артын бажайлап, ойлана көз тастап тұрған кең тынысты қазақ әдебиетінің алдында тұрған тағы бір міндет – әдебиеттегі дәстүрлі дүниелерді сөз етумен шектелмей, жаңалықты жіті қадағалап, дер кезінде үн қосып, сергек отыру.

Қалай болғанда да, постмодернист жазушылар бір бағытта – халықтың рухани сұранысын өтеуге қызмет етуде. Біздің жазушыларымыз қандай ағым, қандай формада болсын ішіндегі дүниесін, ойын айтуға, жариялауға құқылы. Бұл – Марино заманындағыдай «мылқау шешеннің» күйін кешіп келген біздің жазушыларымызға тәуелсіздік дәуірінің берген сыйы, мүмкіндігі. «Біз бұл үдерісті жылдамдатуға да, кідіртуге де құқылы емеспіз. Тақсыр уақыт пен әдеби тәжірибе негізгі сөздің тұтқасын ұстамақ» [9].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Асылбекұлы С. О.Бөкеев әңгімелерінің поэтикасы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология ғылымдар» сериясы. – 2013. – №4(46). – Б.120-123.
- 2 Әбіл-Серік Ә. Думан Рамазан және постмодернизм//Abai.kz ақпараттық порталы. 19.09.2017.
- 3 Голованова И. История мировой литературы. rfu.edu.ru/IDO/period/rudn/n1_98/about.html. 19.09.2017.
- 4 Қасқабасов С. Постмодернизмнің белгілері бізде де бар // Қазақ әдебиеті, 2009. – 10-16 сәуір.
- 5 Кабанова И.В. Постмодернизм. Структура постмодернистского текста. <http://17v-euro-lit.niv.ru/kabanova/postmodernizm.htm>. 19.09.2017.
- 6 Оэ Киндзабуро. Википедия.info.wikireading.ru. 19.09.2017.
- 7 Ысқақұлы Д. Жаһандану жағдайындағы әдебиет // Ақиқат. – 2012. – №7. – Б.68-74.
- 8 Липовецкий М.Н. Русский постмодернизм. Очерки исторической поэтики. – Екатеринбург, 1997. – 320 с.
- 9 Майтанов Б. Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм // Кітапта: Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 2011. – 210 б.

С.Асылбекұлы¹, Г.Б. Токшылыкова²

*^{1,2}Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИТЕРАТУРЫ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Резюме

В статье понятие «постмодернизм» трактуется в широком и узком значениях. Термин постмодернизм – это общее название, относящееся к новейшим течениям в современном литературоведении. В специальной литературе не сложилось единого мнения о значении термина "постмодернизм". Многие исследователи относят Постмодернизм к послевоенной европейской и американской культуре, однако встречаются и попытки распространить это понятие на более ранний период или, наоборот, отнести его к искусству будущего, после или вне современности. Автор толкует почему художественное течение как постмодернизм возникает одновременно в нескольких развитых странах Азии и Европы. Исследуя основные особенности

постмодернизма, останавливается на таких приемах как интертекстуальность, метапроза, ирония, черный юмор, фабуляция, пастиш, паранойя.

Ключевые слова: постмодернизм, культура, крах цивилизации, литературное течение, писатели постмодернисты, интертекстуальность

S.Assylbekuly¹, G.Tokshylykova²

*^{1,2}Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan*

THE MAIN FEATURES OF THE LITERATURE OF POSTMODERNISM

Summary

In the article the concept of "postmodernism" is interpreted in a broad and narrow sense. The term postmodernism is a general term referring to the latest trends in contemporary literary criticism. In the literature there is no common opinion on the meaning of the term "postmodernism". Many researchers attribute postmodernism to postwar European and American culture, but there are also attempts to extend this concept to an earlier period or, conversely, refer it to the art of the future, after or outside of the present. The author explains why the artistic trend as postmodernism occurs simultaneously in several developed countries of Asia and Europe. Studying the main features of postmodernism and stops at such techniques as intertextuality, meta-proza, irony, black humor, tabulation, pastes, paranoia, etc.

Keywords: postmodernism, culture, the collapse of civilization, the literary trend, writers postmodernists, intertextuality

FTAXP 17.82.20

Р.Б. Бораиш¹, Б.Нокербан²

*^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ҰЛТТЫҚ ДРАМАТУРГИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ М.ӘУЕЗОВТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

XX ғасырдың басындағы әдеби даму дәстүрі қазақ әдебиеті тарихында драматургиялық жанрдың қалыптасуына жағдай жасады. Бұл кезең қазақ әдебиетінде ұлттық мәдени, әдеби дәстүрдің елеулі жаңалықтарымен ерекшеленді. Сол жаңалықтардың бірі және бірегейі қатарында сөз өнерінің үш бұтағының бірі болып саналатын қазақ драматургиясының да туып, қалыптасуы деуге болады. Драматургия жанрының қазақ әдебиетінде туып қалыптасуы, дамуы ұлы тұлғалардың шығармашылық еңбегінің жемісі. Ғасыр басында оқыған озық ойлы қазақ жастары арасында әдеби ойын-сауық кеші ретінде басталған жанр түрі кейіннен ұлттық мазмұн мен ойды танытатын драмалық шығармалардың жазылуына әкелді.

Әлемдік драматургияның озық тәжірибесін бойына жинаған, қазіргі әдебиетіміздің жетекші жанрының біріне айналып, оқырманы мен көрерменін мәдениет пен эстетикалық сұлулыққа тәрбиелеген драматургияның күрделі даму жолы мақаланың басты бағыты. Жалпы мақалада қазақ драматургиясының қалыптасу, даму тарихы сараланып, ұлттық драматургияның, сахна өнерінің қалыптасуындағы М.Әуезов шығармашылығының тарихи мәні кеңінен сөз болады. Аталған мақалада М.Әуезовтің әдебиеттің драматургия саласы және театр өнерінің қалыптасу тарихынан жазған ғылыми еңбектері талданып тұжырымдалады. Қазақ театрын ашудағы төл драмалары мен аударма драмаларының тарихи орны кеңінен зерттеліп дәйектеледі.

Түйін сөздер: драма, драматургия, ұлттық театр, ұлттық құндылық, көркемдік деңгей, актер шеберлігі

Қазақ драматургиясы – әдебиеттің проза, поэзия салалары сияқты тарихын ерте бастамаса да, тамырын тереңнен алып, ұлттың ауыз әдебиетімен бірге жасасып келе жатқан саласы. Қазіргі кезеңдегі қазақ драматургиясы - әлемдік драматургия жетістігін бойына сіңіріп, шыңдалып, жетіліп, қалыптасқан жанр деп айтуға толығымен болады.

Қазақ драматургиясының қалыптасу тарихын зерттеуші академик Р.Нұрғалиев: “Қазақ драматургиясының өсіп-өрлеуі Жұмат Шанин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Әбділдә Тәжібаев, Әлжаппар Әбішев, Шахмет Құсайынов, Қалтай Мұхамеджанов, Тахауи Ахтанов есімдерімен тығыз байланысты”, – деп жазды [1, 28]. Аталған шығармашылық есімдер қазақ драматургиясының өсіп-өркендеуіне, жанрлық баюына зор тарихи еңбек сіңірді.

Драмалық шығарма – әр ұлттың мәдени, әдеби өмірінің өлшеуіші, сол дәуірді суреттеуші ерекше

туындысы ғана емес, сол дәуір мен кезеңнің перзенті де. Сондықтан да, қазақ драматургиясының мазмұн мен құрылымы жағынан эволюциялық жолын бақылау, соның нәтижесінде алдағы даму жолын анықтау – драматургияның теориялық мәселелері болып табылады.

Ұлт әдебиетінің, өнері мен мәдениетінің, әлеуметтік- рухани болмысының қалыптасу тарихында із қалдырған ұлы тұлғалар болады. Олар қалдырған әдеби мұра халықты әлемдік өркениетпен байланыстырады, рухани дүниенің жаңғыруына себепші болады. Өнертану ғылымының докторы, профессор Б.Құндақбаев: «Ұлттық өнердің барлық салаларында М.Әуезов салған жол сайрап жатыр. Оның энциклопедиялық таным-білімі қазақ өнерін сонау Ренессанс дәуіріндегідей құлпырып, дамып жетілудің аса биік деңгейіне көтеріп кетті», – деп қазақ драматургиясының қалыптасуындағы жазушы еңбектерінің тарихи орны ерекше екенін танытады [2, 9]. М.Әуезовтің алғашқы шығармашылық еңбектері көркем әңгімеден басталғаны белгілі. Ол жөнінде Бұзаубағарова Қ.С., Зауқымбекова Т. «Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімелеріндегі шеберлігі туралы» мақаласында жазушының алғашқы әңгімелерінің жазушы шеберлігін шындаудағы орны туралы тоқталып өтеді [3]. М.Әуезов әдебиеттегі драматургияның қалыптасуындағы ұлттық құндылықтардың ерекшелігін таныған, фольклордың байлығын кәдеге жарату және әлем әдебиетіндегі озық мәдени мұралардан үлгі алу, тәжірибе жинау арқылы даму, жетілу жолын көрсеткен ғалым-драматург.

Ұлттық драматургияның дамуы мен қалыптасуы жолында алғашқы ой, тұжырым жасаған М.Әуезов: “Әуелі өз қатарымызды шолып өтейік. Бізде не бар? Жалпы жауап берсек, біздің әдебиет пьесадан сорлы емес. Соншалық, қара жерде отырған кісідей емеспіз. Қайта бүгінгі әдебиетіміздің өскелең түрінің бірі пьеса дейміз. Бұл жалпы жауап, біраз ұшқарырақ та жауап, әйтсе де саны мен әзірге сапаға келсек, алдымызда “Майдан”, “Түркісіб”, “Тартыс”, “Кек”, “Шабуыл”, “Шахта”, “Забой”, “Заман заңы”, бір алуан биылғы жыл тудырған күйлі пьесадан “Айман- Шолпан”, “Шұға”, “Қолхоз тойы” бір алуан боп көлденеңдейді. Бұлардың үстіне ең соңғы уақытта жазылған Бейімбеттің “Талтаңбайы”, Асқардың “Жаңа адамдары” тағы бар. Әзірше жазушы жұртшылығымыз көпшілігіне мәлім болған, бетке шығар деген пьесаларымыз – осылар” – деп драматургияны игерудегі қаламгерлердің жетістіктерін мақтанышпен атап өтеді [4]. Қазақ драматургиясының қалыптасу кезеңінде Мұхтар Әуезов “Жалпы театр өнері мен қазақ театры” (1926), “Жақсы пьеса-сапалы әдебиет үлгісі” (1934), “Қыз Жібек қандай?” (1934), “Дінді әшкерелейтін пьеса” (1938), “Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар” (1937) т.б. мақалаларында осы мәселелерге қатысты өзіндік ғылыми тұжырымдар білдіре отырып, “Жақсы пьеса-сапалы әдебиет белгісі” мақаласында қазақ пьесасына мынадай қатаң талап қояды: “Оқиғасы тығыз құрылған, істелуі босаң емес, құрыш пьеса керек. Ол үшін әрбір тұлға көп ойланып, көп сұрыптаудан туған болсын”, – дейді. Келешекте осы мәселеге ерекше назар аударуға жол сілтейді. [5, 20]. Ал, «Драматургия заңы туралы кейбір ойлар» деген мақаласында драмалық шығармалардың теориялық мәселелері жайында ой түйіндей келіп, драманың архитектурасына мұқият қарау керектігін айтады. «Суретті әдебиет ішінде көпке жететін, дегені дөп тиетін, әсері мол болатын түр-драма» деп ой толғаған М.Әуезов қазақ драматургиясына жасампаз туындылар берген алғашқы драматург болды [6]. М.Әуезов халықтың фольклорлық мұралары-батырлық, ғашықтық, тарихи жырлардың тақырыбы мен сюжетін негізге ала отырып “Еңлік-Кебек”, “Айман-Шолпан”, “Қара Қыпшақ-Қобыланды”, “Бекет” сияқты қазақ драматургиясының көш басшысы болған драмаларын жазды.

Қазақ драматургиясы мен театры жөніндегі М.Әуезовтың шығармашылық қызметі ұлттық шеңбермен шектелген емес. Драматургқазақ мәдениетінің негізі болатын театрдың репертуарын жаңарту, өзге ұлттың драматургиялық туындылары арқылы актер шеберлігі мен көркемдік деңгейді көтеру сонымен қатар қазақ драматургиясын әлемдік өнер биігіне шығарудың жолын нұсқады. Осы ойда орыс және батыстың классикалық пьесаларын аударып, қазақ сахнасына қою арқылы қазақ театрын өнері алға кеткен елдермен теңестіруді көздеді. М.Әуезов орыс әдебиетінің таңдаулы драматургтерінің шығармаларын аударып қоюмен қазақтың ұлттық театрын кеңес өкіметі халықтарының арасында беделін көтеруді де мақсат тұтты. Ұлы жазушы Шекспир, Гогольдің, Н.Погодиннің, К.Треневтің Б.Пруттың пьесаларын қазақшаға аударып қойғызды. Драматург аударған «Любовь Яровая», «Ақсүйектер», «Менің досым», «Мылтықты адам», «Жойқын князь Мстислав» пьесаларының қазақ сахнасында қойылуы кеңестік кезең идеологиясын көтерген сол уақыттың саяси мазмұнды, қойылуы тиіс пьесалары еді. Аталған пьесалардың сахналануы ұлттық театр тәжірибесінің шындалуына әкелді. М.Әуезов аударма пьесалардың қазақ сахнасында қойылуы туралы: «Оларды қою арқылы ең әуелі, біз қазақ жұртшылығын неше алуан тарихпен, неше түрлі ұлттардың, қоғамдардың, таптардың өмірімен таныстырамыз. Сол орталардың қоғамдық мінез-

құлық, мүсін-пішіндерді танытамыз. Осыларды үлгілі режиссердің басшылығымен, өнерлі актер болып ойнап беру, біздің барлық ұжымымызды үлкен өнер мұраларын баурап алуға үйретеді. Біздің актердің бұл жөніндегі өсуі бүкіл дүние тарихының мәдениет қорына қарай қадам басып өсуді көрсетеді. Соны дұрыстап баурап алып, мәдениетті түрде пайдалануымыз да мәдениеттіліктің, өнерліктің сынынан өтеді», – деп ой түйеді [2, 29].

Кеңес дәуірінің алғашқы күндерінің өзінде-ақ жастардың оқып сауаттануына, білім мен мәдениетті игеруіне кең жол ашылған. М.Әуезов 1918 жылы «Оқу ісі» атты маңызды мақаласында қазақ мектептерін көптеп ашу қажеттілігіне тоқталады. Автор халықты білімге тарту қажеттілігін айта отырып, оның бағдарламасын ұсынған. Бағдарлама негізінен екі мәселені халықты сауаттандыру үшін қысқаша лекциялар оқу және ел арасында кітапхана, театр ашу ісін көтерген [7]. Халықты сауаттандыру мен мәдениетке жақындатудың көзі мектеп, кітапхана, театр деп білсек, мектепте оқытылар драмалық шығармалар да білім мен мәдениетті таратудың бір бөлшегі.

Қазақ театр өнерінің зерттеушісі профессор Б.Құндақбаев қазақ драматургиясының алғашқы қадамы жайында, алғашқы қазақ театрының ашылуы мен дамуындағы көптеген тарихи мәні бар деректерді келтіреді. Зерттеуші қазақ сахна өнерінің бастауы туралы ой толғап, XIX аяғы мен XX басында мемлекет атынан ресми түрде театр болмағанымен тәжірибесі бар таланттардың басын біріктірген, профессионалдық үлгіге түскен сахналық өнер Семейде болғанын, онда төңкерістен бұрын үш театр (қазақ, татар, орыс труппалары) негізі болғанын жазады. Ғалымның зерттеуінше Семейде тұңғыш сахналық өнердің тууына 1890 жылы ұйымдастырылған “Музыка және драмалық өнер әуесқойларының қоғамы” себеп болған. Қоғамның 30-ға тарта тұрақты әуесқой әртістері халыққа шағын пьесалар, интермедиялар қойып, әдеби- музыкалық кештер өткізіп отырған. 1913-14 жылы осы қоғамның тәжірибесіне сүйенген Семейдің оқыған мұғалімдері мен оқушылары “Шығыс кеші” атты ойын-сауық ұйымдастырған. Бұл кештерге қалалық 5 класты училище оқушылары М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Қ.Сәтбаевтар да қатысқан. 1914 жылы Абай Құнанбаевтың қайтыс болғанына 10 жыл толуына байланысты кештің де өтуіне, ұйымдастырылуына М.Әуезов пен Ж.Аймауытов басшылық жасаған. Бұл кеште өнерпаздар Абай әндерін шырқап, өлеңдерін мәнерлеп оқыған. 1915 жылы 13 ақпанда Семейде жастардың ойын-сауық кеші ұйымдастырылады. Кештің ұйымдастырушылары – М.Әуезов пен Ж.Аймауытов. Осы кеште сахнаға қоятын пьеса болмағандықтан алғаш рет Ж.Аймауытов “Біржан-Сара” айтысын сахнаға лайықтап дайындап қойған. Бұл сахналық қойылым жөнінде Б.Құндақбаев: “Байқап қарасақ, сол уақыттың өзінде сауықшыл талантты жастар өз ойындарын сахна талабына сай көркем қойғанын аңғарамыз. Ол кездегі театр өнерінің тым сәбилігіне қарамастан, “Біржан мен Сара” спектаклі көкейге қонымдылығы, сахналық әдемі көркемделуі мен орындалуы жағынан тамаша ойналғаны байқалады. Орындаушылар өз кейіпкерлерінің сыртқы кескінін, әннің әдемілігін сақтай отырып, сахналық образды толық ашатын негізгі құрал- сөзге ұқыпты қарағаны көрінеді. Сол кездің өзінде “Айқап” журналында Сара ролін ойнаушы Тұрар Қозыбағарова туралы “... сөзінің анықтығы, даусының мінсіздігі жұрттың ықыласын өзіне магниттей тартты”, – деп жазылған. Сара сырына терең бойлап асқан сүйіспеншілікпен, шабытпен орындалғаны жайында біздің қолымыздағы сақтаулы қолжазба-естеліктерде де баса айтылған”, – дейді зерттеуші [2, 34].

1917жылы Семейде, Ойқұдықта, Әйгерімнің үйінде қойылған М.Әуезовтің “Еңлік-Кебек” пьесасын да қазақ драматургиясының басы деуге негіз бар. Бұл жайында М.Әуезовтың он екі томдық шығармалар жинағының сегізінші томында берілген түсініктерде “М.Әуезов жазған “Еңлік-Кебектің” алғашқысы көркем интермедия түрінде 1917 жылы тіркестіріп қатар тіккен қос киіз үйде Абай ауылында қойылды” - деген мәлімет берілген [8, 451]. Сонымен қазақ үйін сахна жасап, көрерменін көк аспан астына сыйдырған жастардың алғашқы қадамы ұлттық топырақта театр өнерінің тууына әкеліп соқты. Қазан төңкерісінен кейін жаңа кеңестік идеяны тарату мақсатымен Семей өңірінде “Ес-Аймақ” мәдени- ағарту қоғамы құрылғаны белгілі. “Ес-Аймаққа” көптеген қоғамдық қызметтеріне қарамастан М.Әуезов, Ж.Аймауытов басшылық жасайды. Алғашқы “режиссер” деген сахналық ұғымның қазақ сөз өнеріне енгізілуі де осы ұлы тұлғалар есімімен тығыз байланысты. “Ес-Аймақта” М.Әуезовтің “Ел ағасы”, Ж.Аймауытовтың “Қанафия-Шарбану”, “Жебір болыс” комедиясы, С.Сейфуллиннің “Бақыт жолында” пьесалары қойылған. Ойымызды жинақтай келе, Қазақстанның әр жеріндегі алғашқы сахналық қадамдар, талпыныстар Қазан төңкерісімен ілесе келіп, ұлттық театр мен драматургияның тууына, жедел дамуына ықпал жасады дейміз. Жазушы аңсаған алғашқы қазақ драма театры Қызылордада 1926 жылы 13 қаңтарда ресми түрде ашылды. Ұлттық театр тұңғыш шымылдығын Қошке Кеменгеровтың “Алтын сақа” пьесасы бойынша қойылған спектакльмен ашты.

Қорыта келе, драматургияның қазақ әдебиетінде тууы ХХ ғасырдың басындағы қазақ елінің тәуелсіздігі мен азаттығы, оның әдебиетке ықпалы мен ағартушы-демократтық бағыттардың өріс алуымен байланысты. Ол кезеңнің тарихи даму заңдылықтары мен рухани сұраныстары қазақ әдебиетінде драмалық шығарманың пайда болып, дамуына да ықпал жасағаны белгілі. Өйткені қазақ драматургиясы – қазақ халқының белгілі бір даму кезеңіндегі тарихи-әдеби үрдістің көрсеткіші іспетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Нұрғалиев Р. *Телағыс*. – Алматы: Жазушы, 1986. – 28 б.
- 2 Құндақбаев. *Мұхтар Әуезов және театр*. – Алматы: Ғылым, 1997. – 245 б.
- 3 Бұзаубағарова Қ.С., Зауқымбекова Т. *Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімелеріндегі шеберлігі туралы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №2(56). – Б.127-131.*
- 4 Әуезов М. *Уақыт және әдебиет*. – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 426 б.
- 5 Әуезов М. *17- том*. – Алматы: Жазушы, 1985. – 349 б.
- 6 Әуезов М. *15-том*. – Алматы: Жазушы, 1984. – 328 б.
- 7 Әуезов М. *Оқу ісі // «Абай» журналы. – 1918. – №11. – Б.1-25.*
- 8 Базарбаев М. *Замана тудырған әдебиет*. – Алматы: Ғылым, 1997. – 501 б.

Р.Б. Бораш¹, Б.Нокербан²

*^{1,2}Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

РОЛЬ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ М.АУЭЗОВА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ДРАМАТУРГИИ

Резюме

В начале ХХ века традиции совершенствования литературы способствовали совершенствованию драматургического жанра в истории казахской литературы. Особенностью данного периода являются нововведения в национальной культуре и в литературных традициях. Одним из новшеств является появление и развитие казахской драматургии как одной из трех ветвей речевого искусства. Драматический жанр развивался и совершенствовался благодаря творческой деятельности выдающихся личностей. Активное участие творческой молодежи в литературно-развлекательных вечерах в начале ХХ века явилось подспорьем для появления драматических произведений, имеющих национальный колорит. Особенность драматического жанра – предназначение для постановки на сцене. Ведущим в драматургическом жанре по сравнению с другими жанрами является его тесная связь с театром в процессе развития и совершенствования.

В статьях выдающегося писателя М.Ауэзова даются рекомендации и идеи открытия казахского драматического и национального театра. Дается подробный анализ и толкование научных трудов М.Ауэзова по истории развития и становления драматургии и театра. В ходе исследования дается аргументация роли переводческих и оригинальных драм при открытии казахского театра.

Ключевые слова: драма, драматургия, национальный театр, национальная ценность, эстетический уровень, актерское мастерство

R.B. Borash¹, B.Nokerban²

*^{1,2}The Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan*

M.AUEZOV'S CREATIVE WORK IN THE FORMATION OF THE NATIONAL DRAMA

Summary

The Literary development of Kazakh literature has resulted in formation of the drama genre in the of history Kazak literature. This phase differs with significant news in the sphere of national culture and literary tradition in Kazakh literature. And the one of the unique news is birth of Kazakh dramaturgy which is considered to be the three branches of the art of speech. The formation and the development of the genre of drama in Kazakh literature have been the results of the creative work of great people. Particularly, work of outstanding people resulted in development of drama genre.

The type of the genre, which started in the literary entertainment party among the well-educated Kazakh youth who got knowledge in the beginning of the century, later has led to write dramas with national content and ideas. The difference of drama genre- the stage based i.e. its development, formation and usage that are connected with the theatre.

Keywords: drama, dramaturgy, national theatre, national value, attraction level, actor skills

Г.М. Векилова¹

¹Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан

МИФ О БЛИЗНЕЦАХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СКАЗКЕ «ПРЕКРАСНАЯ ФАТМА»

Аннотация

В статье на основе анализа сюжетной линии сказки «Прекрасная Фатма» объяснены отношения мифа и сказки. Отражена связь сказки, являющейся одним из древних жанров фольклора, и мифа, и их сходные и отличительные черты. Варианты сказки «Прекрасная Фатма», известные из фольклора многих народов, анализированы и сравнены с мифологической точки зрения. Также указано, что миф близнецов составляет модель пространство – время поэтической структуры этой сказки.

В отношении мифа и сказки существуют черты, разделяющие их друг от друга. Так, миф является системой образов, рождающихся из слепой веры людей, оставшихся беспомощными перед природой. А сказка является совершенной формой, имеющей своеобразную форму и содержание народной эпической традиции. В статье указывается, что «Прекрасная Фатма» является одной из сказок, имеющей сложную мифологическую тематическую структуру, богатую с различными мифологическими воззрениями. Тема сказки посвящена борьбе добрых и злых сил. В теме сказки нашли свое отражение многие формы мифа близнецов.

По всему сюжету мачеха, не возлюбившая детей, жестоко обращалась с ними. Но из сюжета видно, что, как и в мифах о близнецах брата с сестрой, в этой сказке также брат и сестра не враги между собой, а наоборот, они являются олицетворением разных начал. Так, сочувствие и любовь между ними является причиной помощи брата сестре разными способами и в разной форме в дальнейшей сюжетной линии.

Из сюжетной линии сказки становится известно, что приезд людей, которых послал принц, в дом, где живет Фатма, в действительности приезд в хаос. Перебранка между мачехой и падчериц является эквивалентом борьбы, идущим между хаосом и космическими силами. Мачеха олицетворяет хаоса, а падчерицы – космических сил. В сюжетной линии образ мачехи описывается, словно эквивалент необыкновенных сил в эпическом повествовании.

Ключевые слова: жанр, миф, сказка, миф о близнецах, сюжет

Введение. Мифологические тексты древнетюркского периода, переходя из поколения в поколение, расширяясь в результате взаимодействия мифов, фольклора и истории, развивались в эпических традициях, временами появлялись много новых сказок. Сказки, как одна из самых распространённых жанров фольклора, обладают богатой формой и содержанием, характеризуются широким диапазоном распространения. С древнейших времен мифические взгляды и мышление наших предков нашли отражение в созданных им сказках. Так, основу текстов сказок составляют материалы мифов, мифического мышления, убеждений, культы, мифологические сюжеты. Одна из таких сказок – «Фатима прекрасная».

Основной целью исследования является изучение структуры мифа о близнецах в огузской сказке «Фатима прекрасная».

Следует подчеркнуть, что, говоря об источниках сказок, нельзя забывать об их связях с мифами. Неслучайно, что наука фольклористика возникла в результате исследования вопросов взаимосвязи мифов и сказок. Сравнивая схожие сюжеты сказок, братья Гримм в 40-х годах XIX века выдвинули теорию «мифологической школы». Основу этой теории составляла воздействие мифа на сказку [1, 128].

Исследования по вопросу о взаимосвязи между мифом и сказкой стали объектом изучения многих ученых. В частности, в работах таких азербайджанских ученых, как Ю.В. Чеменземинли, М.Сеидов, М.Техмасиб, П.Эфендиев, В.Велиев, А.Набиев, О.Алиев, Р.Алиев, Р.Гафарлы и др., затрагиваются пути решения этой проблемы.

В связи мифа и сказки есть также различающие их особенности. Например, миф – это система образов, возникающих из слепой веры бессильных перед природой людей. А сказка – завершённая форма, обладающая своеобразной формой и содержанием народной эпической традиции.

В отличие от сказок, мифы направлены на разъяснение и определение чего-либо, они сначала создаются бессознательно, но в дальнейшем направляются на какие-то цели. А сказка посредством разума, умения, здорового мышления, колоритно описывая жизнь, служит созданию интересного сюжета. Наряду с этим миф, отходя от своей формы верований, приобретает художественность и образность, иногда явно, а иногда в символической форме входит в сюжет сказки.

«Фатима прекрасная» одна из сказок, богатая мифическими взглядами, сложной мифологической

текстовой структурой. Тема сказки посвящена борьбе сил добра и зла. В тексте сказки нашли отражение разные формы мифа о близнецах.

Выдающийся ученый М.Казымоглу пишет: «Согласно мифологической идее, между близнецами может быть как взаимная симпатия и любовь, так и соперничество и вражда. Соперничество между близнецами возникает еще в утробе матери. Они с момента рождения спорят о том, кто первый, иными словами, кто по возрасту старше. Конкурирующие между собой близнецы в отдельности превращаются в представителя добра и зла» [2, 36].

Соперничество между враждующими близнецами в мифах встречается не только между близнецами братьями или сестрами, но и между связанными каким-либо родственными узами людьми.

В сказке «Фатима прекрасная» силы добра – Фатима и символ солнца старуха. Их противники – представляющие зло мачеха и Фатима дурнушка (Фатима образина).

По всему сюжету невзлюбившая детей мачеха им житья не дает. Но, по сюжету видно, что, как в других мифах о близнецах братьях и сестрах, и в этой сказке брат и сестра не враги, а наоборот, олицетворение разных начал. Так, расположение и привязанность между ними в последующей сюжетной линии приводит к поддержке, содействию братом сестре разными путями и в различной форме.

В сказке, отражающей несправедливости в быту, внутрисемейные конфликты, одним из защитных сил, охраняющий Фатиму прекрасную в борьбе против пристрастий мачехи и сводной сестры, является тотем черной коровы (черной буренки).

В целом эта сказка отражает земные-космические отношения. Родник, черная корова, колодец, петух отражают мифологические идеи, связанные с землей, старуха, Фатима – с солнцем. Черная буренка – тотем Фатимы.

Выдающийся фольклорист Р.Алиев связанный с тотемом из сказки «Фатима прекрасная» мифологический контекст объясняет таким образом: «В тексте сказки имеется связанный с тотемом мифологический контекст. И это объясняет превращение брата Фатимы в черную корову, после того как он выпил воду из колодца в лесу. Брат поручает сестре, чтобы она никому не рассказала об этом превращении. Здесь проявляется эзотеричность. Если раскрыть эту тайну, черная буренка не сможет ей помочь» [3, 102].

У Фатимы получается сберечь сокральность и, победив врагов, достичь вечного счастья.

Р.Алиев пишет о привязанности между Фатимой и черной буренкой: «...Предположим на минуту, что Фатима раскрыла тайну тотема, тогда и она будет обречена на смерть. Но так не произошло. Тотем того же корня, что и Фатима. Вернее, Фатима того же корня, что и тотем» [4, 121].

Автор в дальнейшем показывает, что в этой сказке связь Фатимы и ее брата с тотемом находится в рамках родственных отношений. Тотем с оттенком кровного родства порождение матриархата. Но в сказке превращение парня в «тотем» происходит после смерти их матери (реинкарнация – возврат в тотем, превращение в зверя, птицу) [4, 135].

Известно, что у древнетюркских племен змея, птица, корова, волк и др. звери были возведены в ранг святости и превращены в тотемы разных племен. В составляющей основу зооморфических мифов тотемизме именно родство людей с различными зверями и растениями, обращение с ними как со святыми рассматривается как теоретическая основа.

В сказке «Фатима прекрасная» слова старухи – «Ничего, доченька, пусть режут коровушку, ты не ешь мяса, пусть они поедят, а ты собери все косточки в сумочку и принеси мне. Не бойся, брат твой теперь приобретет личину петуха» – удерживая Фатиму от поедания мяса буренки, а также посоветовав собрать все косточки коровы в сумочку и закопать их в землю, подтверждают вышеупомянутый момент. Так, введение в заблуждение отца Фатимы мачехой в том, что мясо коровы принесёт ей покой и здоровье, а также закапывание старухой костей зарезанной коровы в землю напоминает нам церемонию жертвоприношения древних тюрков.

Дж.Бейдилли пишет, что воспринимаемая как магический акт церемония жертвоприношения привносил покой в душу древнего человека, живущего по законам мифологического мышления. Принося жертву, человек думал, что оберегает себя от злых духов, помогает поддерживать окружающий его космический распорядок. В первобытной эпохе жертвоприношение осуществлялось с участием членов племени и носил универсальный характер [5, 51].

Видимо, в то время у людей существовало такое верование, что во время сева посеянные в землю кости помогают их делам, повышают производительность посева. Считаю, что закапывание старухой костей коровы, превращение в дальнейшем этих костей в помощника Фатимы проявление именно таких типов верований.

Одним из вспомогательных образов в сказке является *петух*. В сказках петух всегда считался священным. В мифологии победа добра – дня над злом – ночью всегда оповещалась кукареканьем петуха. Как говорят, «без петуха и утро не настанет». Чтобы понять эту поговорку необходимо знать о роли петуха в древней истории. В зороастризме петух под именем Перидар представляется как святой, потому что оповещает народ о приходе света и дня. Петух считается из свиты бога света Ахура-Мазды. В части Венидат священного текста «Авеста» петух, как говорится, описывается очень высокопарно, пышно [6, 72].

В классических волшебных сказках неудачи и успехи героев непосредственно связываются с чудотворным браком, родством с духами, шаманизмом, магией. Волшебные силы вне его пределов. Т.е. сам герой не является волшебным существом и во многих случаях вместо героя действуют магические, волшебные ресурсы. Волшебные помощники дают советы, ставят условия, стараются, чтобы опекаемые им герои правильно и верно выполняли их поручения... Между волшебными средствами и героями существуют вытекающие из структуры сказки особые отношения. Во всех случаях соблюдение героем сказки этических норм создает благоприятные условия для победы [4, 163].

В сказке «Фатима прекрасная» у героя несколько волшебных помощников. Одна из них *старуха*. Она живет в лесу. Здесь лес тоже один из волшебных ресурсов – сопровождающий героя в трудном пути из несчастий в благоденствие, блаженство. Герой в этой сказке со всеми помогающему ему волшебными средствами сталкивается в лесу.

Однажды, когда Фатима пасла корову, поднялся ветер, сбросил ее маток через хижину в лесу. В этой хижине-избушке жила карга старушка. Как в других сказках, и сказка «Фатима прекрасная» имеет воспитательное значение. Так, в сказке Фатима отличается не только умом и красотой, но и добротой.

Она по доброте души убралась в избушке старухи, очистила её волосы от вшей. И старая женщина решила помочь ей и говорит:

– Дитё, когда будешь уходить отсюда, на пути тебе встретиться три родничка, вода одной будет белой как молоко, другой – черным-черно, третьей – совершенно красенькой как мак. В белой воде искупаешься, черной водой намажешь брови, волосы, ресницы. А красной водой – щеки и губы. А потом с одного рога черной коровы попьешь масла, а другой – мёда [7, 21].

В точности выполнив все сказания старухи, Фатима с каждым днем становилась всё красивее. Чёрная бурёнка с этого данного сюжета – это превратившийся с выпитым из волшебного родника водой в корову братец Фатимы. Одним из привлекательных моментов сказки является то, что здесь старушка выступает не только как волшебная сила, спасающая от бедствий и ведущий к благополучию. Она еще и наказывающая сила.

Р.Алиев так анализирует образ старухи: «Иногда слово старуха используют наряду с категорией мачеха. Она может заменить мать. Иногда эти имена путают. В сказках известны три типа старух: прощающая старуха (старуха шёлк), похищающая старуха (старуха гончая, старуха собака), воинственная старуха (старуха кулак)» [4, 154].

Противостояние Фатимы прекрасной и Фатимы дурнушки пример к конфронтации «умный-дурак» из двоичного (дуального) сопоставления мифа о близнецах. Потому что наперекор Фатиме прекрасной Фатима дурнушка из-за своей глупости и дурного характера не способна взять себя в руки перед старушкой и язвит ей. В результате наказывается старухой.

В целом, встречаемый в азербайджанском варианте образ «дед ветер» (дед вихрь, дед вьюга) и его роль в сказке тоже привлекает внимание. Последним из четырёх элементов, участвующих в создании мира, является воздух. В отмечаемом азербайджанским народом Новруз байрамы (праздник Новруза) один из обрядов так и называется – «Йел чершенбэ», т.е. вторник ветра. Р.Гафарлы отмечает, что «ветер в азербайджанском мифическом мышлении выполнял функцию путеводителя, проводника. Дед ветер (в большинстве случаев появляется в виде немощной старухи) возникает на пути у заблудившихся в густом лесу добрых людей, дает им моток и требует перекачивать этот моток. Он дует на моток, который начинает раскрываться и доставляет заблудившихся до дома» [1, 79].

Как во многих сказках, и в некоторых вариантах сказки «Фатима прекрасная» использован мотив вызова кого-либо с помощью подпаливания волосинок, который является продуктом мифического мышления. В сказке старуха дает Фатиме прекрасной прядь своих волос и говорит: «Если я тебе понадобится, подпалишь их, я буду у тебя».

В сказке «Фатима прекрасная» *вода* символизирует границу между хаосом и космосом. Красота Фатимы, выпившей воду из родника, растет тысячекратно. Она, выпив воду из источника, как будто

перешагивает из подросткового периода в юность, т.е. девичество. Используемое в народе выражение «выпила воду из источника девиц» используется именно в этом контексте. Внимательно прочитав сказку, можно прийти к выводу, что Фатима здесь в подростковом возрасте [7, 21]. То, что Фатима похорошела с выпитой водой из родника, цвет его ресниц, глаз, губ стали более ярче, отражает профанный переход, т.е. период перехода из подросткового этапа в юность, превращение из девочки в юную девушку. Известно, что профанный переход в сакральном контексте характеризуется как воссоздание. Выпившая воду из родника Фатима в соответствии с ритмикой мифологического времени заново рождается, т.е. из хаосного этапа переход в период космологизации.

В сказке придающий красоту, молодость, живая вода является не только живительным, жизненным эликсиром, но привлекает внимание также своей наказывающей особенностью.

Айур Бабек на примере сказки «Фатима ханым», являющейся одним из вариантов сказки «Фатима прекрасная», так объясняет взаимосвязь воды, как и с жизнью, так и со смертью: «Дракон делает Фатиму еще красивей с помощью воды, его лысую сводную сестру тоже наказывает водой. Обе действия осуществляются посредством воды. Вода дарит и красоту, и дурноту. Это живительная вода. Означает красоту, молодость, бытие. Т.е. вода связана и с жизнью, и со смертью. Вода в первичной мифологии имеет отношение к хаосу. Можно предположить, что наказание драконом безволосой девушки с помощью воды основывается на связи воды с хаосом. Это означает, что данная вода живительная, но им могут извлечь выгоду достойные, справедливые, доброжелательные, хорошие. Потому что эта вода в то же время и наказывает. В сказке наказание осуществляется драконом. Но мы уже затрагивали тему связи образа дракона-змеи с культом воды. Значит, дракон в этой сказке является представителем той воды» [8, 127].

А в сказке «Фатима прекрасная» наказание посредством воды претворяет старуха (можно сказать ведьма, или баба яга). Она так же, как и дракон, является хозяйкой воды, её представителем.

Одним из заслуживающих внимание средством в сказке является «золотой башмак». Потеря Фатимой башмака, нахождение его принцем приводят к большим переменам в жизни героини: «Дядька (представитель жениха, его близкий человек, губернёр) побывал везде, обошёл все деревни, города, но башмак никому не подошёл впору. Наконец получили известие, что только один человек еще не надевал этот башмак, и эта – сирота по имени Фатима. Надели башмак на ноги Фатимы, увидели, что как будто сшит на её ноги. Тотчас же побежали с вестью к принцу, что так, мол, и так, башмак подошёл ноге такой-то девушки. Парень сразу же начал приготовления к свадьбе. Подослал своих людей, чтобы наряжали Фатиму. С другой стороны, мачеха девушки прямо таки чуть не трескалась от зависти, поэтому связала Фатиму верёвкой, бросила её в тендир и сверху прикрыла. Свою лысую дочь Фатиму принарядила и поставила на место падчерицы Фатимы. Когда сваты, шаферы, дружки, люди жениха пришли за невестой, то увидели, что эта не та девушка.

Сказали:

– Вай балам, почему девушка так почернела?

Мать девушки упорно стояла на своём, что эта и есть та самая Фатима прекрасная, просто сильно загорела под солнцем. Женщина из свиты людей жениха принесла башмак, надела на ноги мнимой невесты и все увидели, что башмак ей не впору. Женщина подумала, эта же не та девушка, если принарядить её и отвести к принцу, что он скажет?» [7, 25].

Из сюжета видно, что поездка сватов принца в дом Фатимы есть дорога в хаос. Перепалка между мачехой и женщинами из сватов жениха является эквивалентом конфронтации между хаосом и космическими силами. Мачеха олицетворяет хаос, женщины космическую силу. В сюжетной линии образ мачехи как будто описывается как эквивалент сверхъестественных сил в эпическом повествовании.

Противостояние в сказке между Фатимой прекрасной и мачехой в действительности является проявлением противостояния между мачехой и матерью Фатимы. Это положение более ярко проявляется в вариантах сказки «Фатима прекрасная» из фольклора других народов. Основная особенность всех этих вариантов – это схожесть сюжетной линии и концовок.

Версия сказки «Фатима прекрасная» в русском народном фольклоре называется «Золушка», у французов – «Золушка или маленький хрустальный башмачок», у тюрков – «Кюлькедиси», у филиппинцев – «Мария и золотой башмак» и др.

В сказке наряду с противостоянием между «родной матерью и мачехой», также нашло отражение противостояние между Фатимой и сводной сестрой как конфронтация истины и лжи. Не вдаваясь в подробности, еще раз вспомним сказку: безволосая (лысая) Фатима сводная сестра Фатимы

прекрасной. Основная её цель – встать на место сестры и совладеть её судьбой, жизнью. Она несколько раз пытается это сделать, но каждый раз ей не удаётся. Так, сначала когда Фатима дурнушка вкупе с матерью захотела заменить Фатиму прекрасную, их план разрушил петух со своим криком – «Кукареку // Фатма ханым в тендире, // Руки-ноги в кендире (связаны веревкой) [7, 25] – тем самым предупредив сватов принца. Но не прекращавшая свои отвратительные намерения Фатима дурнушка прибегает к еще более скверной игре. Чтобы завладеть счастьем сестры, она готова даже на её смерть и толкает Фатиму прекрасную в реку. Сама же надевает одеяния сестры и возвращается во дворец, выдаёт себя за другую Фатиму.

«Наступил вечер. Девушка, прикрывая лицо, кое-как дождалась ночи. Когда пришло время ложиться спать, парень заметил, что волосы Фатимы никак не поддаются в руки. Поэтому сказал:

– Фатима, никак не могу дотронуться до твоих волос.

Девушка сказала:

– Я вымыла волосы и поэтому собрала их, завтра они высохнут и станут прежними» [7, 26].

Как видно, лгунья не только хочет украсть судьбу основной героини, но также хочет прибрать в руки её «я», выдаёт себя как «Фатима прекрасная». Но и вторая попытка не венчается успехом, и мнимая героиня получает свое наказание.

В Указателе сюжетов фольклорной сказки Аарне-Гомпсона эта сказка стоит под номером «510 А». Были собраны и изданы схожие варианты этой сказки из Италии, Франции, Германии, Филиппин, Индии и др. разных регионов [9].

Во многих сказках (например, Золушка) в борьбе героини с мачехой душа родной матери оказывает ей непосредственную помощь в разных личинах и разными средствами.

В русской «Золушке» девушке помогают олицетворяющие душу её матери голуби и орешник. В немецкой сказке «Синдерелла» (братьев Гримм) такая же схожая сюжетная линия. Синдерелле в её борьбе помогают представляющий душу матери голубь и растущее на её могиле дерево. В сказке филиппинцев, которая называется «Мария и золотой башмак», в начале сюжета душа матери помогает героине в виде краба. Но мачеха подозревает этот краб, велит Марии резать и сварить его. Краб просит Марию не печалиться, поручает, не есть его мясо, если даже и все поедят, а кости закопать. Мария выполняет сказанное им. На месте закапывания костей вырастает дерево. В дальнейшей сюжетной линии с помощью этого дерева душа матери все время помогает Марии [9].

Во всех этих сказках в сюжетной линии одним из примечательных моментов является путь героини, как было отмечено выше, из периода несовершеннолетия, этапа хаоса, в период зрелости (космический этап). Так, в сказке «Фатима прекрасная» Фатима, по велению старухи выпив воду из родника, а в других указанных вариантах героиня с помощью одежды и др. средств, приобретённых посредством души матери, достигает половой зрелости и превращается из подростка, девочки в молодую девушку. Во всех сказках в конце героиня выходит замуж за принца.

В книге Маэриан Роальф Джокс «Синдерелла: триста сорок пятый вариант сказок Синдерелла, Джасткин, Капо'рушес» собраны многие фольклорные версии сказки о Синдерелле. Автор классифицирует эти сказки и делит их на три группы: а) Синдерелла; б) Джасткин; в) Капо'рушес. Автор считает, что события, свойственные сюжетной линии сказок о Синдерелле, совпадают со многими историями из сюжетов двух других сказок [10, 25].

При рассмотрении примеров сказок из фольклора разных стран можно найти подтверждения суждениям Маэриан Роальф Джокс [11].

Эти сказки привлекают внимание не только схожестью сюжетной линии, но также отражающихся в них отношениями инцеста между отцом и дочерью. Такие отношения можно увидеть и в текстах включённых в книгу сказок – “Popeljuha Zavaljuha”, “The little gold shoe” (“Маленькая золотая туфелька”), “La Margofa Di Legno”, “Maria wood”, “The little red cow”, “The little shoe” (“Маленькая туфелька”), и во многих других сказках.

Общая точка соприкосновения всех этих фольклорных образцов – это смерть родной матери, указание мужу примет его будущей супруги, требование от него жениться на женщине «похожей на неё», «с золотыми волосами как у неё», «которой её кольцо, туфли впору». В дальнейшем из сюжетной линии становится ясно, что соответствующий всем этим приметам женщина есть и её дочь. В сказке это желание не выполняется, во многих случаях отец наказывается.

Список использованной литературы:

- 1 Кафарлы Р. Миф и сказка. – Баку, 1999. – 442 с.
- 2 Казымоглы М. Раздвоение образа в фольклоре. – Баку: Наука, 2011. – 228 с.

- 3 Алиев Р. Миф и фольклор: генезис и поэтика. – Баку: Наука, 2011. – 224 с.
- 4 Алиев Р. Тюркское мифологическое мышление и его этические трансформации (на основе Азербайджанских мифологических текстов): дисс ... доктора филологических наук. – Баку, 2006. – 280 с.
- 5 Бейдили Дж. Тюркский мифологический словарь. – Баку: Наука, 2003. – 418 с.
- 6 Аббасова А. Сказка «Прекрасная Фатма» и ее варианты в книге Фирудин Бека Кочарли «Подарок детям». – Фирудин бек Кочарли: устная и письменная литература. – Баку: Нурлан, 2013. – 180 с.
- 7 Азербайджанские народные сказки. – Баку: Молодость, 1988. – 464 с.
- 8 Бабек А. Верования, связанные с водой в Азербайджанском фольклоре. – Баку: Нурлан, 2011. – 212 с.
- 9 Ashliman D.L. Cinderella. <http://www.pitt.edu/~dash/type0510a.html>.
- 10 Marian Roalfe Cox. Cinderella: Three hundred and forty-five variants of Cinderella, Catskin, And Cap o'rushes, Folk-lore Society by David Nutt, 1893.
- 11 Джафарова Ш. Типология азербайджанских и русских сказочных сюжетов // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «филологические науки». – №2(56). – Алматы, 2016. – С.135-140.

Г.М. Векилова¹

¹Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты,
Баку қ., Әзірбайжан

«ӘДЕМІ ФАТМА» ӘЗІРБАЙЖАН ЕРТЕГІСІНДЕГІ ЕГІЗ ТУРАЛЫ МИФ

Түйіндеме

Мақалада «Әдемі Фатма» ертегісінің сюжеттік желеісін талдау негізінде миф және ертегінің қарым-қатынас қарастырылады. Көнеден келе жатқан фольклор мен аңыз жанрының ұқсас және ерекшеліктері ретінде ертегілер байланысы көрсетіледі. Көптеген халықтардың фольклорынан белгілі «Әдемі Фатма» мифологиялық тұрғыдан салыстырыла талданады. Сондай-ақ, бұл ертегінің поэтикалық құрылымы ретінде егіздер мифі кеңістік үлгісі болып көрсетіледі.

Миф және ертегінің бір-бірінен бөлек сипаттамалары бар. Миф адамдардың табиғат алдында дәрменсіз, соқыр сенімнен туындаған суреттер жүйесі болып табылады. Ал ертегі өзіндік пішіні мен халықтық дәстүрлі мазмұны бар.

Мақалада «Әдемі Фатма» түрлі мифологиялық көзқарастардың бай күрделі мифологиялық тақырыптық құрылымы бар, ертегілердің бірі болып табылатындығы көрсетіледі. Жақсылық пен зұлымдық күштердің күресіне арналған қызы мен өгей арасындағы жанжал бейберекетсіздік пен ғарыштық күштер арасындағы жүріп, күрес баламасы болып табылады.

Түйін сөздер: жанр, миф, ертегі, егіздердің туралы миф, сюжет

G.M. Vekilova¹

¹Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Baku, Azerbaijan

MYTH OF THE TWINS IN THE AZERBAIJANI FAIRY-TALE “GOYCHAK FATMA”

Summary

Relations between the myth and fairy tale have been clarified in the Article on the basis of analysis of plot line of “Goychak Fatma” fairy tale. Relation between myth and fairy tale which is one of the oldest genres of folklore, their common and distinctive features have also been reflected in the article.

Famous variants of the fairy tale “Goychak Fatma” from the folklore of many nations have been analysed and compared from mythological point of view. It is also indicated that myth of twins is the space-time model of poetic structure of the same tale.

There are some features in the myth and fairy tale relations separating them from each other. Thus the myth is the system of images arising from spontaneous beliefs of the people who are helpless before nature. But the fairy tale is a complete form of national epic tradition with its unique form and content.

It is indicated in the article that “Goychak Fatma” is one of the tales with structure of complex mythological text and rich with various mythological points. The theme of the tale is devoted to the struggle of good and evil forces. Several forms of the myth of twins have been reflected in the text of the fairy tale.

Throughout the plot of the fairy tale, the stepmother who envies the children doesn't give them peace. However it seems from the plot that as in some myths about twins sisters and brothers, the sisters and brothers in this tale are not hostile to each other, on the contrary, they are incarnations of different beginnings. Thus, sympathy and love between them, causes brotherly help for the sister in different manners and ways in the next plot lines.

It is clear from the plot line of the tale that the visit of the people sent by the princess to Fatma's house as an envoy, is the visit into chaos. Quarreling between the stepmother and "Yenga" is the equivalent of the fight between chaos and cosmic forces. The stepmother embodies chaos, but "Yenga" embodies cosmic forces. In the plot line, the image of stepmother is described as the equivalent of extraordinary forces in epic tale.

Keywords: genre, myth, tale, twins' myth, plot

FTAXP 17.01.09

Т.С. Жорабай¹

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ ЕЛДІК ИДЕЯЛАР: ЖАЛПЫ СИПАТЫ, СЮЖЕТ ПЕН КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ АСТАР

Аңдатпа

Мақалада түркі әдебиетінде маңызды орынға ие болған «Құтты білік» дастанына сюжеттік-композициялық талдаулар жасалады. Дастанға қатысты шетел зерттеушілері мен отандық ғалымдардың зерттеулері жан-жақты қамтылып, оларға қатысты жаңаша ұсыныстар мен шешімдер берілген. Автор «Құтты білік» дастанындағы құрылымдық, сюжеттік жүйені талдай отырып, шығармадағы елдік идеялардың көркем бейнелену жолдарын анықтайды. Шығарма кейіпкерлерінің образдары және олардың өзара диалогында, кейіпкерлер арасында өрбитін оқиға желілерінде жасырынған идеялар, авторлық позициялар жаңа көзқарастар тұрғысынан қарастырылады. Талдаулардың негізінде дастанда жырланған: әділдік, турашылдық, ақыл-парасат, құт-дәулет, көркем ақлақ сынды категориялардан тұратын кемел мемлекеттің негізгі ұстын-тіректері айқындалады. Сонымен қатар, «Құтты білік» дастанының негізгі идеологиялық тірегі – ислам діні қағидаттарының шығарма авторының таным дүниесіне ықпалы және шығарма поэтикасына әсері де қарастырылады.

Түйін сөздер: түркі әдебиеті, елдік идея, әділет, ақыл, парасат, құт, дәулет, мәңгілік өмір, руханият, орта ғасыр, сюжет, композиция, мотив, астар

Түркі әдебиеті тарихындағы ең маңызды кезеңдердің бірі – Қарахандар әулеті билік құрған X-XII ғасырлар. Бұл кезеңдегі әдеби шығармаларда ислами құндылықтар кешенді түрде көрініс тауып, халықтың таным дүниесіндегі елеулі өзгерістерді байқатып жатты. Қарахан дәуірінен бізге жеткен ең алғашқы әрі бас-аяғы толық туынды – Жүсіп Хасхажып Баласағұнның «Құтты білік» дастаны. Шығармада жалпы түркіге ортақ елдік мұраттар кешенді түрде қамтылған. Сондықтанда бұл зерттеу жұмысымызда «Құтты білік» дастанындағы елшілік сарындарды талдап шығуды мақсат еттік.

Жүсіп Хас Хажыптың толық өмірбаянынан дерек жоқ. Оның қызметі мен шығармашылығы туралы нақты тарихи мәліметтер қанша ғасыр өтсе де табылмады. Ал өмір сүрген жылдарын, тұрған мекенін ғалымдар «Құтты білік» дастанында айтылған кейбір деректерге сүйене отырып жобалап шығарған. Г.Вамбери, Р.А. Арат, А.Ділашар сынды зерттеушілер арасында «Құтты білік» дастанының жазылып біткен уақыты мен Жүсіптің өмірге келген жылдарына қатысты ортақ пікір бар. Ол бойынша дастанның авторы 1010-1015 жылдары Талас даласындағы Баласағұн шаһарында дүниеге келген. Өзінің атақты дастанын 54 жасында, 1069 жылы Қашғар қаласында тәмамдаған. Бұл дәлелге қарсы шыққан жалғыз ғалым Құрбанғали Халид болды. Ол өзінің «Тауарих-и хамса-и шарки» атты еңбегінде Жүсіп Хас Қажыптың еңбекті хижраның 462 жылы емес, 362 жылы жазғанын айтады. Яғни мәтінді өзгеше түсінген ғалым, ондағы «*Йыл алтмыш екі ерді төрт йүз білә*» деген жолды хижраның төртінші жүз жылдығының алпыс екінші жылы» деп ұғындырғысы келеді. Қ.Халид бұған қоса, қарахандықтарды исламға енгізген Садық Бұғраханнның заманында өмір сүрген Жүсіп Қыдырхан есімді уәзірді тілге тиек етіп, ханға «Құтты білікті» сыйға тартушы сол екенін айтады. Бірақ, бұл дәйектерге қарамастан, А.Н. Кононов, С.Г. Кляшторный, В.В. Бартольд сынды түркітанушы ғалымдар алғашқы пікірді қостайды. Осы салыстыруларды жасаған, дастан туралы жан-жақты мәліметтерді жинастырған ғалым А.Егеубаев батыс түркітанушыларының тұжырымын құптайтынын мәлімдеп өткен [1, 9-10].

Бүгінгі ғылымда «Құтты білік» дастанының үш қолжазбасы белгілі. Ғиратта жазылып, қолдан қолға өтіп барып Вена кітапханасынан орын алған алғашқы нұсқасын 1870 жылы Инсбург қаласында Г.Вамбери басып шығарды. Екіншісі 1896 жылы Каир кітапханасында табылған нұсқасы. Бұл нұсқаның 1898 жылы В.В. Радлов жасатқан көшірмесі қазір Ресей Ғылым академиясының Шығыстану институтының Санкт-Петербург бөлімшесінің қолжазбалар қорында сақтаулы. Үшіншісі

1913 жылы А.З. Валидовтың Наманғаннан тапқан нұсқасы. Қазіргі таңда Өзбекстан Ғылым академиясының Шығыстану институтында сақтаулы. Г.Вамбери «Құтадғу біліктің» жекелеген үзінділерін алғаш неміс тіліне аударған болса, В.В. Радлов та Каир нұсқасының неміс тіліндегі аудармасын жасап, жариялады. Түрік ғалымы Р.Р. Арат үш нұсқаның басын қосып, салыстыра отырып, дастан мәтінінің транскрипциясын, индекстік сөздігін, түрік тіліндегі аудармасын жасады. 1972 жылы Ташкентте өзбек ғалымы К.Кәрімов «Құтадғу біліктің» сол кездегі өзбек әліпбиімен жасалған транскрипциясын және жолма-жол аудармасын жариялады. Бұдан кейін шығарманың ғылыми айналымға енуіне еуропаның, Ресейдің, түрік ғалымдарының ықпалы зор болды. А.П. Жауберт, В.Томсон, Н.И. Ильминский, В.Ф. Мюллер, А.Лекок, И.Н. Березин, Г.Вамбери, В.В. Радлов, С.Г. Кляшторный, Н.Гребнев, А.Н. Кононов, А.А. Валитова, С.Н. Иванов, И.В. Стеблева, Р.Р. Арат сынды білгір ғалымдар түркі тіліндегі дастанды жан-жақты қырынан зерттеп, жоғары баға берді [1, 13-14]. Ленинград мектебінің өкілі М.С. Фомкин әріптесі С.Н. Ивановтың аудармасына сілтеме жасай отырып «Құтты білік» дастанына жазған алғы сөзінде шығарманың көркемдік жүйесі мен генезисін, басты проблематикасын терең қарастырды («Сокровищница восточной мудрости». Вступительная статья в книге: Благодатное знание. – Л.: Сов. писатель, 1990. – С.5-59.). И.В. Стеблева болса өзінің жекелеген мақалалары мен түркі поэзиясына арналған монографияларында «Құтты білік» поэмасының құрылымдық ерекшеліктерін, жанрлық сипаттарын кеңінен талдады.

«Құтты білік» дастанын қазақ оқырмандарына алғаш таныстырған ақын, филология ғылымдарының докторы Асқар Құрмашұлы Егеубаев болды. Ол дастанның қазақ тіліндегі аудармасын жасап (А.Егеубаев, Алматы: «Жазушы» баспасы, 1986 ж.), сол аударманың негізінде кандидаттық және докторлық диссертация жұмыстарын жазды. Осы орайда, зерттеу жұмысымызда «Құтты білік» дастанына қатысты мысалдарды, атауларды, т.б. мәтіндерді А.Егеубаевтың аудармасынан алатынымызды атап өткіміз келеді. Себебі, бұл аударма қазақ тіліндегі жалғыз нұсқа және де шығарманың поэтикалық тінін барынша жеткізе білген, әрі түпнұсқаның мағынасын мейлінше толық сақтаған аударма ретінде қабылданады.

Ендігі кезекте тақырыбымызға қатысты негізгі талдауларға өтпекпіз. Алғашқы кішігірім төрт тарауды пролог ретінде қарайтын болсақ, шығарманың негізгі бөлімі 85 баптан тұрады. Бұларға қосымша шығарманың соңында дастанды аяқтаушы эпилог орнындағы үш тарау бар. Ендігі кезекте тараулардың ішіне бойламас бұрын, оларды тақырыптары бойынша топтастырып шықсақ, анықталуы тиіс тұжырымға алып барады деп ойлаймыз. Себебі, тарауда қозғалатын негізгі мәселе тараудың тақырыбында аталып отырады. Мысалы: «Әулиелермен қатынасу жайы айтылады», «Сатушылармен қалай қатынасу жайы айтылады», т.б.

Елдікке қатысты идеялар мен ой-толғамдар Елік пен Айтолдың, Елік пен Өгдүлміштің, Өгдүлміш пен Одғұрмыштың, Одғұрмыш пен Еліктің араларындағы сұхбаттарда кездесіп отырады. Ал енді сюжет пен композицияның астарлы мәнін анықтау үшін келесі талдауға өтеміз.

Жүсіп Хас Хажып Баласағұнның «Құтты білік» шығармасында шығыстық дастандарға тән шытырман сюжеттер жоқ. Кейіпкерлер арасындағы тартыс та пайым-парасат тұрғысындағы сұхбаттар мен пікірталастардан әрі аспайды. Бірақ бұл дастанның композициясының осалдығын білдірмейді. Оқиғаның даму қарқыны сағат тілі секілді өзіне берілген межеден ауытқымай, бір қалыпты тепе-тең ырғақпен дамиды. Осы тұста шығарма оқиғасының сюжеттік фабуласын шығарып алғанымыз жөн секілді.

Шығармадағы оқиға Күнтуды Еліктің ел басы ретінде атқарған істерін, халқына жасаған қызметін мақтап-мадақтаудан басталады. Бойына ізгілік тұнған Еліктің атағы ұшқыр қиялды, білімді, сарайдан жырақ жүретін Айтолдыға жетеді. Ол өз өнерін Елікке қызмет ету жолында жұмсауға ниеттеніп сапарға аттанады. Сәті түсіп, хас хажып арқылы Елікпен кездеседі. Екеуі тіл табысып, елді көркейту жолында бірге қызмет атқарады. Күндердің бір күні Айтолды емі табылмас сырқатқа душар болып, ақыры қайтыс болады. Қайтыс болар алдында ұлы Өгдүлмішке ақыл-өсиет айтып, күнтуды Елікке ұлына бас-көз болуды аманаттап кетеді. Айтолды уәзірі қайтыс болғаннан кейін Күнтуды Елік Өгдүлмішті өзіне шақыртып, алдымен сұрақтар қойып сынап көреді. Кеңесші болуға лайық екеніне көзі жеткен соң жас ақылманды қызметке, өз қарамағына алады. Өгдүлміш Елікке адал қызмет істеп, ел қамы үшін аянбай еңбек етеді. Бір күні Өгдүлміш билік қызметіне туысы Одғұрмышты тартқысы келіп, ханға хабарлайды. Білгір, тақуа ғалым туралы жағымды хабар естіген Елік келіседі де, Одғұрмышқа Өгдүлміштен хат жолдайды. Екі рет келіспеген Одғұрмыш, қонақ болып қайтуға шақырған үшінші хатына келісіп, сарайға келіп, Елікпен сұхбат құрып кетеді. Біраз мерзімнен соң Өгдүлміш Одғұрмышқа ақыл-кеңес сұрап тағы барады. Одғұрмыш уәзірге «елге қызмет етуіңді

тоқтатпа» деген кеңеспен қайтарады. Күндер өткен соң Одғұрмыштың сырқаттанып жатқаны туралы хабар жеткізіледі. Көңілін сұрап барған Өгдүлмішке Одғұрмыш көрген түсін баяндап, өлімнен хабар келгенін айтады. Өгдүлміш оны басқаша жориды. Еліне қайтып келген Өгдүлміш Еліктен рұқсат сұрап, тағы да ағасына аттанады. Соңғы баруында Одғұрмыш қайтыс болады.

Көріп отырғанымыздай, шығарма оқиғасы төрт-бес кейіпкердің арасында ғана өрбиді. Ел мүддесі жайлы тек баяндау формасында айтылады да, нақты істері арнайы оқиғаларымен жырланбайды. Бұл автор таңдаған арнайы тәсіл шығар деп ұқтық. Дегенмен де, автордың жеткізгісі келіп тұрған идеясын бұл мазмұндық желіден бірден аңғару қиын. Бұл қиындық шығарма мазмұнына қатысты бірнеше пікірлерді ортаға қою арқылы шешімін табатын секілді. Ол пікірлер кейбір қайшылықтарға да алып баруы мүмкін. Сол қайшылықтарды ретке келтіре отырып қана, өз тұжырымдарымызға қол жеткіземіз деген үміттеміз. Осы орайда, «Құтадғу білік» дастанының аудармасын жасап, поэманың поэтикалық әлемін толық тануға тырысқан ғалым С.Н. Ивановтың қисындарына ой жүгіртіп өтпекпіз. «О «Благодатном знаний» атты алғы сөз мақаласында С.Н. Иванов дастанның мазмұнына тоқтала келе мынадай пікір айтады: «Суть и смысл сочинения заключаются, естественно не в этом схематичном сюжете. Основную тематическую направленность «Благодатного знания» автор декларирует во вводных частях своего произведения, представляя читателю главных героев» [2, 521]. Байқағанымыздай, ғалым шығарманың мән-мәнісін мазмұндық желіден емес, кіріспе бөлімдерінде автор өзі атап өтетін мәселелерден іздеу керектігіне меңзеп, оқиға желісінен еш маңыз көріп тұрған жоқ. Оның бұлай деп тұжырым жасауына жоғарыда біз айтқан оқиғалардағы мағынаның тереңдігі себеп болуы мүмкін. С.Н. Иванов шығарманың түйінін туындыдағы автордың қолтаңбасынан іздегісі келеді. Мысалы, өз зерттеуінің тағы бір тұсында авторлық қолтаңбаны анықтаудың маңыздылығын айта келе, ғалым мынадай қорытындыға келеді: «...автор не отдаёт решительного предпочтения тому или иному из двух возможных и описанных им путей служения богу – служению «для себя», т.е. отшельническому подвижничеству (Одгурмыш), или служению творцу ради людей (Огдюльмиш). Он лишь ратует за отрешение от мирской суеты ради высших (в том числе и земных) целей, руководствуясь справедливостью и разумом» [2, 529-530]. Бұл пікірді қайта қарастырған жөн деп ойлаймыз. Бәлкім, автор «Құтты білікті» жазу барысында Аллаға құлшылық ету мен елге қызмет етудің қайсы біріне артық мән беріп, екеуінің бірін биіктетуге тырыспаған да шығар. Бұған қатысты өз ойымызды алдыға тартпастан бұрын, С.Н. Ивановтың келесідей пікірлерін де тілге тиек етпекпіз. Ғалым жоғарыдағы пікірінің жалғасына авторлық позицияға қатысты тағы да ой айтқан. Оның ойынша, Айтолды мен Одғұрмыштың, яғни *құт-дәулет* пен *қанағат-тақуалықтың* (Одғұрмыш образы айқын болу үшін қанағатқа тақуалық ұғымын да таңып отырмыз) қайтыс болуы тегін емес. Шығармада Айтолды мен Одғұрмыш өліп, соңында Күнтуды (Әділет) мен Өгдүлмішті (Ақыл-парасат) тірі қалдыру арқылы, автор кейінгі екі қасиеттің адыңғы екеуіне қарағанда маңыздырақ екенін айтқысы келген, құт пен тақуалық секілді құндылықтар әділет пен ақыл болмаса өмір сүре алмайды деген пікірді ұсынады С.Н. Иванов. Бұл пікірді алға тартқан себебіміз, ғалым өз мақаласында шығарма мазмұнына, ондағы кейіпкерлердің мазмұн мен идеяға атқарған рөліне назар аударған. Бұл идеялары біздің келтіретін тұжырымдарымызға түрткі болған бірден-бір нақты пікір болып табылады. Бірақ, С.Н. Иванов келтірген бұл дәлелдер мен болжамдарда толық объективтілік бар ма? Жоғарыда атап өткен сұрағымызға қайта оралатын болсақ: автор «Құтты білік» шығармасында расында *Аллаға құлшылық ету мен елге қызмет етудің* қайсы біріне артық мән беріп, екеуінің бірін биіктетуге тырысқан ба? Жүсіп Баласағұнның шығарма желісін бұлай өрбітудегі мақсаты – *елден оңашаланған тақуалық* пен *ел ішіндегі қоғамдық қызмет* сынды екі өмірлік ұстанымның біреуін ерекше дәріптеу ниеті болды ма? Бұл сұрақтың жауабын табу үшін, тағы да автор өмір сүрген кезеңдегі қоғамның рухани болмысына, әлеуметтің ой-санасына, сол замандағы тарихи-мәдени жағдайға үңілеміз. Мәселе авторлық қолтаңбадан туындағандықтан, автордың ішкі әлемінің, таным-түсінігінің, тіпті діни сенімінің қандай болғандығын анықтап алу маңызды. Ол үшін алдымызда айтарлықтай кедергі кездеспейтін секілді. Себебі, Жүсіп Баласағұнның өмір сүрген уақыты мен ортасы исламды толық қабылдаған, ислами қағидалар мен құндылықтар қоғамның да, биліктің де тарапынан қолдау тапқан атмосферада болатын [3, 168-169]. Ол дегеніміз, ислам дінінің канондары ашық насихатталып, адамдардың таным-түсінігі мен тұрмыс-тіршілігіне дендеп ене бастауы деген сөз. Ал таным жүйесі мен тұрмыс-салтына енген сенім қағидалары әлбетте тілде көрініс табады. Таным әлемі мен тілде орын алған қағидалар, сенім тұғырлары тілдік концептілер арқылы шығармашылықта да көрініс тауып, көркемдік-эстетикалық таным табиғатына әсер ете бастайды. Ал Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасында бұл әсер-ықпалдар айқын

байқалады. Оның бір ғана мысалы шығарма тіліндегі ислами терминдер. Ол терминдер адамның наным-сенімі мен әдет-ғұрыптарына, мінез-құлық ережелеріне, діндегі негізгі жол-жоралғылар мен тыйымдарға қатысты. Мысалы: тауфиқ, халар-харам, захидтік, т.б. Ендеше, осы тұжырым негізінде Жүсіп Баласағұнды ислам қағидалары мен ережелерін, сенім жүйесін толық бойына сіңірген, исламдағы адамгершілік құндылықтарды қабыл еткен, әрі соны өзіне өмірлік мұрат еткен тұлға ретінде қабылдай аламыз. Бұған тағы бір дәлел – шығарма басындағы «дәстүрлі төрттік бастама». Ол жерде де ислами әдебиеттердің дәстүрі бойынша Аллаға, пайғамбарға, төрт әділ халифаға және өз тұсындағы рахымды билеуші патшаға арналған мадақ айтылатынын жоғарыда атап өткенбіз. Асылында, «Құтты білік» дастанының негізгі төрт кейіпкер арқылы өрбитін сюжетінің мәні аталған ислам құндылықтары тұрғысынан қарастырғанда ғана ашылатын секілді. Себебі, исламның бес парызының бірі Жаратушының бар екеніне әрі оның құдіретіне иман ету болса, сол иман етудің өзіндік алты шарты бар. Оны ислам ғылымында «әмәнту биллаһ» деп атайды: «...Аллаһқа, Аллаһтың періштелеріне, кітаптарына, пайғамбарларына, ақырет күніне, өлгеннен кейін қайта тірілуге, жәннат пен жаһаннамның бар екендігіне, тағдырға, жақсылық пен жамандықтың Аллаһтан екендігіне сену» [4, 73]. Осы алты шарттың ішіндегі біздің тақырыпқа ең маңыздысы – өлгеннен кейін қайта тірілуге, өлімнен кейін мәңгілік өмірдің бар екеніне, яғни ақыретке сену. Ақыретке сену – ақыреттік өмірдің бар екенін мойындау деген сөз. Ал «ақыреттік өмір» ұғымына дін ғылымында былайша анықтама берілген: «Ғаламдағы жүйе бұзылып, жойылғаннан кейін бірқатар жаңа әлемдердің бар болуы және өлгендердің қайтадан тіріліп, махшарда жиналуымен басталатын шексіз өмір деген сөз. Ақырет – өлімнен кейін басталатын және махшардағы тірілуден кейін мәңгілікке жалғасатын өмір болып табылады» [5, 11]. Жүсіп Баласағұн сол мәңгілік ақырет өміріне сенген, ислам дінінің негіздерін, иман негіздерін қабыл еткен мұсылман адам. Ендеше осы тұрғыдан қарайтын болсақ, екі кейіпкерді (құт-дәулет пен қанағат-тақуалық) дүниемен қоштастыру арқылы автор олардың адам өмірі үшін маңызсыздығын айтқысы келіп тұрған жоқ. Керісінше, ашкөзденбей, өткінші дүниеге байланбай, қанағат пен тақуалық ғұмыр кешкен адам жалғанның күйбең тірлігінен ерте азат етіліп, мәңгілік рахат өмірге қол жеткізеді деген ойды білдіргісі келген болуы да мүмкін. Ал енді шығарма сюжетіне қайта назар салып, біз келтірген ислами негіздер призмасынан қарайтын болсақ, сюжеттердегі идеялық астарлардан келесідей сырлар айғақталатын секілді.

Біріншіден, Күнтуды Елік пен Айтолдының кездесуі – елді әділ заңмен басқарған, турашыл патшаға құт-дәулет, ырыс-береке өзі іздеп келеді дегенге меңзейді. Бірақ бұл дүниеде ешқандай да құт мәңгілік тұрақтап тұрмайды. Сынақ өмірдің заңы бойынша адам баласына қиындық пен қуаныш-шаттық алма-кезек ауысып келіп отырады. Тек арғы өмірде ғана адам жаны жай тауып, мәңгілік рахатқа, тыныштыққа кенеледі. **Яғни бұл дүниедегі амалдар мәңгілік дүниенің сыйларымен өлшенгенде ғана өз мән-маңызын табады.** Оған Айтолды есімінің толысқан, енді азайып, жоғалуға бет алған ай мағынасын беруі бір дәлел. Әрі Күнтудымен сұхбаты кезіндегі әрекеттері, өз сипаттарын таныстыруы (659-750 бәйіттер) құт-дәулет, байлықтың бейнеленген образдары екенін айғақтайды.

Екіншіден, Айтолдының қайтыс болып, оның қызметіне ұлы Өгдүлміштің (ақыл-парасат бейнесі) келуі – құт-дәулеттен байқаусызда айырылып қалған адамға ақыл-парасаты көмекке келсе, қиындықтарға төтеп беріп, өмірі мәнді болады дегенге саяды. Осы жерде айқындалатын тағы бір маңызды сыр – елін әділ де адал, тура жолмен басқарамын деген патшаға ақылы, білім-білігі көмекші болуы керек.

Үшінші, Одғұрмыш атты тақуалық бейнесінің ортаға шығып, патшаға қызмет етпесе де, оған ақыл кеңес айтып, патша мен уәзірдің, яғни билік басындағылардың иманы мен ар-ұжданын шыңдап отыруынан мынадай сюжеттік астар көрінеді: қанша жерден әділетті, мейірімді, қажет кезде қатал, ақылды да парасатты болуға тырысқанымен, қулық-сұмдықтан ада, пәк сезімдерден сусындап тұрмаса – кезкелген жан, тіпті патша да өзін-өзі жоғалтпай ұстап қалуы қиын деген ойға алып келеді.

Төртіншіден, елге жемісті қызмет етіп жүрген Өгдүлміш кенеттен ісін тастап, Одғұрмышқа ақыл-кеңес сұрап баруы, өткен өмірге өкініп, налуы – адами ақыл-парасаттың өмір ақиқатын, мәнін іздеп шарқ ұруын, талпынуын көрсетеді. Бірақ Одғұрмыш оған «Елге бүгін сенің пайдаң көп тиер» деп, патшаға қызмет етуге, ел ісіне қайтарып жібереді.

Бесіншіден, дана, тақуа, кеменгер Одғұрмыштың қайтыс болуы – оның тұрақсыздығын, ол қасиеттің өмірлік тартыстардағы әлсіздігін танытуға меңзеп тұрған жоқ. Керісінше, ол қасиет немесе сол қасиеттің иесі болған әулие, тақуа Одғұрмыш халыққа еңбек етіп жүрген бектерге Алладан медет сұрап, бектерге тура жол көрсетіп отырғаны үшін бақилық өмірге күнәсіз, қиындықсыз, мол сауаппен аттанды деген идеяға алып келетін секілді. Себебі Жүсіп Баласағұнға – «Құтты біліктей» шығарма тудырған ілімді адамға өлім ең соңғы шешім, ең соңғы өлшем емес.

Ал енді төрт кейіпкерді бір негізге алып қарайтын болсақ, олар: Әділет, Ақыл, Құт, Қанағат – төртеуі де елдікті тіреп тұрған төрт негіз, төрт тірек. Бірінсіз-бірі ақсайды. Елдің басшысы ізгі ниетті, әділетті әрі халқына мейірімді. Ал оның екі уәзірі де патша мен халықтың ортасындағы дәнекер, адал қызметкер. Әулие данышпандар болса тек өзі үшін емес, халық пен оның басшысына дұға етіп, Алладан медет сұрап отырушы. Әркім өз орнын тауып, өз міндетін тиянақты атқаруы тиіс. Ел ісіне бейім, әрі адал жандар діндарлыққа беріліп, халық жүгін тастап кетпеуі керек. Бірақ данагөй, тақуа ұстаздардан білім алып, ақыл-кеңесіне жүгініп отыруы тиіс. Ал дін ісіне, ілім-ғылымға бейім жандар қым-қиғаш күйбең тірлікке араласпай, ой-қиялын таза ұстап, халыққа түзу жол көрсетіп отырмақ. Мінекей, Жүсіп Хас Хажыптың бізге нақыл еткісі келген өнегесі осында жатыр. Бұл ойымызды тиянақтауға мынадай жинақы пікір жәрдемге келеді: «...Бұл Абайдың «Барлық адам «һу» деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек-ті. Онда малды кім бағады, егінді кім салады» деген ойымен үйлеседі. Яғни әр пенденің Алла белгілеген жүрер жолы бар, біреудің несібесі – тариқаттан (дүние істеріне араласпай, қанағатпен өмір сүру арқылы Аллаға апаратын жол іздеу – Ж.Т.), біреудің несібесі – шариғаттан (исламның жалпыға ортақ құқықтық нормаларын сақтай отырып, қарапайым жолмен жүру – Ж.Т.). Екеуі де «иман» деген ұғымға байлаулы. Баласағұн дастанында осы екі жол барлық сипаттармен айқындалып берілген. Ешбірі мансұқталмайды, ешбірі асыра дәріптелмейді. Қайсысымен жүрсе де пенде адаспайды, таңдау еркі – әр адамның өз ішінде» [6, 101]. Жоғарыда келтірген С.Н.Ивановтың тұжырымдарына қарағанда, А.Әбдірасылдың ойлары дастанның шынайы табиғатын, сюжеттердегі астарды және жалпы шығарманың түпкі идеясын дұрыс таныта алған деп ойлаймыз. Біз де А.Әбдірасылдың пікірімен толықтай келісеміз. Осы орайда тағы бір маңызды пікірге тоқталып өткеніміз жөн секілді. Бүгінгі әдебиеттану ғылымындағы жаңа ізденістердің нәтижесі келесідей тұжырымдар жасауда: «...қолдан жасалған ілімдер мен бұрмаланған діндер де түркілердің рухани сұранысын толық қанағаттандыра алмады. Сол себепті де түркі халықтарының кейібірі ақыр соңында шынайы ақиқатты Исламнан ғана тапты» [7, 179]. Біз тоқталған мәселелер мен шығарған қорытындымыз да келтірген тұжырымды нақтылай түседі деп үміттенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік/Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубаев. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 536 б.*
- 2 *Иванов С.Н. – «О «Благодатном знании» Юсуфа Баласағұнского». Мақала алынған басылым: Баласағұнский Ю. Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. – 558 с.*
- 3 *Көне түркі әдебиетінің типологиясы. – Алматы, «Evo Press», 2014. – 416 б.*
- 4 *Сейітбеков С. Иман негіздері. – Алматы: Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры, 2011. – 376 б.*
- 5 *Орал О. Ақырет жайлы жүз сұрақ/ауд. Ж.Теңлібаева. – Алматы: «Кокжеик-Б» ЖШС, 2016. – 152 б.*
- 6 *Әбдірасыл А. X-XII ғасырлар әдебиетіндегі азат ой ағымдары. Жыраулар поэзиясындағы тәуелсіздік сарындары. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығының баспасы, 2012. – 408 б.*
- 7 *Қыдыр Т., Көшенова Т. Ортағасырлық түркі әдеби жәдігерлерінің діни-танымдық ерекшеліктері (XI-XV ғғ.) // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2017. – №1(59). – Б.178-184.*

Т.С. Жорабай¹

*¹Институт литературы и искусства им М.О. Ауэзова,
г. Алматы, Казахстан*

НАРОДНЫЕ ИДЕИ ПОЭМЫ «КУТАДГУ БИЛИГ»: ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ, ПОДТЕКСТЫ СЮЖЕТА И КОМПОЗИЦИИ

Резюме

В статье анализируется сюжет и композиция поэмы «Кутадгу билиг» («Благодатное знание»), которая является важным произведением в средневековой тюркской литературе. А также имеются исследование зарубежных и отечественных ученых и некоторые новые предложения по изучению поэмы. Анализируя сюжетную и композиционную систему поэмы «Кутадгу билиг», автор определяет художественные способы, выражающие народные патриотические идеи. С новой точкой зрения рассматривается авторская позиция и идеи, которые скрыты в образах и в диалогах персонажей. На основе исследования поэмы определяются категории: справедливость, прямодушие, разум и мудрость, здравомыслие, благо, богатство, мораль. Именно они являются основными опорами идеального государства. Наряду с этим, рассматривается влияние принципов исламской религии на мирознание автора и на поэтику произведения, являющейся главной идеологической основой поэмы «Кутадгу билиг».

Ключевые слова: тюркская литература, народная идея, справедливость, разум, мудрость, благо, благосостояние, вечная жизнь, духовность, средневековье, сюжет, композиция, мотив, подтекст

T.S. Zhorabay¹

¹Master, Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov

THE FOLK IDEAS OF THE POEM "KUTADGUBILIG": A GENERAL DESCRIPTION, OVERTONES OF THE PLOT AND COMPOSITION

Summary

The article analyzes the plot and composition of the poem «Kutadgubilig» («Blessed knowledge»), which is an important work in medieval Turkic literature. And also there is a study of foreign and domestic scientists and some new proposals for studying the poem. Analyzing the plot and compositional system of the poem «Kutadgubilig», the author defines artistic ways expressing popular patriotic ideas. With a new point of view, the author's position and ideas are considered, which are hidden in the images and in the dialogue of the characters. Based on the study of the poem, categories are defined: justice, straightforwardness, reason and wisdom, sanity, good, wealth, morality. They are the main pillars of the ideal state. Along with this, the influence of the principles of the Islamic religion on the author's worldview and on the poetics of the work, which is the main ideological basis of the poem «Kutadgubilig» is considered.

Keywords: turkic literature, folk idea, justice, reason, wisdom, welfare, welfare, eternal life, spirituality, the Middle Ages, plot, composition, motive, subtext

FTAXP 17.01.09

А.К. Жундибаева¹, И.К. Хасенова²

^{1,2}Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Семей қ., Қазақстан

ШӘКӘРІМ ШЕЖІРЕСІ ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ ДӘСТҮРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ халқының тарихын түбегейлі танып білуге бағытталған шежіре дәстүрінің және Шәкәрім шежіресінің алар маңызы қарастырылған. Қатпары мол тарих қойнауынан оңайлықпен сырын аша бермейтін рухани қазынамыздың, шежіре дәстүрінің күні бүгінге дейін жоғалтпаған құндылығы хақында жазылған. Шәкәрім шежіресіндегі тарихи таным жалғастығы мәселесі көрсетіледі. Сонымен қатар ақын шежіресінің басқа шежірелерден ерекшелігі мен маңызы айқындалған. Қазақ тарихына қатысты жазылған өзге де жазылған шежірелік шығармалар мен Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегінің арасындағы тарихи-әдеби байланыс, көркемдік үндестік мәселелері зерттелген. Шәкәрім шығармашылығының қазақ халық болып қалыптасқанға дейінгі түркілік әдебиет қалыптастырған өнегелі, ғибратты, әсем де әсерлі көркемдік дәстүрді бойына сіңірген, жалғастырған бірден-бір мұра екендігін жете дәлелдеу.

Түйін сөздер: шежіре дәстүрі, Шәкәрім шежіресі, қазақ тарихы

Қазақ әдебиетінде Хәкім Абайдан кейінгі шоқтығы биік шығармаларды тудырып, тұла бойы терең философиялық ойларға толы туындыларды жазған Шәкәрім Құдайбердіұлының орны тым биікте. Халыққа орны толмас орасан маңызы бар қалдырған мұраларының бірі – шежіре дәстүрі. Дәстүрдің басты ерекшелігі – жазылатын шежірелер тарихи оқиғаларды жіпке тізгіндей етіп, хронологиялық тәртіппен баяндаған ресми жылнама түрінде емес, тарихта болған жеке қайраткерлердің өмір жолын яки тұтас бір ру, тайпа, халықтардың шығу тегін өсіп-өрбуін, кезеңдерін т.б сөз зергерлеріне тән шеберлікпен бейнелеп көрсететін көркем туындылар түрінде хатқа түсуінде. Шежіре арқылы халықтың ата-тегі, қонысы, қауымға қосқан үлесі, отан қорғаудағы орны, адами құқы т.б. болмысы білінетін болған. Қазақ бар жерде ру бар екені баршамызға мәлім. Ал ру бар жерде шежіре және оны сол қалпында жеткізетін шежіреші бар екені де даусыз. Олай болса осындай бүгінгі таңда өскелең ұрпаққа дәріптер асыл қазынамызды арнайы жазып кеткен Шәкәрім қажының мұрасына қырын қарай алмаймыз. Сол себепті де тек қана қалған мұра ретінде дәріптемей тарихымыз бір саласы ретінде жастарға танытуымыз абзал. Оның маңызы мен мәнін, тарихи құндылығы мен бағыт-бағдарын бағамдау үшін де көптеген ізденістер қажет. Қазақ халқының ұлттық санасын қалыптастыруға бағыттауда, халықтың сан ғасырлық қаһармандығын дәріптеуде Шәкәрім жазып кеткен шежіренің бізге берері мол.

«Шәкәрім шежіресінің басты ой қазығы – қазақтардың шығу тегі, нәсілі арабтардан емес, түп төркіні көне түркі әлемінде жатқанын ғылыми дәлелді, нақтылы тарихи деректер көзімен аша отырып, Абай бағдар берген тарихи танымды одан әрі жетілдіре жалғастыруында жатыр» [1].

Ғұлама ғалымның шежіре жазу дәстүріндегі негізгі ойлар тізбегі халқымыздың және түркі халықтарының аңыз-әңгімелері мен рухани ой-қазыналарынан бастау алады. Шежіре жайында түрлі түсініктер мен пайымдаулар бар. Сәбит Мұқановтың анықтамасы бойынша «Шежіре» деп кімдерден кімдер туып, қалай өрбігенін баяндайтын ерте заманнан атадан балаға мирас болып келе жатқан ауызша деректерді айтады [2]. Шежіре сөзінің мағынасына байланысты пікірімізді Қазақстанның белгілі этнологтарының бірі А.Сейдімбек те қолдап «иад» сөзінің көне түркілік сөздік қорынан екенін жазған еді, «жірде, жір, жірек ұғымдарымен қосыла келе «иад» күрделі «есте сақтау», «жадыда сақтау», «жадыдан іздеу» сияқты күрделі ұғымды туғызады [3]. Шежіре өзге ешбір ұлтта жоқ қазына. Бұл халықтардың көне тарихы жөнінде айтылатын мағлұматтар «шежіре», «тайра», «тарих», «сееджер» т.б. болып әр түрлі айтылғанымен «сақтау» деген мағынаны, ал семит-араб тілдерінде «ағаштың бұтағы» деген ұғымды білдіреді. Халқымыздың белгілі қайраткерлерінің бірі, тарихшы М.Тынышбаев: «Қазақ халқының әрбір руының генеологиясын алдын ала зерттемей, сондай-ақ, оның қай кезде, кіммен қақтығысқанын анықтап алмай, қазақ халқының тарихи тағдырының жалпы бітімін елестету мүмкін емес» деген [4]. Демек, бүгінгіні түсініп-түйсіну үшін өткенді елемей өте алмаймыз. Сол себепті де шежіре – асыл қазынамыз, бабадан қалған басты мұрамыз. Шежіре хақында көптеген ғалымдар сөз қозғап, зерттеулер жүргізген. Мәселен, Абай Құнанбаев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Мұхамеджан Тынышпаев, Н.Наушабай, М.Тұрғанбай. Солардың Абай салып кеткен сара жолды жалғастырушы Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресінің маңызы мен мәні орасан зор.

Шәкәрім «Шежіресі» тек қазақ тарихының баяны емес, сонымен бірге ол ХХ ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың түп-қазығы және жаршысы.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресін» бүгінгі таңда зерттеу – өзекті мәселе. Ш.Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» кітабының құндылығы, онда баян етілген материалдар әлгі түсініктен әлдеқайда ауқымырақ. «Шәкәрімнің бұл кітабы қазақ шежіресінің тұңғышы, қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспасын. Кітап жиған жері жоқ, көшпелі далада жүріп Шәкәрім шежіресіндей кітап жазбақ оңай жұмыс емес» [5]. Яғни шежіреде халықтың шығу тегі, даму тарихы емес, одан әлдеқайда кең мәліметтер сараланады. Өйткені, Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ хәм түркі халықтарының тарихын, олардың өткізген түрлі тарихи процестерін асқан ізденімпаздықпен жазғандығын анық аңғарамыз. «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әртүрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: «Тәбіри», «Тарих ғумуми», «Тарих антшар аласлам», Нажиб Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік» және қырылып, Нұх пайғамбар үш баласыменен, оның қатындары Алла тағаланың өміріменен кемеге кіріп, аман қалыпты. Осы күнгі барша адам балалары сол Нұхтың үш баласы-Сам, Хам, Яфастың нәсілі. «Тарих ғумуми» деген кітапта барша түрік, иран юнан, қытай хәм европадағылар Яфас нәсілінен. Барша хабаш, судан, зәңгибар, барша қара түсті жұрт – Хам нәсілінен дейді. Әртүрлі кітаптардан алынған сөздер, орысша кітаптан оқығаным – Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түрік нәсілі туралы, дүниедегі әртүрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары «Құдатғу білік», «Кошочидам» деген кітаптардың сөздері және қытайдың Юән-шау- Ми-ши деген жазушысының сөзі және араб-парсы, рум-европа жазушыларының сөзі және қазақтың жаңылыс айтқан өтірік аталары – бәрі сол кітапта бар» [6].

Шәкәрім «Шежіресі» қазақтың ұлттық тарихи танымнан тым ауытқымаған. «Шежіренің» негізгі бөлімдерінің бәрінен де біз қазақ ортасында қалыптасқан түсініктер мен тарихи аңыздарды кездестіріп отырамыз. Шәкәрім Батыс, немесе Шығыс тарихшыларының еңбектеріне сілтемелер жасай отырса да, әр мәселенің төңірегінде қазақия ой тұрғысынан пікір білдіреді. Мысалы «нәсілі бір болмаса да, екі түрік ағайынды болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке яки қымызға бөліп ішеді де, қаны қосылған қарындас болдық деседі. Оны «анда» деп атайды», дей келіп Шәкәрім «біздің қазақтың құда-андас дегендегі андасы осы сөз» дейді. Бұл қазақ сөзінің ішкі мазмұнын, төл этнографиясын терең білетін зерттеушінің пікірі. «Шежіре» мазмұнында осы сияқты тарихи зерттеушіліктің нышандары жиі кездеседі.

Осы сияқты Шәкәрім «Шежіресін» оқи отырып, біз одан Шығыстың да әсерін мықты сезінеміз.

Автор тек Әбілғазы бахадүр хан сияқты Шығыс тарихының майталмандарының еңбектерін ғана емес, сонымен бірге мұсылманша білімді адамдардың арасында кең тараған түбі «Таураттық» білімді де әр кез пайдаланып отырады.

Шәкәрім кітабы дәлдігімен, нақтылығымен, ғылыми негізде сараланып жүйеленуімен құнды. «Әлемді адам жаратқан жоқ, адамның өзі де өз-өзінен пайда болған десек ақиқаттан алыстаймыз» [7]. Яғни ақын мұрасы түркі елдерінің ата-тегін, түп-төркінін ғана қамтып қоймай, қазақ халқының түп-тамыры тарихына баса назар аударуымен ерекшеленеді. Сонымен қатар туындының басты маңызы Абай бағдар берген тарихи танымды одан әрі жетілдіре жалғастыруында жатыр. Кез-келген саналы азаматтың өзінің шығу тегі мен руының тарихына терең бойлағысы келсе, ойланбастан Шәкәрім шежіресіне сүйенуіне әбден болады. Ғасырлар бойы жиналған бай рухани мұраларды, ізгі дәстүрлерді ой өресінен өткізіп, өнегесіне сусындай білген талант иесі ғана табиғат берген дарыны мен қажырлы еңбегінің жемісі арқасында Шәкәрім шежіресінің шоқтығы биікте.

Ұлт өткенін білмей келешегіне бағдар жасай алмайтыны мәлім. Халық қашан да өзін іздейді, ата-бабасын іздейді, кешегі күнін, болашағын іздейді. Шежіре әр адамның жоғын тауып береді, ата-бабасының өрлігін, ерлігін, тектігін, өз мүддесін ұлт мүддесіне қабыстырған жандар екенін көрсетеді. Шежіренің ұлтымыздағы алар орны айрықша. Мұнда тарихымыздың ата тарихы екенін байқаймыз, оның ғасырдан ғасырға үзбей алып келе жатқан құндылығын әр буынның есіне салу біздерге берілген парыз деп білеміз. Шашырап жүрген ағайынға шежіре арқылы бөтенсінбей бірін-бірі танысуына болатынын әр кез кемері толысқан тарих беттері арқылы таныта аламыз. Шәкәрім шежіресінің негізгі бағыт-бағдары – аз да, аңыз да болса, халқымыздың тарих қойнауынан сыр шерту ғана емес, олардың туыстығын, ынтымақтастығын, ерлік т.б. жақсы істерін паш етіп, тек игі жақсылықтардың бастау алуына негіз болу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз Ғәм хандар шежіресі. – Алматы: Сана, 1991. – 80 б.
- 2 Мұханов С. Халық мұрасы. – А., 1974. – 14 б.
- 3 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы (шежірелік деректерді пайымдау). – Астана: Фолиант, 2011. – 726 б.
- 4 Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – А., 1992. – 480 б.
- 5 Бөкейхан Ә. Түрік, қырғыз Ғәм хандар шежіресі // «Қазақ» газеті. – 1913. – №12.
- 6 Артықбаев Ж. Шәкәрімнің шежіресіне қайта оралсақ // Қазақ тарихы. – №2, 2003. – Б.46-48.
- 7 Әліпхан М. Шәкәрім ақын ақыл туралы // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, Филология ғылымдары сериясы. – 2011. – №3(37). – Б.70-75.

А.К. Жундибаева¹, И.К. Хасенова²

*^{1,2}Государственный университет имени Шакарима города Семей,
г. Семей, Казахстан*

ЛЕТОПИСЬ ШАКАРИМА И ТРАДИЦИИ ШАКАРИМА

Резюме

В данной статье рассматривается значимость родословной летописи Шакарима, направленная на познание истории казахского народа. А также показываются духовные ценности нашей истории, традиции летописи, сохранившиеся по сей день. Анализируется проблема социально-исторического познания летописи Шакарима, в которой сохранено все литературное богатство казахов. Также определяются особенности летописи поэта, которые отличают ее от других произведений. Рассматриваются историко-литературные связи между летописями, направленными на изучение истории казахского народа, и произведением "Родословная летопись тюрков, киргизов, казахов и ханских династий". Основной целью является доказать ценность произведений поэта, в которых формируются нравственное становление творчества казахского народа и художественные традиции на протяжении многих лет.

Ключевые слова: традиции родословной летописи, родословная летопись Шакарима, история казахского народа

A.K. Zhundibayeva¹, I.K. Khassenova²

^{1,2}Shakarim State University of Semey

CHRONICLE SHAKARIM AND TRADITIONS OF SHAKARIM

Summary

There is the valuable of Shakarim genealogical chronicle that is shown in this article and directed to cognition of Kazakh nation history. Also there are shown spiritual rich values of our history, chronicle tradition, that are appreciated nowadays. Analyzes the problem of socio-historical knowledge of the annals of Shakarim. Also defines the features and values of the Chronicles of the poet's other works casuses a genealogical chronicle of the Kazakh people. Examines historical-literary relationship between Chronicles to the study of the history of the Kazakh people and work "Bloodline chronicle of the Turks, Kyrgyz, Kazakhs and Khan dynasties". The main objective is to prove the value of the poet's works which is moral formation creativity of the Kazakh people and artistic traditions for many years.

Keywords: tradition of genealogical chronicle, Shakarim genealogical chronicle, history of the Kazakh people

МРНТИ 17.07.31

О.С. Зайцева¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА ИНТЕРТЕКСТА В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

Аннотация

В статье исследуются основные направления в области изучения интертекстуальности. Актуальность работы заключается в том, что в современной науке возрос интерес к проблеме интертекста в творчестве отдельных писателей. Рассматриваются различные точки зрения на термины «интертекст» и «интертекстуальность». Также приводится анализ основных источников теории интертекстуальности, в числе которых исследователи выделяют работы Ю.Тынянова, М.Бахтина и Ф. де Соссюра. Особое внимание в статье уделено классификациям фигур интертекста и выявлению их функций. Установлено, что в современной филологической науке под интертекстом понимают взаимодействие двух и более текстов, способное вызвать в сознании читателя дополнительные смысловые ассоциации, а также способ построения художественного текста, основывающийся на использовании цитат и реминисценций к другим текстам. К числу интертекстуальных элементов исследователи относят аллюзии, реминисценции и цитаты, которые, присутствуя в творчестве определенного писателя, направлены на отражение основных тенденций литературы, обогащение произведения и раскрытие его ключевых тем.

Ключевые слова: интертекст, интертекстуальность, фигуры интертекста, межтекстовые связи, аллюзия, цитата, реминисценция

В настоящее время в литературоведении большое внимание уделяется теории интертекстуальности. Интертекст – понятие, привлекшее к себе внимание лингвистов и литературоведов в 1970-1980-е годы на Западе и ставшее на рубеже XX-XXI веков предметом научных дискуссий в России. Интерес к теме интертекстуальности не случаен, ведь в настоящее время «интертекстуальность стала знаменем вербального творчества и искусства вообще» [1, 38]. Частоту включения в современные тексты разнородных интертекстом Л.В. Зубова, автор фундаментальной книги о современной русской поэзии, определила как «тотальное цитирование» [2].

Исследователи считают, что теория интертекстуальности имеет три основных источника – это теоретические взгляды Ю.Тынянова, М.Бахтина и теория анаграмм Фердинанда де Соссюра. Ю.Тынянов в статье «О пародии», описывая значение термина «пародия», исследует интертекстуальное взаимодействие текстов на уровне подражания («в сходных элементах (ритме, синтаксисе, рифмах и т.д.) и на уровне отталкивания «по противоположности» [3, 2]. Изучая семантику слова «пародия» Ю.Тынянов вспоминает его перевод как «переспень» поэтом и пародистом начала XX века Остолоповым. Исследователь отмечает, что «переспень» содержит сближение понятий пародии и подражания, вариации (переспень-перепев), а «варьирование своих и чужих стихов, происходящее при пародии, – огромной важности эволюционное явление», так как «эволюция литературы, в частности поэзии, совершается не только путем изобретения новых форм, но и, главным образом, путем применения старых форм в новой функции» [3, 2]. Значение пародии исследователь видит в

осуществлении ею двух задач: 1) «механизации определенного приёма»; 2) «организации нового материала, причем этим новым материалом и будет механизированный старый приём» [4, 5]. Существование пародии предполагает наличие в произведении второго плана, пародируемого, поэтому пародия может считаться интертекстуальным явлением.

Принцип анаграммы, о котором идет речь в поздних работах Ф. де Соссюра, сопричастен принципу интертекста. Известно, что в древнейших сакральных индийских гимнах «Ригведы» зашифрованы звуки и слоги, составлявшие имена богов.

В работе М.Бахтина «Проблемы поэтики Достоевского» описан диалог как элемент культуры. Ученый ввел такие термины, как «чужой голос», «чужое слово» и предложил рассматривать текст как диалог автора с предшествующей и современной ему культурой. По Бахтину, именно в диалоге человек становится тем, кто он есть. Существование человека основывается на диалогическом общении, именно поэтому диалог «не может и не должен кончиться». В своих исследованиях ученый утверждал, что текст можно понять лишь, соотнося его с другими текстами. Именно в работах Бахтина впервые были заложены основы возникновения и развития термина «интертекстуальность».

Положения М.Бахтина были развиты в работах Ю.Кристева и Р.Барта. Как известно, Ю.Кристева ввела термин «интертекстуальность» в 1967 году в работе «Бахтин, слово, диалог и роман». Вот как исследователь определяет понятие интертекстуальности: «Мы назовем интертекстуальностью эту текстуальную интеракцию, которая происходит внутри отдельного текста. Для познающих субъекта интертекстуальность – это признак того способа, каким текст прочитывает историю и вписывается в неё» [5, 225]. Предложенное исследователем понятие быстро закрепилось в литературе и стало необходимой частью любого литературного анализа, так как каждый текст написан в зависимости от того, что было написано прежде него и несет в себе «следы определенного наследия и память о традиции» [6, 138]. Опираясь на концепцию диалогичности и «чужого слова» М.Бахтина, Ю.Кристева считает, что «любой текст строится как мозаика цитирований, любой текст есть продукт впитывания и трансформации какого-нибудь другого текста. Тем самым на место понятия интерсубъективности встает понятие интертекстуальности...» [5, 74], а при выстраивании собственного повествования, пытаясь обогатить свое высказывание, автор сознательно использует чужую речь, которая в новом контексте непременно наполняется новым смыслом. При этом исследователя интересует процесс, лежащий в основе интертекстуальности, так как Кристева понимает интертекст как процесс бесконечный, динамичное воспроизведение текста в тексте.

На понятие интертекстуальности в своих исследованиях опирался и Р.Барт. Исследуя структуру текста, ученый уточняет, что «текст существует лишь в силу межтекстовых отношений, в силу интертекстуальности» [7, 486]. Стоит отметить, что Ролану Барту принадлежит одно из самых ёмких определений интертекстуальности: «текст взрывается, рассеивая в межтекстовом пространстве облако смыслов», затем из этих элементов, «из анонимных, неуловимых и вместе с тем уже читанных цитат, из цитат без кавычек» создаются тексты, которые также будут вслед за этим использованы [7, 46]. Такой процесс и получил название «интертекстуальность».

Исследования Ю.Кристева и Р.Барта в области интертекстуальности стали во многом оригинальными и плодотворными для научной мысли. В работах этих ученых были определены основные понятия постмодернизма – «мир как текст», «смерть автора» и «рождение читателя», «скриптор», «интертекст» и «интертекстуальность». То, что исследователи назвали интертекстуальностью (мозаика бессознательных и автоматизированных цитаций, обрывки культурных кодов, формул, ритмических структур, фрагменты социальных идиом и т.д.) нашло отражение в творчестве художников.

Сегодня интертекстуальность выступает своеобразным системным кодом человека конца XX века: являясь одним из ключевых понятий постмодернизма, интертекстуальность становится важным принципом организации текста и в произведениях других художественных направлений современной литературы. По замечанию Г.Б. Токшылыковой, «теория интертекстуальности развивалась главным образом в ходе исследования интертекстуальных связей в художественной литературе» [8, 194].

Интертекстуальность рассматривается с разных позиций. И.В. Арнольд в работе «Семантика. Стилистика. Интертекстуальность» под интертекстуальностью предлагает понимать внедрение в текст «либо целых других текстов с иным субъектом речи, либо их фрагментов в виде маркированных или немаркированных, преобразованных или неизменных цитат, аллюзий и реминисценций» [9, 346]. Рассматривая основные формы проявления интертекстуальности в художественном произведении, исследователь приходит к выводу о том, что масштабы данного явления могут быть различными и колебаться от реминисценций, аллюзий и цитат «до включения целостных больших

текстов в виде произведений, принадлежащих перу персонажей их писем, дневников или целых написанных ими романов» [9, 80].

В статье «Поэтика интертекстуальности» ученым делается попытка выявить общие черты между концепцией диалогичности М.М. Бахтина, теорией интертекстуальности и современной теорией контекста и показать, как данные концепции могут использоваться при анализе романа, в частности, английского романа XX века. На примере анализа романа Грэма Грина «Монсеньор Кихот» И.В. Арнольд показывает, как аллюзия, использованная автором в заглавии, одинаковые имена героев и похожие сюжеты влияют на восприятие произведения читателем. В данном случае они ориентируют читателя на главного героя и напоминают о знаменитом романе Сервантеса «Дон Кихот».

В мировой литературе немало текстов, которые используются писателями вновь и вновь. К их числу ученые относят Библию, «Божественную комедию» Данте, «Дон Кихота» Сервантеса, произведения Шекспира, в русской литературе – это произведения Пушкина, Лермонтова, Грибоедова, Гоголя. Цитирование вышеназванных писателей позволяет сопоставить мир XX в. и мир других эпох с их нравственными и духовными ценностями. Прецедентными текстами могут являться также мифы, сказки, песни и молитвы.

При изучении интертекстуальности в текстах художественной литературы исследователями используются термины «прецедентность» и «прецедентный текст». Понятие прецедентности лежит в основе интертекстуальности, определение данного явления можно встретить в работах Ю.Н. Караулова. Ученый рассматривает прецедентность следующим образом: это «значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [10, 216]. По мнению ученого, прецедентными текстами могут быть любые явления культуры, известные практически всем носителям данного языка, общее достояние нации, элементы национальной памяти. Прецедентным текст становится тогда, когда используется как средство символизации.

В отечественных исследованиях было сформулировано понимание прецедентного феномена, выделены уровни прецедентного текста (национальный и универсальный), а также разработана типология прецедентных феноменов (прецедентное имя, прецедентный текст, прецедентная ситуация и прецедентное высказывание). Интертекстуальный анализ художественных произведений XX-нач.XXI вв. выявил основные типы текстов, выступающих в качестве прецедентных. К ним относят: 1) Священное Писание; 2) классические русские произведения; 3) классические зарубежные произведения; 4) мифологические тексты; 5) фольклорные тексты; 6) авторские песни. Отсылая читателя к предыдущим текстам, автор заставляет своего читателя искать смысл текста, выстраивая межтекстовые связи. Отнесенность «текста-реципиента» к другим текстам осуществляется именно благодаря прецедентным феноменам.

Понимание явления прецедентности активно разрабатывалось также в работах Е.Ю. Прохорова, Д.Б. Гудкова и В.В. Красных. В трудах этих ученых было предложено и изучено множество производных терминов, среди которых «прецедентное имя», «прецедентные онимы», «прецедентный топоним», «прецедентный жанр» и т.д.

Таким образом, являясь одним из проявлений интертекстуальности, прецедентные тексты представляют собой такие тексты, на которые многие ссылаются, поскольку считают их важными для данной культуры. Как правило, прецедентные тексты отбираются сознательно и рассматриваются как общеизвестные в конкретной речевой культуре.

Н.Николина под интертекстуальностью понимает «соотнесенность одного текста с другими, определяющая его смысловую полноту и семантическую множественность» [11, 226]. В число интертекстуальных элементов исследователь включает: 1) заглавия, отсылающие к другому произведению; 2) цитаты в составе текста; 3) аллюзии; 4) реминисценции; 5) эпиграфы; 6) пересказ чужого текста, включенный в новое произведение; 7) пародирование другого текста; 8) «точечные цитаты» – имена литературных персонажей других произведений или мифологических героев, включенные в текст; 9) «обнажение» жанровой связи рассматриваемого произведения с текстом предшественником и др. Объектом рассмотрения интертекстуальных связей, по мысли Николиной, могут быть как современные тексты, так и тексты классической литературы, насыщенные цитатами и реминисценциями.

Особенности функционирования вышеназванных элементов рассматривает Е.В. Терешёнок в своей статье «Фигуры интертекста в романе Уве Тимма «Жаркое лето»». Исследователь отмечает,

что интертекстуальные формы в художественном произведении У.Тимма способствуют раскрытию темы и особенности употребления фигур интертекста связаны непосредственно с его тематикой. Для анализируемого автором текста – это учеба студентов и протестное движение 1968 г. Е.В. Терешёнок путем количественного подсчета выявляет наиболее частотные интертекстемы, к которым относит текстовую аппликацию, парафраз, травестирование, цитирование и текстовую аллюзию. При этом самым употребляемым интертекстуальным элементом становится текстовая аппликация. Суть приёма текстовой аппликации состоит в том, что автор в качестве строительных блоков для собственного текста использует фрагменты текста, не содержащие указания на источник, так как подразумевается, что текст известен читателю. По мнению Е.В. Терешёнка, данный приём актуален для У.Тимма, так как роман вышел в свет спустя недолгое время после событий 1968 г., а значит события, описанные в нем, были еще свежи в памяти читателей. Выдержки из текстов политических деятелей, использованные писателем, помогли читателю лучше понять ход мыслей и действия главного героя. В качестве примера исследователь приводит отрывки из работ Г.Маркузе и В.Ленина, через которые герои романа получают ответы на свои вопросы.

Помимо текстовой аппликации в романе цитируются такие известные личности, как Фома Аквинский, Мао Цзэдун, Г.Маркузе, М.Хайдеггер и др. Также Е.В. Терешёнок исследует и функционирование в романе парафраза и текстовых аллюзий. Так, использование парафраза автором романа направлено на создание комического эффекта, а текстовые аллюзии выражают авторский протест против западного общества и его ложных ценностей.

Таким образом, путем тщательного интертекстуального анализа Е.В. Терешёнок приходит к выводу о том, что такие фигуры интертекста, как текстовая аппликация, цитирование, парафраз и аллюзия, использованы У.Тиммом в романе «Жаркое лето» неслучайно: они значительно обогащают содержание произведения, придают ему выразительность и способствуют диалогу между автором и читателем.

Научные исследования в области интертекстуальности содержат несколько классификаций, описывающих способы отсылок от одного текста к другому. Так, З.Г. Минц предлагает описывать интертекстуальность в виде метонимии, а Н.С. Олизко подразделяет интертекстуальные связи на метонимические и метафорические. Наиболее авторитетными классификациями интертекстуальных элементов считаются классификации, предложенные в работах П.Х. Тороп, Ж.Женетта и Н.А. Фатеевой. П.Х. Тороп в статье «Проблема интекста» предлагает считать любое соотношение текстовых элементов метакоммуникацией. В процессе метакоммуникации создаются метатексты – первичный текст выступает в качестве прототекста (базового текста), и на его основе создается новый текст. Кроме того, автор вводит понятие интекста. Под данным термином П.Х. Тороп понимает семантически насыщенную часть текста, «смысл и функция которой определяется по крайней мере двойным описанием» [12, 39]. При классификации интекстов ученый принимает во внимание способ примыкания нового текста к прототексту: 1) имитирующее примыкание (плагиат, перевод, цитата); 2) селективное (пародия, пастиш); редуцирующее (комментарий, резюме, аннотация); 4) комплементарное (замечание, послесловие), уровень примыкания (явный или скрытый), а также фрагментарность или целостность примыкающего текста.

Ж.Женетт выделяет пять уровней в процессе межтекстовых взаимодействий:

- 1) интертекстуальность как «соприсутствие» в одном тексте двух или более текстов (цитата, аллюзия, плагиат и т.д.);
- 2) паратекстуальность как отношение текста к своему заглавию, послесловию, эпиграфу;
- 3) метатекстуальность как комментирующая и часто критическая отсылка на свой предтекст;
- 4) гипертекстуальность как осмеяние или пародирование одним текстом другого;
- 5) архитекстуальность, понимаемая как жанровая связь текстов.

Классификация лингвиста Н.А. Фатеевой является одной из наиболее подробных и универсальных, она объединяет в себе классы интертекстуальных отношений, предложенных Ж.Женеттом и принципы, заложенные Т.Х. Торопом и И.П. Смирновым.

Типология интертекстуальных элементов и межтекстовых связей в художественных текстах, предложенная Н.А. Фатеевой:

I. Собственно интертекстуальность, образующая конструкцию «текст в тексте».

1.1 Цитаты:

1.1.1 цитаты с атрибуцией;

1.1.2 цитаты без атрибуции.

1.2 Аллюзии:

- 1.2.1 аллюзии с атрибуцией;
- 1.2.2 неатрибутированные аллюзии.
- 1.3Центонные тексты.
- II. Паратекстуальность или отношение текста к своему заглавию, эпиграфу, послесловию.
  - 2.1Цитаты-заглавия;
  - 2.2Эпиграфы.
- III. Метатекстуальность как пересказ и комментирующая ссылка на пре- текст.
  - 3.1Интертекст-пересказ;
  - 3.2Вариации на тему претекста;
  - 3.3Дописывание «чужого» текста;
  - 3.4Языковая игра с претекстами.
- IV. Гипертекстуальность как осмеяние или пародирование одним текстом другого.
- V. Архитекстуальность как жанровая связь текстов.
- VI. Иные модели и случаи интертекстуальности.
  - 6.1. Интертекст как троп или стилистическая фигура;
  - 6.2. Интермедияльные тропы и стилистические фигуры;
  - 6.3. Звуко-слоговой и морфемный типы интертекста;
  - 6.4. Заимствование приема.
- VII. Поэтическая парадигма.

Стоит отметить, что не все термины, представленные в вышеуказанной типологии, на сегодняшний день имеют устоявшиеся определения и требуют более подробного рассмотрения.

На рубеже XX-XXI веков интертекстуальность стала важнейшей особенностью словесного творчества, что сделало ее предметом острых научных дискуссий. Опираясь на все вышеуказанные точки зрения, можно предположить, что интертекст – это текст, который возникает в результате использования автором различных межтекстовых фигур и связей, способный вызвать в сознании читателей дополнительные смысловые ассоциации. Источниками теории интертекстуальности стали концепция диалогичности М.М. Бахтина, работы Ю.Н. Тынянова о пародии и теория анаграмм Фердинанда де Соссюра, а также филологические размышления современных исследователей. Являясь одним из ключевых понятий постструктурализма, интертекстуальность становится важнейшим принципом организации текста и в направлениях современной литературы.

Список использованной литературы:

- 1 Шулежкова С. Г. Проблема смерти автора в условиях «тотальной цитатности» // *Интертекст в художественном и публицистическом дискурсе: Сб. докл. междунар. науч. конф. – Магнитогорск, 2003. – С.38.*
- 2 Зубова Л.В. Современная русская поэзия в контексте истории языка.– М.: Новое лит. обозрение, 2000. – 431 с.
- 3 Тынянов Ю.Н. О пародии // *Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977. – С.284-309.*
- 4 Тынянов Ю.Н. Достоевский и Гоголь (к теории пародии) // *Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977. – С.198-226.*
- 5 Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // *Вестн. МГУ. – Серия филологическая. – 1995. – №1. – С.97-124.*
- 6 Чувакин А.А. Основы филологии: учеб. пособие. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 240 с.
- 7 Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / пер. с фр. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
- 8 Токишылыкова Г.Б. Интертекстуальная связь между текстами // *Вестник КазНПУ им. Абая. Серия: Филологические науки. – 2015. – №1(51). – С.189-194.*
- 9 Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность// *сборник статей. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. – 444 с.*
- 10 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 264 с.
- 11 Николина Н.А. Филологический анализ текста: учебник для студ. учреждений высш. образования. 4-е изд-е, испр. – М.: Академия, 2014. – 272 с.
- 12 Тороп П.Х. Проблема интекста // *Труды по знаковым системам. – Тарту, 1981. – Вып. XIV (567). – С.33-44.*
- 13 Женетт Ж. Фигуры: Работы по поэтике. – Т.2. – М., 2001. – 469 с.
- 14 Фатеева Н.А. Интертекстуальность и ее функции в художественном дискурсе // *Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка. – М., 1997. – Т.56. – №5. – С.12-21.*

О.С. Зайцева¹
¹ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҒЫЛЫМДАҒЫ ИНТЕРТЕКСТ МӘСЕЛЕСІ

Түйіндеме

Мақалада интертекстуалдық зерттеудің негізгі бағыттары зерттеледі. Жұмыстың өзектілігі қазіргі заманғы ғылымда көптеген жазушылардың шығармашылығындағы интертекстуалдық мәселесіне қызығушылық арттыруында. «Интертекст» және «интертекстуалдық» терминдері жайлы түрлі көзқарастар қарастырылады. Сондай-ақ, зерттеушілердің, Ю.Тынянов, М.Бахтин және Ф. де Соссюрдың интертекстуалдық теориясының негізгі мәселелері талданған. Ерекше назар интертекстуалдық жіктеу классификациясына және олардың функцияларын анықтауға аударылған. Қазіргі заманғы филология ғылымы бойынша интертекст деп оқырман санасында қосымша семантикалық ассоциациялар тудыратын бір немесе екі мәтіннің бірлесуін айтады, сондай-ақ цитата мен реминисценцияның басқа мәтіндерге қолданатын әдеби мәтінді құру әдісі. Зерттеушілер интертекстуалдық элементтерге аллюзия, реминисценция және цитатаны жатқызады. Олар нақты жазушы шығармаларында, оның негізгі тақырыптарын ашу, әдебиеттің негізгі бағытын корсетуге арналған.

Түйін сөздер: интертекст, интертекстуалдық, интертекст фигуралары, мәтінаралық байланыстар, аллюзия, цитата, реминисценция

O.Zaitseva¹
¹al-Farabi named Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEM OF INTERTEXT IN MODERN SCIENCE

Summary

The article studies the main directions in the field of studying intertextuality. The urgency of the work lies in the fact that in modern science interest in the problem of intertext in the work of individual writers has increased. Different points of view on the terms "intertext" and "intertextuality" are considered. An analysis of the main sources of the theory of intertextuality is also given, among which the researchers sing out the works of Yu.Tynyanov, M.Bakhtin and F. de Saussure. Particular attention is paid to the classification of intertext figures and the identification of their functions. It is established that in modern philological science, the intertext is understood as the interaction of two or more texts that can induce additional semantic associations in the mind of the reader, as well as a way of constructing a literary text based on the use of citations and reminiscences to other texts. Among the intertextual elements, researchers attribute allusions, reminiscences and citations, which, when present in the work of a certain writer, are aimed at reflecting the main tendencies of literature, enriching the work and revealing its key themes.

Key words: intertext, intertextuality, intertext, intertextual communication, allusion, quotation, reminiscence

FTAXP 17.82.20

А.С. Кушкимбаева¹
¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан

КЕЙІПКЕРДІҢ ТӨЛ СӨЗІ – ТІЛДІК ТҮЛҒА БЕЙНЕСІНІҢ БІР КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Мақалада М.Әуезов драмаларындағы автордың қатысымының тіл арқылы танылуы автордың сөз өрнегін құрайтындығы туралы сөз болады. Автор бейнесі – бүкіл шығарманың өзегі, ол өз кейіпкерінің басынан өткен жайларда, тағдырында, сөзінде, мінез-құлқында, оқырманға эстетикалық әсерінде көрініс табады. М.Әуезов драмаларында автор бейнесі үнемі көрініс тауып отырады. Мысалы, «Еңлік-Кебекте» әділет іздеген, халқының болашағы үшін қынжылған, билердің кесіміне риза болмаған абыз бейнесінде көрінсе, ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбын сөз еткен «Түнгі сарын» пьесасында саяси көзқарасы әлі тұрақтанбаған, кімнің дос, кімнің қас екенін ажырата алмай, ішкі түйсігі халқына араша түсу болып, шыр-пыр болған мұғалім бейнесінде, «Қаракөз» пьесасында ұлттық салт-дәстүрді дәріптей тұра, оның келеңсіз жақтарына сын көзбен қарайтын Сырым бейнесінде автордың қоғамдық-әлеуметтік көзқарасы қалыптаса бастағанын аңғару қиын емес.

Түйін сөздер: автор тұлғасы, адресат, монолог, ішкі монолог, кейіпкер тұлғасы, кейіпкер тілі

Әр мәтіннің сыртында тіл жүйесін меңгерген тілдік тұлға немесе сөйлеу туындысын (мәтінді) тудыруына және қабылдауына қарай адамның қабілеттері мен мінездемелерінің жиынтығы ретінде түсінілетін автордың тілдік тұлғасы тұрады. Мәтіннің авторға тәуелділігі мәтін авторы – тілдік тұлғаның типімен анықталады, автордың сөйлеу мәдениетінің (элитарлық, әдеби-сөйлеу, орташа әдеби, ауызекі қарапайым т.б.) қай типіне жататыны, жынысы (әйел, еркек), жасы, мамандығы – бәрі қосыла келіп, оның жеке басының қасиеттерін танытады. Әрбір нақты жағдайда автор өз позициясын әртүрлі – кейде ашық, кейде сөз арасында, кейде бүркемелей, мазмұндық-концептуалды немесе астарлы мәтінді ақпарат арқылы жеткізеді. Автор «мен»-інде автордың тұлғасы ғана танылып қоймайды, «мен» құрылымында (ең алдымен, көркем мәтіндерде) автор мен әңгімешінің, автор мен лирикалық кейіпкердің (әсіресе өлеңде) тұлғасы бірігуі мүмкін. Автор өз позициясын мәтінде автосемантикалық үзіндіде, «еркін» сөйлемдерде ашық айта алады, кейіпкердің мінез-құлқы, көңіл күйі, әлдебір құбылысқа көзқарасы авторға тән болуы мүмкін. Автордың араласуымен суреттеменің кеңістік, уақыт шекаралары жылжиды.

Мәтінде автордың қатысымының тіл арқылы танылуы **автордың сөз өрнегін** құрайды. Т.Шмелева оны мәтінде мына элементтермен көрсетеді:

1) әдетте «кадр сыртында» қалып қоятын, бірақ өзін таныту үшін мәтіннің ерекше фрагментін ала алатын автор мен адресат «фигураларының» экспликациясы. Мысалы, «автор фигурасының» танылуы;

2) суреттеу үшін іріктеліп алынған тілдік құралдар, авторландырылған ақпарат құралдарымен және әр қилы авторлық бағалау [1];

3) метамәтінді немесе А.Везбицкая айтқандай, «мәтіндегі мәтінді», яғни суреттемесін, оқырманға түсіндіру нұсқаулығы болатын мәтін бөлігін қолдану [2].

Кейбір авторлар иннективті (лат. *Inectio* – «өру») метамәтін құралдарын контекстуалдық (біріншіден, екіншіден т.б.) және интерперсоналдық (*әрине, мүмкін, өкінішке қарай*, қайталау, санамалау, сандық деректер, шрифтпен бөлу, риторикалық сұрақтар және т.б.) деп ажыратады. Мәтіннің авторлық сөз өрнегі оның тілдік ерекшеліктеріне қарай елеулі болады. Авторлық сөз өрнегін елеулі ету-етпеу – автордың өзінің қолында. Академик В.Виноградов тілдік тұлғаны екіге бөліп зерттеген: *автор тұлғасы және кейіпкер тұлғасы*. «Автор бейнесі – сөз өнерінің барлық стилистикалық амалдары тоғысатын, бірігетін, синтезделетін орталық». Автор бейнесі дегеніміз – «көркем шығарманың өн бойындағы жеке-дара сөз сөйлеу құрылымы». Автор бейнесі – шығарманың бірыңғай дүниетаным арқау болған жеке бөлшектерін біртұтастыққа біріктіретін ұйымдастырушы күш» [2, 151]. Автор бейнесі біршама идеалдандырылған, өмірбаяндық шындықтан белгілі бір ауытқушылықта болады.

Автор бейнесі баяндау тәсіліне (бірінші жақтан, әңгіме айтушының атынан т.б.) қарамастан, кез келген шығармада айқын не бүркемелі болады. В.Виноградовтың пікірінше, «автордың қатысы» автор бейнесінің анықтаушы болып қызмет етеді. Оның тура айтылуы мүмкін, алайда көбіне мәтіннің бүкіл ішкі құрылымында болып, «композиция мен стильдің тереңінде» жасырынып жатады. Автор бейнесі, автор тұлғасы оның тақырыпқа қатысынан ашылады. Көркем әдебиетте автор бейнесі айту формаларының көптігін көрсетеді. Шығарма авторы автор бейнесі арқылы өз тұлғасы адам және жазушы ретінде тікелей айтуға тырысып, авторға ұқсамайтын кейіпкерге, әңгімешіге барынша жақындауға ұмтылады.

Авторлық көзқарас автор бейнесін барынша ашық формада көрсетеді. Кейіпкерлерінің ойы мен іс-әрекетін суреткердің өзі топтаса, оның бейнесі туралы пікір қалыптасады. Осы бейне композицияда да, сюжетте де, шығарманың тілінде де жүреді. Ол өзінің ролін оқиғаға тікелей қатысушыға немесе куәгерге жүктеп қойса (осы мақсатта әңгімеші рөлі енгізіледі), автор позициясын анықтау қиынырақ. Әңгімешінің әңгімені бірінші, екінші немесе үшінші жақтан айтуы мүмкін.

Автор бейнесі – бүкіл шығарманың өзегі, ол өз кейіпкерінің басынан өткен жайларда, тағдырында, сөзінде, мінез-құлқында, оқырманға эстетикалық әсерінде көрініс табады. М.Әуезов драмаларында автор бейнесі үнемі көрініс тауып отырады. Мысалы, «Еңлік-Кебекте» әділет іздеген, халқының болашағы үшін қынжылған, билердің кесіміне риза болмаған абыз бейнесінде көрінсе, ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбын сөз еткен «Түнгі сарын» пьесасында саяси көзқарасы әлі тұрақтанбаған, кімнің дос, кімнің қас екенін ажырата алмай, ішкі түйсігі халқына араша түсу болып, шыр-пыр болған мұғалім бейнесінде, «Қаракөз» пьесасында ұлттық салт-дәстүрді дәріптей тұра, оның келеңсіз жақтарына сын көзбен қарайтын Сырым бейнесінде автордың қоғамдық-әлеуметтік көзқарасы қалыптаса бастағанын аңғару қиын емес. «Абай» пьесасындағы Абай бейнесі автордың нағыз ел қамқоры боп, қиындыққа қарсы тұра алар, кемеліне келген, даналық пен даралықтың, көсемдік пен

көрегендіктің үлгісі ретінде қалыптасқан бейнесі көрінеді. Автордың соңғы пьесасы – «Дос – Бедел доста» автор бейнесі қазіргі заманның оқымысты, ғұлама ғалымы бейнесінде көрініс табады. Автор бейнесі мәтіннің барлық категорияларын, соның ішінде когезияны, уақыт және кеңістік континуумын топтастырады. Бүкіл шығарманың композициялық-құрылымдық формасын анықтайды.

Көркем шығармадағы кейіпкер тіліне қатысты айтылған теориялық қағидаларға сүйенсек, онда «жазушы кейіпкер тілін даралау арқылы оның түсінік-түйсігін аша түсіп, бітім-болмысын айқын көрсетуді мақсат тұтады. Әр кейіпкердің іс-әрекетіне орай сөйлеген сөзі де оларды бір-бірінен өзгешелеп тұрады» [2, 70]. Кейіпкер тілі – лингвистикалық стилистиканың зерттеу нысанына жатады. Кейіпкер тілін талдауда диалог, монолог, полилогтердің қызметі айрықша. Әсіресе, драмалық шығармаларда диалогтің орны бөлек. Диалог арқылы шығарманың идеясы мен кейіпкер бейнесі көрінеді. Кейіпкер тілі көркем шығармада кейіпкер бейнесін жасауға ықпалды. Кейіпкер тіліндегі лексикалық элементтер: диалектизмдер, қаратпа және одағай сөздер, қарапайым және жарго сөздер мен варваризмдердің қолданылуына талдау барысында үлкен мән беріледі. Бұл жөнінде Р.Сыздық: «Дөрекі, қарапайым элементтер, бөгде тілдік сөздер, әсіресе макронизмдер кейіпкердің мінез-құлқын, алған білім-тәрбиесін, білім, мәдениет дәрежесін көрсету үшін келтіріліп, оның образын жасауға көмектеседі. Бұл – стильдік тәсіл. Тәсілдің дұрыс қолданылуы жазушының сөз құдіретін тану шеберлігіне алып барады», – дейді [3, 98]. Сондай-ақ шығармадағы кейіпкерлер бейнесін жан-жақты суреттеуде әлеуметтік тілдік құбылыстың қатысы бар. Бұл қазақ тіл білімінде соңғы кезде ғана айтыла бастады. Тілдік ортада әлеуметтік тілдік бөліністің болуы заңды. Ендеше, мұндай жағдайлар әдеби тілде өз ізін қалдыратынын көркем шығармада кейіпкерлер тілін талдауда кездесетін, бар әрі бола беретін құбылыс ретінде тануымыз керек. «Автор өзі жазып отырған шығарманың өн бойында ойы мен идеясын, көзқарасын, психологиясын, менталитетін танытып отырады. Автордың көзқарасы арқылы оқушы мүмкіндігінше тәрбиеленіп, үлгі өнеге алып отырады» [1, 19].

Драмалық шығарманың тілі дегеніміз – шығармадағы кейіпкер тілі. Осы кейіпкер тілі шығармада түрлі тәсілдер арқылы беріледі. Жазушы кейіпкеріне ұтымды сөз салу арқылы кейіпкерінің бейнесін аша түседі. Кейіпкер тілінің беруде дұрыс тәсілді қолдана білу, яғни шығарманың «қаңқасын» дұрыс құру шығарманың қабылдануының, идеясының түсінікті болуының алғышарты болып табылады.

Монолог (monos – бір, logos – сөз) – белсенді сөйлеу қызметінің нәтижесінде тікелей қабылдауға арналған сөйлеу түрі. Монологтің өзіне тән байымдау, синтаксистік құрылым, лексикалық бірлікті таңдап жұмсау ерекшеліктері болады. Жанр ішіндік айырмашылықтар (автор сөзі, кейіпкер тілі, ғылыми баяндама, үгіт-насихат) монологтің стилистикалық ерекшелігін танытады. Монолог түрлерін жіктеп көрсету, монолог тәсілінің өзгешеліктері, оның стильдерге қатысы қазақ лингвистикасында толық зерттеле қоймады. Сол себепті жанр бойынша монолог әлі жіктеле қоймаған. Орыс тіл білімінде В.Виноградов монологтың төрт түрін көрсетеді:

1. Насихаттаушы монолог (шешендік сөздің бір түрі).
2. Лирикалық монолог (эмоция мен көңіл-күйдің берілу түрі).
3. Хабарлама монолог (баяндама түрі).
4. Драмалық монолог (сөйлеу тілі, өзге психикалық әрекеттермен толығып жұмсалатын монолог түрі).

Монологтің осы төрт түрін қазақ тілінде де кездестіруге болады. Осылардың ішінде біздің тоқталатынымыз – драмалық монолог. Драмалық монолог табиғаты жағынан диалогке жақынырақ. Себебі драмалық монолог әрқашан дене қозғалысы, мимикамен тығыз байланысты. Драмалық монологтағы мимикалық, пантомимикалық әрекеттер монологтің өзге түрлеріне қарағанда басымырақ. В.Виноградов: «Монолог драматический является в сущности формой напряженного диалога с опущенными репликами, он строится по принципам свернутой и сгущенной диалогической речи, представляя сцепку отдельных реплик», – дейді [4, 22]. Осының өзінен-ақ монолог диалогтің күрделенген түрі екендігін ұғуға болады. Кейіпкер өз-өзіне сұрақ қойып, сол сұраққа өзі жауап беруге тырысады. Яғни өз ісін өзі сараптайды. М.Әуезов кейіпкер тілінің берілу тәсілінде монологті ұтымды қолдана білген:

Жапал. *Қап, қап, қапы болды-ау осы жол! Кезігіп қалды-ау кер азу Есен. Өкпелейді-ау енді Еңлік. Бұны аңды деп Есен маған тапсырғалы дәл алты ай болып еді. Содан бері аңдығаным Еңлік емес, сол Есеннің өзі боп еді. Кебектің жотасын бірде-бір шалдырмай, Еңлік сырын алдырмай келіп едім. Мұрнын тескен тайлақтай қып Есенді былай келе жатса, былай бұрып салып, қаңғытып қоя беруші ем. Ылғи Еңлік көңілі өзімде деп қоңқиып сала беруші еді Есен бойына сенген түйедей боп! Тоқта, Кебек келеді екен, ашулы ма, немене, жалтара тұрайын бетінен* (Әуезов М. Шығ. жинағы, 23 б.).

Монологта Жапалдың ішкі сөзі (ойы) берілген. Бұл жерде Жапал монологі арқылы адресат адресантына Жапалдың Еңлікке тілектес адам екенінен хабардар етеді.

Жазушы драмасындағы ең бір күрделі, қайшылықты образдың бірі – «Бәйбіше-тоқал» пьесасындағы Қайша:

Қайша. Бұйырса тағы бір арманымға жеткелі тұрмын. Бейсембі жақындықты ақтайтынын білуші едім. Әзірше айтқан жерінен шығып келеді (күлімсіреп). Шіркін, өзгені былай қойғанда да, Есендіктің мал-жанын саған билетіп отырғаным жоқ па? Алдынан шығатын тірі жан жоқ. Кешегі Бәтиманың заманында мұндай болып па еді?! Осының бәрін о да есептер. Есептесең есепте, мен де ұмытыла қоймаспын. Менің арманым – дүние емес, басымның кегі болатын. Издегенім – есем болатын. Оған қолым жетпесе, мен Есендікке қатын да болып жүрмес едім. Рас, әуелі қызбен сөйлесейін. Ол неме көнбейді ғой. Бұған не айла бар? А-а-а қыз қайда екен өзі? (шақырады). Дәмеш, ә Дәмеш! (Әуезов М. Шығ. жинағы, 62 б.).

Осы келтірілген екі мысалдың да шығарманы құруда өзіндік үлесі бар. Бұл монологтарды беру арқылы жазушы шығарманы әрлендіре түскен. Себебі бұл мысалдар бірнеше қызметті бір-ақ атқарып тұр. Біріншіден, Жапал мен Қайшаның мінез-құлықтары шынайы табиғаттары анық ашылып беріліп тұр. Өйткені кейіпкерлердің оңашада өз-өздеріне айтқан ойлары – таным тереңдігінің айғағы. Екіншіден, кейіпкерлерге өз істеріне сараптау жасату арқылы автор көрерменді оқиға желісімен таныстырады. Яғни шебер жазушы кез келген жағдайда тосыннан жол табары анық. Егер бұл прозалық шығарма болса, автордың оқырманды хабардар етуге, авторлық баяндау арқылы шығарманың түсініксіз тұстарын анықтап ашып беруге мүмкіндігі болар еді. Ал драмада автор мүмкіндігі шектеулі. Драмадағы автор – кейіпкер. Кейіпкерін сөйлету арқылы автор өз ойын жеткізеді. Драмалық монологті шешендік, лирикалық, хабарлама монологтардың синтезі деп ұғыну керек.

Кейіпкерінің ішкі монологі арқылы оның шынайы бетпердесі ашылады. «Ішкі монолог (іштей ойлау, кейіпкердің өзін-өзі сынауы, ой ағысы) – адам психологиясының ішкі иірімдерін, күрделі де терең ойлау жүйесін, сана мен сезім арпалыстарын ашу. Ішкі монологтің көркемдік қызметі – адам жанының сырт көзге байқала бермейтін ішкі «қоймаларын», құпия-қалтарыстарын, жұмбақ сырларын шынайы да сенімді түрде бейнелей білу [5, 78]. М.Әуезов **ішкі монологті** беруде кейіпкер тілінің ерекшелігіне аса мән берген. Пьесаны оқи отырып, монологтің аса талғампаздықпен берілгеніне көз жеткіземіз. Автор ішкі монологқа ерік беру арқылы кейіпкердің ішкі психологиясы мен дүниетанымын, ментальді дүниесін дәл көрсетуді мақсат етеді.

Бейсембі (жалғыз отырып): *Есендік үйінің шырқы бұзылып барады. Көлденеңнің көзіне сөгісті болатын өрескел істер көбейіп кетті (Тым-тырыс). Бірақ не қылмақ керек? Барлық дәулет осының қолында. Партия істесең, мұны кірістірмей іс өнбейді. Кірістіргенде қатарыңда жүруге жарайтын біреуі жоқ. Бастығы Есендік болып ел келесі былай тұрсын, өз атының басын да алып жүре алмайды. Бәйбіше баласын сүйейін десең, ұстауға ауыр. Жөн білмейтін олақтығының үстіне кей уақытта сөзге көнбейтін семіздігі де бар. «Бәйбіше баласымын» деген кеуде бар. Тоқал баласы болса, оның да шаласы көп, дүние көрмеген малқор да, ақылы аз (Тым-тырыс). Бірақ мұны ұстау жеңіл, уысымнан шықпайды. Түбінде атаның дәулеті осында қалған соң, бұл шаңырақта менің де үлесім көп қой. Мұндайлық мол дәулетті бұлардың әрқайсысына билеткенше, өзім билеуім керек. Олай болса, енді Қуатжанды ұстайын. Осы партияда жеңсем, болысқа да соны қояйын. Бір жағынан, Есендік, Қайша қолымда болсын. Екінші, ел көзінде жас бала болып жүре берер. Түбінде мұндай шымылдық әрі іске, әрі есепке қолайлы екен.*

Автор Бейсембі сөзі арқылы оның есепке жүйрік, біреудің малы арқылы өз бағын асырудың екі жеп биге шығудың үлгісін шебер жеткізе білген. Берілу тәсілінің өзі де ішкі монологтің табиғатына тән қасиетпен, эстетикалық таным арқылы келген [6]. Монолог белгілі бір лингвистикалық, психологиялық негіздерді қамтиды. Мұнда интонация, лексика, синтаксистердің қолданылуы диалогтарға карағанда күрделірек. Біріншіден, монологтік сөйлеуде тілдік емес ақпараттар аз қолданылады, мұнда затты атап көрсетуден бұрын, оны елестету, еске түсіру, суреттеу көзделеді. Екіншіден, монологтік сөйлеу еркін формада құрылады, әңгімелесушіге тәуелді болмайды. Үшіншіден, монолог – алдын ала дайындалған, сұрыпталған сөйлеудің түрі. Мұндай жоспарлы монологтар алдымен адамның миында пісіп жетіліп, кейін біртұтас ой түрінде көрініс табады [7, 220 б.]. Зерттеуші А.Тымболова: «Монолог екінші тұлғаның реакциясына тәуелсіз, синтаксистік тұрғыдан аяқталған, белгілі композициялық құрылымы бар көркем шығарманың компоненті болып табылады», – дейді [7, 220]. Әр жазушының сөз қолданысына байланысты шығарма құру тәсілдері де ерекше болмақ. Ал драмалық шығарма әдебиет жанрларының ішіндегі ең күрделі әрі ең қиын екені белгілі.

Керім. Айдар емес... Тінті Абай да емес, сенің басың? Мыңды бірге? Бірді мыңға? Мыңға? Сатам ба? Кімді сатам? Қарызды достыққа қиям ба? Достықты қарыз үшін қиям ба? Ойлан! Ертең билік! (Өуезов М. Шығ. жинағы, 326 б.).

Би. Жағаласу жетпеді ме? Тәңірдің әлде болса олқысы бар дегені ме? Енді қандай сыбаға тартар екен. Найманды даңды судай тасқызып бұрқ-сарқ еткізіп, мұнда әкеле жатқан Кеңгірбайдың соры ма? Әлде алалы жылқы, ақтылы қойдың тері ме? Найман бұл жолы келсе ашынып келеді. Білемін, Матайдың талай тобықтыда жүрген есесі бар. Ол да найманды шүйелей қоймас. Тағы да тебінгіден тер, қабырғадан қан жаудырам ба? Жоқ, қылиша мойын талша деп бас ием бе? Бірақ найман кегі оңай емес (Өуезов М. Шығ. жинағы, 30 б.).

Бұл монологтарда шешен сөйлеу сипаты, оқиғаны баяндау, кейіпкердің ішкі күйзелісін, психологиялық қалпын беру қасиеттері жинақталған. Бұл сансыз сұраулы сөйлемдер арқылы жүзеге асып тұр. Яғни сұрағына жауап іздеп, шешім қабылдауға қиналған кейіпкердің кейпі. Бар сұраққа жауап берер жан – біреу ғана. Ол – кейіпкердің өзі. Суреткер монологтің авторлық және персонаждық түрлері арқылы кейіпкерлердің ішкі дүниетанымдарын ашқан. Мұндай монологтар шығарманы баяндаумен ғана шектелмей, образды ойлаудың күрделі психологиялық иірімдерін де көрсетеді [7, 220]. Жоғарыда келтірілген мысалдардың кейіпкер бейнесін даралау қызметі айқын екені сөзсіз.

Сонымен, кейіпкер тілінің монолог арқылы берілуі кейіпкер бейнесін сомдауға қатысары анықталды. Монолог – образ сомдаудың кейіпкер тілінің берілуінің ең күрделі эмоциялық жүгі, ауыр тәсілі. М.Өуезов драматургиялық шығармаларының тіліне күрделі, құрмалас сөйлемдер мен толғанысты монологтар тән.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Шмелева Т.В. Бодуэн де Куртенэ в Польше (К 155-летию со дня рождения) // Известия АН. Серия литературы и языка. – 2000. – №6. – С.20-21.
- 2 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
- 3 Сыздық Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). – Алматы: Арыс, 2004. – 232 б.
- 4 Виноградов В.В. Проблема образа автора в художественной литературе. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1979. – 191 с.
- 5 Нұрғалиев Р. Сахнадағы драма. Драма өнері. – Алматы: Санат, 2001. – 480 б.
- 6 Тымболова А.О. Драмалық шығармалардың лингвопоэтикалық кеңістігі. – Алматы: Елтаным, 2013. – 328 б.

А.С. Кушкимбаева¹

¹Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова,
г. Актюбе, Казахстан

СЛОВО ПЕРСОНАЖА – ОДНО ИЗ ПРОЯВЛЕНИЙ ОБРАЗА ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье речь идет об участии автора, который с помощью словесных средств выразительности мастерски создает **словесный шедевр**. Образ автора – стержень всего произведения, он охватывает собой события, судьбы, человеческие качества, чувства и эмоции. В драмах М.Ауэзова незримо присутствует образ автора. Например, в «Енлик-Кебек» он предстает в образе праведника. В лице Абыз – мудрость народа, его многовековой опыт борьбы за единство родов и племен, его разочарованность жестокостью и предательством «сильных мира всего» – биев (когда обнажаются раны позорного родового спора) и мечта о светлом будущем народа. Это фигура, держащая на себе идею трагедии. В ней угадывается образ самого автора. Если в пьесе «Түнгі сарын» (Ночная мелодия), где тема национально-освободительного восстания находится в центре события, он выступает в образе учителя, чьи взгляды еще не определились, его душа, не умеющая еще отличить врага от друга, рвется на части от желания помочь своему народу, то в пьесе Карагоз в образе Сырым нетрудно догадаться о его общественно-социальном взгляде и о становлении личности автора, где он не отрываясь от родной почвы и преклоняясь перед национальными традициями, вооружился критическим подходом к отрицательным сторонам.

Ключевые слова: образ автора, адресат, монолог, внутренний монолог, образ персонажа, язык персонажа

A.S. Kushkimbayeva¹

¹The K.Zhubanov Aktobe Regional State university

THE WORD CHARACTER IS ONE OF THE MANIFESTATIONS OF LINGUISTIC IDENTITY

Summary

The article is about the participation of the author who creates the verbal masterpiece with help of verbal tools. Image of the author is rod of all work of art which covers events, destinies, human qualities, feeling and emotions. The image of author is invisibly attended in M.Auezov's dramatic works. For example, we meet him as the righteous man in "Enlik-Kebek". Aбыз – is the wisdom of the nation, its' age-old experience in the fight for the unit of the tribe and its' disappointment over cruelty and betrayal of the elders and dream about the happy future. This is a figure which includes the idea of drama and through it we can see the image of the author. In the play "Night melody" the idea of national liberation movement is the central theme. The author in this play is in role of the teacher whose points of view are not detected, his soul wants to help his nation. But in the play "Karagoz" the author chose the role of Syrym who is armed by critical approach to negative moments. Here we can see the process of development and enrichment of author's talent.

Keywords: image of the author, addressee, monologue, inner monologue, image of the character, language of the character

МНРТИ 17.09.91

Ф.Ф. Мадамов¹

¹Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан

ВЕЛИКИЙ ТЮРКОЛОГ ФУАД КЁРПЮЛЮ О ГЕНЕЗИСЕ ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (ФОЛЬКЛОРНЫЙ КОНТЕКСТ)

Аннотация

Среди научных изысканий известного тюрколога Фуада Кёрпюлю важное место занимает исследование происхождения литературы тюркских народов. Важное теоретико-методологическое значение изучения первичных источников художественно-поэтического сознания заключается в том, что оно основывается на усовершенствованном, сформировавшемся впоследствии сознании. Не упустивший все это из виду Ф.Кёрпюлю в работе под названием «Происхождение тюркской литературы», воспользовавшись с соизмеримыми с передовым, мировым научно-теоретическим сознанием методами, превратил в основной предмет исследования художественное сознание, фольклорные образцы и др. творческие области тюркских народов первичных времен. Он показывает связь у тюрков первичных форм поэзии с религиозными чувствами, в дальнейшем в результате исторического развития динамику развития его отделения от религиозного сознания и переход в нерелигиозную форму и научными выводами, к которым пришел, обосновывает его историко-общественные причины.

Еще до отсутствия письменности существовала устная литература. Устная народная литература, находясь в основе письменной литературы, периодически обогащала её. В этом смысле насколько значимо изучение устной литературы с точки зрения исследования исторического прошлого, обычаев и традиций, типов поведения народа, настолько же важно и для изучения идейных источников, этапов формирования письменной литературы. Именно поэтому концепции Ф.Кёрпюлю о происхождении литературы тюркских народов сохраняют свою актуальность и по сей день. Заключение, к которому пришел исследователь, состоит в том, что сколь бы простыми ни были архаичные художественные образцы, здесь присутствуют глубокое содержание, высокое мастерство. Хотя траурные обряды возникли как произносимые в честь умершего человека стихотворения, в дальнейшем они сыграли исключительную роль в расширении пределов поэтического сознания, тематического обогащения других жанров, чего системно касается в своих исследованиях Ф.Кёрпюлю.

Ключевые слова: Ф.Кёрпюлю, обряд, происхождение, народная литература

В научно-теоретических изысканиях Фуада Кёрпюлю изучение происхождения тюркской литературы занимает важнейшее место. Ф.Кёрпюлю, прославившийся в качестве самого большого ученого в сфере гуманитарных наук XX века в Турции, считал важным начать изучение истории культуры с происхождения литературы, и для более объективного осознания сформировавшегося, обогатившегося в последующие периоды художественного сознания полагал важным изучение первичных литературных образцов. По мнению Ф.Кёрпюлю, сколь бы простыми ни были первичные художественные образцы, внутренней своей эволюцией они способны возвыситься и возвысить.

Он в статье «Происхождение тюркской литературы» выдержал эти принципы, творчески отнесся к условиям создания поэтического слова, участия коллективного сознания в этом процессе, и к

научным выводам, к которым пришел, и к взглядам знаменитых в этой области ученых. Для этого он пользуется социальными, этнографическими теориями, использует выводы, к которым пришла мировая наука о первичных пластах литературы и художественного чувства.

Непреложным фактом является наличие у тюрков с древних времен богатых устных и письменных литературных образцов. Однако забывчивость по отношению к этим источникам в дальнейшем превратилась в большую преграду в деле изучения указанного наследия. «Насколько же велика неблагодарность обладающего столь богатым, удачным прошлым народа, закрывающего глаза с бесконечной настойчивостью на свое прошлое, в то время, как лишенные прошлого народы пытаются из ничего создать себе прошлое для решительного достижения будущего и определения себе позиции в мире культуры» [1, 47-48]. Исследование большей части культуры тюркского народа было необходимым требованием времени. Известно, что проведенные в начале XX века Ф.Кёрпюлю научные исследования были важным шагом в изучении неизведанной тюркской истории. А это было чрезвычайно сложной областью, требующей серьезной научной деятельности. Являющийся исследователем наследия Ф.Кёрпюлю его сын Орхан Ф.Кёрпюлю писал об этом: «Когда он приступал к исследованиям истории литературы, область перед ним очень обширна и столь же девственна. Кёрпюлю, беря какую-либо тему, не может найти источника, на который мог бы сослаться, по этой причине весь труд, трудность и наконец мастерство выполняемой работы выпадали на его долю» [2, 10].

Орхан Ф.Кёрпюлю указывает, что переход Ф.Кёрпюлю от одной, еще незавершенной, темы к другой может показаться странным для неведающих о сути дела. В действительности же, Ф.Кёрпюлю, опускаясь в глубины какого-либо культурного факта, видел связи трудно понимаемой темы с другими общественно-культурными явлениями и, вынужденно, косвенное изучение устремлял в данном направлении. В действительности это процесс естественный. Любая исследовательская работа, будучи ограниченной, проведенной в рамках узких научных знаний, объективные результаты получить не сможет. Для этого у ученого должны быть обширная эрудиция, мастерство многомерной точки зрения на факты, умение видеть культурные детали в комплексном состоянии. «Обладавший неустанной силой работы, критическим умом, широкомасштабными знаниями Фуад Кёрпюлю обладал и божественным даром великой способности чувствовать» [2, 10]. Ф.Кёрпюлю проводил исследования в такой период времени, в котором во всех областях гуманитарных наук зияли большие пустоты. И история культуры, и фольклор, и другие духовные области оставались неизученными.

Кочевая жизнь, проводимая тюрками, в отличие от ряда других народов, определила и отличающееся направление их культурного развития. «Распространившиеся в исторический период времени на очень обширном географическом ареале тюрки в прошлом часто меняли место проживания, и потому подпадали под влияние очень многих культур и религий. Распространение на обширной территории из-за кочевого образа жизни мешало заполучению больших знаний о древней тюркской литературе. Не нахождение достаточного письменного источника об этих временах также затруднило изучение в историческом разрезе нашей литературной традиции» (6, 21). Косвенно объясняющий трудности в заполучении первичных образцов, являющихся носителями этнической памяти тюркского народа, социальными, общественными причинами, Нилгюль Чыблак, несмотря на все это, получение ряда научных достижений расценивает как результат деятельности ряда исследователей во главе с Ф.Кёрпюлю [3, 21].

Исследования Ф.Кёрпюлю теоретико-методологически выделялись также направляющими качествами. В своих исследованиях он неоднократно подчеркивал, что тюркская литература представляет собой столь огромный архитектурный памятник, что всякий проявляющий к литературной истории тюркский исследователь принесением для этого памятника одного камня сможет сделать большую работу по восстановлению величественного прошлого, что является почетным делом для последующих поколений [4, XIV].

Еще одно важное историко-общественное значение изучения происхождения литературы заключается в том, что образцы архаичного периода в последующие периоды, находясь в основе литературно-художественных текстов, выступали в роли её базы. Профессор Джалал Бейдили в результате научно-теоретических исследований приходит к выводу о том, что с древнейших времен по настоящее время оберегающее свое существование, сохранившее естественную свежесть своей первичности человечество смогло сделать это благодаря привязанности к своей традиции: «Духовно-нравственная жизнь общества с начала жизни и по сей день полностью обустроена на традиции. Все страны во все времена своим моральным духом существовали благодаря той могущественной силе,

которую называют традицией. Открывшиеся в облике раны народы смогли перевязать лишь благодаря данной традиции здоровой духовной силой» [5, 9].

Эволюция культурного сознания, распространение художественно-чувственного ощущения зависит от того, насколько оно связано со своими первичными пластами. Образцы художественного искусства, построенные на основе достижений многовековой традиции, приобретенного опыта могут постоянно обретать высокое положение. «Нельзя забывать, что изучением созданных народом в течение тысячелетий традиций, ряда обрядов можно определить, какое место он занимает в обществе» [6, VIII].

Исследование более глубоких корней художественного чувства охватывает такие вопросы, как освещение формирования исторической идентичности на первичных этапах. Поскольку поэтическое слово отображает ряд важных поведенческих качеств народа, при освещении какого-либо темного момента исторического периода ощущается необходимость в них. В этом процессе у фольклора исключительное значение. Так, культурные образцы первичного времени свое существование, комплексно сохранив в народном творчестве, смогли донести до нашего времени. В этом смысле можно представить, каким значением обладает исследование Ф.Кёрплюлю первичных пластов литературы и культуры. На последующей стадии история доказала, насколько значимо возвращение к национально-духовным ценностям, фольклорно-этнографическим источникам и родовым корням, какова роль, которую играет в пробуждении, формировании свободного мышления народа [7, 77].

Ф.Кёрплюлю проник в самые глубокие первичные периоды фольклора и художественного чувства в целом, и ознакомившись с поэтическими образцами, возникшими исключительно в развлекательных целях, сравнил их с религиозными текстами. Научное предположение, к которому пришёл исследователь, заключается в том, что художественные тексты своим происхождением были связаны с религиозными чувствами. Поскольку на ранних этапах религия держала все области культуры под своим влиянием, образцы раннего художественного воображения также обычно были такой же сущности. Связь поэзии с религиозным происхождением представляет собой качество, присущее не только тюркам, но и всему человечеству. Так, ранние периоды, в которых формировалось человеческое общество, с небольшими различиями, у всех народов проходили в одинаковых условиях, и их взгляды на непонятные жизненные события преимущественно совпадали. Первые отображения лирических чувств нашими предками, желающими уберечься от происходящих страшных событий, опасных природных явлений, изменений климата, привели к созданию поэтических образцов, говорящих о религиозном мировоззрении, поклонении Творцу, вере в Аллаха. Возникновение первичного религиозного чувства, вместе с тем, было связано с объяснением силой воображения непонятных сторон жизненных событий и духовным вооружением людей. Лишенные научно-теоретических знаний, не ведающие тонкой сущности закономерных природных процессов люди в качестве выхода ютились к полному красоте миру, созданному религиозным сознанием, к строящим этот мир верующим. Об этом один из самых активных представителей школы Ф.Кёрплюлю исследователь Нихат Сами Банарлы писал: «Воспевающие подобную жизнь верующие одновременно являются первыми поэтами. Религиозные поэты для разъяснений собравшимся вокруг них того, что ощущали и над чем раздумывали, в меру своих возможностей старались донести разговорную речь своей эпохи, тревогу» [8, 41].

Поэтическая традиция в составе религии, в зависимости от меняющегося времени и требований, свою сущность не хранит стабильно, расширяя содержание и форму, выходит из узких рамок. Как общественное разделение труда усиливает специализацию в социальной организации общества, так и в сущности поэзии порождает основательные изменения. Так, поэзия, в определенном смысле вышла за рамки продукта универсального мышления, дифференцировавшись, стала носить конкретное содержание. Наблюдавший эту традицию развития Ф.Кёрплюлю объяснял переход лирического чувства религиозного содержания в нерелигиозный вид, господство в народном сознании имеющих исключительно развлекательную сущность религиозных обрядов и поэзии в качестве продолжающегося процесса, умение поймать ритм развития эпохи ее общественной сущностью: «Мы должны знать, что в каждой религии есть поэзия; однако из-за этого не должны впадать в крайность, восприятие религиозных обрядов, банально ставших развлекательными и не носящих серьезной функции, уже в качестве обряда невозможно» [4, 51].

Фольклорист А.Набиев, утверждающий первичность условия первичного мировоззрения в формировании более совершенной культурной системы, писал: «Сколь бы не было примитивной раннее первичное художественное творчество народа в этот период, оно было первичной нивой для

традиций устного творчества, образующегося в последующие периоды» [9, 115]. По степени привязанности к историческим корням выявляется развитие народа. Так, в зависимости от степени привязанности к первичным пластам культуры, общество определяет будущий образ жизни, перспективы развития, добивается определённых изменений в культурных, духовных областях. В результате разделения труда – разделения общественного труда населенные пункты, также меняя свой изначальный облик, стали обновляться. Живущие в деревнях и селах (малых населенных пунктах), древних поселениях, в зависимости от производительности труда, стали обустривать большие населенные пункты, города. Если это, с одной стороны, было показателем развития, с другой стороны, из-за большего контакта больших городов с чуждыми культурами, в сравнении с селами, делала более реальной вероятность выхода из-под притяжения древней культуры живущих здесь людей. Не случайно, Ф.Кёрпюлю для изучения ранних периодов литературной эволюции считал более целесообразными исследования маленьких сословий, сохранивших свою первичность [4, 66]. Населенные пункты, оставшиеся в стороне от больших центров, находящиеся в определенной степени в удалении от экономического, культурного, социального и политического воздействия, всегда свои духовно-эстетические потребности удовлетворяли благодаря традиционным ценностям. В силу отсутствия постороннего воздействия они всегда были верны застывшим, оформившимся в этнической памяти фольклорным образцам, сохранив их, донесли до наших дней.

В целом, то, сколь большую роль играют сёла в возвращении к национальному прошлому в Европе, в различные времена изучали люди общественной мысли. Тысячелетиями сохранившие свое существование в ходе всяких ассимиляций, удержавшие свои первичные свойства сёла этим свойством были поселениями, изучение которых было необходимым для сооружения национальной культуры. Именно поэтому все знаменитые фольклористы, от Оссиана до Гердера, от Гриммера до Лёнрота полагали условием для возвращения в прошлое возвращение в село... Выражения, мифы, эпосы важны для достижения и исторических корней, и более ранних диких сторон народа. Таким образом, для возвращения в село и в исторический период до формирования народностей, очищения от ассимиляции и повторного становления народом возвращение в прошлое является обязательным условием.

Одним из образцов, отображающих в поэтической форме следы влияния архаического периода на человеческое сознание, является траурный обряд, по поводу которых Ф.Кёрпюлю пришел к интересным научным результатам, показал оставленные им в этнопсихологическом мироощущении тюркских народов глубокие следы. Это исследование Ф.Кёрпюлю, имея особое значение, в смысле отображения архаических корней, первичных источников обладает объективными признаками. Так, исследователь рассмотрел исследования об обряде йуг в Орхонских книгах, ссылаясь на исторические источники времен гуннов, китайские, монгольские, гөйтюркские источники, на фоне более древних источников воспроизвел основную картину траурных обрядов. Согласно выводу, к которому он пришел, является то, что хотя йуг с траурными ритуалами первоначально встречались в Орхонских книгах, его история восходит к чуть более ранним временам [4, 92-97].

Кроме поэзии, длительная традиция существует и у участия в траурных обрядах и у музыки. Особую традицию исполнения гопуза и впоследствии саза на подобных обрядах отметил в своем произведении Ф.Кёрпюлю. Сопровождение похорон музыкой не только у тюркских народов, но и у других общин, сообщает об общечеловеческой сущности подобных обрядов. Дальнейшие исторические процессы привели к уменьшению и ограничению в похоронах музыкального сопровождения. Так как появление исламской религии привнесло в обряд захоронения новые правила, так и нанесло удар по активной позиции музыки в нем. Как отмечалось, история траурного обряда йуг восходит к древнейшим временам. Ф.Кёрпюлю писал, что и в период гуннов можно встретить исполнение подобных обрядов. Замена гробницы различными драгоценными камнями в зависимости от богатства и бедности умершего, захоронение ради него рядом его рабов относились к странным обычаям первобытной культуры. Если казнь безвинных рабов, с одной стороны, была связана с их бесправием и неценностью, с другой стороны, в силу «непонимания истинной сущности смерти» становилась причиной создания интересных легенд о бессмертии духа, даже отдельных личностей. Все это как результат несознательных взглядов на архаические верования показывает нам человеческую психологию, психологию поведения и верований того периода. Как с течением времени в сознании и жизни происходили определенные эволюционные процессы, в трауре в процессе жертвоприношения происходили определенные изменения. Ф.Кёрпюлю: «Вместо принесения в жертву лишь пленных, традицией стало резание баранов и верблюдов и угощение борцов и участвующего в обряде народа» [4, 91].

Согласно отмечавшему наличие у тюрков до ислама богатого народного творчества Ф.Кёрпюлю,

история устной литературы тюрков настолько древняя, что сложно сказать, конкретно в какой временной отрезок она возникла; самое малое, оно совпадает со временем формирования тюркского языка, существования тюркского народа. Для подтверждения предположений он подчеркнул и наличие примеров в столь достоверном источнике, как «Словарь тюркского языка» [4, 117]. По мнению Ф.Кёрпюлю, главная причина преимущественной стабильности тюркского фольклора, сохранения оригинальности своей формы и содержания в результате сильного влияния других народов и союзов в условиях этнокультурных связей заключается в связи ее происхождения с национальными корнями, опоре в глубоких пластах на тюркскую идентичность. «В наше время наблюдается частая встреча народов с иными культурами, в некоторых точках встречаются общности. Непреложно, что всякая культурная функция оказывается под воздействием другой, большей культуры, с которой встречается» [10, 217].

Литература в качестве средства самовыражения народа обладает большой силой воздействия. Живя в условиях политической зависимости, народ свою моральную, духовную свободу выражает художественными словами. В настоящее время у свободных и культурно развитых народов существует также и литература глубокого содержания, носящая национальный дух. Бывало, что в настоящее время политически стабильный и не имеющий экономической зависимости народ на определенных исторических промежутках годами, порой и веками, был подчинен политической воле другого народа. В столь напряженное время литература продлевает незаменимую, обладающую историческим значением, работу по передаче последующим поколениям национального духа, по обеспечению жизни национальных ценностей, обретенных народом за многовековой период. В этом смысле национальность современной тюркской культуры, связь обычаев и традиций с родовыми корнями, удаленность образа мышления от чуждого образа мышления и пр. актуального значения вопросы связаны с нашей национально-устной литературой. Ф.Кёрпюлю в своем исследовании «Происхождение тюркской литературы» особенно подчеркивал эти вопросы, указывал на функцию нашей древней культуры как фундамента последующего художественного сознания. Он подчеркивал жизненность сформировавшейся до письменности устной литературы: «Как с первого формирования языка существовавшая без письменности среди тюрков национально-устная литература была живой, так естественным образом продолжилась после распространения письменности и продолжала существовать и во время восприятия тюрками различных культур». [4, 57].

Изучение истории культуры начинается с исследования первичных верований и мировоззрения. И.Велиев, подчеркивающий исключительные заслуги Ф.Кёрпюлю в этой области, пишет: «Изучение новыми исследованиями религиозных верований отдельных народов дает новые полезные знания об этнической истории, национальной культуре. В этом контексте, изучение древних тюркских верований также предполагает внесение ясности и в древнюю культуру, и в политические тенденции» [11, 11].

После исследований Ф.Кёрпюлю отдельные тюркские народы принялись создавать историю литературы того или иного тюркского этноса и были проведены колоссальные исследовательские работы [12, 135].

Таким образом, Ф.Кёрпюлю обосновал в качестве важного исследовательского принципа начало научно-теоретического, диахронического изучения фольклора с его первичного формирования, происхождения. А исследование элементов происхождения тюркской литературы относится к основательным шагам в определении его последующих перспектив развития.

Список использованной литературы:

- 1 Кабаклы Ахмет. *Тюркская литература*. – Стамбул: Общество Тюркской литературы, 1998. – 701 с.
- 2 Орхан Ф. Кёрпюлю. Фуад Кёрпюлю. – Анкара: Министерство культуры и туризма, 1987. – 118 с.
- 3 Чыблак Н. *Ташлама в ашугской поэзии*. – Анкара: Урун, 2008. – 282 с.
- 4 Кёрпюлю Фуад М. *Литературные исследования*. – I том. – Стамбул: Отукен, 1989. – 470 с.
- 5 Бейдили Дж. *Будущее за народной литературой*. – Баку: Наука и образование, 2015. – 310 с.
- 6 Радлофф В. *Корни тюрков; язык и народная литература*. – Анкара: Нуrol, 1999. – 458 с.
- 7 Гейдар Алиев и азербайджанская литература. – Баку: Восток-Запад, 2009. – 245 с.
- 8 Банарлы Нихат С. *Иллюстрированная история тюркской литературы*. – I том. – Стамбул: Милли Эгитим, 2001. – 634 с.
- 9 Набиев А. *Азербайджанская народная литература*. – Баку: Издательский дом Туран, 2009. – 638 с.
- 10 *История тюркской литературы*. – I том. – Баку: МБМ-Бангю, 2010. – 601 с.
- 11 Велиев И. *Миф: из прошлого в будущее*. – Баку: Нурлар, 2013. – 307 с.
- 12 Есиркепова Г.Е. *Преемственность художественной традиции в истории литературы // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки»*. – 2015. – №1(51). – С.132-135.

Ф.Ф. Мадатов¹

¹Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты,
Баку, Әзірбайжан

ҰЛЫ ТҮРКІТАНУШЫ ФУАД КЕРПОЛЮ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІНІҢ ГЕНЕЗИСІ ТУРАЛЫ

Түйіндеме

Танымал түрік ғалымы Фуад Керполю ғылыми зерттеулерінің арасында түркі халықтарының әдебиетінің шығу тегінің зерттелуі маңызды орын алады. Көркем және поэтикалық сана-сезімнің алғашқы көздерін зерттеудің маңызды теориялық және әдістемелік маңызы – бұл жетілдірілген, кейіннен қалыптасқан санаға негізделгендігі. «Түркі әдебиетінің пайда болуы» атты еңбегінде Ф.Керполю есімін еске алып, озық әлемдік ғылыми және теориялық сана-сезімге сай әдістерді қолданып, түркі халықтарының көркемдік сана-сезімін, халықтық үлгілерін және басқа да шығармашылық салаларын айналдырды. Ол түрік тілі мен діни сезімдердің негізгі нысандары арасындағы байланыстарды, кейінірек тарихи дамуы, оның діни санадан бөлінуінің даму динамикасы діни емес нысанға көшу, оның тарихи және әлеуметтік себептерін дәлелдейтін ғылыми қорытындылары арасындағы байланысты көрсетеді.

Жазбаша болмағанға дейін ауызша әдебиет болған. Ауызша әдебиет, жазбаша әдебиеттің негізі болған, оны мезгілімен байытады. Бұл тұрғыдан ауызша әдебиеттерді тарихи өткенді, әдет-ғұрыптарды, халықтың жүріс-тұрыс түрлерін зерттеу тұрғысынан зерттеу қаншалықты маңызды, идеологиялық дереккөздерді, жазбаша әдебиеттерді қалыптастыру сатыларын зерттеу өте маңызды. Сондықтан Түрік халықтарының әдебиетінің пайда болуы туралы Ф.Керполю тұжырымдамасы бүгінгі күні өзекті болып қала береді. Зерттеушінің келіп түскен қорытындысы – архаикалық өнер үлгілерінің қаншалықты оңай болғандығына қарамастан, терең мазмұн, жоғары шеберлік. Өлген адамның өлеңіне құрмет тұту рәсімі туындағанымен, болашақта олар поэтикалық сана шекарасын кеңейтуде ерекше рөл атқарады, оның зерттеулеріне жүйелі түрде қатысы бар басқа жанрларды тақырыптық байыту.

F.F. Madatov¹

¹*Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Baku, Azerbaijan*

THE GREAT TURKOLOGIST FUAD KOPRULU ABOUT THE GENESIS OF THE TURKICAL LITERATURE (FOLKLORE CONTEXT)

Summary

Among the scientific researches by Fuad Koprulu the important place is occupied by the study of the origin of the literature of the Turkic peoples. The most important theoretical and methodological significance of studying the primary sources of artistic and poetic consciousness is connected in the fact that it is based on an improved, subsequently formed consciousness. Not forgetting all these from the view of F.Koprulu in his work titled “The Origin of Turkic Literature”, using methods that were commensurate with advanced, world scientific and theoretical consciousness turned the artistic consciousness, folklore samples and other creative areas of the Turkic peoples of the primary times. He shows the connection among the Turks of the primary forms of poetry and religious feelings, later on, as a result of historical development, the dynamics of the development of his separation from religious consciousness and the transition to the non-religious form and the scientific conclusions to which his historical and social causes came.

Even before the absence of the written language there was oral literature. Oral folk literature, being the basis of written literature, periodically enriched it. In this sense, as far as the study of oral literature is concerned, from the point of view of the study of the historical past, the customs and traditions, types of behavior of the people, it is equally important for studying ideological sources and the stages in the formation of written literature. That is why the concept by F.Koprulu about the origin of the literature of the Turkic peoples remains relevant to this day. The conclusion to which the researcher came is that no matter how simple the archaic art samples are, there is a deep content, high skill. Although the funeral ceremonies arose as pronounced in honor of the deceased person poems, in the future they played an exceptional role in expanding the limits of poetic consciousness, thematic enrichment of other genres, which systematically concerns in his research by F.Koprulu.

Keywords: F.Koprulu, rite, origin, folk literature

Г.Орда¹, Г.Асқарова²

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы қ., Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭМАСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ҰЛАСУЫ (СӘУЛЕШ ШӘТЕНОВАНЫҢ «ҚЫЗ ДАНАЙ» ПОЭМАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада сыршыл лирикаларымен бірге эпикалық құлаштағы поэмаларға қалам тербеп жүрген, атыраулық ақын Сәулеш Шәтенованың «Қыз Данай» поэмасы қарастырылған.

Поэманың бір ерекшелігі – ауыз әдебиеті үлгілерінің кеңінен қолданылуы. Ақын батыр бейнесін толықтыру үшін батырлар жырындағы мотивтер мен грация тәрізді дамыта суреттеулерді пайдаланған. Сонымен бірге негізгі оқиғаға байланысты өлең формасын да өзгертіп отырады. Поэма он бір буынды қара өлең үлгісімен жырланса, енді бірде жеті-сегіз буынды жыр үлгісімен жырланады. Ақын ел ішінен алым-салық жинап жүретін патшаның жандайшабы Самай қожаның іс-әрекеті арқылы отаршыл империяның және оның сенімді өкілдерінің халыққа жасаған қиянаты нанымды нақты мысалдармен талданады.

Автор Данай қыз туралы ел арасындағы ауызша жеткен аңыз-әңгімелерге жан бітіртіп, оның сом тұлғасын эпикалық тұрғыда бейнелеген.

Түйін сөздер: образ, дәстүр, жаңашылдық, поэма, өлең формасы, эпикалық кейіпкер, қаһарман, аңыз, тарихи шындық, көркем шындық

Қазіргі таңда қазақ ақындары елі ішінде ауыздан-ауызға тарап бүгінгі күнге жеткен аңыз әңгімелерді тірілтіп оған жан бітіруде. Соның негізінде қазақ әдебиеті жаңа мазмұнмен толығып, жаңа кейіпкерлермен толығуда. Тарихи тақырыпты толықтыратын осындай поэманың бірі – сыршыл лирикаларымен бірге эпикалық құлаштағы поэмаларға қалам тербеп жүрген, атыраулық ақын Сәулеш Шәтенованың «Қыз Данай» поэмасы. Ақын поэмада батырлығымен, даналығымен ал аузында жыр болып қалған қыз Данайға қатысты аңыз-әңгімелерді ұлттық әдебиетке алып келіп отыр. Толған айдай толықсып, ел біткеннің аузында аты аңызға айналған ару қыздың туа біткен сын-сымбатына таңдай қағып таңырқамаған адам жоқ еді. Өзінің болмыс бітімімен, қылықты қылығы, жарасымды назымен жігіт біткеннің көз құртына айналған сұлу жайлы поэма:

Қарайтындай қызғана ай,

Ай қызғана Қыз Данай.

Осы аңызды тыңдар ма,

Жүрек, жүрек сыздамай, –

деп басталады. Автор сан ғасырдың тарихын іздеп, жазба деректерге үніліп, талай кітаптардың бетін ақтарғанмен қыз Данай туралы ешқандай мәлімет таппайды. Поэмаға негіз болған оқиға Маңғыстау жерінде өтетіндіктен оның кейіпкерлері де сол елдің жергілікті тұрғындары. Поэма басталған сәтте қазіргі таңда Маңғыстау болып кеткен жердің негізгі атауы – Мыңқыстау екеніне көзіміз түседі. Қазақстанның батыс өңірінде орналасқан бұл жер географиялық жағынан түрікмендермен шектесетіні белгілі. Қазақ жерінің қай шетін алсаңыз да сан ғасырлар бойы көрші қонған елмен қырғи-қабақ болып, өмірі жаугершілікпен өткені тарихтан мәлім. Сол секілді батыс Қазақстанды мекендеген халықтың да түрікмендермен бітіспегені ұлттық әдебиетте біршама бейнеленді. Маңғыстау елінің тыныс-тіршілігінен, олардың кешегісі мен бүгінгісі біз негізінде Ә.Кекілбаевтың, С.Нұржанның шығармаларынан жақсы таныспыз. Ал, С.Шәтенованың бұл поэмасы қазіргі әдебиеттегі осы тақырыпты және бір қырынан толықтыратын туынды. Ақын Маңғыстаулықтардың өткен күнінен хабар беру үшін Төремұрат батырдың ойын пайдаланған. Көзі тірісінде-ақ аты аңызға айналған батыр атын елі «Төремұрат!» деп ұрандап жауға шапқанына қарап отырып, оның осал батыр болмағанынан хабардар боламыз. «Мыңқыстаудан мазаны алып бітті, Қауқылдасқан түрікмен қауға бөрік» деп, көршілерінің бейбіт халықтың тынышын алғанына күйінген батыр Өтен, Нарынбай тәрізді батырлар мен Күнжарық, Байбақты, Есен секілді сардарлардың аруағынан медет сұраса, батырдың:

Жерімнің шөлі – құмайт, саз – даласы,
Батырдың домалаған аз ба басы?
Басым кетер менің де азар болса,
Мен тіріде бірақта Жемде жатқан,

Ешқашан қорлық көрмес Таз баласы, – деген сөзі батыр бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Ә, дегеннен-ақ өзінің өршілдігімен назар аудартатын ол – сан ғасырлар бойы қазақтың кең сахарасын найзаның ұшы, білектің күшімен жаудан қорғаған жауынгер қазақ халқының өр ұландарының бірі. Қазақтың даласы қандай кең болса, оны қорғаған батырлары да сондай көп. Олардың бірін тарихтан білсек, енді бірін әдебиеттен оқимыз, ал білмейтініміз қаншама. Себебі үлкен шайқастарда көзге түскен бірді-екілі батырлардың ғана аттары аталады да, басқаларының есімдер белгісіз болып қалып жатады. Сондай батырдың бірі – Төремұрат екендігіне шығарманы оқып отырып көзіміз жете түсті. Кіші жүздің үлкен атасы Таз руынан шыққан Төремұрат – «Кіші жүзді найза бер де жауға қой» деген халық даналығын және бір тірілтетін ержүрек батыр. Ақын батыр бейнесін аша түсу мақсатында негізгі орталық оқиғаларға көңіл аударады [1].

Мәселен, «Самай қожаның лаңы» деп аталатын тарауда ел ішінен алым-салық жинап жүретін патшаның жандайшабы Самай қожаның іс-әрекеті арқылы отаршыл империяның және оның сенімді өкілдерінің халыққа жасаған қиянаты нанымды бейнеленген. Ел ішіндегі жақсы ат пен сұлу қыздарға қырғидай тиген Самайдің ісі:

Дандайсып ел ішінде бұл шіркінің,
Дейді екен сұлу көрсе «бір түндігім».
Зорлап сұлу қызы мен қарындасын,
Қор болып талай үміт қыркылды мың, – деп суреттеледі.

Тірідей «Қорланғанша қолында өлейін» деп, қорлыққа шыдамаған Өтен батыр Самайді қуып барып, «Қожаны ат үстінен аударып сап, Жүйрігін ағасының қайтып алды». Батырдың бұл наразылық әрекетіне айылын жимай, өштесе түскен Самай залым кедейлердің салығын көбейтіп, ебін тауып ағасын өлтіреді. «Бауырымдап» зар илеген Өтен «Сені өлтірген Самай ма?», – деп, әр моладан найзасының ұшымен түртіп сұрай берді. Атқа қонып, Самайдан өш алайық дегенін ешкім қолдамаған соң, бауырының қазасы жанына батып қайғыдан қан жұтады. Мұны естіп Төремұрат қаһарланып, батыр біткеннің басын жиып, Самайдің алдынан тосып алады:

Деп аттанды: «Қорлаған елді Самай, –
Көзіңе көрсетейін жаһанамды!».
Қия алмай сонда Самай шыбын жанын,
Өзенге қойып кетті – Ойылға ағын.
Күнжарық, Нарынбаймен екі батыр,
Өлтіріп сол арада ішті қанын.

Осылайша, патшаның жандайшабының жанын жаһанамға келтірген батырларды ешкім, ешнәрсе тоқтата алмайтынына сендірген ақын келесі кезекте Құлшар, Кебіс, Келдеу және Төремұрат батырлардың Әлбаба қарттың ауылына келгеніне тоқталады. Қарияға сәлем бере келген «Қабыландай қайратты ұландардың», керегеден мойын созып жүз қарағанынан олардың бұйымтайы бар екенін байқаймыз. Бұл – Алла тағаланың өзі мінсіз етіп жаратқан Қыз Данайдың да аты мәлім болып, жігіт біткеннің көз құртына айналған шағы. Төрт ұлдың ортасында шолжаң өскен Әлбабаұлы Әжімбеттің жалғыз қызы Данайдың аңызға айналған сұлулығын ақын былай суреттейді:

Осы еді асқан сұлу Қыз Данайың,
Ұрлаған айдың сұлу жүз арайын.
Қоғадай жапырылған кірпіктері,
Жүрекке қадалады найзадайын.

Жігіттердің өзін көргелі келгенін білген сұлу олардың сынамақ болып, батырлардың қолына су құятын баланың құмғанына ыстық су құйып береді де, қолға су құя бастағанда өзі де кіріп барады. «Ыстық судан батырлар ыршып түсіп, Қыз алдында қысылып ұялды енді». Осы жолдарды оқып отырғанда батырлар жырындағы өздеріне сенімді серік боларлық жар іздеп шыққан батырлардың қандай ауыр сынақтардан өткендігі еске оралады. Көп жігіттің ішінен шыдамдылығымен, төзімділігімен көзге түскен батырдың бұл қылығы оның тағы бір қырынан аша түседі. Бұл кезде сұлуға қарап отырған Төремұрат оның аталас ағайыны Қитарбайдың айттырып қойған қалыңдығы екенін ойлап кеткен еді.

Қыз Данай – жолы бөтен, күйі бөтен,

Өткелден өте алмаған қиын екен.

Іштегі өкініштің шоғы – мынау,

Құмғандағы ыстық су бұйым ба екен?! – деп ойлаған Төремұрат батыр құмғандағы ыстық суға қолын жуа берді, жуа берді. Өзінің шебер күйшілігі, құралайды көзге атқан мергендігі, сұлу бітімді сымбатымен елге белгілі Төремұрат батырды қыз да ұнатып қалады.

Қазақта қонақтар аттанып бара жатқанда, үй иесі олардың бұйымтайын сұрайтын дәстүр қалыптасқан. Сол секілді қонақтары жолға жинала бастаған соң, қария олардың бұйымтайын сұрайды. Батырлар үнсіз отырғанда немересі Данай рұқсат сұрайды да:

–Талайлы тағдырымды тұрмын қалап,

Жайымды түсіне біл, ей, жамағат.

Батырлар, ренжімеңдер хақ ісіне:

Сүйгенім – жалғыз ғана Төремұрат, – деп өз шешімін айтады.

Қария немересінің бетін қақпай, оның тілегін қабыл көреді. Бірақ атасы «қос ғашықты қосамын, деп ел алдында ант ішіп, берген уәдесін орындай алмай», аяқ астынан қайтыс болып кетеді. Кейін Әжімбет пен төрт ұлы құдіретті құданың қыспағына шыдай алмай Қыз Данайды он бір жасар балаға ұзатады. Ата заңын, ата ғұрпынбұза алмай, ол да өзге қыздар секілді «Кимешек ішінде сыңсып кете барды, Қысылған қыз арманы». Төремұрат: «Қалауымды қи маған, – деген еді, Бір емес, екі жесір құнын берем», оған бөрінің артынша шулағандар көнбей, қызды айттырған жеріне ұзатып жібереді. Бірақ, көп ұзамай қос ғашық сөз байласып, қашып кетеді. Қол ұстасқан ғашықтар өздері өмір сүрген қоғаммен арпалысып, тағдыр тәлейіне жазғанды бірге көтеруге бел буып уәделеседі.

Батыр мен сұлу елден жырақ, Жылойда бақытты өмір кешіп жатқанындабір күні батыр түзде жүргенде үйге қажыған салт атты қонақ келеді. Ол – Оралдағы абақтыдан қашып шыққан Құрманғазы еді. Тұзақтан қашқан күйшінің нағашы жұртын паналап келгеніне қарап отырып, үш жұрттың ішінде «нағашы жұрттың сыншыл» келетінін байқауға болады. «Түрмеден қашып келген хас дарынды, Қарсы алды Төремұрат «Құрманым» деп. Қыз Данайдың сыңғырлаған күлкісі күйшінің шабытын оятып, «Қызданайдың күлкісі», «Шәйсандық», «Төремұрат» деген күйлерін шығарады:

Күлкісі, о ғажайып, сыңғыр-сыңғыр,

Үн келгендей құлаққа күй ме, не бұл?

Күлкісі – құлақ тосса Қыз Данайдың,

Күй болып естіледі күмбір-құмбыл.

Осы бір әдемі тыныштықты қазақтың бітпейтін жесір дауы бұзады. «Жесірімді ап қашқан қашқын», «Ағайынның арасын аштың» деп бұлардың артынан іздеп келген қалың қол Бейбіткөлде ұрыс салады. Жалған намыс қуғандардың жақ-жақ болып қырқысып, қанға боялғанын «Қызданайдың қырғыны» деп аталатын жерден көруге болады. Қазақтар жер атауын сол жердегі үлкен оқиғаларға немесе жердің ерекшелігіне қарап қоятын болған. Талай керегелердің сүйегі отын болған, қан төгілген төбелердің тоз-тозы шыққан бұл жердің атауы да сол бір қанды оқиғадан хабар беріп тұрғаны анық. Біздің кесіріміз елге тимесін, жазықсыз бала-шаға жапа шекпесін деп түйген ғашықтар «Кең далама сыймады- ау алтын басым, Қош! Қош! – деп қолұстасып, атқа қонып» Бесқалаға аттанады.

Жат елге қыдырып емес, қашып барған ғашықтардың күні қандай болатыны тарихтан белгілі. Ағайын-туыстан қамқорлық таппай, туған жерден баз кешкен оларды «Қайда барса, Қорқыттың көрі» күтіп тұрды. «Түлкінің соры – қызылдығы» дегендей, енді айдай сұлу Қыз Данайдың тіл жеткісіз көркі түрікмендерді қызықтырады. Олар:

– «Хор қызының келді өзі төрімізге,

Өлтірейік тездетіп ерін біздер.

Орданың көркі болар мына әйел,

Сыйлайық бұл сұлуды бегімізге», – деп шешеді.

Жат жерліктердің арам пиғылын сезген батыр мен сұлу түн жамылып, қос жүйрікпен туған жер қайдасың деп тартып кетеді. Екеуінің қашқанын ертесіне білген олар арттарынан екі жүз қуғыншы салады. Түрікмендердің ахалтекесі оларды қуып жетіп, батырды ортаға қоршап, қапияда «Шырағы мәңгі сөніп Төремұрат, Қасында Күйкентаудың қала берді».

Көп дұшпан қан жұтқан Қыз Данайды байлап-матап, Бесқалаға алып келіп, бегіне сыйға тартады. Қауқарсыз қарт, жары майданда опат болған сұлуға қамқорлық жасағандай болып: – еркін жүре бер, – деп кеңдік жасайды. Данай осы еркіндікті пайдаланып, жарының алдаспанын жауларынан жасырып ұстап, арғымағын таң асырып баптай береді. Күндердің күні болғанда күзетке қойған баланың сусынына апиын қосып, оны ұйықтатып арғымақпен қашып кетеді.

Бісмиллә. Қолдай көр, – деп, – о, тәңірім»,
Атылып үзеңгіге аяқ артты.
Дұшпанын сан соқтырып кете барды,
Қарғып өтті қарамай ор мен жарды.
Келіскен бабы сонда арғымаққа,

Қуғыншылар қуса да жете алмады, – деген жолдар біріншіден – «Бісмиллә» деп бастаған істің сәтті болатынын байқатса, екіншіден – түрікмендердің ахалтекесін жеткізбеген арғымақтың бабына жетіп бапталғанын байқатады. Мұның өзі Қыз Данайдың алдына қойған мақсатына жетпей қоймайтындығының көрсеткіші еді. Адай елінде табаны тиген соң, қалың адай «Қыз Данай – ержүрек қыз осы ма?» – деп, «Жігіт боп тумағаны-ай, е, япыр-ай!», – деп күтіп алады да, қасына атқосшы қосып, жүйрік атпен сұлуды туған жері – Жылойына жеткізеді. Жауынгер қыз қол жинап, Өтен, Нарынбай тәрізді батырлармен жауға қайта барып, Төремұраттың кегін қайтарады. Төремұратты Күйентауға жерлеп келген батыр қызды қалың елі Қитарбайға қайта қосады. «Қалың малға сатылған бұл әйелді, Атағы, ерлігі де құтқармайды, ә?!» деген жолдардан авторлық ұстаным байқалса, Қыз Данайдың соңғы сөзіне кейінгілерге қаратыла айтылған аманат сыйып кеткен:

Қыларсыңдар жыр мұны,
Айтарсыңдар мұңдыны.
Сыпсың боп қалмас соңымнан,
«Қыз Данайдың қырғыны».

Поэманың бір ерекшелігі – ауыз әдебиеті үлгілерінің кеңінен қолданылуы. Ақын батыр бейнесін толықтыру үшін батырлар жырындағы мотивтер мен градация тәрізді дамыта суреттеулерді пайдаланған. Мәселен, қуғыншы түрікмендердің де осал жау емес екендігін олардың астарындағы ахалтеке аттарынан байқауға болады. Алқынған арғымақтың асу-асу белдерден алқынып өтіп жатқанын оқып отырғанда қазақ батырларының сәйгүліктері еріксіз еске оралады. Ауыз әдебиеті үлгілерінен бізге таныс мотивтің бірі – бас кейіпкердің арғымағымен сырласуы. Бұл мысалдар шығармаға ешқандай нұқсан келтіріп тұрмағандықтан, оны ұлттық әдебиеттегі дәстүр жалғастығының көрсеткіші деп қабылдауға негіз бар [2].

Сонымен бірге автор негізгі оқиғаға байланысты өлең формасын да өзгертіп отырады. Ол бірде он бір буынды қара өлең үлгісімен жырласа, енді бірде жеті-сегіз буынды жыр үлгісімен төгіп-төгіп алады. 7-8 буынды жыр үлгісіне мына жолдар мысал бола алады:

Екі жүз түрікмен куды енді,
Ахалтекесін орғытып,
Жердің сорын иледі,
Ор текедей қарғытып.
Асыл жылқы қоя ма,...

Ауыз әдебиеті үлгілеріне тән осындай мотивтің бірі – батырлардың арғымақтарымен сырласуы болса, оған Қыз Данайдың Төремұраттың шідерленген арғымағына жасырынып келіп сырласуы мысал бола алады:

Ақ арғымақ, арғымақ,
Шерлі әніме сал құлақ.
Қашар едім сенімен,
Алдымда тұр жар бірақ.
Керілген кең дүние,
Тағдырымыз тар бірақ...
Иең өлген тұл пырақ,
Сен де жүрсің қан жылап.
Мынау терте тірлікте,
Таусылдық-ау қалжырап.

Қыз Данайдың арғымақпен сырласуы – бір жағынан – жат елде одан басқа жанашыры жоғын байқатса, екіншіден – шідерлі жануарды шідерінің шешілетініне сендіруі еді. Бір-біріне дем берген қос мұңлық осылай өзара сырласу арқылы шер тарқатып отырғаны белгілі. Осындай мысалдың бірі – Қыз Данайдың Төремұраттың алдаспанымен сырласуы. Ол бірде өзі тығып қойған Төремұраттың алдаспанына қарап отырып:

Ақ алдаспан, алдаспан,
Соғылған ақ алмастан.

Жау көргенде құнығып,
Аппақ жүзін қан басқан.
О, киелі алдаспан,
Жау көзінен жасырып,
Қара жерге көміп ем.
Туған елге кәде қып,
Жеткізермін сені мен, – дейді.

Кейіпкердің бұл сөзі – өзіне берген серті екені белгілі. Бірақ алдаспанға қарата айтуынан батырдың алдаспаны қолында тұрғанда оның кегін алмай тынбайтындығынан хабар берер көркем деталь ретінде қолданылған.

Сөйлесе сөзі – шешенмін,
Қол бастасам – көсеммін.
Қалың мал екен – тек құным,
Төмен етектімін – десең кім.

Далиып жатқан далам-ай,
Қондырсақ деп ек саған ай.
Асылыңды сан жоғалттың,

Барыңды алмай бағалай! – деп аяқталатын поэмада қаншама ел басқарса да, қол басқарса да қыз балаға қазақтардың төмен етекте деп қарайтындығы Қыз Данайдың өмірі арқылы нанымды суреттелген. Поэманы жазып бітірген ақынға «Жүйрігіне қонған Қыз Данай ару ақ қар қылаулаған түпсіз аспанға айдай жүзін тоса бір қарап, келмес, мәңгі келмес ғасыр шымылдығына еніп бара жатқан» қалпында елестеуі – екі дүние арасындағы тылсым байланысты оқырманның есіне салады. Қазақта сөз бастаған шешендер, қол бастаған батырлар көп болған. Бірақ, олардың барлығы бірдей атала бермейді. Негізінен үлкен-үлкен оқиғалар мен тарихи тұлғалар ғана тарихта аталады да қазақтың төрт бұрышын жаудан қорғаған батырлардың көпшілігі беймағлұм қалпында қалып жатады. Осы тұрғыдан келгенде өмірде болған, аты аңызға айналған Төремұрат батыр бейнесінің ұлттық әдебиетке келуі қуантады. Ақынның Құрманғазы Сағырбайұлының «Төремұрат», «Қызданайдың күлкісі», «Шәйсандық» тәрізді күйлерінің жазылу тарихына үңілуі, ол туралы оқиғаларға жан бітіруі шығарманың тарихилығы мен деректілік сипатын аша түскен. Мұның өзі қазіргі қазақ поэмасының мазмұны жағынан толып жатқанын көрсетсе, жоғарыда көрсетілген мысалдардан ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті арасындағы дәстүрлі байланыс менмұндалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Шәтенова С. Таңдамалы шығармалар. – Астана: Фолиант, 2013. – 230 б.

2 Асылбекұлы С. М. Мағауин новеллистикасының көркемдік әлемі//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы «Филология ғылымдары» сериясы. – 2015. –№1(51). – Б.96-101.

Г.Орда¹, Г.Асқарова²

¹Институт литературы и искусства М.О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПОЭМЕ (НА ОСНОВЕ ПОЭМЫ С.ШАТЕНОВОЙ «КЫЗ ДАНАЙ»)

Резюме

В статье рассматривается поэма «Кыз Данай» атырауского поэта Саулеш Шетеновой, которая известна не только лирическими, а также произведениями эпического жанра.

Одна из особенностей ее поэмы – широкое использование штрихов казахского фольклора. Автором для дополнения образа богатыря применены мотивы и градации из эпического жанра. Вместе с тем, она в зависимости от основных сюжетов меняет и форму поэмы. Поэма в основном сложена стихами из 11 слогов, хотя и встречаются отрывки из 7-8 слогов.

Поэт досконально останавливаясь на конкретных поступках сборщика налогов Самай кажы и других доверенных лиц царской империи, остро критикует не только их, ну и всю систему царской державы.

Автор искусно используя в поэме сюжеты легенд и рассказов народного фольклора, великолепно создала эпический образ девушки Данай.

Ключевые слова: образ, традиции, новшество, поэма, форма стиха, эпический образ, герой, легенда, исторический реализм, художественный реализм

G.Orda¹, G.S. Askarova²

¹*Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov,
Almaty, Kazakhstan*

²*Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan*

DEVELOPMENT OF TRADITION IN A KAZAKH POEM (BASED ON A POEM «QYZ DANAI» OF SAULE SHATENOVA)

Summary

This article is reported the lyric poet of Atyrau who wrote epic poems SauleshShatenova's poem "QyzDanai". The feature of the poem is using widely samples of folklore. Poet tried to complete the image of the hero using motives and gradation pictures. And changed the form of poem concerning the main event. Poem referred eleven syllable sometimes it varied to seven, eight syllable.

Poet analyzed tax collector Samay's activity among the population of the colonial empire and their abuse made by reliable people. Author represented oral legends about girl Danai between the country and reflected her identity as aepic sense.

Keywords: image, tradition, innovation, poem, poem form, the epic hero, hero, legend, historical truth, truth of art

МРНТИ 17.07.41

З.Н. Поляк¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ЛИРИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ Н.ЧЕРНОВОЙ

Аннотация

В статье рассматривается особое жанровое образование – лирический цикл. На материале поэтического творчества современной казахстанской писательницы Надежды Черновой показаны особенности этого жанра в русской поэзии Казахстана конца XX – начала XXI вв.

Исследуются циклы, различные по объёму – от двух до двадцати двух стихотворений. Показаны общие для всех лирических циклов признаки: сюжетная логика в расположении текстов, система лейтмотивов, общность лирического героя и адресата, ориентация на единые образные средства. Определяется различие в жанрах лирического цикла и поэмы: цикл отличается своей структурной гибкостью; последовательность стихотворений в цикле может быть изменена, то есть возможна рециклизация.

Наиболее подробно в статье исследуется цикл Н.Черновой «Переселенцы». В результате анализа каждого вошедшего в цикл стихотворения и рассмотрения всего цикла как единого художественного комплекса, были сделаны выводы о поэтике лирического цикла в творчестве Н.Черновой: все стихотворения цикла объединяются общей темой и системой образных средств, благодаря чему создаётся новое смысловое и композиционное единство. Вместе с тем, семантика отдельного стихотворения углубляется и усложняется благодаря контексту всего цикла.

Ключевые слова: лирический цикл, поэтика жанра, автобиографические мотивы

Введение. В 1980-1990-е годы в литературоведении образовалось так называемое «цикловедческое» направление: общий интерес к литературной циклизации, начавшийся ещё в 1960-е годы, особенно обострился. Появилось множество частных и несколько фундаментальных исследований, посвященных теоретическим проблемам лирического цикла [1; 2; 3; 4]. Эти труды заложили основы для дальнейшего исследования природы и поэтики лирических циклов в современной литературе.

Методы. В работе использовались системный и биографический методы; в процессе анализа

поэтических текстов – структурно-семантический метод. Наиболее продуктивным нам представляется подход, высказанный Г.Лансоном: «Универсальных методов не существует. При наличии немногих общих принципов каждая специальная проблема, чтобы быть решенной правильно, требует особого метода, специально для неё созданного, приуроченного к характеру её данных и трудностей» [5, 42].

Результаты. В поэтическом творчестве современной казахстанской писательницы Надежды Михайловны Черновой цикл как жанровое образование встречается очень часто. Поэт обращается к циклам и на ранних этапах своего творческого пути, и в более зрелые периоды. Так, в сборник стихов «Кочевница-жизнь» (1986) [6] включен цикл «Бродячие сюжеты». Интересно, что внутри цикла многие стихотворения имеют в заглавии или подзаголовке жанровые определения: легенда, баллада, песня. В стихотворных сборниках 2000-х годов циклическое мышление поэта представлено еще более разнообразно. В книгу стихов «Солнцеворот» (2000) [6] включено три цикла под названиями «Мой Кавказ», «Восточный базар», «Туркменская тетрадь». Все они написаны по впечатлениям поездок и путешествий Н.Черновой. Входящие в циклы стихотворения мы определили как произведения, близкие жанру травелога – путевых записок [8].

Особенно богат циклами, различными по объёму и жанровым особенностям, сборник стихов «Огнецвет» (2004) [9]. Циклы этого сборника графически и композиционно оформлены одинаково: каждый из них состоит из нескольких стихотворений со сквозной нумерацией. Например, цикл «Куряне» состоит из трех стихотворений, цикл «Огнепоклонники» – из четырёх, а цикл «Исповедь грешницы» – из шести. Однако наибольшее количество циклов этого сборника состоит из двух стихотворений. Таких диалогий здесь восемь: «Моя единственная», «На Красном Кордоне», «Коркут», «Жестокий век», «Красные запястья», «Тысячелетие», «Ясенец», «Память».

Вопрос о том, можно ли считать произведение, состоящее из двух стихотворений, циклом, в литературоведении остаётся дискуссионным. Нам кажется, что если в диалогии присутствуют специфические черты цикла (сюжетная логика в расположении текстов, система лейтмотивов, общность лирического героя и адресата, ориентация на единые образные средства), то такое объединение двух стихотворений можно считать циклом.

Поэзия XX века даёт образцы циклов из двух стихотворений, на которые может ориентироваться современный поэт. Таков цикл М.Цветаевой «Жизни» или цикл К.Бальмонта «Выбор».

Названные циклы Н.Черновой, состоящие из двух стихотворений, объединяются одной общей особенностью: второе стихотворение цикла становится продолжением и развитием мыслей и образов первого. Поэту как будто не хватило пространства одного поэтического текста для выражения своего переживания. Второе стихотворение позволяет углубить и завершить художественный замысел.

В сборнике «Огнецвет» есть еще один цикл, количественно отличающийся от всех перечисленных. Это цикл «Поэты», состоящий из 22 стихотворений. Можно было бы предположить, что произведение такого объёма по своим жанровым характеристикам приближается к поэме. Ведь и поэма А.Ахматовой «Реквием» состоит из 12 пронумерованных миниатюр. Однако от поэмы цикл отличается своей структурной гибкостью. Последовательность стихотворений в цикле может быть изменена (чего не допускает строгая композиция поэмы), то есть возможна перераспределённость.

Стихотворения цикла Н.Черновой «Поэты» складываются в смысловое единство, оставаясь при этом самостоятельными завершёнными произведениями. Каждое из них посвящено теме творчества, но освещается эта тема всякий раз в новом ракурсе. Многие тексты цикла предваряются эпитафиями. Причем, часть цитат, выбранных для эпитафий, принадлежит признанным классикам поэзии XX века (А.Блок, А.Ахматова, Д.Кедрин, П.Васильев), а другая часть взята из стихотворений друзей и современников Надежды Черновой (Е.Курдаков, Л.Лезина, В.Михайлов). Помещая стихи всех этих поэтов в позицию эпитафия, автор цикла как будто уравнивает их в правах на поэтическом Олимпе. По мысли Н.Черновой (как её может понять читатель), любовь и восхищение автора друзьями-поэтами поднимает их на творческий пьедестал. Каждый поэт имеет свой неповторимый голос, своё особое место – независимо от того, признан ли он современниками и потомками, и насколько велик его поэтический дар. Кроме того, встраивая в заголовочный комплекс стихотворений имена своих предшественников и современников, поэт создаёт для них общую территорию – это мир творчества, он вне времени и пространства, в нем не может быть иерархии или субординации.

В новейшем творчестве поэта продолжается линия, развивающая цикл как над-жанровое образование. Примером может послужить произведение «Ослепительное лето (цикл стихов)», опубликованное в 2017 г. [10].

Особое место в поэтическом творчестве Н.Черновой занимает цикл «Переселенцы» (2007) [11]. Тема истории собственного рода, исторические судьбы русских в Казахстане – это важнейшая составная часть всего творчества Н.Черновой. Она поднимается автором во всех жанрах – в поэзии, прозе, публицистике.

Поэтический цикл на эту тему включает шесть стихотворений, объединённых сквозными мотивами и единой авторской интенцией.

Первое стихотворение цикла «Мы ушли...» задаёт всему циклу не только тему, но и интонацию. Из автобиографической прозы писательницы мы знаем, что её предки со стороны отца переселились в Казахстан из Курской губернии.

То же небо, что над южной Русью,
Та же степь, с курганами вдали,
Но теперь уже не оглянусь я,
Не найду потерянной земли.

В стихотворении на первый план выступает драматизм человеческих судеб переселенцев. Исторические катаклизмы вынуждали целые народы кочевать по свету, отрываться от своих корней. Поэт с горечью констатирует последствия этих событий:

Говорит нам Азия большая:
Вы остались русские душой.
Говорит Россия, сокрушаясь:
Много в вас от Азии большой.

Афористичные поэтические формулы позволяют с присущим лирике лаконизмом передать противоречия и драмы эпохи.

Философское размышление о жизни и смерти, лежащее в лирической основе второго стихотворения цикла, как будто расширяет его тематические границы. Поэт обращается к вечным вопросам бытия, к проблеме смысла жизни человека на земле, к мыслям о его месте в этом мире. Недаром эпиграфом к этому стихотворению становится классическая антитеза Г.Р. Державина: «Я – Бог, я – червь...».

Следующее стихотворение цикла имеет название – «Алтын Дала». Так называется природный заповедник в Костанайской области, большую часть которого занимают пустыни и степи. Стихотворение принадлежит к категории характерных для поэтики Н.Черновой текстов, в которых автор силой своего воображения воскрешает далёкое прошлое. Заглядывая за временную границу давно ушедшей эпохи, поэт рисует картины быта, характеры людей, природу прошлого. Образ кочевника-степняка, влюблённого в свой край, возникает в воображении автора, и читатель невольно заражается энергией и обаянием этого образа:

В родстве с конем и волком синим,
Он любит волю, а еще –
Чтоб ветер был, и жегся иней,
И слезы не щадили щек...

Интересна строфическая форма и композиция этого стихотворения, придающая ему восточный колорит: четыре катрена (строфа, традиционная для русской поэтической классики) обрамляются двумя семистишиями со схемой рифмовки aabbccbb, которые напоминают твердые строфические формы в восточной поэзии.

Четвёртый текст цикла имеет не только название («Тучи над Баянаулом»), но и жанровый подзаголовок – «Старинная казахская песня». Оно написано по мотивам фольклорного произведения, поэтому в нем использован характерный для устного народного творчества прием – параллелизм. В первой строфе перед читателем разворачивается картина природы и нарисованы образы из мира животных и птиц: тучи, солнце и земля; мелькнувшая между сосен красная лиса и безуспешно устремившийся за ней коршун. Во второй строфе параллелью к этой картине выступает изображение жизни людей: спящий аул и тоска лирического героя по любимой, с которой он навсегда разлучен.

Пятое стихотворение цикла, на первый взгляд, вступает в отношения контраста со всеми предыдущими. Его ритмико-мелодическая интонация звучит несколько легкомысленно:

Что нам стоит дом построить?
Нарисуем – станем жить.

Между тем, именно мотив дома (или «бездомья»), тема укоренённости человека в пространстве его бытия – это основной нерв всего цикла. Это двестише, давно ставшее афоризмом, у всех на

слуху. Оно прозвучало во многих детских стихах и фильмах, где его используют герои, когда хотят убедить окружающих в том, что предстоящее им дело можно осуществить с лёгкостью и оптимизмом. Однако в контексте цикла «Переселенцы» смысл этой фразы наполняется горькой иронией. Перед нами единственное стихотворение, которое вносит в цикл лирические мотивы любви и взаимоотношений мужчины и женщины от лица лирической героини. В нарисованном доме «будет всё, как захотим» именно потому, что он всего лишь плод фантазии. В этом воображаемом мире осуществляются мечты, исполняются желания. И только там возможно то, что немислимо в реальной жизни:

Зазвенят в крови цикады,
В каждой жилке голубой.
И разрушатся преграды
Между мною и тобой.

Заключительное стихотворение цикла собирает в себе все темы и образы предыдущих стихотворений. В названии «Родословная» отразилось название документального мемориального жанра. Это одно из стихотворений, темы которых переплетаются с мотивами документальных книг Н. ерновой. К подробному анализу этого произведения мы уже обращались [12].

Заключение. Лирика и документальная проза Надежды Черновой пронизываются сходными сквозными мотивами. Значение для личности наследия рода, клана; связь поколений, место человека в истории не только семьи, но и этнической общности; мысль о единстве всех народов и о совпадении семейных и общечеловеческих ценностей – все эти темы волнуют современную казахстанскую писательницу и позволяют читателю её прозы и поэзии задуматься о своем месте в череде поколений.

Цикл стихотворений «Переселенцы» может стать примером этого метажанрового образования в современной поэзии. Все стихотворения этого произведения объединяются общей темой и системой образных средств, благодаря чему создаётся новое смысловое и композиционное единство. Каждое стихотворение цикла, оставаясь самостоятельным поэтическим текстом, способствует «приращению смысла» произведения в целом. Вместе с тем, семантика отдельного стихотворения углубляется и усложняется благодаря контексту всего цикла.

Список использованной литературы:

- 1 Фоменко И.В. *Лирический цикл: становление жанра, поэтика*. – Тверь, 1992. – 123 с.
- 2 Дарвин М.Н. *Художественная циклизация лирических произведений*. – Кемерово, 1997. – 40 с.
- 3 Ляпина Л. *Циклизация в русской литературе XIX века*. – Спб., 1999. – 279 с.
- 4 Толысбаева Ж.Ж. *Жанровая природа лирического цикла (На материале поэзии 1980-1990-х годов): автореф. дис. ... канд. филол. наук*. – Алматы, 1999. – 20 с.
- 5 Лансон Г. *Метод в истории литературы / Пер. и послесл. М.Гершензона*. – М.: Товарищество Мир, 1911. – 428 с.
- 6 Чернова Н. *Кочевница-жизнь*. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 72 с.
- 7 Чернова Н. *Солнцеворот. Стихи*. – Астана: Елорда, 2000. – 384 с.
- 8 Поляк З.Н. *Жанр травелога в лирике Надежды Черновой // Русская литература XX–XXI веков как единый процесс (проблемы теории и методологии изучения)* – М.: МАКС Пресс, 2016. – 379 с. – С.113-116.
- 9 Чернова Н. *Огнецвет. Стихи*. – Астана: Аударма, 2004. – 224 с.
- 10 Чернова Н. *Ослепительное лето (цикл стихов) // Простор*, 2017. – №1. – С.5-9.
- 11 Чернова Н. *Переселенцы // Дружба народов*, 2007. – №6.
- 12 Поляк З.Н. *Надежда Чернова: поэзия сквозь призму прозы // Художественный мир литературы Казахстана: Компендиум*. – Вып. 4. – Алматы, 2013. – С.19-26.

З.Н. Поляк¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Н. ЧЕРНОВАНЫҢ ЛИРИКАЛЫҚ ТОПТАМАЛАРЫ

Түйіндеме

Мақалада ерекше жанрлық құрылым – лирикалық топтама қарастырылады. Қазіргі қазақстандық жазушы Надежда Чернованың поэзиялық шығармашылығы негізінде XX ғ. соңы мен XXI ғ. басындағы Қазақстанның орыс поэзиясындағы осы жанрдың ерекшеліктері көрсетілген.

Көлемі жағынан әртүрлі болып келетін екі өлеңнен бастап жиырма бес өлеңге дейінгі топтамалар зерттеледі. Лирикалық топтамаларға ортақ белгілер көрсетілген: мәтіндегі сюжеттік логика, лейтмотивтер жүйесі, лирикалық кейіпкер мен адресаттың ортақтығы, бірыңғай бейнелеу құралдарына бағыттау. Лирикалық топтама мен поэма жанрларындағы айырмашылықтар анықталады: топтама өзінің құрылымдық икемділігімен ерекшеленеді; топтамадағы өлеңдердің реттілігі өзгеруі мүмкін, яғни қайта тұтастану болады.

Мақалада Н.Чернованың «Переселенцы» («Қоныс аударушылар») топтамасы жан-жақты зерттеледі. Топтамаға енген әр өлеңді талдау және тұтас топтаманы бірыңғай көркем кешен ретінде қарастыру нәтижесінде Н.Чернованың шығармашылығындағы лирикалық топтама поэтикасы туралы қорытындылар жасалды: топтаманың барлық өлеңдері ортақ тақырыппен және бейнелеу құралдарының жүйесімен біріктіріледі, соның арқасында жаңа мағыналық және құрылымдық бірлік пайда болады. Сонымен қатар, жеке өлеңнің мағынасы тереңделіп, барлық топтаманың мәнмәтініне қарай күрделілене түседі.

Түйін сөздер: лирикалық топтама, жанр поэтикасы, автобиографиялық сарындар

Z.N. Polyak¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

LYRICAL CYCLES OF N.CHERNOVA

Summary

The article deals with a special genre formation - the lyrical cycle. On the material of the poetic creativity of the modern Kazakh writer Nadezhda Chernova features of this genre in Russian poetry of Kazakhstan late XX – early XXI centuries.

We study cycles, varying in volume - from two to twenty-two poems. Shown are common for all lyrical cycles of signs: the plot logic in the arrangement of texts, the system of leitmotifs, the generality of the lyric hero and the addressee, the orientation toward uniform figurative means. A distinction is made in the genres of the lyric cycle and the poem: the cycle differs in its structural flexibility; The sequence of poems in the cycle can be changed, that is, recyclization is possible.

The most detailed in the article is the cycle of N.Chernova "Resettlers". As a result of the analysis of each poem entered and the review of the whole cycle as a single art complex, conclusions were drawn about the poetics of the lyrical cycle in N.Chernova's work: all the poems of the cycle are united by a common theme and a system of figurative means, thanks to which a new semantic and compositional unity is created. At the same time, the semantics of a particular poem is deepened and complicated by the context of the entire cycle.

Keywords: lyric cycle, poetics of the genre, autobiographical motifs

FTAXP 17.82.94

Г.Ж. Пірәлі¹

¹*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы қ., Қазақстан*

XX ҒАСЫРДАҒЫ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ (М.О. ӘУЕЗОВТІҢ ЗОЯ КЕДРИНАМЕН ЖАЗЫСҚАН ХАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Қазіргі ақпараттық заманда жеке адамның көңіл –күйін, бір мәселе тұрғысындағы пікір-пайымын түсіретін хат жазу дәстүрі кеміп, бұрындары зиялы ортада хаттар арқылы кеңінен дамыған мәдени пікіралмасу, әдеби пікірталас, сұхбаттар сиреді. Хаттар-диалогтар әлемі екендігі даусыз. Сондықтан да қазіргі қазақ әдебиеттануында Мұхтар Әуезовтің эпистолярлық мұраларын зерттеу өте өзекті мәселе болып табылады. Және ол әлі кеңінен ғылыми мәселе ретінде қарастырылмаған нысана.

Негізінде жазушының жеке өмірінен шығармашылық өмірбаяны өрбитінін еске алсақ, жеке тұлғаның тағдырына, өміріне, отбасына, әрбір кезеңдердегі өмір белестеріне де бейғам қарауға болмайтыны белгілі. Олардың бәрі қазақ әдебиеті үшін үлкен рухани құндылықтар, эпистолярлық мұра, мәдениет. М.Әуезовтің шығармашылығын тарихи-әдеби зерттеудегі қазіргі әдебиеттанудың өзекті мәселелерін осы тұрғыдан танып, талдауға тура келеді. Мақалада М.Әуезов пен З.Кедринаның бір-біріне жазған хаттары негізінде екі тұлғаның жеке тағдырына қатысты ғана құнды деректер ғана емес, ол қазақ және орыс әдебиеті арасындағы белгілі кезеңдегі (кеңестік) күрделі шығармашылық байланыстан, рухани өмірден, сөз өнері тарихынан да көптеген құнды мәліметтер аламыз.

Түйін сөздер: әдебиет, автограф, эпистолярлық мұра, мәдениет, тұлға, сын

Тегінде тарихи әрі шығармашылық тұлғалардың эпистолярлық мұралары олардың жеке адами қасиеттері, кісілік келбеттері, бір отбасындағы және жақын араласқан адамдары арасындағы қарапайым пенделік тіршіліктерден де сыр тартады. Ұлы тұлғаның әке, сүйген жар, әріптес ретіндегі бейнесі, ішкі жан дүниелеріндегі жеке бастың сырлары мен нәзік толғаныстары хат мәтіндерінде кеңінен әрі терең танылады. Сол сәтте сырт кісіге арналмағанымен кейін ұлтымыздың рухани игілігіне айналған бұл мұралардан жазушының сол кездері толғатқан, мұңайтқан, тіпті түңілген тұстардағы көңіл-күйлері де байқалып отырады. Әсіресе М.Әуезовтің эпистолярлық мұрасы сол кезеңдері кеңінен қолданылған хат жазу – тек қана хабар алмасу немесе қарым-қатынас құралы ғана емес, ішкі құпия ойлардың ашық айтылар алаңы, жанына жақын адамына шағынар жан сыры, жана азабын, жан айғайын, үлкен аудиторияларға айтыла бермейтін ішкі сырларды бүкпесіз емін – еркін ақтаратын да сәт. Сондықтан да жеке адресаттарға арналған эпистолярлық мұралар мәтіндерінде сезімдік-эмоционалдық, психологиялық баяндаулар басым болатыны да табиғи заңдылық. Жазушының жеке адами қасиеттері терең танылатын, нәзік ашылатын эпистолярлық мәтіндер бізге жазушының өзінің жан әлемі мен оның отбасы мүшелерінің де, әріптес достарының да, кісілік келбетін, «Задачи изучения автографов многообразны. Во-первых – это задачи чисто исторического обследования материала. Изучение документов дает возможность определить время и обстоятельства их возникновения. Время определяется датой, водяными знаками бумаги, характером почерка, положением автографа среди других автографов. Все это показано не абсолютно, и требуется тщательное изучение документа для определения их значения», – деп пушкинтанушы ғалым, көрнекті ресей әдебиеттанушысы Б.В. Томашевский өзінің «Пушкин. Работы разных лет» атты іргелі еңбегінде атап көрсеткеніндей ұлы шығармашылық тұлғалардың эпистолярлық мұраларын зерттеуде әрбір қолтаңбаның жазылу, хатқа түсірілу сәтінен бастап оның иесінің сол сәттегі көңіл-күйі, мәтінді жазудағы мақсат, міндеті, мерзімі, т.б сияқты құнды даталық деректерді анықтап, сол кезеңнің әдебиеті, мәдениеті туралы терең түсініктер алуға болады [1, 32]. Мұхтар Әуезов пен Зоя Кедрианың бір-біріне жазған хаттарына бүгінгі жаңа ұрпақтың көзқарасы арқылы интерпретация жасау арқылы біз ХХ ғасырдағы әдеби әлемдер туралы әңгімелерден, сол кезеңнің уақыт пен кеңістік категорияларынан және саяси, рухани, мәдени құндылықтарынан мол хабардар бола аламыз. Бүтін бір кезеңнің эпистолярлық мәдениетін тануға мүмкіндік беретін бұл хаттар мәтіндері ұлттық әдебиеттану ғылымында тұңғыш рет ғылыми және әдеби айналымға ілініп, ғылыми тұрғыдан талданып, зерделеніп отыр.

Кез-келген эпистолярлық мұра жазушының өмірбаянымен өзектесіп, оны қоршаған ортаны кеңірек тануға, сол кезеңдердегі әдебиет мәселелерінің екі тұлға арасында қаншалықты дәрежеде даулы дискурса, пікірқайшылықтарына себепкер болғанын білуге бастау болады. Осы ретте екі ғылыми-тәжірибелік міндеттер алға қойылады. Бірі – қолжазбаларды механикалық түрде, яғни сол қалпында оқып, түсіну, палеографиялық талдау және жариялау болса, 2-сі эпистолярлық мәдениет мұраларын-филологиялық және әдеби тұрғыдан тереңдете талдап, зерттеуші тарапынан интерпретация жасау болып табылады.

Бұл жерде мәтінді механикалық, яғни сол қалпында қабылдап жариялауда, оғаны ғылыми түсінік беруде көбінде түрлі болжамдар, (конъектуралық догадка) емеуріндер болуы табиғи заңдылықтар. Тек олардың арасындағы шекаралық шектеулерден гөрі бірін-бірі толықтыру басым түсіп жататынын да жасырын емес. Жазушының жеке өмірінен шығармашылық өмірбаяны орбитінін еске алсақ, жеке тұлғаның тағдырына, өміріне, отбасына, әрбір кезеңдердегі өмір белестеріне де бейғам қарауға болмайтыны белгілі. Олардың бәрі қазақ әдебиеті үшін үлкен рухани құндылықтар, эпистолярлық мұра, мәдениет. М.Әуезовтің шығармашылығын тарихи-әдеби зерттеудегі қазіргі әдебиеттанудың өзекті мәселелерін осы тұрғыдан танып, талдауға тура келеді.

М.Әуезов пен З.Кедрианың бір-біріне жазған хаттары екі тұлғаның жеке тағдырына қатысты ғана құнды деректер емес, ол қазақ және орыс әдебиеті арасындағы белгілі кезеңдегі (кеңестік) күрделі шығармашылық байланыстан, рухани өмірден, сөз өнері тарихынан там-тұмдап дерек беретін ғылыми дәйек те. Бір дәуірдің шығармашылық үдерісін қамтитын Зоя Кедрианың М.Әуезов пен оның жұбайы Валентина Николаевна Әуезоваға жолдаған хаттары шын мәнінде мұхтартану саласындағы эпистолярлық маңызы зор мұралар болып табылады. М.Әуезов мұражайындағы №376 папкада (38 қорап) сақталған З.С. Кедрианың хаттары осы күнге дейін басылымдарда жарық көрмеген. М.Әуезовтің «Шығармаларының елу томдық толық жинағындағы 50-інші томында ұлы суреткердің З.Кедрина мен оның жұбайы А.Н. Пантиелевке жазған хаттарының толық мәтіні алғаш рет жарияланып, оқырмандарға ұсынылған болатын [2, 32]. Ал, көрнекті орыс әдебиетшісі, сыншы, ғалым, аудармашы Зоя Сергеевна Кедрианың оларға жазған жауап хаттары көбінде Валентина

Николаевнаға жолданғандықтан болар, сол кісінің жеке құжаттарымен бірге жазушының жиен немересі Диар Асқарұлының қолында болған. Бүгінде мұражай қорына қосылған бұл хаттар №376-шы папкада сақтаулы.

М.Әуезовтің эпистолярлық мұрасының көлемді бөлігі ерлі-зайыпты Зоя Сергеевна Кедрина мен Алексей Наумович Пантиелевке жазған хаттарынан тұратын болса, орыс әдебиеттанушылары, қос бірдей аудармашылардың да, әсіресе Зоя Кедринаның М.Әуезов пен оның жұбайы Валентина Николаевнаға жазған хаттары да баршылық. 1932 жылы Алматыдағы «Мұғалімдер қалашығы» деген демалыс үйінде («Учительский городок») М.Әуезовпен бірге І.Жансүгіровтың «Дала» поэмасын аудару кезінде басталған алғашқы таныстығы кейін отбасылық шығармашылық шынайы достыққа ұласқаны ақиқат [3]. Бұл мәліметтер Зоя Кедрина мен Мұхтар Әуезовтің әріптес ретінде пікірлес, сырлас, жанашыр дос ретінде араласуына, хат алмасуларына арқау болған өмірлік, әдеби фактілер.

Ал, Зоя Кедринаның хаттарында үнемі объект болып жүретін жанның бірі – Абель Наумович Пантиелев (1913-1977) – орыс жазушысы, аудармашы. З.Кедринаның жолдасы. Мұхтар Әуезовпен тығыз шығармашылық қарым-қатынаста болып, «Көксерек», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қаралы сұлу», «Түнгі сарын», «Өскен өркен», «Қилы заман» шығармаларын жоғары деңгейде орыс тіліне аударған.

«Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағының 50-інші томдағы «М.Әуезов – жеке адамдарға» деген тарауда суреткердің З.Кедринаға хаттарының мәтіні №85-тен басталып №92 мен аяқталады [2, 224].

1-ші хаты №85 – 18.08.1951 жылы, 2-ші хаты №86 – «З.Кедрина мен А.Пантиелевке» 16.XII.1957 жылы жазылған. 3-сі №87 – жылы, датасы жоқ, 4-сі №88 – 1957 жылдың 1 тамызы делінсе, 5-сі №89 – 1957 жылы 4 қыркүйекте, ал 6-шы хаты №91 – деп нөмірленіп, 1959 жылы 27 шілдеде Шолпан-Атадан жолданған. №92-ші жетінші хатының датасы көрсетілмеген. Томдағы хаттарға ғылыми түсініктер берілмеген. Әрбір хатта есімдері аталған тұлғалардың өмірбаяндары, екі тұлғаға қатыстылығы, лауазымдары туралы шағын деректер бар. Жазушы хаттары тек қана тарихи дерек емес, ол кез келген тұрмыстық жазба ескерткіштерден, мұрағат жазуынан, тіпті басқа да эпистолярлық жазбалардан өзіндік ерекшеліктерімен оқшау және көркем әдебиетке етене жақын.

Ал, М.Әуезовке жазылған хаттарды мұқият жинап, мұражайға өткізудегі суреткердің жұбайы Валентина Николаевна Әуезова мен Ләйла Мұхтарқызының еңбегі елеулі. Әсіресе, Зоя Кедринаның бүкіл хаттары Валентина Николаевнаға бағытталып жазылғанымен, оның сыртында үнемі ұлы Мұхтардың елесі тұрады. Қазақ және орыс әдебиетінің кеңестік кезеңіндегі тарихы, сол кездің әдеби үрдісі, екі ел әдебиетінің шығармашылық байланысы, жеке тұлғалардың қарым-қатынасы бұл хаттар мәтінінің маңызын арттыра түседі. Жазушының хаттары ондағы адресатпен дискурсқа, өзара пікірталастарға құрылып отырады. Суреткердің сол кездегі көңіл күйі, психологиялық пошымы, эмоциясы мәтіндегі сөз ырғақтарынан, ритмдік реңнен байқалады. Ұлт әдебиетіндегі ерекше көркемдік рухани құбылысқа айналған жазушы хаттары сол кезеңдегі шығармашылық процестен мол мәліметтер береді.

Сол кездері жазылып, жолай орысшаға аударылып мерзімді баспасөздерге жарияланып жатқан «Абай жолы» роман эпопеясы айналасындағы күрделі әрі күрт қарқынмен атқарылып жатқан шығармашылық жұмыстар бірде шұрайлы болса, бірде шырайы кеткен кикілжіндерге толы болып, дау-дамайға, дұрдараз арыздыққа ұласып кететін тұстарын да бізге осы эпистолярлық мұралар мәтіндері мәлімдейді [4, 9]. «Елдестіркем елшіден» дегендей екі елдің арасындағы рухани алтын көпірді аласартпай, адалдықпен алып жүруге тырысатын Зоя Кедринаның жанкешті жанашырлығы, кейде екі оттың арасында қалып қапаланған сәттері, өзге де көңіл-күйлері бәрі де осы хаттар мәтіндерінде молынан орын алған.

Зоя Кедрина мен Абель Наумович Пантиелев Мұхтар Әуезовтің тек қана аудармашысы, отбасылық достары ғана емес әрқашанда адал ой-пікірлерін білдіріп, жанашыр тілегін орындайтын таза сыйластықтағы жандар болғаны белгілі. Оны Мұхтар Әуезовтің Зоя Кедринаға жолдаған хаттарындағы өтініштер де айғақтай алады. Мәселен, № 2 хатында (датасы көрсетілмеген) «Алуа» пьесасының сценарийін «Советская женщина» журналының редакциясы (Чудновский мен Вера Смирнова) жариялауға сұрап отырғанын, оның мәтінін өзі аударғанын, алайда оның жолма-жол әдеби аудармасының сапасының қандай дәрежеде екендігін оқып, шынайы пікірлерінді білдірсендер деген өтініші дәлелдесе керек: «... Другая моя просьба к тебе, Зоя, вот о чем. Я на днях пошлю тебе подстрочный перевод своего литературного сценария. Пусть прочтет и посудит о нем и Абель Наумович... А тебя тогда прошу после своих телеграфных сношений с ними стать покровительницей, благожелательной тетей для моей героини Алуа...

... Но ты мне посоветуй решающим образом, поступлю только так, как ты скажешь. Или, м.б. лучше подождать, пока будет сделан производственно профессиональный вариант другим переводчиком? Напиши по возможности поскорее, буду ждать твоего решительного совета. Сейчас передам подстрочник машинистке для перепечатки, по получении от нее сразу же пошлю тебе», – дейді [2, 245]. Және осы томдағы М.Ғабдуллинге 1958 жылдың 10 сәуірінде жазған хатында: «...Өмір дегенді бәріміз де бағып, танып келеміз ғой. Сиректе не сирек? Жаныңа шын бағалы қадірлі жан сирек», – депті [2, 252]. Сол айтқандай шынында ұлы тұлғаның тағдырына тәңірдің үлкен тартуы ретінде табыстырған сирек досының бірі осы ерлі-зайыпты аяулы жандар болғаны мәлім. Жазушының жан сырын да құпия ойларын да ашық айта алатын да сенімді шығармашылық серігі әрі өте сенімді адамы да осы Зоя Кедрина болғанын суреткердің өзі әріптестеріне жазған хаттарында мәлімдейді. Айталық, Тәкен Әлімқұловқа 17.XIII.1956 жылы жазған №119 хатында: «Сендер мақала жазсаңдар, әсте Никитичке бермендер де айтпаңдар, З.С. барған соң табыс етерсіңдер. Айтсаңдар, тек Кочетковтің өзіне ғана айтуға болар. З.С. телефоны 7-28-36 (үйі), соған жалғасарсың», – дейді [2, 287]. Міне бұл мәліметтің бәрі Мұхтар Әуезовтің Мәскеудегі ең сенімді пікірлесі, жанашыр жаны З.С. Кедрина болғанын дәлелдей түседі. Ойшылдың осы пікірі №120 нөмерлі (7.XIII.1956) хатында да жалғасын тапқан: «...Ал сүйтіп енді не керек? Кожевниковтер милану үшін, Фаизовлардың аузына құм құйып, әдебиет намысын қорғау үшін-мақала керек..., – дей келе, «Абай жолының» 2-ші кітабы жайында, оның орысша аудармасы да татымды-өзіндей болса екен деген талапты айтып мақала жазсаңдар деген өтінішін білдіре келіп: «...Мен Зоя Сергеевнаға да жаздым. Кейін сол кісіге табыс етіндер, өзі түзей түссе қарсы болмандар, – деп онымен өзі ғана санасып қоймай қазақ әдебиетінің намысы, насихатталуы барысында өзге де қазақ қаламгерлерінің З.Кедринамен кеңесіп, санасуына кеңес береді [5]. «Знамя» журналының 1958 жылдың №1 санынан бастап жарияланған «Абай жолы» романының орысша аудармасының жариялануы, оның сапасы туралы жолма-жол аудармашылармен арада болған әңгімелер сол кеңестік кезеңдегі ұлт әдебиеттері мен оның өкілдеріне деген өктем көзқарасты, түрлі сылтаулармен кейінге сыдыртып отыратынын көрсетеді.

Бұлардың бәріне жауапты М.Әуезов З.Кедринаға жазған (№89. 4 сентябрь 1957) хатында былайша береді: «..Да, насчет статьи твоей обо мне она сказала, что заменили ее статьей Алимкулова (осы журнал қызметкері Людмила Ивановна...туралы айтып отыр Г.П), потому что в редакции полагают, что лучше дать слово читающему оригинал и казахскому критику, об этом объяснит она сама, а вносить поправку мне было уже поздно. Но я сказал, что для всех национальных читателей и для меня, как и для любого автора из республик, бывает гораздо дороже то, что скажет русский критик» [2, 237 б].

Шынында да «сырт көз сыншы» дегендей өзге ұлт өкілдерінің сын пікірлеріне, құнды кеңестеріне ұлы Мұхтар Әуезов те мұқтаж болғаны мәлім. Міне, осы ретте екі ел әдебиетінің шығармашылық байланысының батагөйі, достық дәнекері қызметін көбінде Зоя Кедрина әдебиетші-сыншы ретінде де, аудармашы ретінде де жоғары саналылықпен үлкен абырой, адал жүреппен атқарғаны ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Томашевский Б.В. Пушкин: работы разных лет. – Москва, 1990. – 672 с.
- 2 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 50 т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2011. – 472 б.
- 3 Лизунова Е.В. Мастерство Мухтара Ауэзова. Монография. – Алма-Ата, «Жазушы», 1968. – 288 с.
- 4 Шойынбет Ж. Абай қарасөздерінің ерекшеліктері // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2003. – №4. – С.68-73.
- 5 Отрывок из романа М.О. Ауэзова «Путь Абая» пер. Л.Соболевым // Знамя. – 1958. – №1. – С.52-58.

Г.Ж. Прали¹

*¹Институт литературы и искусства им М.О. Ауэзова,
г. Алматы, Казахстан*

ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ И ИНТЕРПРИТАЦИИ ЭПИСТОЛЯРНОГО НАСЛЕДИЯ XX ВЕКА (НА ОСНОВЕ ПЕРЕПИСКИ М.О. АУЭЗОВА С ЗОЕЙ КЕДРИНОЙ)

Резюме

Процесс вытеснения письма другими видами связи, начавшийся еще в конце XIX в. с развитием сети железных дорог, появлением телеграфа и телефона, в наше время осуществляется особенно интенсивно: все более популярным становится общение через интернет, посредством технологий. По своей сути отличающееся примитивизмом, не располагающее к пространным и глубоким рассуждениям в интеллектуальной среде

культура письма все-таки сохраняется. В статье рассматривается ценности эпистолярного наследия и исследование этого жанра в творчестве М.Ауэзова актуально и находится в русле проблем современного ауэзоведения.

Глубокая значимость публикуемых писем заключается в том, что читательская аудитория имеет возможность впервые ознакомиться с доселе неизвестными, глубокого личностными его размышлениями, содержащимися в посланиях к своему соратнику и другу Зое Кедриной. Высказанные им оценки о видных представителях культуры Казахстана и других республик, входивших в бывший Союз, имеют непреходящую ценность. Имя М.О. Ауэзова, великого писателя и общественного деятеля, пользовалось непререкаемым авторитетом далеко за пределами его родного Казахстана.

Ключевые слова: литература, автограф, эпистолярное наследие, культура, личность, критика

G.Zh. Piralı¹

¹Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov

CULTURE AND INTERPRETATION PROBLEMS OF EPISTOLARY HERITAGE OF THE TWENTIETH CENTURY (BY CORRESPONDENCE M.O. AUEZOV WITH Z.KEDRINA)

Summary

The process of writing the other displacement connection, which began in the late nineteenth century. At its core, characterized primitivism, not conducive to a lengthy and deep reasoning in the intellectual environment writing culture still persists. The article discusses the value of the epistolary heritage and study of this genre in the works M.Auezov overdue and be in line with the challenges of modern Auezov.

The deep significance of the published letters is that the readership has the first opportunity to get acquainted with a hitherto unknown deep personal reflections of its content schimisya in letters to his colleague and friend Zoe Kedrina. Expressed their assessment of prominent representatives of culture of Kazakhstan and other former republics of the former Union are not passing value and due to the fact that the times predstvalennye in published letters M.O. Auezov name, the great writer and public figure, enjoyed unquestioned authority far beyond his native Kazakhstan.

Keywords: literature, autograph, epistolary heritage, culture, personality, criticism

FTAXP 17.82.31

А.Тамаев¹, Ә.А. Нұрекешова²

*^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

«МОСКВА ҮШІН ШАЙҚАС» РОМАНЫНДАҒЫ КЕЙІПкерлер ОБРАЗЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада әскери әдебиеттің негізін қалаған жазушы, даңқты қолбасшы Бауыржан Момышұлының тарихи бейнесі және Ұлы Отан соғысынан белгі беретін бірден-бір қайталанбас туынды «Москва үшін шайқас» романы жайында қарастырылады. Мақалада шығарманың нақты деректер, тарихи оқиға негізінде шындыққа құрылғандығы жөнінде бірнеше дәлелдер келтіріледі. Романдағы ұнамды кейіпкерлер бейнесін генерал И.Панфилов, М.Ғабдуллин, және басқа да майдандас сарбаздар құрайды. Олар от шарпыған, қан құсқан жерлерді басып, жан түршігерлік арпалыспен қанды шеңгел жау шебін жарып өтті. Қанаттарының ұшын шалдырып, жаудың берік қамалдай шебін ойрандап, талқандап бұзып шықты. Олар шығарманың өн бойына жарық берген қаһармандар еді. Бауыржан Момышұлы шығармасындағы Панфилов бейнесі әскери адамға тән табандылық, қайсарлық, парасаттылық, сақтық, сонымен қатар, адамгершілік қасиеттерін бойына қатар жиған ұлы тұлға деңгейіне көтеріледі.

Түйін сөздер: әдебиет, образ, батыр, тұлға, соғыс, әділдік үшін күрес, шындық

Қазақ әдебиетінде әскери тақырыптың негізін қалаған жазушылардың бірі де бірегейі – Бауыржан Момышұлы.

Бауыржан Момышұлының аты аталғанда, екі бірдей бейне көз алдымызға келеді: бірі – батырдың, екіншісі – жазушының бейнесі.

Өзі бірге жүрген қан майданда ел мен жерді қорғау жолында мерт болған жауынгерлердің рухының алдында үнсіз қалмау үшін, олардың ерлік істерін елеусіз қалдырмау мақсатында қарудан қолы босағанда қалам алып, көрген-білгендерін, көкейге түйгендерін қойын дәптеріне түсіріп отырған.

Қаһарман қолбасы ұлы жауынгерлермен бірге соғыста шынықты, соғыста шыңдалды, соғыста өсті. Қолбасының қол астында қаһармандар да аз болған жоқ. Сол елі үшін жанын қиған ерлердің өмірі, ерлік істері қағаз бетіне түспей қалып бара жатқаны қолына қару ұстаған қолбасыны соғыстың ең бір сұрапыл жылдарының өзінде қатты толғандырған. Ерліктің атаусыз кетуін халық трагедиясымен бара-бар көрген майдангер қолына қалам алуды өзіне міндет деп санайды. «Шындық – суреткердің ұлы міндеті. Ұрыста шындықты табу оңай емес, ал оны жинақтау одан да қиынырақ. Бәлкім менің тарпымнан жазушыларға қойылып отырған талап шектен шыққан әділетсіздей көрінуі мүмкін, бірақ мен мұны заңды деп білемін» [4, 5], – дейді ол.

Б.Момышұлы өзі жазып қалдырғандай, соғыс аяқталғаннан кейін қан майдан даласында қанмен жазылған қолжазбаларын, күнделіктеріне үңіліп, қайта қарап, тарихилығымен қатар тәрбиелік мәні зор шығармаларын жазды. Сол айтулы шығармаларының бірі – «Москва үшін шайқас» романы.

Роман бірінші, екінші, үшінші, төртінші кітап деген төрт бөлімнен тұрады. Әр бөлім тарауларға жіктелген. Бірін-бірі қайталамайтын әр тарау өз алдына бір оқиға болғандықтан, оқушысын қызықтырып, тартып отырады.

Романдағы оқиға дамуының логикалық байланысы берік сақталған. Бұл жайында Қ.Бекхожин: «Міне, біз Б.Момышұлының «Москва үшін шайқас» деген көлемді хикаясын оқып отырмыз. Жауынгер оқушыны алапат соғыстың алғашқы ауыр шағына еріксіз тартады. Тұла бойың тітіркенерлік соғыс әлеметі көз алдыға жанды қалпында елес қағады. Неміс фашистерінің қанды қалың тобырлары астанамыз Москваға құтырған аңдай анталаған кездердегі біздің әскери күштеріміздің жауынгерлік әлпетін, майдан әрекетін, қатерлі қорғаныстағы ерлер айбатын сол сұрапылды өзі басынан кешкен батыр жазушы аса нанымды, әсерлі суреттеген» [3, 58], – деп келтірген.

«... келесі күн таңертең жаудың бомбардировщиктер полкы осы полктерге бес рет айнала ұшып келіп бомбалап, артиллериямен жиырма минуттай оқ атқылаған соң, кенеттен жау алпыс танкпен шабуыл жасайды. Оңнан да, солдан да орап алып, танктер, жаяу әскерлер біріге қимылдап, қос бүйірден соға бастайды.

– Жолдас генерал, полк енді төтеп бере алар емес, – деп баяндайды Капров.

– Жолдас генерал, зеңбіректердің тең жартысы істен шықты, оқ-дәрі де таусылып барады, – деп хабарлайды Курганов.

Күштің тең емес екенін генералдың өзі де біледі» [1, 32]. Бұл үзінді бір күнгі ұрыстың бір сәті ғана еді, десе де, – соғыс шындығы.

Көркем шығармада суреттелетін оқиғаларға қатысы бар адамдар есімдері өзгертілмей жанды кейіпкер ретінде көрінген. Бұл оброздар, олар қатысатын оқиғалардың шынайылығы мен сенімділігін арттырып, жазушының өз шығармасына қажетті тіректі өмір шындығынан алғандығын нақтылай түседі.

«Москва үшін шайқас» романында нақты дерек, тарихи шындық басым. Себебі, қан майданда найзадан босағанда қолына қалам алған қаламгер үшін шындық – жазушының пірі болса, ұрыс даласының саңлағы – батыр Бауыржан үшін «бас шабатың, өтіріктің тамырын шабатын айбалта» іспетті еді.

Романда суреттелген әрбір ұрыстың, оқиғаның, ондағы кейіпкерлердің тарихта болғандығына ешкім де күмән келтіре алмайды. Б.Момышұлының мұрағатында мұны дәлелдейтін бірнеше құжаттар мен хаттар, жазбалар, естеліктер бар. Мәселен, сөзіміз дәлелді болу үшін соғыс кезінде 1075-атқыштар полкі 2-батальонның комиссары болған В.М. Трофимовтың хатынан үзінді келтірсек: «Недавно с большой радостью я прочитал ваше произведение «За нами Москва». Я очень благодарен вам за вашу книгу, прочитав ее несколько раз я как-бы вновь пережил нашу славную, боевую историю на защите родной Москвы» [2, 44].

Мұрағат материалдарынан мұндай хаттарды көптеп кездестіруге болады. Осы шығармасы жарыққа шыққаннан кейін Б.Момышұлы соғыста бірге болған көптеген майдандастарын тапса, қарапайым оқырман арасынан осы шығарма кейіпкерлері бойынша өздерінің туыстарын іздестіріп, олар туралы нақты мәлімет те алғандар болды. Мәселен, «Москва үшін шайқас» романында әрдайым жақсы жағынан суреттеліп, майданда қаза тапқан Мұқаметқұл Исламқұловтың ұлы Қайрат Исламқұлов әкесінің жарқын бейнесі, қазасы туралы мәліметті осы шығарманы оқығаннан кейін Б.Момышұлына хат жазу арқылы алады.

Төрт кітаптан тұратын - «Москва үшін шайқас» романының бірінші бөлімі, жау қоршауынан сытылып шыққан Б.Момышұлы батальонының негізгі күшке қосылмаққа бара жатқан бағытынан басталады. Сол сәттегі батальонның жазушы суреттеуіндегі көңіл-күйін ғалым Ж.Дәдебаев былай көрсетеді: «Жау қоршауын бұзып шығып, өз тобына келіп қосылған батальонның еңсесі биік,

шаршап-шалдыққанына қарамастан, сергек, салтанатты шерумен келеді. Жауынгерлер мен командирлер бір-бірін жете біліп, бір-біріне берік сеніп қарайды» [3, 19].

Шығармадағы қаһармандық бейненің майдандағы тағдыры, соғыстың сұмдық қасіреті жағдайында көрсетіле отырып, сол қиындықтарға мойын ұсынбай жеңіп шығуға ұмтылған адамның ерлік рухын алға шығарады. Тағдыр мен адам арпалысында, соғыс пен адам тайталасында рухы биік қаһарман жеңіске жетеді. Бұл соғыста жеңу емес, өзін-өзі жеңу еді. Өз бойындағы адами қорқынышты, үрейді жеңу – соғыс жеңісінің басты куәсі.

Өмірде адам көп нәрсені өзі таңдайтыны анық, бірақ майданда әрбір жауынгер командир берген бұйрықты бұлжытпай орындауы тиіс. Баукеңнің өз сөзімен келтірсек: «Команда немесе бұйрық дегеніміз – командирдің ерік-жігерінің көрінісі, оның жасаған шешімінің қорытындысы» [1, 81]. Соғыста шабуылдың сипаты мен мерзімін басқа адам, яғни командир анықтайды. Ал, солдат – командир бұйрығын орындаушы. Бірақ ол жансыз, ақыл-ойсыз робот емес, ол әрбір сәттегі қимыл-әрекетті өз идіруі арқылы жүзеге асыратын тірі адам. Ендеше, солдаттың өзіндік жан-дүние әлемі, рухани дүниесі бар. Жазушы міндеті соны ашу.

Әдебиетте, оның ішінде әскери әдебиетте, интуиция болады. Б.Момышұлы осы жағынан жітілік танытады. Сондықтан да оның кейіпкерлері бір-біріне ұқсамайды. Және осының қапталында рухани тазалық дәріптеледі. Тәртіптілік, ізетшілік, кісі сыйлаушылық игі қасиет ретінде суреттеледі. Сөз орайында айта кету ләзім, румын әскерінің жарғысында мынадай ереже бар: «Шені тепе-тең екі офицер ұшырасса, жасы кішісі сәлем береді. Екеуі түйедей құрдас болса, тәрбиелісі сәлем береді». Бұны еске түсірудің мәнісі бар. Момышұлының ұнамды кейіпкерлері өз ұлтының игі қасиетін танытады. Кейіпкерлерін өзінен биік етіп көрсетеді. Олардың бірі – И.В. Панфилов, екіншісі – М.Ғабдуллин, үшіншісі – басқа да жауынгерлер. Шығармада батырлардың бейнесі, сыр-сыпаты сөзбен емес, іс-әрекетпен ашылады. Бұл тұста майдангер жазушы «Сауатсыз жазушының кейіпкері надан болып шығады» деген өз ұстанымын берік ұстанса керек. Аса мән бергені соншалық, кейіпкерлер ерлігі «мен мұңдалап» тұрады.

Кейде біздің соғыс туралы әдебиетімізде оның материалы – төгілген қан мен қайғы-қасірет, апат болып келсе, ол соғұрлым қызғылықты деген пайым кездесіп қалады. Алайда, соғыс туралы шығарманың кереметтігі бұл айтылғанда емес. Майданда кеңес адамдарының керемет ұжымдық қасиеттері пайда болған. Онда өз өмірін досының өмірінен, ұжым өмірінен, ел өмірінен бөліп қарау атымен болмаған. Ендеше соғыс жайлы оқырманды қызықтырар басты сипаты, төгілген қан, егілген көз жасы, қираған қала емес, адам тағдыры, адамдар арасындағы қарым-қатынастық сезімнің, достық, адамгершілік, адалдық, батылдық сияқты қасиеттердің көркемдікпен көрініс табуы. Шығармаға үңілсек: «... олардың көздерінен қуаныштың оты білінер-білінбес жылтылдайды. Иә, біздің мына жігіттердің еңсесі жоғары. Басты көтеріңкі ұстап, адымдай басуына ақысы бар. Олар от шарпыған, қан құсқан жерлерді басып, жан түршігерлік арпалыспен қанды шеңгел жау шебін жарып өтті. Қанаттарының ұшын шалдырып жаудың берік қамалдай шебін ойрандап, талқандап бұзып шықты. Өткен күндерде шеккен мехнаттарымыз түс көргендей артта қалды. Ер азаматтар деп осындай-ақ солдаттарды айтарсың...» [1, 10]. Автор қаһармандарына өз ризашылығын білдіреді: командир тұрғысынан да, жазушы ретінде де.

Б.Момышұлы қаһармандарының мінездері кесек, жүздері жарқын, ақкөңіл, ашық болып келеді. Соғысқа дейінгі әдебиетте айқын көрініс тапқан, ымыраға келмейтін ішкі шиеленіс, көңілдің жартыкештілігі, жан-дүниенің құлазуы оларға тән емес. Сондықтан да жазушы кітаптарын парақтағанда, біздің көз алдымызға қандай күрестен болса да тайынбайтын өршіл мінезді, берік сенімді, айқын мақсатты, болаттай мықты, тұтас бір ұрпақ келеді.

«... Жау шегініп, біздің жігіттер өкшелей қуып барады. Менің алдымда жүгіріп бара жатқан жауынгердің сол қолын жеңінің шыға берісінен минаның жаңқасы отап кетті. Бір елі теріге ілінген алақаны мен саусақтары қанға боялып салбырап барады. Оны денесі қызған жауынгер байқар емес. Ол әлі де жүгіріп барады. Астапыралла, бұл кім?.. Ол кілт тұра қалды. Енді ғана аңғарды. Бір еліге ілініп тұрған қолын ызаланып жұлды да, лақтырып тастады. Өз денесін қар үстіне қарай атты. Мен тітіркеніп кеттім. Ол сау қолымен пистолотін серт ұстап, алға кезеніп, жоғары көтерді де, ашынған дауыспен «атаңның аузы...» деп жау соңынан тап бере жүгіре жөнелді.

Мен оны таныдым. Ол бұдан екі жеті бұрын Соколово селосында жаудың 3 танкімен жекпе-жекке шығып, қарсыласып тұрып алған батарея старшинасы Бүркіт Әлішеров... «Алатаудың сұңқары, атаңа тартқан екенсің!» – дедім ішімнен...» [1, 62].

Тегінде, Б.Момышұлы қаһармандарын рухы күшті адамдар деп сеніммен айтуға болды. Олар қиын

жағдайдың өзінде адам деген ардақты атын жоғары ұстап, адами қасиеттерге адал болып, небір ауыртпалықта сағы сынбай, абыроймен жеңіп шығады. Бұл бейнелер - жасанды емес, шындыққа суарылған, бас кейіпкердің көз алдынан өткен, сол арқылы біздің санамызға сурет болып басылған нақтылық пен шынайылықтың жарқын бейнесі.

Шығармада генерал Панфилов бейнесі ешкімге ұқсас, өзгеше бір тұлға ретінде сомдалған. Жазушы кейіпкер портретін шеберлікпен суреттейді: «Біз көріспеген аз уақыттың ішінде генерал арықтап, бұрынғыдан да кішірейіп еңкіштеніп, кителінің жағасы мойнына кеңейіп қалыпты. Мықынынан балағына дейін екі елі қызыл әдепті генералдық белгісі бар шалбары өзіне шақ еместей олпы-солпы болып көрінеді. Жүзі тотыққан, әжімдері бұрынғыдан көрі терең сызаттана түскен. Қысқа бурыл шашы қылтанақтай тікірейіп тұр. Бұрын мұқият күзеп жүретін суағарындағы бармақтың тырнағындай төрт бұрышты қара мұрты бұрынғыдан гөрі тікірейе өсіп, кетіпті. Соғыс әуресі кейінгі күндері мұртын басуға мұршасын келтірмегені сезіледі» [1, 31]. Біз бұл тамаша суреттен генералдың сыртқы түр-тұлғасын ғана емес, алай-дүлей жан дүниесін де танығандаймыз. Соғыстың азабы генералды ерекше қайғыға салғаны байқалады. Ойымызды сыншы-ғалым Х.Әдібаевтың сөзімен нақтыласақ: «Бауыржан шығармаларында әскери адамға тән қайсарлық, тапқырлық, табандылық, ерекше көзге түседі. Жауынгер – жазушы тірілген тартымды тұлғаның шоқтықтысы, сөз жоқ, – генерал Панфилов» [3, 59].

«... Кәне, жолдас Момышұлы, – деп генерал менің ойымды бөліп жіберді. – Сөз бастаңыз. Адам шығыны көп пе? Кешіріңіз, батальоныңызда тамақ бар ма, жігіттердің қарны аш емес пе? – деді.

Мен біздің жорық ошақтарымызда екі күннен бері от жағылмағанын айттым. Генерал орнынан ұшып тұрып терез текшесіндегі телефонды алып:

– Момышұлының батальонына тездеп ыстық тамақ берілісін! Үйлерге орналастырылсын! Демалу жағы қарастырылсын, – деп шаруашылық бөліміне бұйрық берді» [1, 14]. Осы тұс Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романын еске түсіреді. Суға кетіп сәтсіздікке ұшыраған балықшылардан, тентек шодыр адамдардың амандығын емес, құрал-саймандардың түгелдігін сұрайды. Біз келтірген диалогта генерал Панфилов қамқор, ақжарқын, қарапайым тұлға кейіпіндегі психологизмі кеңінен ашылса, тағы бірде: «Иә, мм... солай, солай. Жоқ, жоқ, жоқ, – деді кенет шорт кесіп. Мұндай жымырт тыныштыққа мен сенбеймін. Тағы да сұрастырып, әбден анықтаңыз. Иван Иванович. Дауыл алдында күн райы әрдайым ашық болдының кері келіп жүрмесін» [1, 16], – дейді. Бұл үзіндіде Панфилов өзінің сақтығымен, әрбір ісіне деген мұқияттылығы көрінеді.

Комбат ауыр шайқаста Брудныйдың қорқып шегінгені үшін қару-жарағынан айырып, өзін қуып жібергені үшін генерал Панфилов Бауыржан Момышұлына өз ренішін білдіреді: «Талап қою бар да, қаталдық бар. Талап қою – заңды нәрсе, қаталдық – заңнан тыс» [1, 77] десе, тағы бірде: «командир – ер серкесі, ер ағасы, жауынгердің жетекшісі. Қызбалыққа жол бере берсек, қырып алу оп-оңай. Ашуға тізгінімізді меңгертсек, орынды айтудан адасып, жазасызды жазалап адасуымыз сөзсіз», [1, 18] – дейді. Бұл құрғақ ақылгөйлік емес, өмір тәжірибесінен түйіндеген қорытынды еді. Бауыржан өз қатесін мойындайды. «... айыпты емессіз, қызбалаусыз, кейде тым қызбалаусыз», -деп ескертіп отырады. Ол ескертпе тыңдаушы тарапынан да дұрыс қабылданады. Жазушы өз кейіпкерлерінің тәліміне тәнті екенін осы бір ауыз сөзі арқылы білдіреді. Соғыс өнерінің шыңдалған білгірі қатыгездік пен қаталдықтың ара жігін жақсы ажырататындығын осылай танытады.

Тағы бірде оны автор мейірімі түскен шуақты жан, бойында нәзік сезім мен салиқалы солдаттың тәртіп тұтасқан әке бейнесінде алып көрсеткен.

Әдебиетші-ғалым Ж.Дәдебаев: «Қанша күн, қанша түнді қауіп қатер үстінде өткізіп, денесі де миы да мейлінше ширғып әрі шаршап келген батальон командирі генералдың қуанышқа, әкелік сүйіспеншілікке толы сөздері мен ықылас-мейірімінен кейін едәуір босаңсиды, жүрегі елжірейді» [3, 21] деп көрсетсе, тағы бір деректе ойды нақтылай түседі: «Қайсар батальонның ержүрек командирі осы тебіренулі күйінде өзінің туған әкесін, әкесімен соңғы кездесуін еске алады. Алыс жолдан оралып, ауылына жақындай бергенде еңсесі түсіп бүкірейген қарт әкесінің үйден кібіртіктей басып, жүгіре шығып, көзі жасаурап, ұлының қолын аймалап сүйіп, мойнын теберіктей иіскеп, балапандай бауырына қысып, көпке дейін құшақтап тұрғанын еске түсірді» [1, 66]. Бұл айтылған деректер генерал Панфиловты тұлға деңгейіне көтерудегі дәлел еді.

Шығармада комбаттың артық ашуын әзілге сүйеп, көңіліне ала бермейтін өз ойын сыпайылықпен сездіріп отыратын – ақжарқын, кішіпейіл іні Жолтай Бозжановты, сабырлы, ақылды Хаби Рахимовты автор түрлі тартымды эпизодтарда нанымды да ұтымды бейнелейді. Десек те, шығарманың басты кейіпкері – автордың өзі. Б.Момышұлының тұлғасы характер тұрғысынан да аса бай, көп қырлы.

Оның шығар шындары биік, түсер еңістері тік. Бұл характерде соғыс командирлеріне тән мінездік сапалар жинақталып, оқиға қоюлана түсіп, сюжет ширекқан сайын олар көзге айқынырақ түседі. Әдеттегі өмірде өткір, шыншыл адам Бауыржан Момышұлының өз шығармасында да шыншыл жазушы, батыр кейіпкер болуға ерлігі қаламгерлік намысы жеткен.

Кей тұста, мәселен, капитан Лысенко мен Василий Ключков ерліктері суреттелетін беттерде автор өзі көрмесе де, естіген оқиғаларды шығарма желісіне әдемі киюластырып, шығарманың идеялық-композициялық бірлігін бұзбай әңгімелейді. «Лысенко ызаланған үнмен неміс офицеріне: – Генералыңызға айта барыңыз, біз бұл жерде жаудың айтқанына көніп, айдауына жүру үшін соғысып жатқан жоқпыз. Біз жаудың құлақ кесті құлы болғалы соғысып жатқан жоқпыз. Генералыңыз жақсы жағдай мен жақсы қызметті опасыз сатылғандарға, жүзі қара лағнаттарға жасасын. Біз тұтқын болып ешуақытта тізе бүгіп, жау алдына шөге алмаймыз. Біз табан тіресіп, арпалысып бағамыз» [1, 27]. Осы диалогтан-ақ қаһарманның бейнесі ашылады. Егер ерлікті өз көзімен көрмегендіктен кітапқа енгізбей, жайдақ қана желдіріп өтсе, онда шығарманың өн бойынан «бір түйме» үзіліп түскендей болар еді.

Кітап тарауларының аттары қызықты келеді. «Кеш болып, таң атқанда», «Таң атып, кеш батқанда», «Алдағы сарын», «Дабыл», «Горюнада», «Түнгі жорық» тәрізді детективтік мәндегі атауларға қоса, жазушы «Капитан Булатов», «Старшина», «Артиллерия лейтенанты», «Майор Елин» сияқты арнайы тақырыптар да қойған. Оқиғалар желісі бірінен соң бірі, рет-ретімен әдемі баяндалған. Кейіпкерлердің образы, ішкі дүниесі, оқиғалардың психологиялық дәлелдемелері көңілге қонарлықтай ашылған. Шығармадағы кейіпкер қаһармандығы тек тікелей іс-әрекеттерден ғана емес, адамдардың ойлау жүйелерінен, мінез-құлықтарынан, имандылық тұрпаттарынан да көрінеді. Тікелей авторлық толғаныстар, диалогтар, монологтар секілді психологиялық талдау бас қаһарман – батальон командирінің қаһармандығын ашуға жәрдемдеседі.

Ең бастысы, Момышұлы шығармаларында да Момышұлы күйінде көріне білді. Белгілі жазушы М.Қалдыбай: «... өмірдің бар мән-мағынасы адамгершілікте десек, Баукең адамгершіліктің ең үлкен үлгісі – ұлтыңды сүю екенін бар болмыс, тыныс-тіршілігімен дәлелдеп кетті» [5, 173], – дейді. Иә, елін сүйген, шындықты ту еткен Момышұлы бейнесі солай болуы хақ. Оның «Москва үшін шайқас» шығармасы да бастан-аяқ тек тамаша қасиеттерге – елге деген адалдық және шындық атты ұлы сөзге тіреліп жатады. Расында да, Момышұлы айтты-айтпады, кейде ашу шақырып, өз-өзінен бүлінген де кездері болған шығар, бірақ өтірік айтып сүрінген жері болған емес. Оның «Москва үшін шайқас» романы соғыс шындығымен, Москва түбіндегі драматизмге толы шайқас картиналарын бедерлі бейнелей білуімен дара.

«Москва үшін шайқас» романы қазақ әдебиеті үшін қайталанбас өнер туындысы, әлем әдебиетінің алтын қазынасына қосылған зор үлес.

Ол бұл кітапта бір адамға ғана – Бауыржан Момышұлына ғана қатал болса, оның өзі де сол қасиетінен – шыншылдығынан бір қарыс та шегінбеген туралығын, кіршіксіз тазалығын, әдебиетке деген тазалығын танытса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2002. – 378 б.
- 2 Хаттар. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағаты. Қор №1432 Тізбе №3. – Б.44-45.
- 3 Б.Момышұлы туралы естеліктер. – Алматы: Білім, 2005. – 225 б.
- 4 Дәдебаев Ж. Қанмен жазылған кітаптар //«Айқын» газеті. 240 (446), 23 желтоқсан, 2005. – 5 б.
- 5 Сапарова А.И. Мамытбек Қалдыбайдың «Мен – халқымның Бауыржанымын» шығармасының жазылу тарихы //Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №1(55). – Б.170-176.

А.Тамаев¹, А.А. Нурекешова²

*^{1,2}Қазахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ОБРАЗ ПЕРСОНАЖЕЙ В РОМАНЕ «ЗА НАМИ МОСКВА»

Резюме

В данной статье рассматриваются историческая фигура писателя – создателя фундамента военной литературы, прославленного полковаца Бауыржана Момышұлы, а также его неповторимое произведение, –

дающее представление о Великой Отечественной войне, – роман «За нами Москва». На основе конкретных фактов и исторических событий в статье приводятся некоторые доводы, указывающие на реальность событий. Образы положительных героев представлены генералом И.Панфиловым, М.Габдуллиным и другими воинами-фронтовиками. Ступая по пылающей огнем и пропитанной кровью земле, они в ужасающей схватке пробивали рубежи вражеских кровавых лап. Опаляя в битве свои «крылья», громили твердые словно крепость позиции врага. Это были герои, давшие «свет» всему произведению. Образ Панфилова в произведении Бауыржана Момышулы поднят до уровня великой личности, вобрав в себя наряду с человеческими качествами такие качества, как упорство, настойчивость, мужество, мудрость, свойственные военному человеку.

Ключевые слова: литература, образ, герой, личность, война, борьба за справедливость, правда

A.Tamaev¹, A.A. Nurekeshova²

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abay*

THE IMAGE OF HEROES NOVEL «MOSCOW IS BEHIND US»

Summary

In this article considered historical image of great commander Bauyrzhan Momyshuly, who is founder of military literature and unrepeatable composition «Behind us Moscow» which describes hard years of Great Patriotic War. In the article shown exact facts, historical stories which prove that they built on the truth.

Good heroes in this novel are I.Panfilov, M.Gabdulin and other soldiers. They pour into the very heat of war, no matter what they struggle for their homeland without fear of death. They are main heroes which gives light to the whole novel. In the composition of Bauyrzhan Momyshuly the image of Panfilov opens for us how gallant, brave, talented, great soldier with humane character.

Keywords: literature, image, hero, individuality, war, fight for justice, true

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

ҒТАХР 14.35.09

Б.С. Абдуова¹, Ұ.О. Асанова²

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан

СТУДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМІН БАҒАЛАУДАҒЫ «ЖОМАРТТЫҚ» ПЕН ШЫНАЙЫЛЫҚ

Аңдатпа

Тіл үйренушінің қазақ тілін қаншалықты меңгергендігін бағалау өлшемдері бойынша тексерудің маңызы ерекше. Жоғары оқу орындарында білім алушылардың аудиторияда және одан тыс жерлерде де тілдік құзыреттілігін дамыту тәсілдері жетілдіріліп келеді. Егер мәтін арқылы тілдік тұлғалардың байланысы оқытылып, тілдік қатынастардың барлық түрі үйретілсе, өздік жұмыстар арқылы білім алушы өзінің шығармашылық келбетін дамытады. Оқу, тыңдау, сөйлеу, жазу әрекеттері арқылы жұмыс түрлерін түрлендіріп отыру оқытушының ізденімпаздығы мен біліктілігін талап етеді.

Білімді бағалауда түрлі тәсілдерді қолданып, шынайы баға қою қажет. Бағалаудың негізгі өлшемдері ЖОО-да бекітіліп, оқу үдерісінде қолданыста болып келе жетқанына қарамастан, әлі де оқытушылар тарапынан «атымтай жомарттық» не тым «қатал боп көріну» кездеседі. Жоғары баға алған студенттің сабақтан тыс уақытта өз ойын жеткізуге, не тосыннан қойылған сұрақтарға жауап бере алмай жататындары байқалады. Білім алушылардың қабілетін анықтай отырып, дұрыс бағалай білу – оқытушы тарапынан үлкен жауапкершілікті ғана емес, адамгершілік пен кәсібилікті де танытатын амал.

Түйін сөздер: тілдік құзыреттілік, бағалау критерийлері, тексеру тәсілдері, балдық жүйе, шынайылық

Орыс тілді топтарда жүргізілетін қазақ тілі курсының сағат саны тым аз және оның өзі тек бірінші курста ғана екендігі жасырын емес. Мектепті бітіріп келген түлектердің жоғары оқу орындары талап ететін тілдік құзыреттілігі кейде ақсап жататыны бар. Оның себебін өздері «біз тек грамматика оқыдық, тест үлгілеріне дайындалдық, сыныпта қазақша сөйлемейтін едік, т.б.» секілді жауаптармен түсіндіреді. Ал еліміздегі оқу орындары олардың мектеп қабырғасында он жыл оқыған қазақ тілін ескеріп, орташа және одан жоғары деңгейде тілдік білім алып келген деп қабылдайды. Алғашқы сабақтарда-ақ студенттердің мемлекеттік тілімізді қаншалықты меңгергендігі айқындалып қалады. Бұл тұста олардың көбіне еркін сөйлеуі, жылдам сұрақтар қойып, әдеби тіл нормасына тән сауатты жауап беруі талап етіледі. Қазақ тілінде сөйлеу өз алдына, берілген тапсырмалар мен талаптар үдесінен шыға білу мүлде басқа өлшем екендігін түсіне бермейді. Негізінен білім алушылар үйреніп жатқан тілді меңгеру барысында дұрыс, сауатты қолдануды, жазба жұмыстарын жетілдіруді үйренеді. Сөйлеу мәдениетімен қоса, аудиториядағы және оқу аудиториясынан тыс шығатын нақты проблемалық ізденушілік, ғылыми, шығармашылық тапсырмаларды шешуге бағытталған пәнаралық және интегративтік сипаттағы жұмыстарды орындайды.

Студенттің жеке жұмысы аудиториядағы сабақтың ары қарайғы дамуы, өз бетінше ізденісті арттыруына ұласуы тиіс. Онда тілді меңгеруді жетілдірілу үшін төмендегідей қолайлы жағдайлар туындату қажет: *тұлғалық білім берудің бағыттылығы; білім алушының шығармашылық жеке оқу жұмысының маңыздылығы; жеке оқу жұмысының субъектісі ретінде студенттің шығармашылық мүмкіндігінің жүзеге асырылуы; оқу барысындағы түрлі субъектілердің өзара қарым-қатынастарының маңыздылығы; пәнаралық білімнің құрылуы; үйреніп жатқан тіл мен мәдениеттің меңгеру үдерісінде шынайы мағлұматтық білім беру, жобалық ғылыми және әлеуметтік мәдени жұмыстар қатарына енгізілуі.* Ойлаудың шығармашылық сипатын қамтамасыз ететін когнитивті үдерістерге әдетте кең білім өрісі, икемділік пен бейімделудің жоғарғы деңгейі тәрізді ойлаудың ерекшеліктерін жатқызады.

Студенттердің қазақ тілінде қаншалықты мазмұнды, тартымды сөйлей алатындығын анықтаудың бір тәсілі ретінде **бейнефильмдерді көру және талқылау** болуы шарт. Тиісті мазмұндағы бейнефильмдерді тек қана қосымша материалдар ретінде емес, сабақтардың және тренингтердің кез-

келген түріне оның тақырыбы мен мазмұнына сәйкес пайдалануға болады. Фильмді көрсетер алдында студенттердің алдына бірнеше (3-5) шешуші сұрақтар қою керек. Бұл келесі талқылауға салудың негізі болады. Алдын ала таңдалып алынған кадрлармен фильмді тоқтатып, пікірсайыс өткізуге болады. Соңында студенттермен бірігіп міндетті түрде жиынтығын шығару және қорытындысын жариялау керек [1, 237].

Қазақ тілін оқытуда үлкен нәтижелерге қол жеткізу үшін олардың өздерін жағдаяттарды талқылау және пікірді жинақтау тәсілдеріне жетелеу керек. Оқытушы сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам ролінде болады. Шешім табылған кезде студент өз еңбегінің дұрыс, бұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйренеді. Сондай-ақ білім алушыға өз ойын білдіріп, пікір айтуға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге студенттердің білімін бағалауда білімгерлердің өздеріне мүмкіндік беру арқылы оқу процесін тиімді ету оқытушының жұмысын жеңілдетері анық. Өзін-өзі бағалау – өз әрекеттері мен дамуына баға беру, оларды сыни көзқарас тұрғысынан талдау қабілеті, өз тәжірибесін кәсіби қызметпен байланыстыру әрекеттері студентте рефлексия дағдысы қалыптасқандығын көрсетеді. Өзін-өзі бағалау және құрбыларын бағалау студенттерге ойлайтын және оқитын тұлға ретінде өзінің білімін дамытуға, ағымдағы тапсырмаларды түсінуге, оқыту үдерісін жақсартудың жолдарын сезінуге және жетістікке жетуге мүмкіндік береді. Өзін-өзі бағалау жұмысын кестелер арқылы жүзеге асыру тиімді тәсіл болмақ. Мысалы: студенттің өзін-өзі бағалау кестесі, өзінің пікірталасқа қатысуын бағалау кестесі, топтық жұмыстарды бағалау кестесі, «ойды қорытындылау» тәсілін бағалау кестесі және топ жұмысын бағалау кестесін құру.

Өзін-өзі бағалау және өзара бағалау нақты критерийлерді қажет етеді. Олар:

- не тексерілуге тиіс екенін түсіну;

- студенттерге өзінің жұмыстарын қайта қарауға мүмкіндік беру;

- студенттерге өздерінің жеке мақсаттарын анықтауға және өз жұмыстарын жақсарту үшін не істеу керектігін анықтауға көмектесу үшін керек [2].

Өзара бағалау нәтижесінде студенттердің адал бағаға көздері жетіп, бәсекелестік туады, олар өз деңгейлерінің жоғары болуына талпынады, келесі жолы қате жібермей, жіберген қателерінің дұрыс жауабына айрықша көңіл қояды, білім алуға ұмтылады. Сондықтан да сабақта бағалаудың әр түрін қолдану жақсы нәтиже бермек. Студенттердің жетістіктерін өзара бағалауда мынадай бағалау техникаларын қолдануға болады:

Қолмен белгі беру техникасы. Түсінемін және түсіндіріп бере аламын (Бас бармағын жоғары көтеру арқылы).

Мен әлі түсіне алмай отырмын (Бас бармағын жанына қарату арқылы).

Мен әлі сенімді емеспін (Қолын бұлғау арқылы).

«Сөзбен бағалау» – оқытушы мен студент арасындағы кері байланыс, оны сабақтың әр кезеңінде қолданған тиімді.

«Екі жұлдыз, бір тілек» техникасы арқылы жұмысының теріс жақтарын көріп қана қоймай, оң жақтары туралы да білуге болады. Оны ауызша, жазбаша, топпен және жеке түрде жүргізуге болады.

«Бағдаршам» техникасы. Студенттің қолында бағдаршамның үш түсті үлестірмелі дөңгелекшелері болады. Оқытушы студенттерден осы үлестірмелі дөңгелекшелермен белгі беруді сұрайды. Егер сабақты жақсы түсінсе жасыл түсті дөңгелекшені көтереді. Олардан оқытушы: «Сіздер нені түсіндіңіздер?» – деп сұрайды. Сары және қызыл түсті дөңгелекшелерді көтерген студенттерден: «Сіздерге не түсініксіз?» – деп сұрайды. Алынған жауаптардың қорытындысынан оқытушы қайталап оқуға, тақырыпты бекітуге шешім шығарады. «Бағдаршам» техникасы арқылы студенттердің сабақты түсіну деңгейлерін анықтауға болады.

Формативті тест техникасы. Студенттерді өз еркімен төрт адамнан тұратын шағын топтарға бөледі. Әр студенттің қолында тест сұрақтары және жауап парағы болады. Студенттерге тест сұрақтарын осы шағын топта талдау ұсынылады. Талдағаннан кейін студенттер өз бетімен жауап парағын толтырады. Әр студенттің балы жеке есептеледі.

«Аяқсыз сөйлемдер» техникасы. Студенттер сөйлемді аяқтаулары қажет, мысалы, Маған сабақта қызықты болды...

Бүгін сабақта түсіндім...

Білім келеді...

«Жұптасып өзара бағалау» техникасы. Бұл жұмыс жұппен жүргізіледі, студенттер бір-бірінің жұмысын тексереді, кемшіліктерін ауызша түрде немесе жауаптар үлгісін пайдаланып көрсетуіне болады.

Бүгінгі күні ақпараттық технологияны кең көлемде оқыту мен педагогикалық ұйымдастыру қызметінде әрбір оқытушы қолдана алады. «Білім беру үдерісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үдерісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздесе, білім беруді ақпараттандыру бұл танымдық іс-әрекетті қайта құру үшін және білімгерлердің интеллектуалдық мүмкіндіктерін күшейтуге арналған жағдайды құру мақсатында микропроцессорлық техника мен ақпараттарды тарату құралдарының, сондай-ақ осы құралдарға негізделген педагогикалық технологияның базасында ақпаратты жинау, өңдеу, тарату және сақтау әдістері мен құралдарын педагогикалық практикаға жаппай енгізу болып табылады» [3, 12] деген пікір өзекті болып қала бермек.

Қазір біздің оқу үдерісімізде жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың мынадай тиімділігін атап көрсете аламыз:

- студенттердің өз бетімен жұмыс істеуіне көп мүмкіндік беріп отыр;
- студенттердің және оқытушылардың уақытын үнемдейді;
- студенттердің білімін тест тапсырмалары арқылы тексеруде де өте тиімді;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігін береді;
- қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі, әсіресе қазіргі таңда студенттің өздік жұмыстарына арнайы аудиториялық сағат берілмейтіні белгілі. Осы жағдайда студенттің жасаған өздік жұмысын немесе өздік жұмыс тапсырмаларын электрондық поштаға жіберуде;
- студенттің ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге мүмкіндік береді, кітапханаларда жоқ шетел ғалымдарының еңбектерін ғаламтор арқылы пайдалануда да ықпалы зор.

Қазақ тілінен жоғары баға қоюды жақсы көретін оқытушылар білім алушыларды тексеру мақсатында **эссе жазу** тапсырмасын беруі қажет. Студент эссесі – оқытушы ұсынған тақырыпқа өзіндік жазбаша жұмысы (тақырыпты студент ұсына да алады, бірақ міндетті түрде оқытушымен келісілген болуы тиіс). Эссенің мақсаты – өзіндік шығармашылық ойлау және өз ойларын жазбаша мазмұндау дағдысын дамыту. Эссе жазу өте пайдалы, ол авторға ойды айқын және сауатты тұжырымдауға, ақпаратты құрылымдауға, талдаудың негізгі категорияларын пайдалануға, себеп-салдарлық байланыстарды ажыратуға, түсініктерді сәйкесті мысалдармен безендіруге, өз тұжырымын дәлелдеуге, ғылыми стильді меңгеруге көмектеседі.

Пәннің ерекшелігіне байланысты эссенің нысаны елеулі саралап жіктелуі мүмкін. «Кейбір жағдайларда бұл зерделенетін проблема бойынша статистикалық бар мәліметтерді талдау болуы, жаппай ақпарат құралдарының материалдарын талдау және зерделенетін модельдерді қолдана отырып ұсынылған тапсырманы нақты талқылау, проблеманы бейнелейтін мысалдарды іріктеу және нақты талдау» [4, 143-148]. Сол секілді көркем мәтіннен де белгілі бір үзіндіні алып, сол бойынша автордың өз бейнесі мен кейіпкер бейнесін танытатын тұстарын талдауға, өз ойын бейнелі жеткізе жазуға ынталандыру қажет. Мысалы, өтіліп жатқан тақырып отбасы, неке, демография туралы болды делік. Қазақ жазушыларының бұл тақырыпта жазылған бір шығармасынан үзінді ала отырып, бірге талқылап, ары қарай студенттің өзіне неге эссе жаздырмасқа? Сонда қазақ тілінен бестік баға алып жүрген студентіңіздің сіз күткен деңгейге қаншалықты лайық екендігін байқай аласыз. Бұлардан басқа, қарапайым тілмен айтқанда сұрақ-жауап тәсілдерін де жиі қолдану қажет. Оны түрлендіруді де ескеріп отырғанымыз абзал. Мысалы:

Оңай және қиын сұрақтар кестесі. Бұл кестені студенттер қандай да болмасын мәселе бойынша өз пікірін келтіру үшін немесе жаңа ақпаратпен танысқанда (мәселен, мәтін мазмұны) толтыра алады (алдымен жеке, содан кейін жұппен, шағын топ ішінде немесе бүкіл аудиториямен). Кестенің сол жағына олар өз түсініктері бойынша оңай, ал оң жағына қиын сұрақтарды келтіреді. Бұл жерде оқытушының студенттермен бірге алдын ала бұл сұрақтардың бір-бірінен айырмашылығын анықтап алғаны орынды. Мәселен, оңай сұрақтар дегеніміз мәтінде жауабы бар сауалдар, ал қиын сұрақтардың жауабы мәтінде жоқ, оларға тек өзіндік тұрғыдан ғана жауап беруге болады: студент мұнда өз ойын, пікірін келтіреді. Оңай сұрақтарға бір жақты жауап беруге де болады («иә»/«жоқ»), ал қиын сұрақтарға жан-жақты жауап беру керек.

Бағалаудың негізгі өлшемдері ЖОО-да бекітіліп, оқу үдерісінде қолданыста болып келе жетқанына қарамастан, әлі де оқытушылар тарапынан «атымтай жомарттық» не тым «қатал боп көріну» кездеседі. Жоғары баға алған студенттің сабақтан тыс уақытта өз ойын жеткізуге, не тосыннан қойылған сұрақтарға жауап бере алмай жататындарын жиі көріп жүрміз. Сондай-ақ сабақта мүлде сөйлемейтін студенттің аудиториядан тыс уақытта қазақшасы қамшы салдырмайтынын да

байқаймыз. Осындай білім алушыларды дұрыс бағалай білу – оқытушы тарапынан үлкен жауапкершілікті ғана емес, адамгершілік пен кәсібилікті де танытатын амал.

Білім алушылардың оқу жетістігін бақылау және тексеру – кредиттік оқыту жүйесінің негізгі және ажырамас бөлігі. *Бақылау* кең көлемде оқу процесін тексеру деген мағынаны білдіреді. Бақылау оқыту үдерісінде білім алушылардың оқу әрекетіне басшылық жасау қызметін атқарады, олардың шығармашылық күші мен қабілетінің дамуына ықпал етеді. Білімді бақылаудың негізгі мақсаты – оқу бағдарламасы бекіткен оқу материалын студенттің қандай сапамен меңгергенін анықтау.

«Өзге тілді аудиторияға қазақ тілін үйрету барысында студенттерге лингвомәдениеттанымдық біліктілікті қалыптастырудың маңызы зор. Себебі тәлімгер өзіне ұсынылған кез келген тілдік материалды қазақы мәдени кеңістіктің көрінісі ретінде қабылдай білуі тиіс. Бұл әсіресе көркем мәтінді оқыту барысында өткірлене түсетін мәселе. Яғни ұлт мәдениетін бар бояу нақышымен көрсететін көркем мәтінді оқып, түсіну аз. Студент оны зерделей білетін (интерпретациялай) деңгейге жетуі тиіс. Көркем мәтінді интерпретациялау, оған қатысты түсініктер беру, ондағы лақундардың орнын толтыру барысында студент өз ықтиярынан тыс шағын лингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық зерттеу жүргізуге құлықты болады. Мұнда оқытушы тіл үйренушілердің білім қорын барынша шебер, шығармашылықпен пайдалануға түрткі болатын тапсырмалар жүйесін жасап алып, оны тәлімгерлердің орындау барысын қадағалайды. Стерiotиптерге емес, білімдер қорына сүйенетін сындарлы ойлауға деген қабілеттілігі студенттердің оқылып отырған тілге, әдебиетке, мәдениетке деген зерттеушілік көзқарасын қалыптастырудың басты шарты болып табылады» деген пікірге келісе отырып, осындай әрекеттермен де студенттердің шынайы бағасын нақтылауға болады [5, 71].

Оқыту процесінің нәтижелі болуы оның ішкі қозғаушы күштеріне байланысты. Қозғаушы күш деп қойылатын талаптар мен оларды орындаудағы білім алушылардың мүмкіндігі арасындағы қайшылықты айтады. Егер қойылатын талап студенттердің мүмкіншілігіне, яғни, даму дәрежесіне сай келсе, онда қайшылық даму процесінің көзіне айналады. Бұны оқытудағы экспрессивтік тәсіл деуге болады. «Экспрессивтік әдіс білімгерлердің шығармашылық белсенділігін туғызады, кәсіби мамандардың туындыларынан рухани мәдениетті көруге, үйренуге көмектеседі, тәрбиеленушілердің біліктілігін арттырумен қатар, когнитивтік сана қалыптастырады. Студенттердің *интеллектуалдық бостандық, рухани тәуелсіздік, тіл шеберлігін шыңдау, ақпаратты талдау, жинақтау, салыстыру, тұжырымдау* секілді танымдық тұрғыдан өсіруді және құзіретті етуді көздейді. Шығармашылыққа бейімдейтін әдістерді қолдану – сабақты тиімді ұйымдастыру, студенттің меңгерген білімін қолдана алу мүмкіндіктерін кеңейту, студенттердің өздік жұмысын тиімді ұйымдастыру, олардың танымдық, шығармашылық белсенділігін арттыру, бағалау дағдыларын қалыптастыру қазақ тілін оқытуды тиімді жүзеге асырудың көрінісі. Қазақ тілін оқытуда білімдік құзіреттілікті қалыптастыру мақсатында сыни ойлау және шығармашылық-ізденімпаздық қабілетті дамытуға ықпал ететін, оқытушымен өзара қарым-қатынасын қамтамасыз етуге бағытталған қатысымдық әдіс басшылыққа алынады. Көрсетілген тәсілдер белгілі бір жүйемен кешенді түрде пайданылған жағдайда қазақ тілінің нормасына сай ауызекі сөйлеуді және сауатты жазуды меңгеруге ықпал етеді» [6, 226].

Қорыта айтқанда, оқытуды жаңаша ұйымдастыра отырып, дұрыс бағалау – бұл білімді кредит түрінде есепке алу, өзін-өзі білімдендіру және білімді шығармашылықпен меңгеру деңгейін көтеруге бағытталған білім беру [7]. Тұлғаны дамытуға бағытталған қазіргі заманғы білім беру жүйесі тек мемлекеттің ғана қажеттіліктеріне емес, тұлғаның білім, әлеуметтік-мәдени және рухани қажеттіліктеріне де бейімделеді. Қазақ тілін оқытудағы жаңашылдықтың талабы жоғары және бағалау өлшемдері де әділ, шынайы болса, тілді жетік меңгерген, ұлттық асыл қасиеттерді бойына сіңірген, тіл мәдениетін дамытатын талғамы биік жастар көбейері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Акишина А.А., Каган О.Е. *Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного.* – М.: Рус. яз. Курсы, 2004. – 256 с.
- 2 Тауипбаева А.Т., Абдихайымова Г.Т. *Тұлғаның ақыл-ойын қалыптастырудағы өзін-өзі бағалаудың педагогикалық-психологиялық мүмкіндіктері // Молодой ученый.* – 2015. – №7. – Б.34-36.
- 3 Құрман Н.Ж. *Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы. Монография.* – Астана, 2007.
- 4 Сәтбекова А.А. *Қазақ тілін сапалы оқытудың ғылыми-әдіснамалық негізі // «Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы үздіксіз білім беру модернизациясы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. II том.* – Алматы, 2007. – Б.81.
- 5 Есенова Қ.Ө. *Өзге тілді аудиторияда қазақ тілін оқыту барысында лингвомәдениеттанымдық біліктілікті қалыптастыру жолдары// Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки.* – 2016. – №2(56). – Б.70-74.

6 Ермекбаева А.Ш. Бейіндік мектептерде қазақ тілін жаңаша оқыту арқылы "Мәңгілік ел – мәңгілік тіл" идеясын жүзеге асырудың мүмкіндіктері//Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №3(57). – Б.228-231.

7 Красноборова А.А. Критериальное оценивание как технология формирования учебно-познавательной компетентности учащихся. Автореф. ... канд. дисс. – Нижний Новгород, 2010. – 140 с.

Б.С. Абдуова¹, У.О. Асанова²

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан

«ЩЕДРОСТЬ» И ИСКРЕННОСТЬ В КРИТЕРИИ ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ

Резюме

Проверка по критериям оценки уровня усвоения казахского языка обучающимся имеет особое значение. Совершенствуются методы развития языковой компетенции студентов высших учебных заведений как в аудитории, так и вне ее. Если посредством текста, развивая связь языковых личностей, применяются все виды речевой деятельности, то самостоятельные работы развивают творческий облик обучающегося. Чтение, слушание, говорение, письмо и применение разнообразных видов работ требуют от преподавателя специальной квалификации.

Основные критерии оценки университетов были утверждены и используются в учебном процессе преподавателями, хотя некоторые из них все еще склонны позиционировать себя «щедрыми на оценки» или «строгими». Наблюдалось также, что во внеурочное время студенты с завышенными оценками не могли выразить свою точку зрения и отвечать на спонтанные вопросы или импровизировать. Способность оценивать студентов объективно несет с собой не только большую ответственность со стороны преподавателей, но и требуют одновременно моральных и профессиональных элементов этого подхода.

Учитывая, что молодежь – это будущее страны, преподаватели должны понимать, что они формируют интерес в получении знаний, и что объективная оценка является основой качественного образования.

Ключевые слова: языковая компетентность, критерии оценки, методы проверок, балльная система, искренность

B.S. Abduova¹, U.O. Assanova²

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

«GENEROSITY» AND HONESTY IN STUDENTS KNOWLEDGE EVALUATION

Summary

The meaning of checking the level of the Kazakh language learning by the learner has a particular significance. The methods of development of linguistic competence of the university students as in the auditory so as outside of it are improving. By means of text, developing the ties of linguistic personas, all types of speech activities are used, and Students' Individual Work develops the creative image of the learner. Reading, listening, speaking, writing and the use of different kinds of work require from a teacher a special qualification.

The main criteria of evaluating in universities were approved and are used in learning process by the teachers, though some of them are inclined to position themselves as «generous with marks» or «strict» teachers. It has been observed also that in non-school hours the students with the overvaluation could not express their point of view and could not answer the spontaneous questions. The ability to evaluate the students correctly bears not only a responsibility from the teacher's side but requires the moral and professional elements of this approach at the same time.

Taking into account that our youth is the future of the country, the teachers should understand that they do encourage the students to get knowledge and that the unbiased evaluation is the basis of quality knowledge.

Keywords: linguistic competence, evaluation criteria, checking methods, point rating system, honesty

Г.М. Алимжанова¹
¹ Университет ТУРАН,
Алматы, Казахстан

ФУНДАМЕНТ КАЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ – ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация

Экономические перемены не только в стране, но и на мировом рынке труда объясняют возрастающие требования, предъявляемые к молодым специалистам.

Появились новые требования к модели и качеству выпускника, новые подходы к их конкурентоспособности и работоспособности.

Вузы XXI века должны выпускать уже готовых специалистов, способных адаптироваться на рынке труда и быть готовыми к новым изменениям, к самообразованию, что, в свою очередь, определяет значение и функцию высшего образования не «на всю жизнь», а в «течение всей жизни». Качественно новая миссия, задачи и содержание современного образования в новых условиях призвано быть ориентированным не просто на фундаментальные знания, а на рынок труда, также на формирование практически направленных умений, навыков и компетенций.

В статье рассматривается понятийное содержание и структура компетенций и компетентностей в разных странах, проблема профессиональной компетенции анализируется на примере стран США, Европейских стран, России, а также Казахстана.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, ключевые компетенции, профессиональная компетенция, образование

«Компетентностный подход» получил распространение в начале XXI века в связи с дискуссиями о проблемах и путях модернизации образования. Инновационное образование – это не только новый способ преподавания, но и новый способ мышления. Это образование, ориентирующееся не столько на передачу знаний, постоянно устаревающих, сколько на овладение базовыми компетенциями, позволяющими затем приобретать знания самостоятельно.

Компетентностный подход в образовании широко известен педагогам и ученым всего мира, и на сегодняшний день он обсуждается с разных ракурсов и рассматривается с разных позиций. Прежде всего это связано с определением самих понятий «компетенция» и «компетентность».

Согласно словарю Webster, термин «компетенция» появился еще в 1596 году. А в США впервые стало употребляться в 60-е годы в контексте деятельностного образования (performance-based education), целью которого было готовить специалистов, способных успешно конкурировать на рынке труда [1, 82].

Словарь С.И. Ожегова больше придерживается деятельностного описания понятий: 1) компетенция – круг полномочий, область подлежащих чему-нибудь: ведению вопросов, явлений; 2) компетентность – осведомленность; 3) компетентный – являющийся признанным знатоком в каком-либо вопросе (в вопросе страхования), обладающий компетенцией; 4) готовность – согласие что-либо сделать (оценку риска), желание содействовать чему-нибудь (размещению риска).

Здесь слово «готовность» рассматривается, с одной стороны, как состояние или свойство готовности человека, могущего и желающего что-то исполнить. С другой стороны, готовность – согласие сделать что-нибудь, состояние, при котором все сделано, все готово для чего-нибудь [2, 68].

В глоссарии терминов, опубликованном в 1997 г. Европейским фондом образования, компетенция определяется как «способность делать что-либо хорошо или эффективно, соответствие требованиям, предъявляемым при устройстве на работу: способность выполнять особые трудовые функции».

Эти способы отражают следующие модели: «модель компетенции, основанная на параметрах личности; модель компетенции для решения задач; модель для производительной деятельности; модель компетенции по управлению результатом деятельности» [3, 123].

На сегодняшний день компетентностью считается «способность личности к выполнению какой-либо деятельности на основе жизненного опыта и приобретенных знаний, умений, навыков».

В отличие от компетенции, которую принято рассматривать в виде знаний, умений, навыков, приобретенных в ходе обучения и образующих содержательную сторону такого обучения, компетентность означает свойства, качества личности, определяющие ее способность к выполнению деятельности на основе приобретенных знаний и сформированных навыков и умений.

А компетенция – это «совокупность знаний, навыков, умений, формируемых в процессе обучения той или иной дисциплине, а также способность к выполнению какой-либо деятельности на основе приобретенных знаний, навыков, умений» [4, 55].

Казахстанскими учеными вопрос компетентности начал обсуждаться с конца 90-х годов. В связи с интеграцией казахстанского образования с мировой тенденцией, предопределил важность компетентного образования, ориентированное на результат.

Казахстан в 2010 году подписал Болонскую Декларацию, присоединился в Болонский процесс. Цель участия Казахстана в Болонском процессе – расширение доступа к европейскому образованию, дальнейшее повышение его качества, а также повышение мобильности студентов и преподавательского состава посредством принятия сопоставимой системы ступеней высшего образования, использования системы кредитов, выдачи выпускникам казахстанских вузов общеевропейского приложения к диплому [5, 3].

Устойчивое развитие, конкурентоспособность экономики и страны зависят от развития человеческого капитала, что обусловлено развитием образовательной системы каждой страны. Казахстан также, как и другие страны мира стремится к устойчивому развитию и к созданию конкурентноспособного общества. В связи с этим предприняты меры по обеспечению-данной-стратегической цели.

Доказательством этому служит «Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы», принятая в 2011 году. Казахстан, перенимая международный опыт зарубежных стран, определил образование как приоритетное направление устойчивого развития страны. В программе сказано, что «человеческий капитал крайне необходим для создания технически прогрессивной, производительной рабочей силы, которая может адаптироваться в быстро изменяющемся мире» [6, 19].

Поэтому в программе предлагается новое национальное видение: «к 2020 году Казахстан – образованная страна, умная экономика и высококвалифицированная рабочая сила. Развитие образования должно стать платформой, на которую будет опираться будущее экономическое процветание страны» [7, 24].

Опираясь на международный опыт и помощь экспертов из зарубежных стран, была разработана отечественная модель ключевых компетенций, включающая 6 групп ключевых компетенций: коммуникативная компетенция; математическая компетенция; научная и технологическая компетенция; личная и межличностная компетенция; культурная и гражданская компетенция; компетенция работы и предпринимательства [8, 29].

На сегодняшний день уже реализуется внедрение этих компетенций в систему образования и содержание каждой дисциплины, в рамках возможности и потенциала каждого предмета.

Предложенные компетенции разных стран призваны обеспечить связь образования с практикой, дать необходимые знания, способности и отношения, с помощью которых человек может ориентироваться в быстро изменяющемся мире. Поэтому ключевые компетентности определяются как многофункциональный пакет знаний, способностей и отношений, которые требуются каждому человеку для полноценной личной жизни и работы, активной гражданской позиции и эффективного включения в жизнь общества [9, 18].

Объем компетентностей, а также их неразграниченность затрудняют планирование и их реализацию в учебном процессе. Поэтому ученые также классифицируют компетентности по их иерархии: *ключевые компетенции* – относятся к общему (метапредметному) содержанию образования; *обще-предметные компетенции* – относятся к определенному кругу учебных предметов и образовательных областей; *предметные компетенции* – частные по отношению к двум предыдущим уровням компетенций, имеющие конкретное описание и возможность формирования в рамках учебных предметов [10, 86].

Существует также классификация И.А. Зимней, которая разграничивает три основные группы компетентностей: компетентности, относящиеся к самому себе как личности, как субъекту жизнедеятельности; компетентности, относящиеся к взаимодействию человека с другими людьми; компетентности, относящиеся к деятельности человека, проявляющиеся во всех ее типах и формах.

Учеными была предпринята попытка, во-первых, выделить и теоретически обосновать основания группировки ключевых компетенций, во-вторых, определить некоторую основную необходимую их номенклатуру и, в-третьих, определить входящие в каждую из них компоненты или виды компетентностей.

Обобщая опыт ученых, модель профессиональной компетенции можно определить следующим образом:

– когнитивные компетенции, включающие не только официальные знания, но так же и неофициальные – основанные на опыте. Знания (знают – что), подкрепленные пониманием (знают – почему), отличаются от компетенций.

– функциональная компетентность (навыки), включает, что «человек, который работает в данной профессиональной области, должен быть в состоянии сделать... способен продемонстрировать».

– личностные компетенции (поведенческие компетенции, «знают как вести себя»), определяются как «относительно устойчивые характеристики личности, причинно связанные с эффективным или превосходным выполнением работы».

– этическая компетентность, «личное мнение и профессиональные ценности, способность принимать основанные на них решения в рабочих ситуациях».

– мета-компетенции, относятся к способности справляться с неуверенностью, также как и с поучениями и критикой.

В отличие от российских и казахстанских ученых, зарубежные исследователи сконцентрировали свое внимание на практическую направленность этого вопроса.

Здесь наблюдается два важных принципа исследования: фундаментальность и практическая направленность образования.

Первый обеспечивает систематичность усвоения знаний, другой – их практико-ориентированную интеграцию. В этом аспекте компетентностный подход глубоко изучается в PR-менеджменте зарубежных стран.

Компетентность выпускника вуза стала объектом исследования многих зарубежных, российских и казахстанских ученых. Компетентностная модель выпускника должна гарантировать достижение молодым специалистом квалификации, соответствующей его будущей профессиональной деятельности. Ожидается, что компетенции, приобретенные студентом в вузе, будут проявляться в разных профессиональных ситуациях.

При этом речь идет о двух группах компетенций: общих (универсальных, надпредметных) и специальных (предметно-специфических, предметно-специализированных).

Специальные компетенции отражают профессиональную квалификацию. Они различаются для разных дисциплин (направлений, специальностей подготовки).

В системе высшего образования РК значение «компетенции» определяется и употребляется как «способность студентов к практическому применению приобретенных в процессе обучения знаний, умений и навыков в профессиональной деятельности». И результаты обучения определяются на основе Дублинских дескрипторов и предполагают следующие способности: 1) демонстрировать знания и понимание в изучаемой области, включая элементы наиболее передовых знаний в этой области; 2) применять эти знания и понимание на профессиональном уровне; 3) формулировать аргументы и решать проблемы в изучаемой области; 4) осуществлять сбор и интерпретацию информации для формирования суждений с учетом социальных, этических и научных соображений; 5) сообщать информацию, идеи, проблемы и решения, как специалистам, так и неспециалистам.

В контексте казахстанского высшего образования эти дескрипторы выражаются в следующих компетенциях: 1) общие компетенции: социально-этическая компетенция; экономическая и организационно-управленческая компетенция; готовность к смене социальных, экономических, профессиональных ролей, географической и социальной мобильности в условиях нарастающего динамизма перемен; 2) специальные компетенции. Последний вид компетенций разрабатывается по каждой специальности высшего образования на основе профессиональных стандартов с учетом требований работодателей и социального запроса общества. Индикаторы этих компетенций раскрыты в стандартах, учебных планах каждого вуза.

Необходимо отметить четыре круга респондентов, заинтересованных в определении компетентности выпускников вузов: 1) работодателей; 2) представителей академического сообщества; 3) профессионалов (их ассоциаций, объединений); 4) выпускников – значительно различается в определении ее содержания и значимости отдельных типов компетенций.

Особенно при формировании компетенций нельзя забывать о потенциальном заказчике – работодателе. Разная деятельность требует разных компетенций от сотрудника. Поэтому образовательному учреждению необходимо обратиться к заказчику, который сформирует профессиограмму – список компетенций специалиста-выпускника учебного заведения. Профессиограмма – это образ профессии, востребованной на рынке, необходимой работодателю.

Компетентностный подход – это объединение интересов работодателя, выпускника, преподава-

телей и профессионалов в целях наилучшим способом реализовать профессиональную деятельность. Поэтому, для того, чтобы дать оценку ныне существующим требованиям профессиональной компетенции в вузе, следует руководствоваться и мнениями работодателей.

Компетентный подход служит для сближения образования и труда, и в ходе исследования был проведен анализ: ГОСО, типовых программ, учебных планов, учебников и учебных пособий, учебно-методических комплексов дисциплин (УМКД). Целью анализа было – дать оценку содержанию образования и определить функцию дисциплин при формировании профессиональной компетенции студентов. Конечно, огромную роль выполняют специальные предметы, предметы по выбору при формировании специальных компетенций.

Были проведены собеседования с работодателями, по следующим вопросам «Какие профессиональные качества молодых специалистов вы поощряете? Какие профессиональные качества хотели бы видеть в молодых специалистах, необходимые в сфере вашей деятельности?». Почти все работодатели указали на нехватку практических навыков выполнения профессиональной деятельности у молодых специалистов.

Также проведен опрос выпускников университета, только что начавших свою трудовую деятельность. Для определения уровня «готовности» и «сформированности» профессиональной компетентности был составлен опросник среди выпускников по следующим вопросам:

1. Как вы думаете, какие качества система высшего образования должна формировать в студентах для успешной работы?

2. Какие профессиональные действия поощряются в вашей работе?

3. Знание каких предметов особенно вам помог в вашей профессиональной деятельности?

Обработка результатов проводилась по методу классификации суждений опросных листов.

В опросе участвовали 787 выпускников, из них, оказалось, лишь 30% удовлетворены своей работой, так как работают по своей профессии. По первому вопросу респонденты отметили коммуникабельность, работа в команде, мобильность как профессионально значимые качества, на которые следует уделять внимание в системе высшего образования.

По второму вопросу респонденты отметили важность для работодателей инициативности, результативности, а также знания трех языков – казахского, как государственного, русского, английского, умения работать с клиентами. Соответственно, выпускники в этом отношении оказались не совсем готовыми, что определяет важность коммуникативной, межкультурной коммуникации межличностного общения.

По третьему вопросу респонденты отметили важность профессионально ориентированных дисциплин, при формировании предметных, специальных компетенций.

В заключении следует отметить, что компетентный подход в образовании развивается в разных странах по разному. Следовательно, необходимо:

1. В проектировании образования в контексте компетентного подхода следует обеспечить интегративность фундаментальности и практической направленности исследования.

2. Методология исследования компетентного образования основывается на поведенческом, и функциональном подходах, целостность и многомерность подходов являются эффективными.

3. В исследовании компетентности следует учитывать компетентность выпускников в целях прогностики потенциальных компетенций как условие успешной карьеры.

4. В исследовании компетентности единство участников-работодателей, представителей академического сообщества, профессионалов, выпускников является правильным, для определения, систематизации и формирования необходимых компетенций в вузе у будущих специалистов.

Все это позволит правильно выстроить и скорректировать, дополнить компетентности, определить состав, структуры профессиональной компетентности будущих специалистов и дать оценку их сформированности, так как состав требуемых рынком компетентностей может меняться, если учитывать обусловленность компетентности с требованиями рынка труда.

Также представляется возможным определить функцию компетенций как инструмента управления качеством образования.

Список использованной литературы:

1 Беркалиев Т.Н., Заир-Бек Е.С., Тряпцына А.П. *Инновации и качество школьного образования.* – Санкт-Петербург: Каро, 2007. – С.282.

2 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. *Толковый словарь русского языка.* – Москва: Луч, 1993. – С.461.

3 Глоссарий терминов рынка труда, разработки стандартов, образовательных программ и учебных планов. Европейский фонд образования. – Москва: Знание, 1997. – С.322.

4 Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: Икар, 2009. – С.456.

5 Портал Министерства Образования и науки РК. edu.gov.kz, 20.08.2017.

6 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Информационно-правовая система информативных правовых актов РК. adilet.zan.kz, 20.08.2017.

7 Материалы семинара Министерства образования и науки РК и Фонда Сорос-Казахстан по проекту «Развитие национального стандарта общего среднего образования в условиях изменяющегося мира». – Алматы, 9 -11 июня, 2003. 20.08.2017.

8 Recommendations on the application of the Tuning degree profiles and competences for the purpose of international credential evaluation, 2006, from www.enic-naric.net, 20.08.2017.

9 Françoise Delamare le Deist & Jonathan Winterton, 1998. Human Resource Development International, Vol. 8, №1, 27 – 46, March, 2005.

10 Boyatzis, Richard E. 1982, The competent manager: a model for effective performance, John Wiley & Sons. 20.08.2017.

Г.М. Алимжанова¹
¹ТУРАН Университеті,
Алматы қ., Қазақстан

САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ ФУНДАМЕНТІ – ҚҰЗЫРЕТТІ ЖОЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Түйіндеме

Экономикалық өзгерістер елде ғана емес, халықаралық еңбек нарығында өсуі, жас мамандарға қойылатын талаптардың өсуіне әкеліп соғады. Үлгі мен түлектердің сапасына жаңа талаптар шықты, олардың тиімді жұмыс істеуі мен бәсекеге қабілеттілігіне жаңа жолдар пайда болды.

XXI ғасырдағы жоғары білім беру мекемелері еңбек нарығына бейімделу және жаңа өзгерістерге дайын болу керек, өзін тәрбиелеуге қабілетті, дайын мамандарды шығаруға тиіс, өз кезегінде жоғары білімнің мәнін және функцияларын айқындап «өмір сүру үшін» емес, бірақ «өмір бойы» деген қорытындыға келу керек. Сапалы жаңа ортада жаңа миссия, мақсаттар мен заманауи білім беру мазмұны негізгі білім мен еңбек нарығында ғана емес, практикалық бағдар дағдылары мен құзыреттіліктерін қалыптастыру керек.

Мақалада түрлі елдерде құзырет және сараптама, тұжырымдамалық мазмұны мен құрылымын талқылайды, кәсіби құзыреттіліктің проблемасы АҚШ, Еуропа елдерінде, Ресей және Қазақстан мысалында талданады.

Түйін сөздер: құзырет, құзыреттілік, негізгі құзыреттіліктер, кәсіби құзыреттілік, білім

G.M. Alimzhanova¹
¹University of TURAN

THE FOUNDATION OF QUALITATIVE EDUCATION – THE USE OF THE COMPETENT APPROACH

Summary

Economic changes not only in the country, but also in the global labor market explain the increasing requirements to young specialists.

There are new requirements to the model and quality of the graduate, new approaches to their competitiveness and efficiency. XXI century universities must graduate prepared specialists, who are able to adapt to the labor market and are ready for new changes, for self education, which in turn determines the meaning and function of higher education not "for life", but "during the whole life".

Qualitatively new mission, the objectives and content of modern education in the new conditions is intended to be focused not just on the fundamental knowledge, but on the labor market, and on the formation of a practically oriented skills and competencies.

The article discusses the conceptual content and structure of competences and competencies in different countries, the problem of professional competence is analyzed on the example of the United States, European countries, Russia and Kazakhstan.

Keywords: competence, competency, key competences, professional competence, education

Б.Е. Байхадамова¹, А.Райымбекқызы²

^{1,2}«Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы, Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Тараз қ., Қазақстан

ҮШТІЛДІЛІК – БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ЕЛДЕР ҚАТАРЫНА АПАРАТЫН БАСТЫ ЖОЛ

Аңдатпа

Тіл – ең ұлы қару. Тіл – ең асыл құндылық. Тіл – ең керемет қатынас құралы. Қазақ тілі – әлемдегі мағынасы көп, синонимдік тіркесі мол, сөйлеу стилі сұлу, ерекше тіл. Тек қолданатын халықтың саны аз демесеңіз, бұл тілдің құдіреті ерекше. Тілдің үштұғырлы саясаты бүгінгі таңда елімізде мемлекеттік саясаттың маңызды бөлігіне айналып отыр. Осы саясатты ескере келіп, тіл тағдыры – ел тағдыры екенін әр қазақ түсіністікпен қабылдауда. Сондай-ақ, халықаралық қатынас тілін білу қажеттігі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мақалада тіл мәселесі, тілдің үштұғырлы саясаты қарастырылған. Сондай-ақ, тілдің үштұғырлы саясатының маңыздылығы, мақсаты, ғалымдардың, зерттеушілердің нақты пікірлері арқылы тақырыптың зерттелу аясы қарастырылған, бәсекеге қабілетті, жан-жақты, білімді тұлға қалыптастырудағы жолы ашып айтылған. Тарихта аты қалған ғұламаларымыздың, ақын, ғалымдарымыздың сол замандағы тіл мәселесі жөнінде айтқан мағлұматтарымен мақала өрбіген. Үштілділік негізінен бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына апаратын басты баспалдақ екені нақты пікірлермен ашылып қарастырылған.

Түйін сөздер: тіл, тілдің үштұғырлы саясаты, мемлекет, бағдарлама, тарих, бәсеке, ғалым, ақын, мағлұмат, үштілділік, қадам

«Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі соныменен бірдейлік дағдысына кіреді», – деген екен ұлы ақын Абай атамыз. Ақынның сөзіне қарасақ әрбір елдің тілін үйрену арқылы біз олардың барлық жағынан даму деңгейіне қосыларымыз хақ. Үштілділік саясатын ұстану арқылы бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына енуіміз әбден мүмкін. Сондықтан, осы тіл саясатына ел болып әрбір азамат өз үлесін қосуы абзал.

Бүгінгі таңда мемлекетімізде үштілділік мәселесін нақты іс түрінде жүзеге асыру керек. Болашақта еліміз бен жерімізге ие болатын жастар үш тілді де қатар меңгеруі тиіс. Бірақ, бұл үш тілдің тұғыры бірдей деген сөз емес екенін ұғынуымыз керек. Елімізде бір ғана тіл бар, тұғыры биік, ол мемлекеттік тіліміз – қазақ тілі. Осыны әр азамат жадында ұстауы ықтимал.

Тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта елімізде тіл саясаты Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың тікелей басшылығымен салиқалы да сындарлы түрде жүзеге асырып келеді. Елбасы жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында тіл саясатына, оның ішінде, қоғамдағы мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру мәселесіне тоқталмай өткен емес. Мемлекет басшысы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі» – деген болатын. Ағылшын тілі әлемнің 106 елінде, ал орыс тілі – 17 елінде таралған. Осы екі тілді білу бізге әлемнің барлық елінің жартысынан көбін, нақтырақ айтқанда, 123 елдің тұрғындарын түсінуге, осы елдердің оң нәтижелі озық тәжірибесімен алмасуға, олардың мәдениетімен танысуға жол ашады. Қазіргі таңда әлемнің алпауыт мемлекеттері көп тілді, әсіресе, халықаралық тілдерді меңгеруді маңызды міндет деп санайды [1]. Сондықтан, біз де өз халқымыздың қарыштап дамып, өркениеттен кенже қалмау үшін көп тілді меңгеруіміз қажет. Себебі, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін маман бәсекеге қабілетті тұлғаға айналатыны сөзсіз. Міне, осындай тұлғаларды тәрбиелеп, жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашып, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін алтын кілт – үш тілді оқыту. Үш тілді оқыту – бұл заман талабы. Үштілділік – бәсекеге қабілетті елдер қатарына апарар басты баспалдақтардың бірі.

Алайда, үштілділікті үрейлі кейіпте елестететін қандастарымыз да бар. Бірақ, біз өзге тілдерден қорықпауымыз керек. Керісінше, сол тілдерді пайдалана отырып өзімізді өзгелерге таныта білуіміз қажет. Елімізде қазақ, орыс, ағылшын тілі – үшеуінің өз орындары, атқарар қызметтері бар.

– Қазақ тілі – біздің ана тіліміз, елдігіміздің белгісі, ұлтымыздың рухы, мұрасы, мәдениеті, біздің талайлы тағдырымызды тұтастыратын шежірелі тарихымыз;

- орыс тілі – көпұлтты еліміздің ұлтаралық қатынас тілі;
- ағылшын тілі – қазақ жерінің жаңа әлемге ашар есігі, жаһандандудың кепілі [1].

Сондықтан, жастарымызды жарқын болашаққа жетелейтін, бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет құрудың алғышарттарының бірі болып табылатын, еліміздің терезесін әлемнің дамыған елдерімен тең ететін, заман талабына жауап беретін, өмірлік қажеттіліктен туындаған игілікті идеяны жүзеге асыруға дағдылануымыз қажет.

Қазақ халқы табиғатынан еліктегіш, қабылдағыш халық. Кеңес заманында орыс тілі – заманның кілті болды. Бұл – заман талабы еді. Орыс тілін үйреніп, орыстардың өзін жаңылыстыратын жағдайға жеттік деп айтсам артық айтқандық емес. Енді алдағы аттар асу – ағылшын тілі. Адам көп тіл білген сайын оның көкірек көзі ашылып, өмірінің көкжиегі кеңіп, өрісі ұлғая түсетін болады. Намысын найзаға шаншып, күре тамыры Көк бөриден нәр алған, көк Тәңірге табынған Күлтегіннің ұрпағына бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру қиындық тудыра қоймас деген ойдамыз. Көп тіл білу – әрине, мақтаныш. Әйтсе де өз ана тілін аяқ асты ету тексіздің ісі. Ана тілін жақсы біліп тұрып, өзге тілде жетік сөйлесе – бұл марқаю, мақтаныш. Ал ана тілін білмей тұрып, өзге тілде сөйлесе – бұл күйініш, өкініш. Осындай құнды жайттарды ескеріп, ендігі біздің мақсатты ашсақ – үштілділік саясаты ағылшын идеологиясын сіңіріп, ағылшын болып өмір сүру емес, ағылшынның тілін ғана үйрену емес пе? Балаларымызды әлемге қанат жайған ағылшын тілімен қаруландыру ғана емес пе? Кейбір адамдар ағылшын тіліне қарсылық білдіріп жатады. Ал ағылшын әлем мойындаған жаһандану тілі. Бұл – бұзылмас заңдылық. Меніңше, ол сыңаржақ пікір. Елбасының сындарлы саясатының астары өте тереңде. Біз әлемдік аренаға шығу үшін ағылшын тілін жетік меңгерген мәңгілік елге айналуымыз керек. Бұл жолда біз ұтпасақ, ұтылмаймыз. Өз тілдің бірлік үшін, өзге тіл тірлік үшін керек екенін ұмытпайық. Сондықтан, «Ана тілің – арың бұл, ұятың боп тұр бетте. Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» деп, ақын Қадыр Мырза-Әли ағамыз айтқандай, әуелі өз ана тілімізді құрметтеп, оны ардақтап, аялап үйренейік те, өзге тілдің бәрін білуге барынша құлшыныс жасайық. Өз тіліміз өзегіміз, халықтық қасиетімізді айғақтайтын алтын тұғырымыз болсын. Әр ұлттың өз тілі өзге тілге жеткізетін көпір деп түсініп, үштілділік саясатын нақты орындауға бел байлау керекпіз.

Тарихқа көз жүгіртсек, әлемде екінші ұстаз, ұлы ғұлама Әбу-Насыр Әл-Фараби өмірінде 76 ұлттың тілі білсе, өр рухты дауылпаз ақын Махамбет пен қазақтың бір туар ұлы Шоқан да бірнеше тіл білсе керек. Ұлы Абай орыс-қазақ тілдерімен қатар парсы, араб тілдерін меңгерген. Орыс тілін орта жастан асып барып, кеш меңгерген екен. Ескі жазбаларға қарасақ, әр уақытта тіл саясаты заманның талабы болғанын аңғарамыз. Тариха жазбаларды оқи отырып, қазақ тілі еш уақытта өзімен көршілес халықтың тілдерінен кенде болып, қатардан қалып өмір сүрмегендігі, өз сыбағасын ешкімге бермегендігі мыңдаған жыл тарихынан айқын екеніне көзіміз жетті.

Үштілділік мәселесінің зерттелу аясын назар аударсақ, «Үштілділік дегеніміз – нақты тұлға, ұжым, халықтың белгілі бір қоғамда қарым-қатынас үдерісінде қажет болған жағдайда үш түрлі тілді алма-кезек қолдану құбылысы» [2, 4], – деп ғалым Б.Хасанұлы өз анықтамасында нақты мағлұмат бергендей, бүгінде осы мәселені қолдануға жан-жақты күш салынууда. Сондай-ақ, саясаттанушы Т.Әбдуәлидің: «Мемлекет басшысы жаһандану жөнінде мәселе көтергенде де өре түрегелдік. Жаһандану дегеніміз қарапайым сөзбен айтқанда жоғары деңгейге жеткен елдермен қарым-қатынасымызды нығайту. Соның бірі – тілдік коммуникация. Бұл үшін халықаралық қатынас тілі болып жүрген ағылшын тілін үйренуге жастарымызды жатпай-тұрмай баулуымыз қажет. Оның қажеттілігін уақыт өткен сайын сезініп келеміз» [3, 9], – деп нақтырақ бәсекеге қабілетті ел қатарына қосылуға ой салатын құндарлы ой-қорытындысын айтқан.

Ал оқытушы Т.Тәңірбергенқызының жазбасына назар аударсақ: «Ағылшын тілін үйренгеннен біз мәңгірттенбейміз. Ағылшын тілі қазақ тілін үйренуге ешқандай кедергі жасамайды. Тек соны түсіне білуіміз керек. Себебі, ағылшын тілі мемлекеттік тілмен бәсекелес емес» [4, 12], – деп құнды ойын білдірген.

Отандық ғалым Д.Ғаббасова: Тіл – мәдениеттің кілті, ұлттық бірліктің жалпы механизмі, ұлттың әлеуметтік құрылым болуының басты құралы. «Тіл бірдің – тілегі бір», «тіл тағдыры – ел тағдыры» екендігін жадымызда ұстай отырып, ел бірлігінің негізі – тіл бірлігіне қол жеткізу жолында қызмет ету – парыз», – дейді. «Жас ұрпақтың қазақ тіліне деген сүйіспеншілігін, өзге тілдерді оқып-білуге деген қызығушылықтары мен ұмтылысын арттыру арқылы олардың Отанға деген махаббатын оятып, өз тағдырын ел тағдырымен мәңгілікке байланыстыратын ұрпақ болып қалыптасуына қол жеткізу басты міндетіміз болып табылады», – деп ғалым өз ойын жалғастырады [5]. Жоғарыда айтылғандырдың барлығын ескере отырып, тіл тағдыры – ел тағдыры деп айтсақ қателеспейміз.

Өркениетке құлаш ұратын елдің өрісі қашанда білікті де, саналы ұрпақпен кеңеймек.

Осы орайда құрылған «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының» басты мақсаты:

- қазақ тілінің мәртебесін көтеру;
- мемлекеттік мекемелерде іс-қағаздарды қазақ тілінде жүргізу;
- ағылшын тілін меңгерту;
- орыс тілін жетік білу;
- әр ұлттың тілдерін дамыту, оларды сақтап қалуға мүмкіндік жасау;
- тілдер гармониясының бірлігіне жол ашу [6].

Осы мемлекетіміз алға қойған мақсаттарды ескеріп, қолданыс аясы кеңейген сайын ұрпағымыз жан-жақты дамыған, бәсекеге қабілетті мемлекеттер қатарынан орынын алары хақ.

Қорытындылай келсек, Нұрсұлтан Әбішұлының сөздерін тілге тиек ете келгім келіп отыр. «Адам өмірінің шегі бар, ал білімнің шегі жоқ» – деп атап өткен. Елбасы жастарды ғұмыр бойы білімнің тұңғығына терең үңілуіне шақырды. «Мен бүгінгі ұрпақтың үш тіл білуін қолдаймын. Мемлекеттік тіл – мемлекет құрушы ұлттық тілі, ал орыс тілін білуі – ұлы байлық. Ағылшын тілі ілгерілеушілік пен технологиялардың тілі болғандықтан біз оны үйренуге тиіспіз. Ал қазақ тілі барлық Қазақстанды біріктіріп, жақындастырып өзара түсіністік пен сүйіспеншілікке жетелейді», – деді [6]. Ел мен ел, халық пен халық жиі араласып, халықаралық қатынастар ерекше көтеріліп жатқан қазіргі таңда дүние жүзінің әлеуметтік мәдени талап тілегіне орай бірнеше тілді қатысымдық құзыреттілікті дамыту күрделі міндеттердің бірі болып табылады. Адамдар ең бірінші бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынас жасайды дейтін болсақ, сол тіл арқылы түрлі мәдениеттер арасындағы тілдесу диалогпен өркендейді. Тіл – әр ұлттың дәстүрлі мәдениетімен астасатын күрделі қарым-қатынас құралы. Қазіргі заманғы инновациялық технология бүгінгі күні еліміздегі орта мектепте білім алып жатқан оқушылардың барлығымен тілдесуге мүмкіндік беріп отыр. Елбасының 2011 жылғы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты жолдауында 2020 жылға дейінгі еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының нақты жоспарын айқындап берді.

Іс жүзінде тілдердің үштұғырлылығы идеясы бәсекеге қабілетті Қазақстанның ұлттық идеологиясының бір бөлшегі болып табылады. Яғни, мемлекет әрбір қазақстандық үшін үш тілді білу өркімнің жеке дамуының міндетті шарты екендігін әрдайым есте ұстауды талап етеді.

Тіл – біздің өміріміз бен қоғамымыздың ажырамас бөлігі. Оны К.Ахановтың тұжырымдамасынан нақты аңғаруға болады: «Тіл – халықтың тарихы, шежіресі, халықтың күллі өмірінің жаңғырығы мен ізі, онан сол тілді жасаушы халықтың арманы мен үміті, қайғысы мен қуанышы, күллі рухани өмірінің үні естіліп тұрады. Тіл – адам қатынасының аса маңызды құралы. Тіл – адам баласы қоғамының өмір сүруінің және дамуының қажетті шарты. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге еніп, қалыптасады» [7, 45].

Қай заманда, қай кезде болсын, бірнеше тілді меңгерген халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейте отырып, ел іргесінің тыныштығы мен бейбітшілігін басты назарда ұстаған. Біздің қоғамдағы үштілділік жаңа бағытта білім беру бағдарына да аса көңіл бөлуді қажет етуде. Осы бағытта жаңа технологиялардың да білім беру үрдісіне ендіру қажеттігін айқындауда.

«Қазіргі таңда жаңа педагогикалық технологияларды іздеу студенттердің көпшілігінде шет тілдерін меңгеруге деген оң уәждеменің жоқ болуымен байланысты. Уәждеменің жетіліксіз болуы шет тілін меңгеруде студенттер айтарлықтай қиындықтармен кездеседі және өзіндік психологиялық ерекшеліктеріне (жадының, қабылдаудың, ойлаудың ерекшеліктері) байланысты материалды меңгеріп үлгермейді. Бірқатар зерттеушілер мен педагог мамандардың пікірінше, жобалау әдісі уәждеме мәселесінің шешімін табуға, шет тілін үйренуге оң ыңғай танытуға мүмкіндік береді. Бұған оқытудың өзегін оқытушыдан студентке ауыстыру жолымен және білім алушылар арасындағы ынтымақтастық өзара әрекет үшін жағдай жасау арқылы қол жеткізіледі. Бұл – уәждемелік фактор, ал позитивті уәждеме – шет тілін табысты меңгерудің кілті. Жоба тапсырмаларын орындау студенттерге шет тілін меңгерудің практикалық пайдасын көруге жол ашады, бұл тікелей олардың пәнге деген қызығушылығының артуымен байланысты» [8. 218]. Ендеше білім беру үрдісінде осы әдістің те пайдасының мол екендігін аңғаруға болады. Әрине бір мақала көлемінде тілді оқытудың, үштілділіктің қажеттігін ашып бере алмасымыз анық. Бірақ, ізденімпаздық пен жан-жақты саралау бар білім алушыға қажеттігі айқын.

Бүгінгі таңда Қазақстан үшін үштұғырлы тіл – елдің бәсекеге қабілеттілікке ұмтылудағы бірінші қадамы десе де болады. Өйткені, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін қазақстандықтар өз

елінде де, шетелдерде де бәсекеге қабілетті тұлғаға айналады. Сондықтан, елімізде тілдердің үштұғырлы саясатының жүргізілуін дұрыс деп есептеймін. Үш тілді қатар меңгеру – әлемдегі ең дамыған 50 елдің қатарына қосылуды жеделдете түсетіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» / Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. 6 ақпан, 2008.
- 2 Хасанұлы Б. Тілдік қатынас негіздері. – Алматы, 2006 – 86 б.
- 3 Әбдуәли Т. Үштұғырлы тілден түңілмейік // Жетісу, №31, 2008. – Б.5-4.
- 4 Тәңірбергенқызы Т. Ағылшын тілі мемлекеттік тілмен бәсекелес емес // Қазақ әдебиеті. – 2008.– №48.
- 5 Искалиева З. Үштілділік, бірінші сынып оқушылары үшін ескүндік және мектептің өзін-өзі қаржыландыруы туралы // Ақ Жайық.
- 6 Назарбаев Н.Ә. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
- 7 Аханов К. Тіл біліміне кірісіне. – Алматы: Мектеп, 1978. – 492 б.
- 8 Даниярова Г.Д. Жобалау әдісі – шет тілдерін оқытудағы белсенді әдіс // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы «Филологиялық ғылымдар» сериясы. – 2017. – №2(60). – Б.218-221.

Б.Е. Байхадамова¹, А.Райымбекқызы²

*^{1,2}Филиал АО «Орлеу», Жамбылская область, Институт повышения квалификации педагогических работников,
г. Тараз, Казахстан*

ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ – ПУТЬ, ВЕДУЩИЙ К КОНКУРЕНТНОСПОСОБНОСТИ СТРАНЫ В БУДУЩЕМ

Резюме

Язык – это ключевое явление культуры, вероятно, главный механизм национального единения, инструмент возникновения и воспроизводства нации как социальной структуры Казахстана. Языковая политика в Казахстане – путь интеграции Казахстана в мировое сообщество. На сегодняшний день в Казахском обществе проводится политика трехязычия, направленная на освоение казахстанцами казахского, русского и английского языков. Политика трехязычия не требует забывать родной язык, наоборот, она возводит казахский язык на первое место. В статье рассматриваются проблемы языка, трехязычный язык. Рассмотрена важность политики трехязычия, ее цели и исследования. Важную роль имеет мнения ученых по внедрению политики трехязычия. В истории наших ученых, поэтов, есть статьи о языковой проблеме того времени. Президент в своем Послании ясно изъяснил, что трехязычие в будущем для Казахстана, нужен для глобализации. Важную роль имеет мнения ученых по внедрению политики трехязычия.

Ключевые слова: язык, политика трехязычия, состояние, программа, история, конкурентоспособность, ученый, поэт, информация, шаг.

В.У. Baikhadamova¹, A.Rayymbekyzy²

^{1,2}Branch of JSC "Orleu", Zhambyl region, Institute for Advanced Training of Pedagogical Workers

TRAFFICKING – THE WAY LEADING TO THE COMPETITIVENESS OF THE COUNTRY IN THE FUTURE

Summary

Language is a key cultural phenomenon, probably the main mechanism of national unity, an instrument for the emergence and reproduction of the nation as a social structure of Kazakhstan. Language policy in Kazakhstan is the path of Kazakhstan's integration into the world community. To date, a trilingual policy is being pursued in the Kazakh society aimed at mastering Kazakh, Russian and English languages by Kazakhs. The policy of trilingualism does not require forgetting one's native language; on the contrary, it raises the Kazakh language to the first place. The article deals with the problems of language, trilingual language. The importance of triadismality policy, its goals and research is examined. An important role is played by the opinions of scientists on the implementation of the policy of triuneism. In the history of our scientists, poets, there are articles on the language problem of that time. The President in his Message clearly explained that trilingualism in the future for Kazakhstan is needed for globalization. An important role is played by the views of scientists on the implementation of the policy of triuneism.

Keywords: language, policy of speaking, state, program, history, competitiveness, scientist, poet, information, step

К.К. Бектурганова¹

¹Филиал АО «Орлеу», Жамбылская область, Институт повышения квалификации педагогических работников,
г. Тараз, Казахстан

АКТУАЛИЗАЦИЯ КРЕАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ ЧЕРЕЗ НЕОБЫЧНЫЕ СРЕДСТВА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА И ВКЛЮЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

Современная школа характеризуется смещением от знаниево-ориентированного к компетентностному, личностно ориентированному, деятельностному подходу в образовании. Это позволяет развивать и совершенствовать на уроках литературы ключевые, общепредметные и специфико-предметные компетенции: коммуникативную и рефлексивную, культуроведческую и ценностно-ориентационную, смыслопоисковую и читательскую и др. Новое время требует новых подходов. Современные дидакты считают, что педагог должен организовать деятельность учеников таким образом, чтобы постоянно стимулировать мотивации к обучению. Учёные выделяют следующие мотивы: интерес и успешность, достижения и сотрудничество, соперничество и соревновательность. Учителям необходимо помнить, что проблемы не интересны для учащихся, если они не связаны с жизнью, имеют общий характер, не выводят школьников на общечеловеческие ценности. Воспитательный потенциал курса литературы связан с особой возможностью формировать систему ценностей, развивать социально-культурную, ценностно-ориентационную, рефлексивную компетенции учащихся. Необходимо сделать книгу верным и необходимым спутником школьника. Важно сделать уроки литературы не просто средством передачи знаний, а прочной основой духовной высоты личности.

Ключевые слова: литература, технология, подход, игра, организация, ценности, школьник, характер, труд, метод, развитие

Общеизвестно, что личность развивается только в процессе собственной деятельности. Научить человека действовать, в том числе совершать умственные действия, можно только в процессе деятельности. Необходимым условием целенаправленной работы по развитию интеллектуальных способностей личности является организация собственной деятельности. В учебно-познавательной деятельности школьников на основе деятельностного способа обучения лежит личностное включение школьника в процесс, когда компоненты деятельности им самим направляются и контролируются [1].

В настоящее время все новшества, вводимые в школе, касаются в основном изменений содержания учебных дисциплин, частных форм и методов обучения, не выходящих за рамки привычных технологий. Задача состоит в изменении условий обучения так, чтобы большинство учащихся училось на уровне усиливающихся познавательных интересов и лишь по отношению к меньшей части из них, и то, как исключение, требовались бы меры побуждения.

Поэтому, нередко при изучении творчества поэтов, писателей учащимся предлагается креативное задание – сочинить произведение в стиле указанного мастера слова. Процесс выполнения подобного задания требует от школьников погружения в стихию художественного мира писателя, вызывает интерес к его творчеству. При знаниемом подходе к обучению ученикам было достаточно лишь прочитать произведение, выполнить ряд традиционных заданий: ответить на вопросы, найти выразительные средства языка и прочее [2].

Навык сочинения в стиле конкретного автора формирует коммуникативную, рефлексивную, смыслопоисковую, эмоционально-эстетическую компетенции. Как множество слов и речевых оборотов объединяются в текст, по каким законам языка они объединяются в единое целое – эти вопросы школьники постигают, осваивая речевой опыт мастера слова, чтобы обдуманно им пользоваться. Скрупулёзный анализ исходного текста при сочинении в стиле известного автора неизбежен. Эта работа убеждает школьников, что всё в тексте продумано, его строение, расположение языковых средств обусловлены темой и идеей высказывания, стилем и типом речи, особенностями жанра. Сравнение своей работы с образцовым текстом совершенствует умение использовать в речи языковые средства, разнообразные по структуре и стилистической принадлежности грамматические конструкции, воспитывает речевую культуру.

Психолингвист прошлого столетия Н.И. Жинкин утверждал: «Надо у каждого учащегося, независимо от возможностей в будущей профессии, развивать вкус к языку и взыскательность к

речи» [9]. Это положение учёного не потеряло актуальности и в XXI веке. В наше время во всех сферах жизни ценится грамотный профессионал. Создание собственного творения выступает средством проникновения в произведение, средством усвоения индивидуального стиля автора. При этом важен лингвостилистический анализ исходного текста. По мнению лингвиста Н.А. Плёткина, без умения анализировать языковые и стилистические особенности текста невозможно научиться создавать собственный текст [3].

Сегодня преподавать литературу в век телевидения, радио, видео и компьютеризации непросто. Ребята предпочитают получить представление о литературном произведении, как и любую другую информацию, не затрачивая много времени для чтения. Перед учителем-словесником остро стоит вопрос – как повысить интерес к своему предмету и сделать уроки литературы уроками жизни, уроками, на которых «душа обязана трудиться», уроками высокой нравственности. Размышление над поступками героя, их причинами и последствиями, осмысление авторской идеи, соотнесение с личными этическими представлениями – это и есть главный результат читательской деятельности. Многие методисты отмечают, что процесс чтения не заканчивается только пониманием текста, а продолжается принятием со стороны читающего какого-либо решения, ведущего к совершенствованию его личности.

Большой творческий потенциал несут в себе задания по составлению сценария кино- телефильма на основе текста художественного произведения. Составление сценария – работа трудная, не каждому под силу. Можно дать подобную работу в первый раз дифференцированно. В слабом классе, как правило, составляется коллективный сценарий. Работа над сценарием приучает школьников внимательно относиться к подробностям художественного произведения, уметь «развернуть» образ или картину, «раскрасить» их, домыслить авторское видение. В школьную программу включены произведения, вызывающие у ребят особую симпатию. Учащиеся с удовольствием читают их и продумывают рассказ о герое с изменением лица после того, как разобрались в его характере, поступках, привычках [4].

Очень эффективны этюды-импровизации, когда ученики «дописывают» текст, сочиняют в стиле автора на основе внимательного прочтения отдельных эпизодов из его жизни и творчества, произведений.

Такие задания требуют от учащихся исследования художественного мира автора, перевоплощения и рефлексии. Ребята учитывают стилистику писателя, изобразительно-выразительные средства его произведений. Школьники учатся создавать письменные тексты различных жанров. Так, один из школьников представил себя журналистом, который отправился на встречу с Зощенко и поведал о нём, его творческих планах. Другие написали басни собственного сочинения, третьи создали стихотворения в прозе в стиле И.С. Тургенева .

Развитию творческого воображения способствуют многие приёмы и формы. Успех обеспечен в случае, если налажено сотрудничество учителя и ученика. Важно помочь раскрыться креативности школьника, помня при этом о возрастных, личностных особенностях.

Обобщая изученную литературу, для решения данной задачи важным, необходимым считаю – активность, инициативность, творческий поиск самого педагога. Творчество – явление сложное, комплексно-обусловленное многими социальными педагогическими и психофизиологическими предпосылками. Учить творчеству – это, прежде всего, учить творческому отношению к труду. Труд – самый главный источник формирования познавательной деятельности, без чего нет и творческой личности. Развитию творческих способностей содействует и стиль проведения уроков: творческий, доброжелательный микроклимат, обстановка уважения и сотрудничества учителя и учеников, внимание к каждому ребенку, поощрение даже малейшего успеха. На уроке дети должны получать не только знания и умения, но и общее развитие. Учитель должен создать условия для проявления творческих способностей учащихся, владеть тактикой, технологией, т.е. с конкретной программой творческих упражнений, которая включала бы активизацию основных компонентов творчества: эмоции, воображение, образного мышления. Для творческих уроков необходимо ощущение уверенности в том, что твои нестандартные находки будут замечены, приняты и правильно оценены. Многие учащиеся, показывая свои работы, смущаются. «У меня плохо получилось» – иногда такие оценки соответствуют действительности, истинному положению, но часто за ними скрывается иное содержание: ребенок уверен, что работа сделана хорошо, но он снижает свое впечатление от нее, надеясь, что учитель все равно заметит и удивится тому, как удачно выполнено задание. Отношение учителя к результатам детского творчества – тема очень обширная. Нужно бережное отношение к

тому, что создается детьми, отказаться от критики выбрать позицию принятия, ценностного отношения к творчеству учащихся. Когда отношения доверия и открытости между учителями и учеником закрепятся, можно и нужно сравнивать выполненное задание с поставленной творческой задачей [5].

Учителям литературы, необходимо помнить, что проблемы не интересны для учащихся, если они не связаны с жизнью, имеют общий характер, не выводят школьников на общечеловеческие ценности. Воспитательный потенциал курса литературы связан с особой возможностью формировать систему ценностей, развивать социально-культурную, ценностно-ориентационную, рефлексивную компетенции учащихся. Необходимо сделать книгу верным и необходимым спутником школьника. Важно сделать уроки литературы не просто средством передачи знаний, а прочной основой духовной высоты личности. Нетрадиционный подход, овладение современными педагогическими технологиями, осознание реалий нового времени помогут решить задачи школьного литературного образования. Приобщение к миру творчества художников слова не проходит даром – в детях воспитывается творческое начало. Школьники становятся успешнее по другим предметам. Придумывая, сочиняя, фантазируя и перевоплощаясь на уроках литературы, ребята совершенствуют творческие способности, которые всегда и везде пригодятся им в жизни.

Список использованной литературы:

- 1 Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995. – С.174.
- 2 Безрукова В.С. Педагогика. Проективная педагогика: Учебное пособие. – Екатеринбург, 1996. – С.95.
- 3 Санжадаева Г.С. Новые технологии на уроках литературы. – Улан-Удэ: Бэлиг, 2006. – 123 с.
- 4 Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М., 1998. – С.85.
- 5 Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста. – М., 1980. – 74 с.

К.К. Бектұрғанова¹

*¹«Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,
Тараз қ., Қазақстан*

ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУЛЫҚТА БЕРІЛГЕН ТАПСЫРМАЛАРДЫ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ІС-ӘРЕКЕТКЕ КІРІСТІРУ АРҚЫЛЫ СЫНИ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ

Түйіндеме

Қазіргі уақытта әр мұғалім өз білімін жетілдіріп, заман талабына сай, беріп жүрген сабақтарының сапасы мен мазмұнына үлкен мән беріп, жаңа технологияларды пайдаланып, түрлендіріп өткізуде. Оқитын пән қаншалықты жана, бағалы болса да, мұғалімнің шеберлігі қандай жоғары болса да, мұғалім оқушының өз белсендігін туғыза алмаса, берген білім күткен нәтиже бермейді. Оқушының қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады. Жаңа технологияның да басты мақсаттарының бірі – баланы оқыта отырып, оның еркіндігін, белсенділігін қалыптастыруға, өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру болып саналады. Әдебиет сабағы – ой сабағы, ойлау сабағы, ойланту сабағы. Ұстаздың ой тастау, ойлау, ойланту технологиясы әдеби айтыс, пікірлесу, өзекті мәселелерді шешу, іздену сияқты өнімді әдістермен қатар оқушылардың өз бетімен ізденуіне жұмыс жасауына негізделеді. Ұстаздың басты ұстанымы ойлау болса, ол шәкірт тарапынан болатын әрекет. Ал ойланту – ұстаз тарапынан болатын іс – әрекет. Ұстаз өтілетін жаңа тақырыпты, алдын ала тапсырма арқылы ой тастатқызып, сабақтың өн бойында ойланту арқылы мақсатқа жетеді. Ой салу – ұстаз тарапынан, ойлану – шәкірт тарапынан, ойланту – ұстаз тарапынан, бір шешімге келу – оқушы тарапынан жүзеге асады.

Түйін сөздер: әдебиет, технология, әдіс, ойын, ұйымдастыру, құндылықтар, оқушы, мінез, еңбек, даму

К.К. Bekturganova¹

*¹Institute of advanced training of teachers in Zhambyl region
Branch "National Center for Advanced Training"Orleu "Joint Stock Company*

UPDATING THE CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS IN LITERATURE LESSONS THROUGH UNUSUAL MEANS OF PRESENTING EDUCATIONAL MATERIAL AND INCLUDING STUDENTS IN ACTIVITIES

Summary

The modern school is characterized by a shift from a knowledge-oriented to a competence-oriented, personally oriented, activity-based approach to education. This allows us to develop and improve in the literature lessons key,

subject-specific and specific-subject competencies: communicative and reflexive, cultural and value orientational, sense-search and reading, etc. New times require new approaches. Modern didacts believe that the teacher should organize the activities of the students in such a way as to constantly stimulate motivation for learning. Scientists distinguish the following motives: interest and success, achievements and cooperation, rivalry and competition. Teachers need to remember that problems are not interesting for students, if they are not related to life, have a general character, do not lead schoolchildren to universal human values. The educational potential of the literature course is connected with a special opportunity to form a system of values, to develop the socio-cultural, value-orientational, reflective competence of students. It is necessary to make the book a true and necessary companion of the schoolboy. It is important to make literature lessons not just a means of transferring knowledge, but a solid foundation of the spiritual height of the individual.

Keywords: literature, technology, approach, game, organization, values, school, character, work, method, development

МРНТИ 11.25.07

Г.А. Джаркинбаева¹, Г.А. Байтенова²

^{1,2}«Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы, Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Тараз қ., Қазақстан

ҮШТҰҒЫРЛЫ ТІЛ САЯСАТЫ – ЖАСТАРДЫҢ ЖАРҚЫН БОЛАШАҚҚА ЖОЛЫ

Аңдатпа

Тілдің үштұғырлы саясаты бүгінгі таңда елімізде мемлекеттік саясаттың маңызды бөлігіне айналып отыр. Осы саясатты ескере келіп, тіл тағдыры – ел тағдыры екенін әр қазақ түсіністікпен қабылдауда. Сондай-ақ, халықаралық қатынас тілін білу қажеттігі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мақала үш тұғырлы тіл саясаты жайында өрбітілген. Сондай-ақ, мақалада тілдің үштұғырлы саясатының маңыздылығы, мақсат-міндеттері, зерттелу аясы қарастырылған, интелегентті тұлға қалыптастырудағы жолы сынды пікірлер айтылған. Н.Назарбаевтың «Тілдердің үш тұғырлылығы» бағдарламасының басты мақсаты ашылып айтылған. Және сол бағдарламаның орындалу барысы сөз етілген. Тілдің үштұғырлы саясаты жөнінде ғалымдардың пікірлері қарастырылған. Мақала зерттеушілердің пікірлерімен, тұжырымдарымен ашыла түсуде. Тілдің үштұғырлы саясаты жөнінде айтылған елбасымыздың бағдарламалары талданған. Оған әр зерттеушінің айтқан пікірлерімен өрбіген.

Түйін сөздер: тіл, үштұғырлы тіл саясаты, бағдарлама, болашақ, жастардың жарқын болашаққа жолы, мемлекет, ғалым, қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі

Тілді өркендету – баршаның ісі. Тіл – тек қарым-қатынас құралы емес, ұлтымыздың биік тұғыры. Бұл ретте біздің мемлекетіміздің тілге деген жанашырлығы басым. Елбасы жыл сайынғы халыққа жолдауында да басым бағыттарының бірі – тілді жан-жақты дамытуға басты назарда ұстап келеді. Қоғамда қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесін нығайту еліміздің саясатының басты басымдығы болып қала береді. Қоғамда, мемлекеттік қолдау мүмкіндігі жоғары салаларда қазақ тілінің қолданыс аясы едәуір кеңейіп келе жатыр деп айтуға толық негіз бар. Қазіргі қоғамымызда жастардың белсенділігі жоғары. Жастарға баса назар аудару арқылы оқыту процесінде тіл саясатын жүргізу мол жемісін береді деп ойлаймын.

Тілдің үштұғырлы саясаты бүгінгі таңда елімізде мемлекеттік саясаттың маңызды бөлігіне айналып отыр. Осы саясатты ескере келіп, тіл тағдыры – ел тағдыры екенін әр қазақ түсіністікпен қабылдауда. Сондай-ақ, халықаралық қатынас тілін білу қажеттігі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Ендеше, біздің жазбамыздың құндылығы үштілділік мәселесі болмақ.

«Тілдердің үштұғырлылығы мәдени жобасын кезеңдеп жүзеге асыруды қолға алуды ұсынамын. Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар, қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ал ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кіру тілі» [1], – деп Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлының салиқалы үндеуінен үштілділік саясатының бастау алғандығын аңғарамыз. Сондай-ақ, мемлекет басшысы «мектептерге ағылшын тілінен шетелдік оқытушыларды тарту керек. Кез келген отанқол мектептің балаларға ең жоғары деңгейде шет тілін оқып үйренуіне жағдай жасайтындай дәрежеге қол жеткізуіміз міндет» – деп ерекше айтып өткен. Елбасымыздың мұндай пікірлеріне сүйенсек ертеңгі еліміздің болашағының жарқын боларына сеніміміз орнай түсері хақ.

Үштілділік дегеніміз – нақты тұлға, ұжым, халықтың белгілі бір қоғамда қарым-қатынас

үдерісінде қажет болған жағдайда үш түрлі тілді алма-кезек қолдану құбылысы болып табылары анық.

«Өзге елдерді қор көре отырып өз елін артық санау мүмкін емес. Сол себепті мен үш тұғырлы тіл туралы айтамын. Қазақстан мемлекеттік тілді игеруі керек. Орыс тілі – көрші еліміздің ана тілі және БҰҰ-ның алты тілінің бірі. Осы тіл арқылы әлемдік мәдениет пен әдебиетке жеткенімізді мойындауымыз керек. Бұл тілді де ұмытуымызға болмайды. Әр тіл – адамзаттың байлығы» [2], – деді Мемлекет басшысы. Мұндай ойтолғауымен елбасымыз күллі қазақстандықтарды толеранттық пен үш тұғырлы тілді дамытуға шақырады.

Ағылшын тілі қазақ жерінде өз үстемдігін жүргізе алмайды. Қазақстанда тек қазақ тілі ғана билік құра алады. Ағылшын тілі – қазақ жерінің жаңа әлемге ашар есігі. Үштілділікті үрейлі кейіпте елестететін кейбір ағаларымыз «мұны ең соңғы өлу деп те қорқатындығын» [3] жасырмайды. Жоқ! Біз өзге тілдерден қорықпауымыз керек. Керісінше, сол тілдерді пайдалана отырып өзімізді өзгелерге таныта білуіміз қажет. Мәселен, М.Әуезовтың «Абай жолы» романы ағылшын тіліне аударылмаса Абайдай кеменгер, ұлы ақынымызбен қалай мақтанар едік?! Басқа елдің тілін білумен біз дамымай қалмаймыз, керісінше одан әрі дамуымыздың кілті деп білуіміз керек.

Н.Назарбаевтың «Тілдердің үш тұғырлылығы» бағдарламасының басты мақсаты – қазақ тіліне қысым жасау емес, керісінше оның бәсекеге қабілеттілігін орыс және ағылшын тілі дәрежесіне дейін көтеру. Егер кімде-кім мұны әлі күнге дейін түсінбесе, бұл – жалпы ұлттық емес, оның «жеке басының» проблемасы [2]. Оның үстіне қазақ тілінің бәсекеге қабілеті осындай міндеттерді қоюға толық мүмкіндік береді. Дей келе, бағдарламаны оқи отыра мынандай тұжырымға келеміз, халықтың орыс тілін білу деңгейін жоғалтпауымыз керек, ал ағылшын тілін – болашаққа жаңа даму шыңдарына бағытталған жол, себебі, ол әлем мойындаған халықаралық қатынастар тілдерінің бірі.

Нұрсұлтан Әбішұлы «Егемен Қазақстан» газетінде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалатынын айтып қана қоймай, оған бастар жолдың бағытын да көрсетіп берді. Жаңғыру ұғымы жақсы мағыналы сөз. Ұлы Абай сынаған бойымыздағы кемшін қасиеттерден арылатын, «Жақсы менен жаманды айыратын» уақыт жетті [4]. Ысырапшылдық пен астамшылық мақтан мен бекер мал шашпақтық ұлтты ұшпаққа шығармайтыны бесенеден белгілі жай. Ғасырлар қойнауынан жеткен тарихи жәдігерлерімізді, ата-бабалар ғұрпы мен салтынан бастау алған озық рухани игіліктерімізді игеру, елдің «ұлттық-рухани тамырынан нәр алған» мәдениетіміз бен өнерімізді асқақтатып әлемге таныту – зор міндет». Келешегіміздің кілті – білімде. Елбасы атап көрсеткендей, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді. Білімді болу үшін бірнеше тілді білу қажеттілігі сөзсіз. Шоқан орыс, неміс, француз тілдерін, Абай, Шәкәрімдер араб, парсы, орыс тілдерін үйрену арқылы сол елдің мәдениеті мен ғылымынан да зор хабардар болған. Көп тілді білгеннен ұтылған ел жоқ. Үш тұғырлы тіл саясаты – ұлт болашағының баянды болуына бастар бағыт болса, бүгінде отандық мәдениет БҰҰ-ның алты тілі – ағылшын, орыс, қытай, испан, араб және француз тілдерінде сөйлеуі үшін мақсатты ұстаным болуы шарт.

Сараптамаларға қарасақ, әлемде жарыққа шығатын 10 млн кітаптың 85%-ы ағылшын тілінде шығады екен. Ал ғылым, даму, ақпаратты технология – барлығы да ағылшын тілінде дамып, етек жаюда. Елімізде 3500 шет елдік компания жұмыс істейді екен. Олармен біз ағылшынша сөйлесеміз, осы тіл арқылы өндіріс күшімізді көтереріміз анық. Бұдан ағылшын тілінің әлемдік аренаға шығу баспалдағы екенін аңғарамыз. Еліміздің болашағына тигізер пайдасының көп екені анық.

Осы орайда, білім жүйесінде үштілділік керек пе деген сауалға пікірлер жаза кетсек:

Философия ғылымдарының докторы, профессор Амангелді Айталы: – Жалпы, бұл тілдердің балансы, тілдердің теңдігі туралы ой тудырады. Сондықтан кейбір елдерде 2-3 тіл оқыту етек алған. Бірақ екі-үш тілде оқытатын мемлекеттерде ана тілінің, мемлекеттік тілдің меңгерілуіне көп мән беріледі. Егер мемлекеттік тіл әлі де әлсіз, осал, тұғыры берік болмаса, үш тілді меңгеру мақсат етіп қойылмайды. Сондықтан Қазақстанда үш тілді білім беру жүйесін ең алдымен, қазақ мектептерінде қазақ тілін терең меңгерген 10-11 сыныптарға қолдануға болады. Мектепке дейінгі буыннан бастап үш тілді енгізу – мемлекеттік тілдің болашағына үлкен қауіп төндіретін саясат [5], – деп құндарлы ойын айтып кеткен.

Тіл мәселесіне байланысты тағы да пікір айту шы ғалым А.Д. Швейцер: «Тіл саясаты дегеніміз – мемлекеттік тілдің дамуы мен қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік фактор. Ол тілде даму эволюциясының жүйелік және тармақтық түріне әсер ететін және оның саяси жүйеде жоғары деңгейде жетуіне тікелей ықпал ететін басты элементтердің бірі» [6, 120], – дейді.

Қазақ халқының қаһарман ұлы Бауыржан Момышұлы өз заманында: «Тіл байлығы – елдің елдігін, жұртшылығын, ғылыми әдебиетін, өнеркәсібін, мәдениетін, қоғамдық құрылысын, салт-санасының, жауынгерлік дәстүрінің, мұрасының қай дәрежеде екенін көрсететін сөзсіз дәлелі, мөлшері» – деп тайға таңба басқандай анық та айқын көрсетіп берген болатын. Бұрынғы даналардан қалған: «Қанша тілді білсең, сонша мәдениеттісің, сонша байсың» деген сөз бар. Әрине, құптарға боларлық ой, бірақ, өзге тілді білемін деп жүргенде өз тілімізден көз жазып қалмайық! Қазақстандықтардың бәріне жуығы көпұлтты ортада өмірге келген. Қазақстанның көпұлтты болуы – ешкімнің қолдан жасалған әрекетінің нәтижесі емес, тарихи даму жолымен солай қалыптасты. Және бұл біздің еліміздің кемшілігі емес, басқалардан артықшылығы. Өйткені, көптүрлі мәдениеттің, діннің, дәстүрдің, білімнің, т.б. арасынан шыққан жақсылықтарды бойымызға сіңіре аламыз.

«Үштұғырлы тіл» саясаты, шын мәнінде, елдің ертеңі үшін керек дүние. Яғни, елімізге үш тілді меңгерген, кез келген жерден ақпарат ала алатын, өз ісін бар ынтасымен жасайтын мамандар қажет. Болашақ ұрпақтың өте білімді, ақылды, жан-жақты болып өсуіне көп көмегін тигізеді. Оқу ордасында баршылық пәндерін ағылшын тілінде жүргізу әлемдік тілде қазақ жеткіншектердің әлемдік үрдістен тыс қалмауын, әлемдік білім кеңістігіне емін-еркін кіруді қамтамасыз етеді, сондықтан да «Үштұғырлы тіл» саясатын қолдау дегеніміз жастарымыздың жарқын болашаққа деген ашық жолы деп түсінемін.

Осы орайда бірнеше тіл меңгерудің адамға пайдасы жөнінде тоқталып кеткім келіп тұр. Тілдердің үш тұғырлығы саясатын қарастырар алдында білім және ғылым министрінің мәлімдемелері ғылыми зерттеулердің нәтижесіне сүйенсе керек. Зерттеулер бойынша, 7 жасына қарай екі немесе үш тілді меңгерген балалардың миындағы нейрондық байланыс монотілдікке қарағанда неғұрлым жоғары екенін көрсеткен. Бала туғаннан бастап жүктемесі барынша жоғары ортаға түседі де, 7 жасқа қарай оның әлеуеті монотілді құрдастарына қарағанда әлдеқайда жоғары болады. Кішкентай кезден тілге жаттығу ол спортпен шұғылдану секілді, бала жүктемеге үйреніп шыдамдылығы арта түседі. Үш тілде бірдей сөйлей алатын баланың айналасындағы тілдік күрделі жағдай оның интеллектуалды дамуына жол ашып, мәселенің мән-жайын тез аңғару қабілетінің қалыптасуына көмектеседі және баланың тез ойлау қабілетін, есте сақтау қабілетін арттырады. Оның себебі, ғалымдардың айтуы бойынша, адам бір тілден екінші тілге көшкенде ми ақпараттарды тез арада реттеп, ақпараттың арасындағы ең маңыздыларын теріп алады.

Бүгінгі таңда, технология мен жаһандану үрдісі қарқынды түрде даму үстінде, демек, көптілділікке сұраныс та соған сәйкес арту үстінде. Әлемде халықтардың бір-біріне деген қарым-қатынастарының және тәуелділіктің басым болуына байланысты жас ұрпақты бәсекелестікке дайындаудың жолы осы көптілділік саясатын ұстануда жатыр. Қазір білім ордаларында бірнеше тілде бірдей оқыту жас ұрпақтың білім кеңістігін ұлғайтып, ой өрісін дамыта алады. Сонымен қатар, көптілділік жастардың ғылым сырларына үңіліп, өз қабілетін шыңдауына қолайлы жағдай тудыра алады. Жаңа ғасырда қоғамдық қатынас жағдайында тұлғаның қалыптасу деңгейі көбінесе адамның өзін-өзі дамытуына және бәсекеге қабілеттілігіне байланысты болып келеді.

Осы мәселенің зерттелуіне назар аударсақ, саясаттанушы Т.Әбдуәлидің: «Мемлекет басшысы жаһандану жөнінде мәселе көтергенде де өре түрегелдік. Жаһандану дегеніміз қарапайым сөзбен айтқанда жоғары деңгейге жеткен елдермен қарым-қатынасымызды нығайту. Соның бірі – тілдік коммуникация. Бұл үшін халықаралық қатынас тілі болып жүрген ағылшын тілін үйренуге жастарымызды жатпай-тұрмай баулуымыз керек. Оның қажеттілігін уақыт өткен сайын өткір сезініп келеміз» [7,89] – деп нақты ойын білдірген. Саясаттанушының тілдің үштұғырлығы саясатына оң көзқарасын білдіргенін аңғара аламыз. Пайымдауымша ағылшын тілін үйренгеннен біз мәңгірттенбейміз. Ағылшын тілі қазақ тілін үйренуге ешқандай кедергі жасамайды. Тек соны түсіне білуіміз керек. Себебі, ағылшын тілі мемлекеттік тілмен бәсекелес емес. Үштілділік саясатының жастарымыздың болашағының жарқын болуына үлкен үлесі тиері хақ. Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2012 жылғы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» жолдауында «өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс» [8] деген. ХХІ ғасыр білімді де, білікті, бәсекеге қабілетті, көптілді, көпмәдениетті тұлғалар ғасыры болмақ.

«Оқу мен білімдегі мотивация мәселесі әрбір мектептік пәндерде туындайды. Орта мектептегі шет тілін оқытудағы мотивация мәселесі ерекше назарда. Әр сынып сайын оның төмендегенін тәжірибе көрсетіп отыр. Әдетте шет тілін үйретуден бұрын не бастапқы кезеңінде оқушылар жоғары мотивациялық деңгейді көрсетеді. Олар шет тілінде ойларын жеткізуге, тақпақтарды оқуға, ән айтуға, оқуға деген құлшыныстарын көрсетеді» [9, 214].

Көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік. Еліміздегі жүріп жатқан өзгерістердің мәнін пайымдау бірінен бұрын жастарды тәрбиелеп отырған ұстаздарға жүктейді. Ел басмыздың жолдауында көреткендей кәзіргі шәкірт ертеңгі күні әлем кеңістігіне еркін ену үшін білім беру жүйесі халықаралық деңгейге көтерілуі керек. Тіл арқылы өзге елдің мәдениетін, тарихын білуге болады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өз жолдауында Қазақстанның әлемдегі барынша дамыған және бәсекеге қабілетті елдердің қатарына кіру стратегиясын ұсынған болатын. Онда осы міндеттерді шешуге жәрдемдесетін дамытудың жеті басым бағыты анықталған. Елбасы: «Бұл шешуші басымдықтардың бірі – осы заманғы білім мен озық ғылымды дамыту болып табылады» деп нақты көрсеткен.

Қорыта айтсақ, үштілді білім беру – заман талабы. Тілдің адам өміріндегі ең шешуші рөл атқаратыны әркімге де түсінікті. Ол танудың, түсінудің, дамудың құралы. Көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдениаралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады. Мәдениет келешекке терең біліммен қадам басып, әлемдік білім кеңістігінің құпияларына үңіліп, қоғамға бейім, өз қабілетін таныта алатын, жан-жақты дамыған, бірнеше тілді меңгерген құзіретті тұлғаны қалыптастыру басты мақсат екені мәлім болды. Қалыптасқан интелегентті жастар мемлекетіміздің жарқын болашағының діңгегі. «Білікке сенер заманда – ешкімге есе бермедік. Білімге сенер заманда – қапы қалып жүрмейік» – деп Абылай хан айтып кеткендей, ертеңгі күннің болашағы бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын құдіретті күш тек білімге ғана тән екенін естен шығармайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Назарбаев Н.Ә. *Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Қазақстан халқына жолдауы.* – Астана, 2007. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007>. 20.07.2017.

2 «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // Ақиқат.* – №1. – 2013. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>. 20. 07.2017.

3 Фабжәлелов Х. *Тасжарған.* – Алматы, 2008. – №18. – 170 б.

4 Рухани жаңғыру – болашақ кепілі // *Егемен Қазақстан.* – 2015. – №2. – Б.4-5.

5 Амангелді Айталы. *Үштілділік мәселесі // Ақиқат.* – 2015. – №3. – Б.5-8.

6 Швейцер А.Д. *Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты.* – 1988. – 216 с.

7 Әбдуәли Т. *Үштұғырлы тілден түңілмейік // Көптілділік жоғары білім беру контекстінде. Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 2015 ж. 27-ақпан.*

8 Назарбаев Н.Ә. «Болашақтың іресін бірге қалаймыз» жолдау // 2012. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyin-kazakistan-khalkyna-zholdauy-28-01-2011zh_1341123781. 20.08.2017.

9 Аманкельды Ж.А. *Мектепте шет тілін оқыту барысында зерттеу қызметін қолданудың методологиялық мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы.* – 2017. – №2(60). – Б.294- 297.

Г.А. Джаркинбаева¹, Г.А. Байтенова²

*^{1,2}Филиал АО «Орлеу», Жамбылская область, Институт повышения квалификации педагогических работников,
г. Тараз, Казахстан*

ПОЛИТИКА ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ – ПУТЬ ДЛЯ БУДУЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Резюме

Язык – это ключевое явление культуры, вероятно, главный механизм национального единения, инструмент возникновения и воспроизводства нации как социальной структуры. В конечном счете, язык – это стержень национального государства. И поэтому вопрос о языке оказывается не только культурным, но и политическим. Языковая политика – совокупность мер, принимаемых государством, классом, партией, этносом для изменения или сохранения существующего функционального распределения языковых образований, для введения новых и консервации употребляемых языковых норм. Характер и способы разрешения языковых (выбор языка) и лингвистических (выбор языковой нормы) проблем, составляющих содержание языковой политики, определяются интересами определенных классов, этнических общностей, политическими и идеологическими целями в области культуры. В статье рассматривается политика трехъязычия. Сферой исследования и способа

формирования интеллектуального человека является политика трехязычия. Президент в своем Послании ясно изъяснил, что трехязычие в будущем для Казахстана, нужен для глобализации. Важную роль имеет мнения ученых по внедрению политики трехязычия.

Ключевые слова: язык, политика трехязычия, программа, будущее, путь, молодежь, государство, ученый, казахский язык, русский язык, английский язык

G.A. Djarkinbaeva¹, G.A. Baitenova²

^{1,2}Branch of JSC "Orleu", Zhambyl region, Institute for Advanced Training of Pedagogical Workers

THREE-LINE POLICY – THE WAY FOR THE FUTURE GENERATION

Summary

Language is a key cultural phenomenon, probably the main mechanism of national unity, an instrument for the emergence and reproduction of a nation as a social structure. Ultimately, language is the core of the nation state. And so the question of language is not only cultural, but also political. Language policy is a set of measures taken by the state, class, party, ethnos to change or preserve the existing functional distribution of linguistic formations, to introduce new and preserve the used linguistic norms. The nature and methods of solving linguistic (language choice) and linguistic (choice of language norm) problems that make up the content of linguistic policy are determined by the interests of certain classes, ethnic communities, political and ideological goals in the field of culture. The article considers the policy of trilingualism, which examines the importance of trilingualism policy, and sets goals and objectives. The sphere of research and the way to form an intellectual person is trilingualism. The President in his Message clearly explained that trilingualism in the future for Kazakhstan is needed for globalization. An important role is played by the views of scientists on the introduction of triadism politics.

Keywords: language, trilingual politics, program, future, path, youth, state, scientist, Kazakh, Russian, English

FTAXP 16.01.45

Г.Д. Джубанова¹, Н.А. Таирова²

*^{1,2}Алматы Менеджмент Университет,
г. Алматы, Казахстан*

К ВОПРОСУ О ПОЛИЯЗЫЧИИ И КОММУНИКАТИВНО-РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Навыки общения в деловой, социокультурной, профессиональной сферах – обязательная составляющая будущей профессии. Это обусловило необходимость развития коммуникативно-речевой компетенции студентов в процессе обучения и профессиональной подготовки. В статье авторы знакомят с результатами анкетирования, проведенного среди студентов нескольких вузов города Алматы. Цель анкетирования – отследить основные тенденции в языковых предпочтениях казахстанских студентов. Авторы приходят к выводу, что в последнее время позиции казахского языка как языка подготовки студентов в вузе значительно укрепились, а русский язык является предпочтительным средством получения дополнительной информации и коммуникации. Также большая часть студентов казахской национальности демонстрируют достаточное владение русским языком. Студенты в целом понимают необходимость овладения коммуникативно-речевыми компетенциями и готовы к межкультурной диалоговой форме общения в будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: язык, коммуникативная компетентность, речь, билингвизм, полиязычие

В 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Глава государства предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков». С этого момента в Казахстане началась новая языковая политика. Интеграция Казахстана в мировое сообщество зависит сегодня от того, насколько он открыт новому: мир открыт тому, кто сможет овладеть новыми знаниями через овладение языками. Благодаря инициативе Президента, Казахстан приступил к реализации концепции полиязычия в образовании, поскольку именно полиязычие послужит укреплению конкурентоспособности Казахстана.

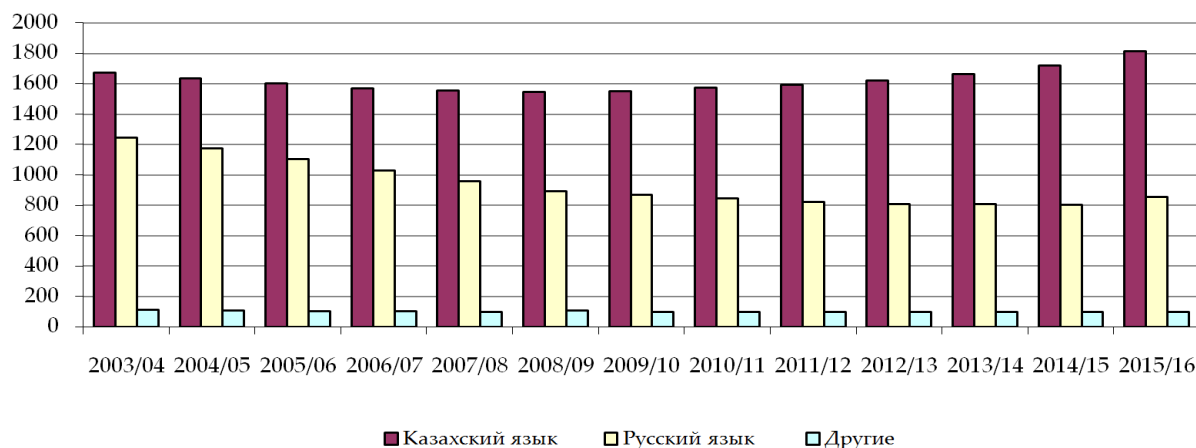
Для большинства выпускников вузов общение в деловой, социокультурной, профессиональной сферах – обязательная составляющая будущей профессии. Этим и обусловлена необходимость

развития коммуникативно-речевой компетенции студентов в процессе обучения и профессиональной подготовки. Безусловно, коммуникативно-речевая компетенция включает не только знание необходимых языков, но и способы взаимодействия с окружающими людьми и событиями.

Практический опыт преподавания русского языка в вузе позволяет нам отметить определенные изменения, происходящие в языковых предпочтениях казахстанских студентов. С целью обозначения современных тенденций в использовании языков студенческой молодежью нами было проведено анкетирование среди студентов некоторых вузов г.Алматы с казахским, русским и английским языками обучения.

В настоящее время в Казахстане согласно данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК, численность учащихся общеобразовательных школ в 2015-2016 учебном году по языкам обучения составила: с казахским языком обучения – более 1800 тыс.чел., с русским языком – более 800 тыс. чел. (Диаграмма 1). Для сравнения: 10 лет назад в 2005-2006 учебном году в школах с казахским языком обучения получали образование 1600 тыс.чел., с русским языком – 1100 тыс. чел. Таким образом, отчетливо прослеживается тенденция увеличения учащихся общеобразовательных школ с казахским языком обучения и, соответственно, уменьшение количества учащихся в школах с русским языком обучения.

Диаграмма-1.
Численность учащихся общеобразовательных школ по языкам обучения, тыс.человек

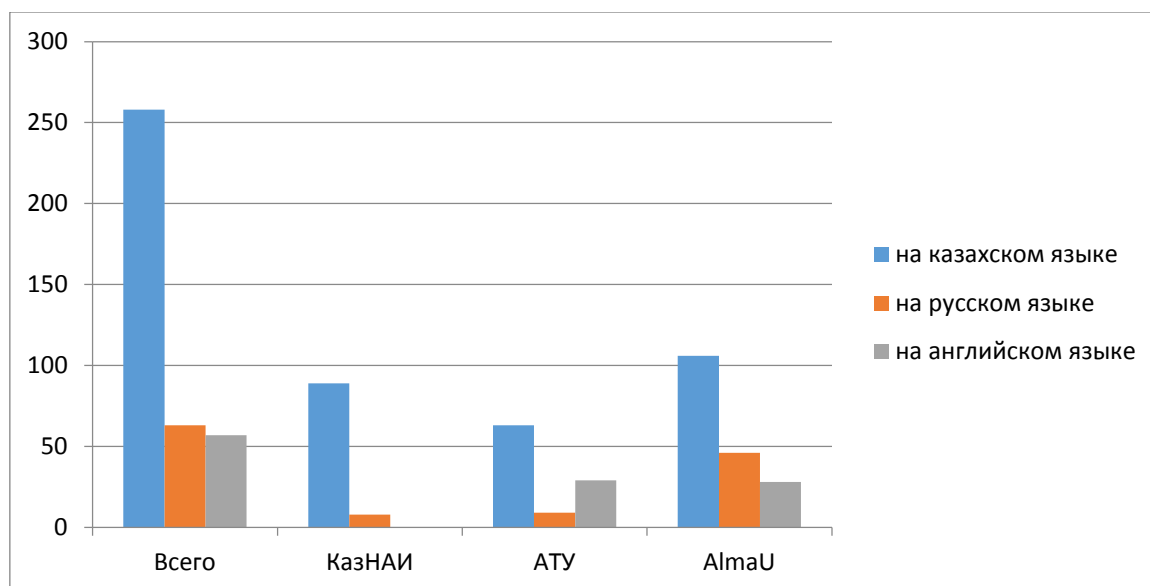

Источник: stat.gov.kz

Это обусловило то, что в общей структуре контингента обучающихся в вузах Республики Казахстан доля студентов с казахским языком обучения составляет 60,5%, с русским языком – 37,0%, с иностранным языком – 2,5% [1].

Всего в проведенном нами анкетировании приняло участие 378 чел. из трех вузов г.Алматы (Казахской национальной академии искусств им. Жургенова, Алматинского технологического университета и Алматы Менеджмент Университета), из них с казахским языком обучения – 258 чел., с русским – 63 чел., с английским – 57 чел. (Диаграмма 2).

Диаграмма-2. Количество респондентов в разрезе вузов и языка обучения (чел.)

Условные обозначения:

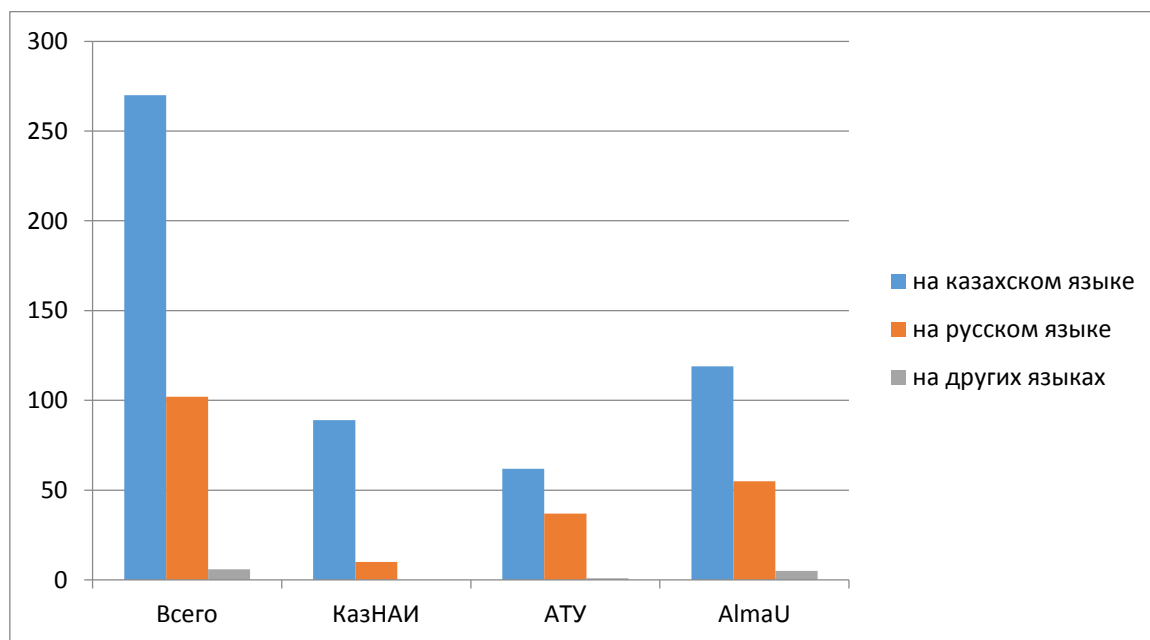
КазНАИ – Казахская национальная академия искусств им. Т.Жургенова;

АТУ – Алматинский технологический университет;

AlmaU – Алматы менеджмент университет.

Распределение респондентов по языку обучения в школе выглядит следующим образом: на казахском языке – 270 чел., на русском языке – 102 чел., на других языках – 6 чел. (Диаграмма 3).

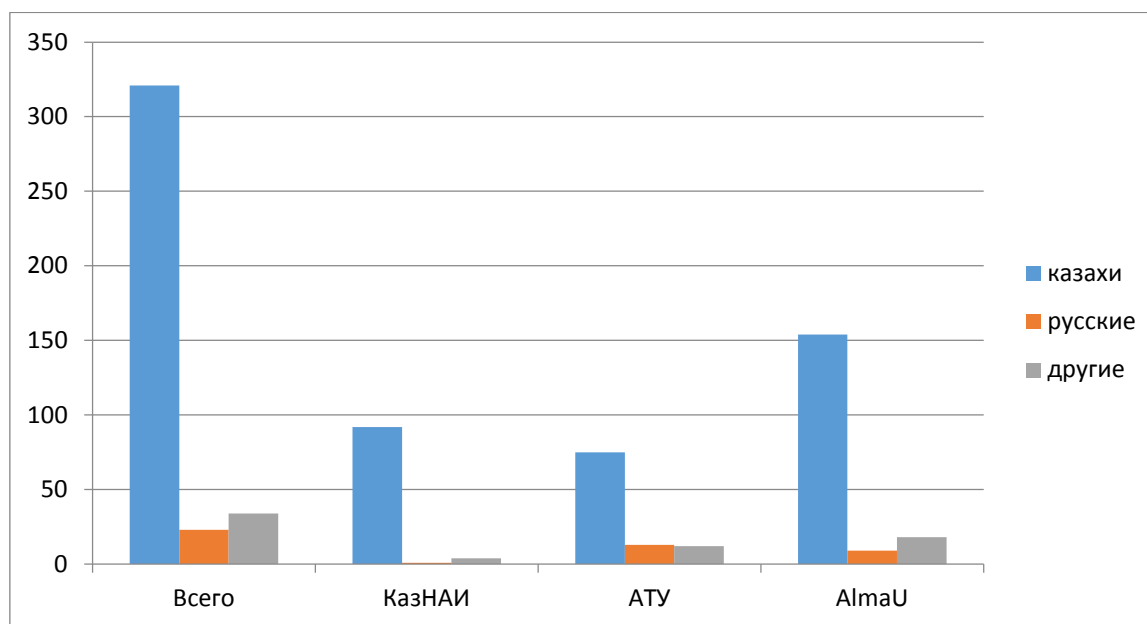
Диаграмма-3. Язык обучения респондентов в школе (чел.)

Результаты анкетирования показывают, что из 270 человек, окончивших школу с казахским языком обучения, 12 студентов предпочли обучение на другом языке (русский или английский), а из 102-х человек, окончивших школу на русском языке, язык обучения предпочли сменить – 40 студентов. Данную тенденцию можно объяснить повышением популярности обучения на английском языке.

Национальный состав респондентов, принявших участие в анкетировании, распределился следующим образом: казахи – 321 чел., русские – 23 чел., представители других национальностей – 34 чел. (Диаграмма 4).

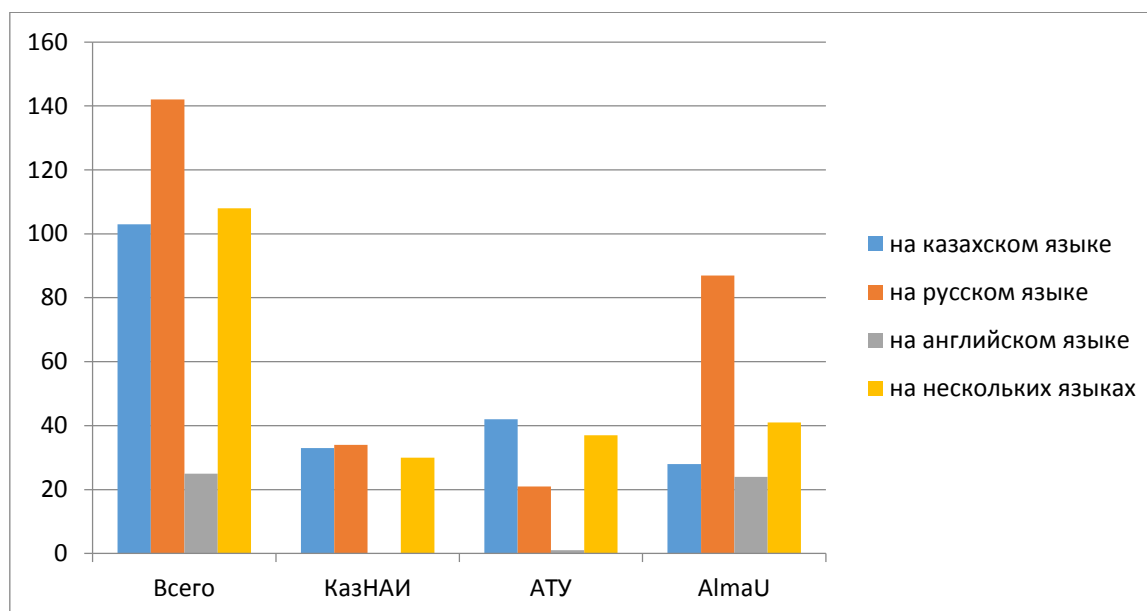
Диаграмма-4. Национальность респондентов (чел.)

Данные опроса демонстрируют, что из 321 казаха 63 студента (20%) обучаются на русском или английском языках.

Языки, на которых респонденты предпочитают получать дополнительную учебную информацию, представлены так: только на казахском языке – 103 чел., только на русском языке – 142 чел., только на английском языке – 25 чел., на нескольких языках – 108 чел. (Диаграмма 5).

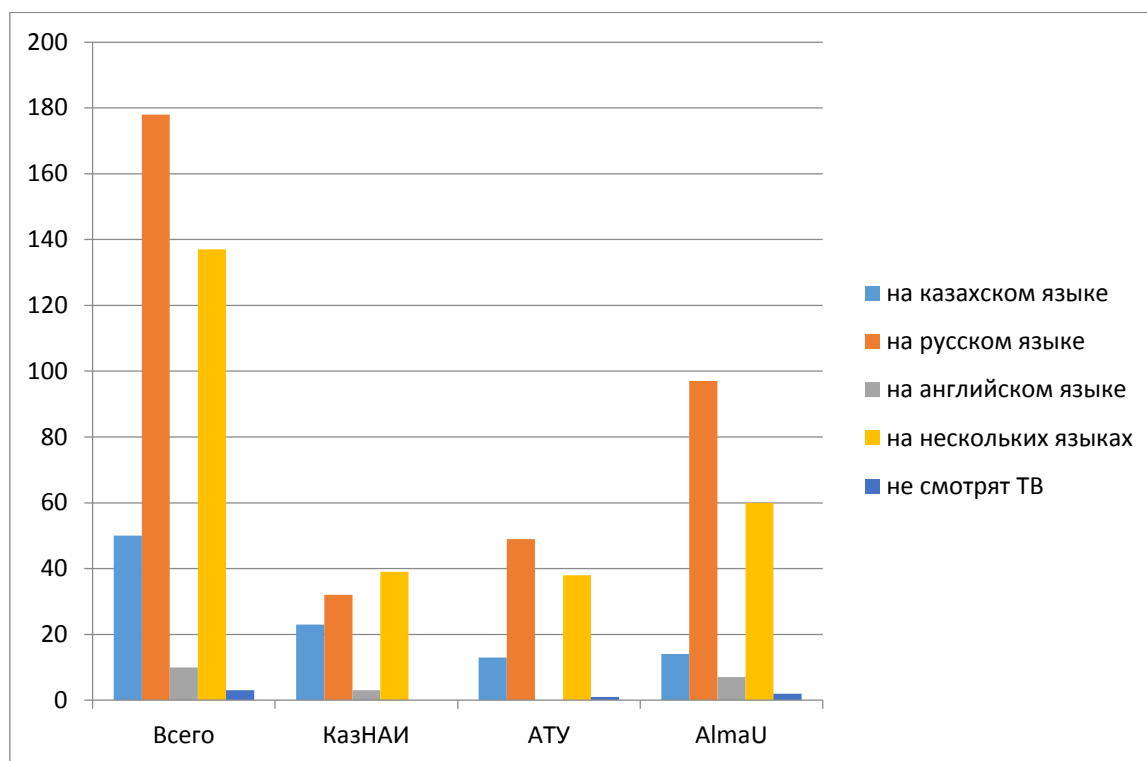
Диаграмма-5. Язык получения респондентами дополнительной учебной информации (чел.)

Результаты анкетирования демонстрируют, что популярность получения дополнительной учебной информации на нескольких языках, а особенно на русском языке, очевидна. Это связано с наличием и доступностью различной информации на русском и английском языках, особенно в Интернете.

Языки, на которых респонденты предпочитают смотреть телепередачи, представлены следующими данными: только на казахском языке – 50 чел., только на русском языке – 178 чел., только на английском языке – 10 чел., на нескольких языках – 137 чел., не смотрят телевизор – 3 чел. (Диаграмма 6).

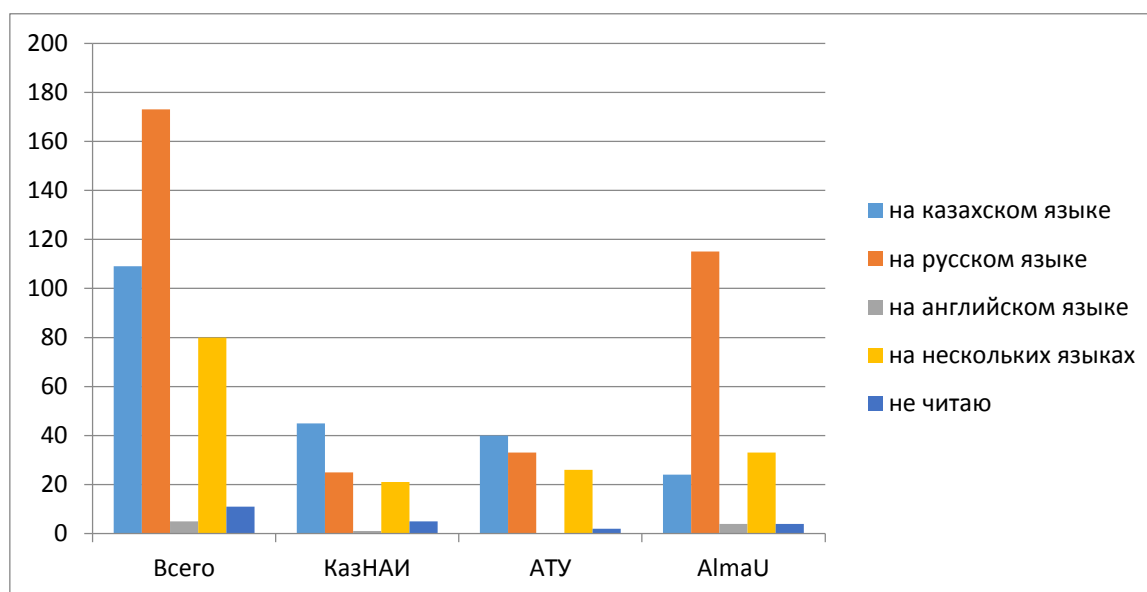
Диаграмма-6. Язык ТВ-передач, которые смотрят респонденты (чел.)

Результаты анкетирования показывают, что популярность просмотра телепередач на русском или на нескольких языках особенно высока, что обусловлено большим количеством, разнообразием и качеством телевизионного контента.

Языки, на которых респонденты предпочитают читать неучебную литературу и прессу, представлены следующим образом: только на казахском языке – 109 чел., только на русском языке – 173 чел., только на английском языке – 5 чел., на нескольких языках – 80 чел., не читают – 11 чел. (Диаграмма 7).

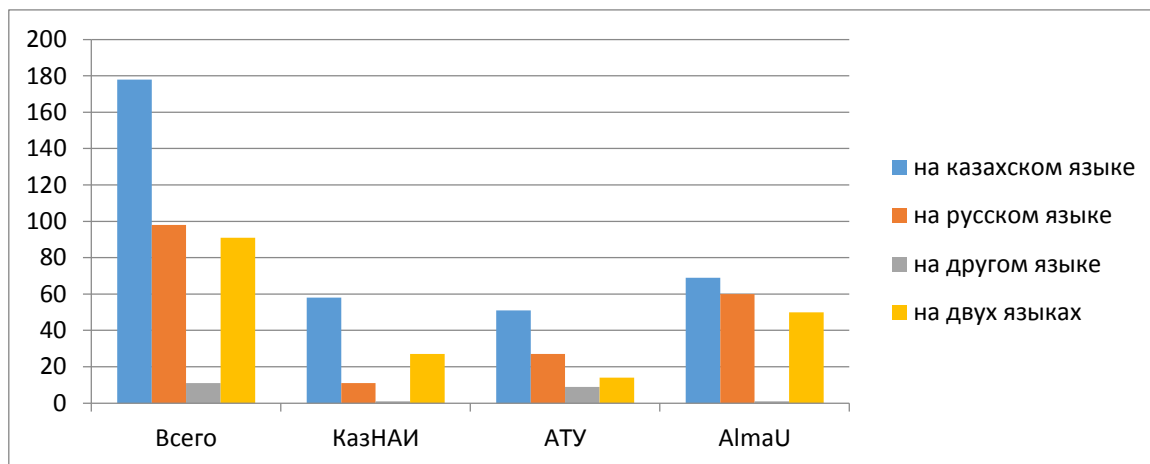
Диаграмма-7. Язык, на котором респонденты читают литературу и прессу (чел.)

Согласно результатам анкетирования пресса на русском языке также достаточно популярна у казахстанских студентов.

Языки, на которых респонденты предпочитают общаться в семье, представлены так: только на казахском языке – 178 чел., только на русском языке – 98 чел., на казахском и русском языках – 91 чел., на других языках – 11 чел. (Диаграмма 8).

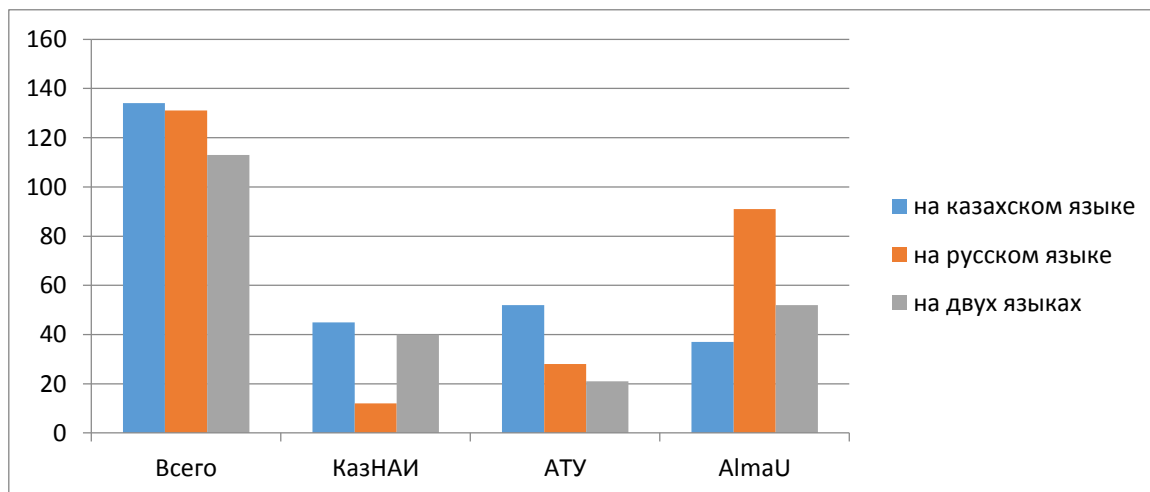
Диаграмма-8. Язык общения респондентов в семье (чел.)

Данные анкетирования позволяют сделать вывод о том, что в каждой четвертой казахстанской семье практикуется билингвальное общение.

Коммуникативно-речевая компетентность респондентов в неформальной обстановке с друзьями выглядит следующим образом: только на казахском языке общается – 134 чел., только на русском языке – 131 чел., на казахском и русском языках – 113 чел. (Диаграмма 9).

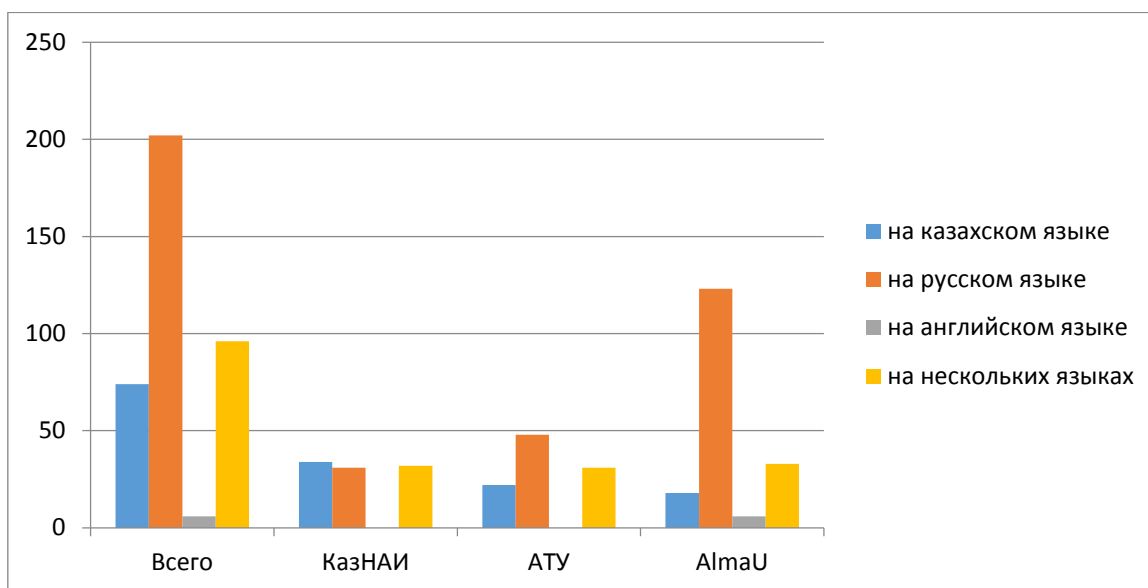
Диаграмма-9. Язык общения респондентов с друзьями (чел.)

Данные позволяют сделать вывод о том, что в студенческой среде две трети респондентов для общения используют только один язык (казахский или русский), треть респондентов в равной степени владеет обоими языками, а значит практикует билингвальное общение.

Языки, на которых респонденты предпочитают общаться в социальных сетях и Интернете, представлены таким образом: только на казахском языке общается – 74 чел., только на русском языке – 202 чел., на английском языке – 6 чел., на нескольких языках – 96 чел. (Диаграмма 10).

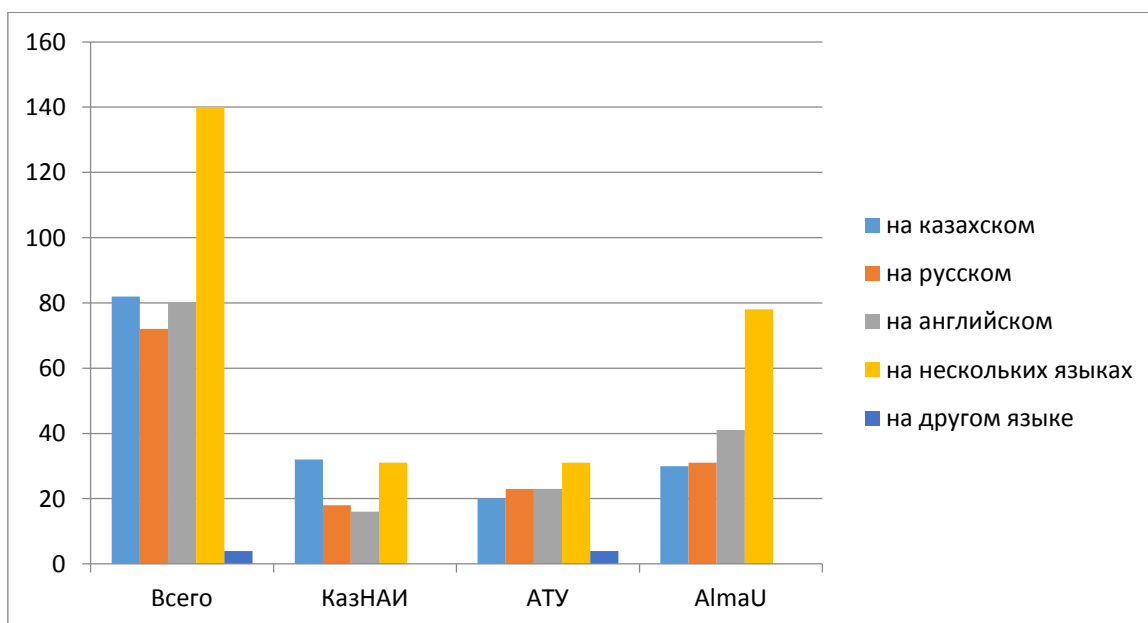
Диаграмма-10. Язык общения респондентов в социальных сетях (чел.)

Очевидно, что при общении в Интернете и социальных сетях, студенты, независимо от основного языка общения и обучения, отдают предпочтение русскому языку.

Языки, на которых респонденты предпочли бы общаться в профессиональной среде в будущем, представлены следующими данными: только на казахском языке – 82 чел., только на русском языке – 72 чел., только на английском языке – 80 чел., на нескольких языках – 140 чел., на другом языке – 4 чел. (Диаграмма 11).

Диаграмма-11. Язык, на котором респонденты предпочли бы общаться в профессиональной среде в будущем (чел.)

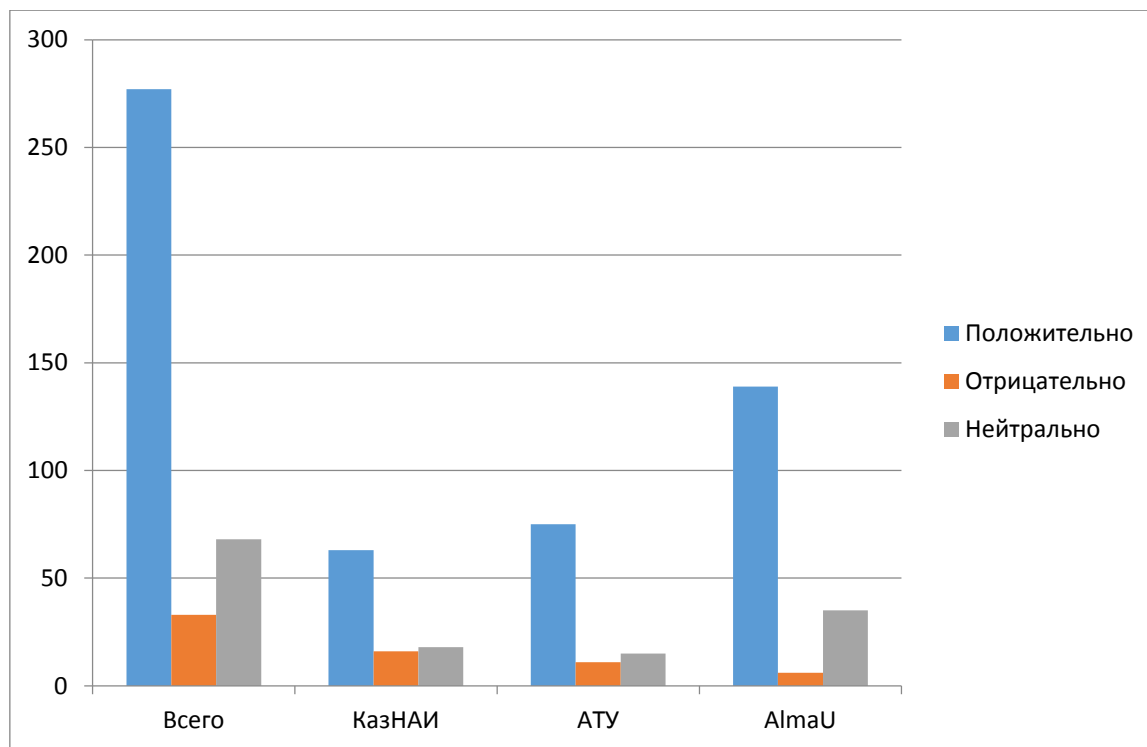

Полученные данные позволяют сделать вывод о том, что современные казахстанские студенты достаточно открыты для полилингвального общения и готовы интегрироваться в полиязычную профессиональную среду.

Отношение респондентов к внедрению системы трехязычия в систему образования Казахстана представлено следующим образом: положительно – 277 чел., отрицательно – 33 чел., нейтрально – 68 чел. (Диаграмма 12).

Диаграмма-12. Отношение респондентов к внедрению системы трехязычного образования в РК

Данные позволяют утверждать, что казахстанские студенты в большинстве своем приветствуют внедрение системы трехязычного образования в РК.

Таким образом, результаты проведенного нами исследования позволяют сделать следующие выводы:

- Значительно укрепились позиции казахского языка как языка подготовки студентов в высших учебных заведениях в связи с увеличением контингента выпускников школ с казахским языком обучения.

- Студенты казахской национальности составили 85% из числа всех респондентов. Большая часть из студентов-казахов отметила, что владеет русским языком.

- Несмотря на слабые позиции русского языка как основного языка подготовки обучающихся в вузе, он остается предпочтительным для казахстанских студентов и как средство получения дополнительной информации, и как средство коммуникации в семье, неформальном общении, социальных сетях и Интернете.

- Студенты в целом понимают необходимость овладения коммуникативно-речевыми компетенциями и готовы к межкультурной диалоговой форме общения.

В перспективе авторами планируется отслеживать динамику развития обозначенных тенденций в языковой студенческой среде Казахстана.

Список использованной литературы:

1 Данные Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК (2016). Официальная статистическая информация. Оперативные данные (экспресс информация, бюллетени). Образование. Архив 2015 г. Бюллетени за 20115 г. Высшие учебные заведения Республики Казахстан на начало 2015/2016 учебного года.

http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/EducationpublBullS13-2015?_afzLoop=32854244234115950#%40%3F_afzLoop%3D32854244234115950%26_adf.ctrl-state%3Dc3gh6ftzt.20.06.2017.

Г.Д. Джубанова¹, Н.А. Таирова²

^{1,2}Алматы Менеджмент Университет,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАҒЫ КӨПТІЛДІЛІК, КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІК ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ КОМПЕТЕНЦИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме

Әлеуметтік-мәдени, кәсіби, іскери салада сөйлей білу – болашақ маманның міндетті түрде игеруі тиіс қасиеттің бірі. Бұл қажеттілік студенттерді сөйлеу арқылы байланыс жасауға оқытуда ескеретін басты қажетті мәселеге айналып отыр. Авторлар Алматы қаласындағы бірнеше жоғары оқу орындарының студенттері арасында жүргізілген сауалнама нәтижесін мақалаға негіз етіп алады. Сауалнама мақсаты – қазақстандық студенттер арасында тілді таңдау, белгілі бір тілге артықшылық көрсету тенденциясын анықтау. Сауалнама нәтижесі бойынша соңғы уақытта студенттердің ойынша университеттерде оқыту тілі ретінде қазақ тілінің артықшылыққа ие болып отырғаны анықталды. Ал орыс тілі көбінесе қосымша ақпарат алу мен тілдік байланыс жасау құралы болып отыр. Сонымен бірге ұлты қазақ студенттердің орыс тілінде жақсы сөйлейтіні белгілі. Студенттер, негізінен, сөйлеу арқылы байланыс жасай алудың пайдасы мен қажеттілігінің мәдениетаралық және болашақ мамандық иесі болу барысында пайдасы тиетінін жақсы түсінеді.

Түйін сөздер: тіл, коммуникативті құзиреттілік, сөйлеу, билингвизм, көптілділік

G.D. Dzhubanova¹, N.A. Tairova²

^{1,2}Almaty Management University,
Almaty, Kazakhstan

ON THE ISSUE OF POLY-LINGUIISM AND COMMUNICATIVE-SPEECH COMPETENCE AMONG THE STUDENTS OF KAZAKHSTAN

Summary

The most vital and indispensable component of the future professions are skills of communication in spheres such as business, socio-cultural and professional. This makes necessary to develop the communicative and verbal competence of students in the process of education and vocational training. The article deals with the results of a questionnaire, which has been conducted among students of several universities in Almaty, are introduced by the authors. The purpose of the questionnaire is to track the main trends in the language preferences of Kazakhstani students. The authors come to the conclusion that the positions of the Kazakh language have significantly strengthened as the language of preparation at the university, whereas Russian language is preferred means of obtaining additional information and communication. Also, majority of Kazakh students demonstrate sufficient knowledge of Russian language. Students generally understand the need to master communicative and speech competencies and they are ready for an intercultural dialogue form of communication in future professional activities.

Keywords: language, Communicative competence, Speech, bilingualism, multilingualism

MPHTI 16.31.51

Z.B. Yeshimbetova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

The article deals with varieties of informative forms of teaching foreign languages to the students of foreign languages departments. The article describes the informative technology used in second language teaching in higher institutions, as well as efficient and effective usage of computer programs in evaluating students' language skills. Informative technologies are developing training, planning, problem-based learning, level differentiation, the test system, the game training, and immersion in a foreign culture, cooperative learning, as well as - research, information - communication and personality - oriented technologies. With this target setting universal cognitive actions are one of the leading components of the educational standard. This is due to the fact that one of the components of mental development is learning the knowledge, implying the forming of scientific picture of the world, the ability to manage

their intellectual activities, learning methodologies, strategies and ways of learning, development, symbolic, logical, creative thinking, productive imagination, memory, attention and reflection.

Keywords: informative methods of teaching of foreign language, informative technology, information-communication, learning methodologies, strategies and ways of learning

The beginning of the third millennium is characterized as a transition to the «information society», having the new structure, in which the decisive role is played by industries related to the receipt, distribution and processing of information. This transition is connected with the new «technological revolution», which is characterized by generalized computerization and informatization of society the dynamic development of information society the development of human resources is necessary that can meet the requirements of the information age through education and lifelong learning to meet the growing demand for professionals in the field of information technology. That's why its necessary to pay greater attention to basic education, acquired in secondary institutions can't deny that information changes, which we face nowadays, are global. Moreover, its obvious that there is a necessity of reconsideration of approaches to education as a whole system development of pedagogic, its freedom from stereotypes and innovative orientation require creative integration of up-to-date methods. Informatization of system of education is a process which provides this field with theory and practice of usage of new computer technologies. The matter is that they are oriented on realization of psychological and pedagogical goals of teaching use of new technologies in the educational process not only improves the performance level of digestibility of material by students, but also develops their knowledge of the potential of emerging information technologies of the most effective areas of usage of information technologies are lessons of foreign languages it, we can't keep from mentioning that citizens of Kazakhstan should know 3 languages. This is dictated by the necessity and it was repeatedly told by the president of the republic N.Nazarbaev. He says that multilingualism is a norm for Europe and we should also come to such norm. For example, one of the most important factors which led to economic success of Japan, India, Singapore and Malaysia was widespread public knowledge of English main purpose of learning English is the formation and development of the communicative culture of students, teaching practical English language. In this sense, the main task of the teacher is selecting the most effective teaching methods that permit the realization of individual and differentiated approach to learning, taking into account the capacities of children, their level of training, inclinations, trends of globalization, global integration in various fields of economic, technical, cultural, social and personal life make great high demands of the practice of English language of changes in the content of education, the priority role in teaching and educational process belongs to information and communication technologies. Usage of them gives us tremendous opportunities of a computer as a tool for teaching. Computer training programs have many advantages over traditional methods of teaching allow you to train different types of speech activity, and mix them in various combinations. They help to understand the phenomenon of language, form the linguistic ability to create communicative situations, to automate speech, and as well, they provide the opportunity of leading of representative system, the realization of individual approach and the intensification of independent work of pupils technologies have begun to play an increasingly important role in the teaching of foreign languages. Majority of methodologist point out the importance of computer technology during the process of cognition. It allows pupils to acquire language in meaningful contexts for specific purposes.

In the twenty-first century, the intensification and modernization of education requires the introduction of innovative technologies that aim to educate a person in the creative intellectual and emotional way. These innovative technologies are developing training, planning, problem-based learning, level differentiation, the test system, the game training and immersion in a foreign culture, cooperative learning, as well as - research, information - communication and personality - oriented technologies. With this target setting universal cognitive actions are one of the leading components of the educational standard. This is due to the fact that one of the components of mental development is learning the knowledge, implying the forming of scientific picture of the world, the ability to manage their intellectual activities, learning methodologies, strategies and ways of learning, development, symbolic, logical, creative thinking, productive imagination, memory, attention and reflection.

In this regard, the universal cognitive actions include:

- actions retrieval of information;
- ability to navigate the system of knowledge and recognize the need for new knowledge;
- the ability to make a preliminary selection of information sources to search for new knowledge.

Technology of problem-based learning involves independent decision of cognitive and creative problem solving through a critical rethinking and increase knowledge and skills. It allows realizing the conditions of

formation of students' cognitive universal action: creating an atmosphere of co-creation in communication, including the emotional sphere of the child, student self-interest, a joint search for truth, self-assessment, self-correction, self-sufficiency.

One way to activate students in learning foreign languages is the design (project method), when the student independently plans, creates, protects his\her project, that is actively involved in the process of communicative activity. Training project is a set of search, research, settlement, graphics and other types of work performed by students independently for practical or theoretical solution of a significant problem.

English as a means of international communication occupies a leading position in the world. This is primarily due to the rapid development of high technology (space, information laser technology, bio- and nano-technology) and economy. Competence in foreign languages is important for the economy and for the development of the regions, and, of course, for the citizens themselves. Anyone who wants to get a better chance of successful employment and career should have an adequate knowledge of at least one foreign language.

The application of new methods and technologies of teaching foreign languages will contribute to the development of personal qualities that are demanded by modern multicultural and multilingual society. Therefore, the problem of using effective methods of teaching English is very important.

Currently, some of the principles have already been formed in the system of polylingual education:

- Kazakh-Russian-English;
- learning languages should go hand in hand; the mother tongue must be the basis;
- learning a foreign language should be based on the training of verbal thinking, mastery of new means of expression of the target language.

There are significant changes in the requirements for the results of the training and education of the modern younger generation, the urgent need to form a willingness and ability to live in an open society where there is coexistence of various nationalities and ethnic groups, and therefore, representatives of different languages and cultural traditions. At this stage of development of society the issue of multiculturalism and multilingual educational environment of educational institutions is of great importance, where the process of identity formation occurs not only by raising the level of national identity, but also on the ability and desire to carry the knowledge of their own country, to comprehend the characteristics of languages and cultures of other countries. Multicultural and multilingual education models can serve as an effective force of dialogic interaction of different nationalities, in spite of their different cultural preferences.

The main objectives of the project methodology are:

- 1) self-expression and self-improvement of students, increasing the motivation of learning, the formation of cognitive interest;
- 2) the practical implementation of acquired skills, language development, ability to competently and convincingly present the material under study, lead the discussion controversy;
- 3) demonstrate the level of culture, education, social maturity.

Types of projects:

- 1) role- playing, dramatization, staging (fairy tales, TV shows, festivals, musical performances, etc.);
- 2) research (country studies, synthesis of scientific knowledge, historical, environmental, etc.);
- 3) creative (composition, translation, script, wall newspapers, etc.);
- 4) multimedia presentations.

Project method helps develop language and intellectual skills, strong interest in learning the language, the need for self-education. Ultimately, it is assumed the achievement of communicative competence that is a certain level of language, country studies, socio-cultural knowledge, communication skills and language skills that allow for foreign communication.

Implementation of project and research methods in practice leads to a change in the position of teacher. From the carrier of definite knowledge he\she turns into an organizer of cognitive activity. From an authoritative source of information the teacher becomes an accomplice of the research, creative cognitive process, mentor, consultant, organizer of independent activity of students. Project-based learning is considered one of the most powerful incentives for motivating language learning. It is the most creative activity, all students are involved in the work on the project, regardless of ability and level of language training. They put into practice the knowledge acquired and generated speech skills, creative rethinking and multiplying. In addition, the problem and the variety of forms and types of this technology implies interdisciplinary connections, which allows the student to give a vivid picture of the world in which he lives, interconnection of events and subjects, mutual assistance, the diversity of material and artistic culture. The main emphasis is on the development of creative thinking, understanding causality and logic of events, to

self-actualization and self-expression, not only students, but also teachers. The project technique requires teachers to be thorough trained, and having professional skills and knowledge. One of the main conditions for the effectiveness of training activities is the atmosphere of goodwill, mutual understanding, trust, creativity, promotion of cognitive student activity.

The use of information technologies in training in a foreign language allows those being trained to have access to a wide range of modern information for the purpose of development of various competences.

Information and communicative competence is considered by us as system of the internal resources necessary for creation of effective communicative action in a circle of situations of professional, interpersonal and cross-cultural interaction. The communicative professional act includes the analysis and assessment of the situation, formation of the purpose and operational structure of action, implementation of the plan or its correction, an efficiency assessment. From here, information and communicative competence is an ability to use a foreign language successfully, to work with its help on the basis of practical experience, ability and knowledge at the solution of professional tasks.

Information and communicative competence of future researchers has to include the cognitive activity, creative and behavioral and emotional components formed in the course of language preparation with use of a complex of lingual - didactical means and means of interactive lingual-information support. Available information support allows to train a work bases at the computer at the initial stage of training, and then to become the advanced users of applied programs, to seize professional skills.

In conclusion I want to summarize that the education in universities should be done with English for three reasons. Firstly, students who know English are able to find their favorite job related with their field. Secondly, they can communicate with others internationally. Thirdly, as a major language in universities, English makes accessing information easy for students. In my opinion, internationally, people need one common language. For many years, English has been the common world-wide language, and it will be in the future. For this reason, if you want to follow trends, new gadgets and technology, modernization of the developing world, you have to know English whatever age you are in.

Knowledge of English, in fact, opens a window to a large global world with the huge flow of information and innovation. Mastering a foreign language makes it possible to study abroad in the best universities of the world and creates the opportunity for practical experience in the leading countries of the world. Knowledge of English is a requirement for networking and doing business. Every year a number of foreign firms and companies are opening in Kazakhstan. Accordingly, we need employees who speak English competently, who is able not only to read a business letter, but for conversation and negotiations. However, everything in this world is possible, the main thing - it is a strong desire and a belief in their own strength. As the English proverb: "When there is a will, there is a way».

References:

- 1 Nazarbayev N.A. *New Kazakhstan in the new world* // *Kazakhstanskaya Pravda*. – №33(25278), 2007.
- 2 *The state program of development of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020*.
- 3 Artamonov L.A., Arkhipov M.V., Ganyushkina E.V., Delyagin L.K., Zolotov M.V., Martyanova T.V. *Innovations in teaching English language high schools students* // *Innovations in Education Journal of Nizhny Novgorod University. Lobachevsky*. – 2012. – №2(1). – P.28-33.
- 4 Knaub V.T. *Social services Web 2.0* <http://www/openclass/ru/stories/43847/>
- 5 Sysoev P.V., Yevstigneev M.N. *WEB 2.0 technologies to create a virtual educational environment for learning a foreign language* // *Foreign languages at school*. – 2009. – №3. – P.27-31.
- 6 Kopylova V.V. *Methodology of project work at English lessons*. – M.: *Globe*, 2007. – P.30-33.
- 7 Tsaturova I.A. *Computer technologies in foreign language teaching / training manual for schools*. – M. «Highest school», 2004. – P.28-33.
- 8 *New pedagogical and information technologies in the education system*. Ed. Polat E.S. – M., 1999. – P.48-52.
- 9 Polat E.S. *Some conceptual provisions of distance learning a foreign language*. *IYASH*. – 1998., – №5, 6. – P.38-42.

З.Б. Ешімбетова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Түйіндемe

Бұл мақалада студенттерге шетел тілдерін ақпараттық нысандардың түрлерін оқыту мақсатында қарастырылады. Мақалада ақпараттық технологияларды жоғары оқу орындарында екінші тілдерді оқытуды

ұтымды және тиімді пайдалану, компьютерлік бағдарламаларды тілдік дағдыларды студенттердің білімін бағалау үшін қолдану. Ақпараттық технологиялар – дамыта оқыту, жобалау, проблемалық оқыту, деңгейлік саралау, тест жүйесі, ойынға үйрету және шетелдік мәдениетке жұмылдыру, ынтымақтастық, сондай-ақ – зерттеу, ақпараттық-коммуникациялық және тұлғалық - бағдарланған технологиялар. Осы мақсатта танымдық іс-әрекеттердің әмбебап орнатудың жетекші компоненттері мен білім беру стандартының бірі болып табылады. Бұл психикалық дамудың танымды болжайтын құрамдас бөлігінің бірін қалыптастырудағы әлемнің ғылыми бейнесін, қабілетін, өзін басқарудың интеллектуалдық қызметі, зерттеу әдістемелерін, стратегиялары мен тәсілдерін оқыту, дамыту, символдық, логикалық, шығармашылық ойлау, өнімді қиял, жад, назар мен рефлексиямен байланыстыруға болады.

Түйін сөздер: шетел тілін оқытудың ақпараттық әдістері, ақпараттық технологиялар, ақпараттық-коммуникациялық, оқыту әдістемесі, стратегиясы мен тәсілдері

З.Б. Ешимбетова¹

*¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме

В данной статье рассматриваются разновидности информативных форм обучения иностранным языкам студентов факультетов иностранных языков. В статье рассмотрены информационные технологии, используемые на втором языке обучения в высших учебных заведениях, а также рациональное и эффективное использование компьютерных программ для оценки языковых навыков студентов. Информативные технологии – развивающее обучение, проектирование, проблемное обучение, уровневая дифференциация, тестовая система, обучение в игре, и погружение в иноязычную культуру, обучение в сотрудничестве, а также – исследовательских, информационно-коммуникационных и лично-ориентированных технологий. С этой целью установка универсальных познавательных действий являются одним из ведущих компонентов образовательного стандарта. Все это связано с психическим развитием познания, предполагающего формирование научной картины мира, способности управлять своей интеллектуальной деятельностью, изучение методологий, стратегий и способов обучения, развития, символического, логического, творческого мышления, продуктивного воображения, памяти, внимания и рефлексии.

Ключевые слова: информационные методы преподавания иностранных языков, информационные технологии, информационно-коммуникационные, методология, стратегия и способы обучения

FTAXP 14.15.01

А.К. Жундибаев¹, Ә.Ж. Байгазина²

*^{1,2}Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Семей қ., Қазақстан*

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ОН ЕКІ ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ КӨШУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақала Қазақстандық білім беру жүйесінің он екі жылдық оқытуға көшу мәселесіне арналған. Мақала авторы он екі жылдық білім беру жүйесінің ерекшелігі, дәстүрлі оқыту жүйесінен жаңа жүйенің айырмашылығы, қолдану тиімділігі жайлы пікірлер келтірген. Қазақстан Республикасындағы он екі жылдық жалпы және орта білім беру тұжырымдамасына сәйкес он екі жылдық білім берудің басты мақсаты – өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзыретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру болып табылады. Сондықтан, жастарды білікті маман, озық ойлы азамат етіп қалыптастыру он екі жылдық білім беру негізінде жүзеге асыруға болады. Мақалада осы аталған он екі жылдық білім беру бағдарламасының аясында орта мектепте білім беруді дамыту, жетілдіруге қатысты тұжырымдар айтылады.

Түйін сөздер: он екі жылдық білім беру, орта мектеп, әдістеме, құзіреттілік, кәсіби білім, бейінді оқыту

Жас ұрпаққа білім беруде, оларды болашақ еліміздің тұтқасы етіп тәрбиелеу – әр ұстаздың, әрбір мектептің ең қасиетті міндеті. Осы міндеттерді орындау мақсатында білім беру саласында да елеулі әрі ауқымды өзгерістер орын алуда. Заман талабы тұрғысынан жеке тұлғаны дамытудағы қоғамның рухани және адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда білім беру саласы – өзекті мәселелердің бірі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2007 жылғы 28 ақпандағы «Жаңа әлем-дегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Білім берудің сапасын жаңарту мен әлемдік

білім стандартына сәйкес ұлттық білім беру жүйесін құру екендігі қажет» – деп атап көрсетті [1]. XXI ғасырда Қазақстанның білім беру жүйесіндегі жалпы және орта 12 жылдық білім беру жүйесінің енгізілуі уақыт талабы болып отыр. Қоғамымыздың әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылымының түпкілікті жаңаруына байланысты бірінші міндет халықтық білім жүйесін жаңаша тұжырымдама жасап, жаңаша талап қоюды қажет етеді. Мектептердегі нақты міндеттердің бірі білім беру кезеңінде балалардың физиологиялық, психологиялық деңгейінің дамуын, олардың әрі қарай білім алу, күрделі білімді жеткілікті қабылдауын дамыту, әр салада болсын біліктерін жетілдіру негізінде, еліміздегі үздіксіз білім беру саласының 12 жылдық білім беру жүйесіне өтуі ғылым, білім саласында үлкен жаңалық болып табылады.

Дегенмен, педагогика ғылымында 12 жылдық білім беру мазмұны мен ерекшеліктері, тиімді ұйымдастыру мәселесі толықтай зерттелмеген. Бүгінгі таңда алдыңғы қатарлы елдердің барлығы оқуға жалпы білім берудегі жаңа жүйені ұсына отырып, соның ішінде көпжылдық білім беруге көшуде. Демек, 12 жылдық жалпы білім берудегі жеке тұлғаны қалыптастырудың жаңа жүйесімен қазіргі заманғы білім мен тәрбиенің ең тиімді мүмкіндіктерін, жолдарын зерттеп, оны ұтымды түрде білім беруге енгізу қажеттігі арасында қарама-қайшылықтар бар екені байқалады. Осы қарама-қайшылықтарды айқындау негізгі мәселелердің бірі болып отыр: ол 12 жылдық білім беру жүйесіне көшудің халық санына, мемлекет экономикасына зиянсыз енгізілуі және бұны жүзеге асыру үшін тиімді әдіс-тәсілдер мен жолдарын табу. Қазіргі қоғамның алдында білім берудің жаңа моделін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттері тұр.

Қазақстанның әлемдік өркениетке енуіне қатысты білім беру саласына қойылып отырған заман талабы – шығармашылықпен жұмыс істей алатын, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру. Білім берудегі негізгі мақсат тек білімді, кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны тәрбиелеп шығару. Осы тұрғыда қазіргі кезде ел болашағы азаматтарының қызметтік және мәдени сауаттылық, яғни құзіреттілік деп аталатын білімділіктің жаңа деңгейіне шығуына жағдай жасау міндеті тұр. Ал құзырлылық, құзіреттілік дегеніміз 12 жылдық біліммен тікелей байланысты. Осы аталған 12 жылдық жалпы орта білім беру Тұжырымдамасында «12 жылдық білім берудің басты мақсаты: Өзінің және қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, бәсекеге қабілетті және құзіретті, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру», – деп нақты көрсетілген [2, 3].

Осы орайда Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың соңғы екі жылдан бері республика мектептеріндегі білім беру мен тәрбие жұмысын жақсартудағы қатаң талабы бүкіл республикамыздың білім саласын жаңаша ұйымдастыру міндетін қойып отыр. «Бізге экономикалық қоғамдық жаңару қажеттілігіне сай келетін осы заманғы білім беру қажет» деп атап көрсетті 2006 жылғы 1 наурыздағы «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Қазақстан халқына Жолдауында [3]. Сондықтан да ел экономикасы жақсарып, алға қойған мақсаттарымыз айқындалған тұста білім беру жүйесінде өзгерістер мен қайта жаңартулар орын алуда. 2010 жылдан бастап 12 жылдық білім жүйесіне көшетінімізге байланысты республикамызда оған жан-жақты даярлықтар жүргізіліп жатыр. Еліміздің барлық мектептерінде Қазақстан Республикасы үкіметінің 2006 жылдың 6 шілдесіндегі №681 қаулысымен бекітілген 12 жылдық білім беруге көшудің іс-шаралар жоспары басшылыққа алынуда.

Білім беруді жаңарту бір-бірімен тығыз байланысты, әрі өзара шарттас екі қағидамен сипатталады: біріншіден, әлеуметтік ортаның терең демократиялығы, гуманизация және гуманитаризациямен байланысты; екіншіден, тұлғаның тұтас дамуына бағыттылығы. Кеңес дәуірі кезіндегі білім беруде тұлға тек білімді меңгеруші, халықтың мәдениетін тасымалдаушы және көрсетуші болып табылатын. Ал қазіргі 12 жылдық бейінді білім берудің өзіндік ерекшелігі бар, ол тұлғаның жан-жақты дамуына жағдай жасай отырып денсаулығын нығайту мен өзінің қоғамдағы орны мен рөлін, кәсіби қызығушылығы мен бағыттылығын еркінше таңдау, әрі меңгеру болып табылады.

Демек, 12 жылдық білім беру жағдайында оқушы тек қана білім алушы ғана емес, сонымен қатар: – Ізденуші – Зерттеуші – Басқарушы – Ұйымдастырушы – Кеңесші – Үйлестіруші дербес тұлға. Сондықтан да 12 жылдық мектепте құзіреттілік тәсіл жаңа тәсіл болып табылады. Тәуелсіз еліміз іргелі, бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына ілігіміз деп ұмтылып жатқанда, сол мақсатты болашақта жүзеге асыратын ұстаз ең алдымен кәсіби деңгейі жоғары, интеллектуалдық, шығармашылық қабілетті мол тұлға болумен қатар ол оқытудың жаңа технологияларын өмірге енгізуге дайын, оқу тәрбие ісіне жанашырлық танытатын, қоғамның ең озық бөлігінің бірі бола білуі тиіс.

«Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту стратегиясына» сәйкес 12 жылдық білім беруге көшудің басым бағыттарының бірі – тиімді қызмет ететін білім беру үлгісін қалыптастыру, Қазақстанның дамыған елдер арасында лайықты орын алуына мүмкіндік беретін оқыту мен кадрларды даярлаудың жоғары сапалы деңгейіне қол жеткізу болып табылады [4]. Қазақстан болашағын ойласақ – ұлттық даму, өмір сүру ерекшеліктеріне сай ұлттық мектептер қалыптасуы шарт, себебі әр елге немесе әр мемлекетке бірдей бірқалыпты педагогикалық теория да, білім жүйесі болуы да мүмкін емес. Болашақ 12 жылдық мектеп қандай болу керек, оның ерекшелігі неде? *Біріншіден* – ол Қазақстан мемлекетінің мүддесіне сай болуы міндетті, олай болса ұлттық тәрбие алған бала өз елінің қамын ойлайтыны заңдылық. *Екіншіден* – мектеп білім беру әдісінде жаңа тұжырымдамалар мен бағдарламалар жасалынып, олар мектептегі негізгі тұлға – оқушы мен педагог мүсінін толық қамтитын, әрі қорғайтындай болуы тиіс және «жалаң» теориясымен шектелмей, балалар қабілетін аша отырып, білімде құштарлықты арттыру бағытталған іс-әрекетке негізделуі. Өйткені білім қажеттілігін терең түсініп, оны үйренуге ұмтылған бала өмірге де қиындықсыз бейімделеді. *Үшіншіден* – оқушының бастауыш жас кезеңінен кәсіби қабілетін, оның бағдарламасын анықтау барысында жұмыстар жүргізіліп, сапасын жетілдірсек, сонда білім беру де, болашақ елдің дамуы да нәтижелі болады. *Төртіншіден* – тәрбие отбасынан басталады, сондықтан ата-аналардың мектеппен байланысын күшейту керек. *Бесіншіден* – мектепке құқық тәрбиесін беру мен оқыту жеткіліксіз. Соның салдарынан балалар өздерінің міндеттері мен құқықтарын айыра алмай жатады. Міне осы аталған ерекшеліктерді қолға алсақ, білім беруді дамытудың нәтижелі жетістіктеріне жететініміз сөзсіз.

Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында және 12 жылдық білім беру тұжырымдамасында бейінді оқытудың үш бағыты анықталған: жаратылыстану-математикалық, әлеуметтік-гуманитарлық және технологиялық [5]. Аталған бағыттардың мазмұны арнаулы бейіндік курстар жиынтығынан тұрады. Демек, кез келген мектеп оқушысының өз білім жолын таңдауына, білімін жан-жақты тереңдетуіне мүмкіндігі бар.

Келесі, 12 жылдық мектептің құрылымына тоқталатын болсақ: 12 жылдық білім беру жүйесі 5+5+2 сатыларынан тұрады. Бүгінгі күні осы құрылым мен жаңа мазмұнға негізделген жалпыға міндетті білім стандарттары әзірленуде. Яғни, бастауыш мектепте қажетті біліктер мен дағдыларды игеруге, оқу, жазу, санау, шығармашылықпен ойлауға жетелейтін, жеке бас гигиенасы мен денсаулығын сақтау негіздерінің болуына ықпал ететін оқу әрекетін ұйымдастыру басты мақсат болып табылады. Орта мектеп сатысындағы білім мазмұны оқушының болашақ бағдарын саналы таңдауына игі ықпал ететін дайындық кезеңі мен педагогикалық, педагогикалық-психологиялық, ақпараттық және ұйымдастырушылық ұстанымдардан тұрады. Жоғары мектеп, бұл жалпы орта білім берудің соңғы кезеңі болып табылады. Үшінші сатының негізгі мақсаты – оқытудың саралануы мен даралануына бағдарланған жалпы орта білім беру, оқушылардың болашақ кәсіби қызметіне саналы да жауапты таңдау жасауына, жеке және өмірлік өзін-өзі танытуына жағдай жасауға, құзыреттілігін қалыптастыруға негізделеді.

Сонымен, дәстүрлі білім беру жүйесінен 12 жылдық білім беру жүйесінің басты артықшылығы – баланың тек қана білім алып ғана қоймай, бейімі мен икемділігіне, таңдайтын мамандығына қарай алғашқы кәсіби бағдар алып шығуында жатыр. Яғни, 11-12 сыныптардағы білім мазмұны оқушының жоғары оқу орындарының алғашқы курстарында алатын білім мазмұнымен кіріктіріледі. Оқушы мен ұстаз арасында өзара түсіністік пен ықпалдастыққа негізделген оқыту үдерісі оқушының ойлау жүйесінің дамуына, құндылық бағдарының айқындалуына, қарым-қатынас жасай білу дағдысының қалыптасуына ықпал етеді. Нәтижесінде оқушының танымдық қабілетінің деңгейін өсіріп, ойлау қабілетін арттырып, ақпаратты қабылдап қана қоймай, оны талдап, оған өзіндік тұжырым жасай алатын дәрежеге қол жеткізеді. Бұл үрдіс 12 жылдық білім беру жүйесінде білім мазмұнын түбегейлі жаңартумен қатар, оқытудың тың әдістемесін дүниеге әкеледі.

«Бүгінгі таңда ХХІ ғасыр табалдырығын еркін аттаған азат ұрпаққа жаңаша тәлім-тәрбие және білім беруді жетілдірудің, мемлекеттік тілді оқытудың басым бағыттарын айқындау педагогика тәжірибиесінің көкейкесті мәселелерінің бірі болып отырғаны анық» [8, 241]. 12 жылдық білім беру жүйесінің жоғарыда аталған барлық ерекшеліктерін, басымдылығы мен тиімді тұстарын, т.б. саралай келе 12 жылдық білім берудің негізгі мақсаты анықталды.

12 жылдық білім мазмұнының негізгі өзегі – қарқынды дамып келе жатқан өзгермелі қоғамда өмір сүруге икемді, жеке басының, сондай-ақ қоғам пайдасына қарай өзін-өзі толық жүзеге асыруға дайын білімді, шығармашылыққа бейім, құзіретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру мен дамыту болып табылады.

12 жылдық білім беру жүйесін қолдану мектеп оқушыларының оқу-тәрбие үдерісінде жетістікке жетуі мен білім деңгейі артып, жоғарылай түсуіне алып келеді, өйткені бұл жүйенің сапалық құндылықтары оқушыларға кәсіби білім беруге және құзыреттіліктерін қалыптастыруға негіз бола алады.

12 жылдық білім беру бағдарламасы бойынша білім алған оқушы:

- әлемдік стандарт деңгейіне сай жоғары сапалы біліммен қамтама сыз етіледі, жан-жақты мәдени, құзыретті тұлға болып, қалыптасады;
- өз-өзін тәрбиелей алатын, өзін-өзі дамытуға мүмкіндігі бар, кәсіптік білім беру бағдарламасын меңгерген азамат болып тәрбиеленеді;
- өзінің жеке басының мүддесін қоғам мүддесімен үйлестіре алатын тұлға ретінде қалыптасады;
- шығармашылықпен еңбектенетін қоғамдағы нарықтық бәсекелестікке қабілетті, өзін-өзі толық іске кірістіре алатын, сауатты болашақ маман болады.

Демек, 12 жылдық білім беруге көшу еліміздің білім саясатындағы келелі мәселелерді шешуде нақты қадам болып табылады. Білім беру құрылымы мен мазмұнының түбегейлі жаңаруы еліміздің болашағына ие болар білікті жастардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына игі ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан: Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы [Электрон. ресурс]. – 2007. – URL: <http://kzgov.docdat.com/docs/364/index-78481.html> (дата обращения: 17.05.2017).

2 Қазақстан Республикасында 12 жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: <http://flatik.ru/azastan-respublikasinda-12-jildi-jalpi-orta-bilim-beru-tjirimd> (дата обращения: 17.05.2017).

3 Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: <http://kzgov.docdat.com/docs/1357/index-60148.html> (дата обращения: 17.05.2017).

4 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту стратегиясы [Электрон. ресурс]. – 2003. – URL: <http://sc0005.akkol.akmoedu.kz/documents/view/21D1CF41A3EF4127.html> (дата обращения: 17.05.2017).

5 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [Электрон. ресурс]. – 2010. - URL: <http://kzbydocs.com/docs/649/index-28098-1.html> (дата обращения: 17.05.2017).

6 Каримов Е.К. 12 жылдық білім беру жүйесі: технологиялық ерекшеліктер // Республикалық ғылыми-әдістемелік және ақпараттық-сараптамалық журнал «12 жылдық білім беру». – 2006. – №4. – Б.8-9.

7 Шатекова Қ.Т. 12 жылдық білім беру – бастауыш буында // Республикалық ғылыми-әдістемелік және ақпараттық-сараптамалық журнал «12 жылдық білім беру». – 2009. – №5. – Б.14-15.

8 Кабатаева К.Т., Билял Б.К., Кабатай Б.Т. Инновационная традиция технологии обучения государственного языка в системе образования // Вестник КазНПУ имени Абая, Серия «Филологические науки». – 2016. – №3(57). – 241 с.

А.К. Жундибаева¹, А.Ж. Байгазина²

^{1,2}Государственный университет имени Шакарима г. Семей

ВОПРОС ПЕРЕХОДА НА 12-ЛЕТНЕЕ ОБУЧЕНИЕ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Статья посвящена вопросу о переходе Казахстана на 12-летнее образование. Автор статьи излагает видение об особенностях обучения системы 12-летнего образования, отличии новой системы от традиционной системы обучения, его эффективности в использовании. Согласно Концепции 12-летнего общего среднего образования в Республике Казахстан, главной целью 12-летнего общего среднего образования является жить в динамично развивающейся среде, склонной к разным изменениям, развивать и формировать конкурентноспособную, компетентную, образованную и творческую личность. Поэтому формирование молодых квалифицированных специалистов можно осуществить на основе программы 12-летнего общего среднего образования. В статье также приводятся выводы, касающиеся развития и совершенствования образования в средней школе в рамках программы 12-летнего образования.

Ключевые слова: 12-летнее образование, средняя школа, методика, компетентность, профессиональное знание, основное обучение

A.K. Zhundibayeva¹, A.Zh. Baigazina²

^{1,2}Shakarim State University of Semey

QUESTION OF TRANSITION TO 12-YEAR-SCHOOL TRAINING IN SECONDARY SCHOOL

Summary

The article is devoted to the issue of the transition of the formation of Kazakhstan to a 12-year education. The author of the article sets out a vision of the specifics of training the 12-year education system, the difference between the new system and the traditional training system, and its effectiveness in use. According to the Concept of 12-year general secondary education in the Republic of Kazakhstan, the main goal of a 12-year general secondary education is to live in a dynamic environment, inclined to various changes, develop and form a competitive, competent, educated and creative personality. Therefore, the formation of young qualified professionals can be carried out on the basis of the program of 12-year general secondary education. The article also discusses the conclusions concerning the development and improvement of education in secondary school within the framework of the 12-year education program.

Keywords: 12-year education, secondary school, methodology, competence, professional knowledge, basic training

FTAXP 14.35.09

Г.М. Кенжебаева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУДЫ ЖҮРГІЗУДІҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Білім мен ғылымның дамуы Қазақстанның рухани жаңғыруына әсер етуші фактор екендігін айта келіп, ондағы мұғалімнің рөліне тоқталады. Бүгінгі мектептің, мұғалімнің ең басты міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру екендігін, оның тамыры халықтың ұлттық әдет-ғұрып, әдебиет, мәдениет, өнерінде жатқандығын көрсетеді.

Жаңартылған білім бағдарламасы бойынша оқушы білімін, танымын, білігін бағалаудың жаңа жүйесі қалыптастырушы бағалау оқушының білімге, білуге деген құштарлығын, жауапкершілігін, ізденуін, қызығушылығын оятудың жолы екендігі айтылады.

Қалыптастырушы бағалау студенттің нақты іс-әрекетіне кесімді баға айтып, әрекетті тоқтатып тастамайды. Керісінше, ынталандырып ары қарай ізденуге әкеледі. Студенттің өзіне деген сенім, алға ұмтылушылық, өзара ынтымақтастық, яғни топ ішіндегі көрсеткіш бәріне ортақ екендігіне бала дағдыланады, барлығы бірдей жақсы болғанын ұнатады. Сонымен қатар өмірде қолдануға пайдасын тигізер нәтижелі білім дағдысын қалыптастырады.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, қалыптастырушы бағалау, блум таксономиясы, түсіну, қолдану, синтез, бағалау, нәтижелі білім

Білім мен ғылымның дамуы Қазақстанның рухани жаңғыруына әсер етуші фактор. Осыған сай оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, білімге, бүкіл оқу әдістемелік жүйесіне жаңа талаптар қойылып келеді. ХХІ ғасырдың жан-жақты жоғары интеллектуальды, саналы азаматын қалыптастыру бағытындағы білім беру мәселесі мемлекетіміздің басты назарында. Осы тұрғыдан алғанда мұғалімге білім берудің тиімді жолдарын анықтау, шығармашылық ізденіс, таңдай білу, заман талабына сай жаңартылған білім бағдарламасы көшінің алдыңғы легінде жүру міндеті жүктеліп отыр. Қай заманда, қай кезеңде болмасын мектептегі басты тұлға мұғалім десек, дүниежүзілік даму деңгейінен кем түспейтін, солармен иық тірестіре алатын, алған білімі мен тәрбиесін туған еліне, адамзат игілігіне жұмсай алатын ой-танымның иесі, саналы азаматты жетілдіруге үлес қосатын, оны ұйымдастыра да жүзеге асыра да білетін мұғалімнің жүгі салмақты. Бүгінгі мектептің, мұғалімнің ең басты міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру. Рухани байлық ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет-ғұрпы, әдебиеті, мәдениеті, өнері шыққан түп тамырында. Оқушының рухын шыңдап, ой-өрісін кеңейтетін жалпы білім беретін мектептердегі жетекші пән – қазақ тілі мен әдебиеті. Бүгінгі өмір талабына сай оқушыны жеке тұлға ретінде тәрбиелеуде қазақ тілі мен әдебиетінің маңызы зор.

Нәтижеге бағдарланған білім оқушының жеке жетістіктері арқылы айқындалады. Баланы өздігінен жұмыс істеуге, өздігінен ізденіп білім алуға үйрету – ең тиімді жол.

Шығармашыл тұлғаның қалыптасуы да танымдық ізденістерді тиімді ұйымдастыру арқылы

көрінеді. Ол үшін мұғалім әдісті таңдау арқылы емес, оны түрлендіру, жетілдіру барысында көздеген мақсатқа жете алады. Еліміздің өркендеуі, «Мәңгілік Ел – Мәңгілік Тіл» идеясының жүзеге асуы, рухани жаңғыру – жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына тікелей байланысты. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру ұстаздар қолында, әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті жетекші рөл атқарады. Осы тұрғыда әдіскер-ғалым Ж.Дәулетбекова қазақ зиялыларының еңбектерін саралай келе қазақ тілін оқытудың жаңа бағыттарын төмендегідей санамалап, айқындайды: «1. Қазақ тілін оқытуды мемлекеттің даму стратегиясымен бірлікте қарау. Жолы – қазақ тілін оқыту жүйесін қоғамдық-әлеуметтік сұраныммен сәйкестендіре дамыту. Қағидасы: «Мектептің тілі бола алмаған тіл мемлекеттің тілі бола алмайды» (Х.Досмұхамедұлы). 2. Тілді оқытуды белгілі бір пәндік дағдыларға емес, білім алушының тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағыттау. Жолы – тілдік білім мен біліктерді ХХІ ғасыр адамының бойында сөйлеу мәдениетін, ойлау мәдениетін және кісілік мәдениетті қатар дамытуға бейімдеп, құзыреттіліктер қалыптастыруға бұру. Қағидасы: «Нәрсенің затын алмай, атын ғана алып, құр сөз түрінде үйретуден бас тартып, алған білімі өзіне де, мемлекетке де пайдалы болатынын көздеп оқыту» (А.Байтұрсынұлы). 3. Тілді оқытуда жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға басымдылық беру. Жолы – қазақ тілін білім алушының сөйлеу қабілетін дамытудың базасы ретінде меңгерту және пәннің әдістемесін өмірлік дағдылар мен тәжірибелік машықтарды қалыптастыру бағытында жетілдіру. Қағидасы: «Оқыту оқулықтан өмірге қарай емес, өмірден оқулыққа қарай жүруі тиіс» (Ж.Аймауытов). 4. Қазақ тілін оқыту үдерісінде білім алушыны әрекет субъектісі деп танитын антропоэзеттік парадигманы басшылыққа алу. Жолы – тілдік білімді игертуді білім алушының өзіндік әрекеті мен ізденістеріне құру. Қағидасы: «Мұғалім аз үйретсін, оқушы көп үйренсін» (Я.А. Коменский)».

Оқушының білімге, білуге деген құштарлығын, жауапкершілігін, ізденуін, қызығушылығын дамыту әдіскер ұстаздар қолында. Ол өз бойына жинаған білімін біреуден мақтау, жоғары бағасын есту үшін емес, саналы түрде өмірде, болашақта өзіне, еліне қызмет етуі үшін жинау керектігін түсінуі, сезінуі қажет. Жаңартылған білім бағдарламасы бойынша оқушы білімін, танымын, білігін бағалау жаңа жүйеде құрылған. Жалпы білім беретін орта мектептің 5-сыныбы Қазақ тілі. Оқыту әдістемесінде қазіргі білім беру үрдісіндегі бағалау түрлерін төмендегідей қарастырады: «Қазіргі білім беру үрдісінде негізінен бағалаудың екі түрі қолданылады. Ол: жинақтық (суммативтік) және қалыптастырушы (формативтік) бағалау. ...Ал қалыптастырушы бағалаудың негізгі ұстанымы – оқушылардың дамуына, логикалық ойлауына тікелей әсер ету. Бағалаудың бұл түрінде оқушы өзін-өзі бағалауға, сын тұрғысынан ойлауға үйренеді. Оқушы сабақ барысында мұғалімнің жетекшілігімен өз әрекетін жоспарлай отырып, кейінірек өз бетінше әрекет етуге, шешім қабылдауға, ойын дәлелді жеткізуге дағдыланады».

Өз практикада осы қалыптастырушы бағалауды жоғары оқу орнының 5В011700–Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 3-курс студенттеріне «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» пәнінен сабақ беру барысында қолдандым. Ол жоспарлауым жаман болған жоқ, себебі 3 курс студенттері 5-семестрде «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» пәнін оқып, қаңтар, ақпан айларында қала мектептерінде төрт апталық педагогикалық практикадан өтіп келген. Сонымен қатар бұл курстарға сабақ беретін әріптестерімнің басым көпшілігі педагогикалық шеберлік орталығынан оқып, дайындықтан өткендер. Бұның барлығы менің практика барысында сапалы жұмыс істеуіме көп көмегін тигізді. Әрине, жалпы білім беретін орта мектептерге арналған жаңартылған білім бағдарламасы бойынша бағалау критерилерінде өзгеріс бар. Яғни бұрынғы дәстүрлі бағалау жүйесі түбегейлі өзгереді. Жаңартылған бағдарлама бойынша бағалау дегеніміз баланың да, мұғалімнің де өзін-өзі сырттай реттеуі. Сабақ жоспарлауда, оны практикада қолдануда Блум таксономиясын үнемі басшылыққа алып отыру жаңартылған бағдарлама идеяларының нәтижелі болуына кепілдік береді. Мен оны өз сабақтарымда қолдана отырып көз жеткіздім. Тоқталар болсам, бірінші деңгейі – білім. Бұл жайында қазақстандық әдіскер-ғалым А.Әлімовтың тұжырымдамасына келер болсақ: «Қайталау немесе тану арқылы мәліметтердің есте қалай сақталғанын тексеру, мағлұмат пен деректерді еске түсіру арқылы жүзеге асырылатын категория. ...Ақпаратты, оқу материалын (қажетті деректерді, нақты фактілерді немесе бүтін теорияларды) есте сақтау мен қайталау (репродукция) [1, 140]. Сабақтың тақырыбы «Дәстүрлі және дәстүрден тыс сабақ түрлері» болғандықтан студенттерге дәстүрлі, дәстүрден тыс сабақтар туралы мәлімет беріп, олардың ортақтықтары мен айырмашылықтарын және оның оқыту үдерісіне әсерін, қайсысының тиімді екендігін талдай отырып меңгерту қажет болды. Ол үшін жоғарыда айтқанымдай, біршама дайындықтан өткен балалардың өзіндік жинақтаған білім қорларын сұрақтар арқылы қайта естеріне түсіріп, жадыларын жаңғырту арқылы диалогтық оқыту модулін қолданып кумулятивтік әңгіме жүргіздік. Онда ортаға:

- Сабақ дегеніміз не?
- Сабақтың түрлері қандай?
- Дәстүрлі сабақ қалай жүргізіледі, жетістіктері неде деп ойлайсыздар?
- Дәстүрден тыс сабақ қалай жүргізіледі?
- Сіздерге қандай сабақ түрі ұнайды?
- Дәстүрлі, дәстүрден тыс сабаққа тән қандай ортақтық бар?

- Айырмашылықтары неде? деген сұрақтар тасталып, студенттерге өз ойларын еркін айтып, пікірлесуге жағдай жасалды. Оларды ортақ пікірге келтіруге тырыспадым. Бұл кезеңде қалыптастырушы бағалауды әр студентке бағыттап ауызша жүргіздім. Мысалы: А. деген студентке «Дәстүрлі сабақ қалай жүргізіледі, жетістіктері неде деп ойлайсыздар?» деген сұраққа берген жауабына: Сенің айтқандарың өте дұрыс, қосыламын, бірақ сол жетістіктің сыры неде, сол жайында ашыңқырашы. Бірақ А. жауабы толық болмағандықтан С. толықтырды. «Саған рахмет. А-ға өте жақсы қолдау жасадың деген сияқты т.б. жылы лебізбен, жақсы, позитивті пікірмен студенттерге жағымды көңіл-күй сыйлау арқылы келесі кезеңге өтуді ойладым. Орындаған жұмысына қанағаттанған бала, әрі қарай жұмыс жасауда белсенді болады.

Келесі деңгейі – түсіну. Ол туралы «Түсіну дегеніміз мәліметті таныс, анық күйге (формаға) ауыстыру арқылы өзіндік түсінік қалыптастыру. Бұл деңгейде үйренушілер мағлұматты тек есте сақтамайды, олар оның ауқымы мен көлемін ұлғайтпаса да, сол берілген мөлшерде басқаша қылып көрсетеді. Олар мәліметтерді басқа таныс жүйеге түрлендіреді, есте сақталған мағлұматты басқаларға жеткізу жолдарын айқындайды, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтайды, салыстырады, нәтижелерді суреттейді. Оқу материалын бір формадан екінші формаға, бір белгілі жүйесінен басқа жүйеге түрлендіру (интерпретация), ауыстыру, оқу мәліметін өздігінше игеру, салдары мен нәтижелерінің қандай болатындығы туралы алдын-ала болжау, жорамалдау [1, 142]. Түсіну деңгейінде ABC деңгейін ескере отырып, санамалау арқылы топқа бөліп, барлық топқа бірдей тапсырма бердім. Постерге «Дәстүрлі, дәстүрден тыс сабақтардың ерекшелігін Вен диаграммасына түсіру». Блум таксономиясы бойынша Білім деңгейіндегі жүргізілген әңгіменің жалғасын әр топ өз іштерінде талдап, қорытынды пікірлерін диаграммаға түсірді.

Бұл кезеңде қалыптастырушы бағалау екі жұлдыз, бір ұсыныс арқылы жүзеге асырылып, кері байланыс жасалды, яғни топтар бір-бірінің дайындаған постерлерін оқып, стикер арқылы ұсыныстарын берді.

Үшінші деңгейі – қолдану. Оқу материалын жаңа жағдайлар мен ситуацияларда қолдану. «... Бұл деңгейде студенттер оқытушының көмегінсіз таныс емес проблеманы өздерінше шешуі керек. Мұнда қорытынды нәтиже маңызды мәселе болып қалмай, сонымен бірге шешім іздену процесінің өзі де маңызды болып танылады: үйренушілердің мәселені шешу жолы шешімнің өзінен де маңызды болуы мүмкін. Қолдануда үйренушілер келесі әрекетті жасайды: а) Проблемамен танысады; ә) Проблеманың ерекшеліктерін анықтайды; б) Шешім қабылдайды; в) Шешімді жүзеге асырады, қолданысқа түсіреді [1, 143]. Студенттердің түсіну деңгейіндегі жасаған жұмыстары өте сәтті шықты. Мәселені жан-жақты қарастырып, Вен диаграммасын сәтті құрды. Бұл біздің келесі қадамға өтуімізге жақсы баспалдақ болды. Блум таксономиясының қолдану, талдау деңгейлерін келесі қолданған стратегиямда, «Ақылдың алты қалпағы» әдісін қолдануда кіріктіруге тырыстым. Яғни, Блум таксономиясының жоғары деңгейі талдау: біріншіден, негізін тану – ауқымды әрі бүтін құрылымды құрамдас бөліктерге жіктеу, сол арқылы берілген мәліметті әрі қарай дамыту. Бұл үшін алдымен мәліметті (ақпарат, проблема, ұғым, құбылысты) құрамдас бөліктерге жіктеп, оларды бір-бірімен салыстырып, айырмашылығын айқындау керек. Екіншіден, Астарлы мағынаны ажырату – екі тұжырымның өзара қатынасын көрсету. Үшіншіден, мотивация – «неліктен? Не себепті?» деген сұрақтарға жан-жақты жауап беру арқылы қозғаушы күштер мен себептерді айқындау [1, 145].

«Ақылдың алты қалпағы» әдісі стратегиясында осы Блум таксономиясының төменгі – қолдану мен жоғарғы – талдау деңгейі қатар жүргізілді. Бұл деңгейді білім алушылар жинақтаған материалдарымен: «Дәстүрлі және дәстүрден тыс сабақтың қайсысы тиімді» деген тақырыпта жұмыс жүргізілді. 1 – ақ қалпақтылар: жалпы мәлімет беріп *проблемамен таныстырды*, яғни қазіргі білім жүйесінде сабақтың дәстүрден тыс интербелсенді әдіс-тәсілдерді, АКТ-ны қолданып өткізілетіндігін, ал дәстүрлі сабақ кезінде такта, бор, көрнекіліктер ғана болғанын, оларды оқытушылар қалай пайдаланды және оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас, мұғалімнің рөлі, оқушының рөлі т.б. салыстыра отырып, қолдарындағы осыған дейін жасаған жұмыстарының мәліметтерін пайдаланып талдады. 2 – жасыл қалпақтағылар, *проблеманың ерекшелігін анықтаса* зерттеушілік,

ғылыми көзқараспен «дәстүрлі, дәстүрден тыс сабақтың екеуінің де тиімді, ұтымды тұстарын айтып, өз пікірлерін дәлелдеуге тырысты. Дәстүрлі сабақтың жақсы жақтарын айта отырып, біздің зиялы қауымымыздың дәстүрлі білім алғандарын алға тартты, ал дәстүрден тыс сабақтардың тиімділігі ретінде қазіргі әлемдік дамудан қалмай, құзыретті, жеке тұлға ретінде қалыптасуда осы дәстүрден тыс берілген білімнің нәтижелі болатындықтарын айтты», 5-топ *шешім қабылдады* көк қалпақтылар тыңдағандарының бәрін қорыта отырып, дәстүрлі сабақтың тиімді, тиімсіз тұстарын, дәстүрден тыс сабақтың тиімді, тиімсіздігін салыстыра отырып, бүгінгі заман талабына дәстүрден тыс өткізілетін сабақтардың тиімді екендігін дәлелдеді. 5-ші топтың тапсырмасы күрделі болғандықтан А деңгейіндегі оқушыларды осы топқа біріктіруге тырыстым. Олардың шешімі арқылы сабақ мақсатына жететіндігіне көзім анық жетті. Себебі, бұл топқа топтастырылған балалар өздеріне сенімді, проблеманы анық түсінген, шешілу жолдарын тапқан, топ алдында өзіндік пікірлерін қорғай алатын еді. Ал, сабақтың мақсатына жетуі білім алушылардың білім нәтижесінің кепілі.

3,4-топтардың талдаған жұмыстары Блум таксономиясының түсіну деңгейін жүзеге асыруда көп көмегі тиді. Себебі, 3-топ қара қалпақтағылар «өз позицияларында тұрып, дәстүрлі сабақтың кемшіліктерін, яғни мұғалім-басқарушы, оқушы-бағынушы болғандығын, берілетін білімнің оқулық көлемінен шықпағанын, ал дәстүрден тыс сабақта балама оқулықтардың, шамадан тыс мәліметтердің көп екендігін алға тартып, кемшілік ретінде бағалап, негативтік көзқараста болса, 4-топ сары қалпақтылар, эмоциялық тұрғыдан келіп: осылардың барлығының жақсы жақтарын көруге тырысып, дәстүрлі сабақтың өз жетістігі болғандығын, дәстүрден тыс сабақтардың заман талабынан туындаған алға жылжу, уақыт көшіне ілесу, заманауи әлемдік жаһандану үдерісінен қалмау, нарық заманында, өзге елге құл болмау үшін керек екендігін айтып, позитивтік көңіл-күй сыйлады. Екі топтың қарама-қарсы пікірі мәселені *түсінуге* әкелді.

Мінеки, бес топтың бір проблеманы шешуге бағытталған жұмысы түсінгенді, қолдану деңгейіне көтерді. Бұл этаптардан өткен балалар келесі синтездеу деңгейіне қиналмай өтеді.

Түсіну, қолдану деңгейі бойынша жұмыс жасаған студенттерді жасаған жұмыстарынан кейінгі өздерін реттеп, білгендерін жүйелеп алуы үшін қалыптастырушы бағалаудың БББ тәсілін қолдандым.

Келесі деңгей – синтез. Синтез – жаңа мазмұн мен бүтін ұғым (түсінік, құбылыс, құрылым) тудыру мақсатында жеке бөліктерді (элементтерді) шығармашылықпен біріктіру. Синтездің келесідей түрлері болады: 1) шығармашылық жанрлар: эссе, өлең, жоба, баяндама, шығарма, шешендік (ораторлық) сөз, сценарий, компьютерлік бағдарлама т.б. 2) Жоспар құрастыру, әрекеттердің тәртібін келтіру, немесе тәжірибе өткізу. 3) Абстрақтылы қатынастармен көрсетілетін нәтижелер. Яғни бақылау нәтижесінде жаңа модель құрастыру т.б. Сабақ барысында Блум таксономиясының бес деңгейі бойынша жұмыстанған балалар алтыншы деңгейге әркім өз білген, жинақтаған білімімен өтті. Бұл кезеңде балаларға берілген дискрипторды басшылыққа ала отырып «Дәстүрден тыс сабақтың тиімділігі» тақырыбында (мазмұнның тақырыпты ашуы; көрсетілген әдіс-тәсілдердің фактімен дәлелденуі) 10 минут ішінде 150 сөзден тұратын шағын эссе жазуды тапсырдым.

Сабақтың қорытынды соңғы деңгейі – бағалау. Бағалау – күмәнді, даулы және пікірталас туғызатын мәселелер бойынша шешім қабылдап, оны нанымды дәлелдер арқылы айғақтау. Сабақтың өң бойында әрбір тапсырмадан кейін қалыптастырушы бағалау жүзеге асып отыратын болса, соңғы қорытынды бөлімінде, студенттерге топ пен топты бағалатып, одан кейін әр топты ауызша өзім бағаладым. Ал өзім үшін бұл бағалауымды әр тапсырма бойынша жасап алған бағалау парағыма қойып шықтым.

Ондағы мақсатым, аралық бақылау кезінде суммативті бағалауда осы әр сабақ бойынша жасалған қалыптастырушы бағалау қорытындыларын негіз етіп аламын.

Қорыта келе байқағаным, қалыптастырушы бағалау шын мәнінде оқыту үшін бағалау. Себебі, қалыптастырушы бағалау аты айтып тұрғандай, білім алып ізденушінің нақты іс-әрекетіне кесімді баға айтып, әрекетті тоқтатып тастамайды. Керісінше, ынталандырып, «мына тұсым жетіңкіремей тұр екен, осыны толықтырайын» деген ой жетегімен ары қарай ізденуге әкеледі. Оның астарында студенттің өзіне деген сенім, алға ұмтылушылық, өзара ынтымақтастық, яғни өзгенің кемшін тұсын көрсе, түзетіп жіберуге ұмтылу, топ ішіндегі көрсеткіш бәріне ортақ екендігіне бала дағдыланады, барлығы бірдей жақсы болғанын ұнатады. Сонымен қатар өмірде қолдануға пайдасын тигізер нәтижелі білім дағдысын қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 327 б.

2 Дәулетбекова Ж.Т. Жаһандану және білім: қазақ тілін оқытудың жаңа бағыттары // Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы. – 2016. – №1(55). – Б.22-23.

3 Дәулетбекова Ж., Қосымова Г., Юсуп П. Қазақ тілі. Оқыту әдістемесі. Жалпы білім беретін мектептің 5-сынып мұғалімдеріне арналған. – Алматы: Атамұра, 2017. – 120 б.

Г.М. Кенжебаева¹
¹КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ ФОРМИРУЮЩЕГО ОЦЕНИВАНИЯ

Резюме

В статье автор отмечает, что развитие науки и образования являются факторами, влияющими на духовное возрождение Казахстана, останавливается на роли учителя в этом процессе. Главнейшими задачами современной школы и учителя являются формирование духовно богатой, всесторонне развитой личности, чьи корни лежат в национальных традициях, литературе, культуре и искусстве народа.

В статье говорится, что по обновленной образовательной программе новая система оценивания знаний, навыков и умений ученика – формирующее оценивание является одним из факторов, который стимулирует стремление ученика к получению знаний и умений, его ответственности, его мотивации.

Формирующее оценивание не позволяет дать окончательную оценку действиям студента, не останавливает процесс. Наоборот, оно подталкивает его к дальнейшим исследованиям. Оно формирует самоуверенность студента, его стремление, т.е. студент привыкает к тому, что групповой показатель является общим и ему нравится, когда все хорошо. А также формирует результативность знаний и умений, применение которых были бы полезны и в жизни.

Ключевые слова: духовное возрождение, формирующее оценивание, таксономия блума, понимать, применить, синтез, оценивание, результативность знаний

G.M. Kenzhebayeva¹
¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

METHODS OF ESTABLISHMENT OF SHAPING EVALUATION

Summary

This article said about role of teacher and that the development of science and knowledge is the factor which effects to mental restoration of Kazakhstan. Nowadays the main obligation of school and teacher is to form developed figure with mental rich, so its meaning is in the custom and tradition, literature, culture and art of nation.

Student will say this new system of updated educational program is a new way to awaken interest to know something, responsibility, searching skills.

Formative assessment will not decrease actions of student, inside out it will motivate to continue search. Student will believe on himself, and adapt to rush forward, mutual community, and he likes when everything will be well. Beside this, he will form effective knowledge which is useful into life.

Keywords: mental restoration, formative assessment, bloom taxonomy, to understand, to use, synthetic, value, effective knowledge

МРНТИ 11.25.07

S.A. Nurgaliyeva¹, G.B. Assavbayeva², G.K. Espolova³

^{1,3}S.Amanzholov East Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

²D.Serikbayev East Kazakhstan State Technical University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

KAZAKHSTAN LANGUAGE POLICY: TRILINGUAL CONCEPT

Abstract

The paper studies the problems of teaching foreign languages based on the national language, its relevance and the processes of development and mutual enrichment of languages in a multinational state. Within the framework of the

given problem it is proposed, first of all, to create the conditions for teaching the native language to the ethnos representatives living in Kazakhstan.

The given statements required updating the conceptual framework of views on the professional training competitive specialist in Kazakhstan higher school in the aspect of their professional acquisition of the Kazakh, Russian, and English languages. In this connection, the teachers have not just to acquire English but also to study the methodology of teaching their subject in the language.

The research relevance is connected with the absence of sequence for determining the levels that the students have to achieve during their studying Kazakh, Russian, and English languages. Moreover, the goals of the curricula are not clearly coordinated with the goals of trilinguality, and the system of the language studying assessment is not coordinated with the curricula goals. These factors make it difficult to develop the curricula and textbooks and the teachers' advance program.

Keywords: the language policy, the problem of trilingualism, the national language, ethnic constancy, ethnic difference, language levels

Kazakhstan President N.Nazarbayev presented his idea of the use of three languages for the first time in 2006 in his speech at the Assembly of People of Kazakhstan. In his 2007 annual address themed "New Kazakhstan in a New World", the President proposed gradual implementation of the "Trinity of languages" cultural project. In the 2008 address, he declared that "the Government should accelerate the implementation of the "Trinity of languages" project and should urgently improve the quality of teaching the Kazakh language, as the state language that unites our entire society" [1].

Thus, the Kazakh language was determined as the state language, the Russian language is now the language of interethnic communication, and the English language serves for integration of our country into the world economy and global society. Apart from this, in his address to the people of Kazakhstan "Building the future together" in 2011, the President stated, "I always say that knowing three languages is essential for the success of every Kazakhstani. Our task is to raise the number of citizens speaking the state language up to 80% by 2017. I think, by 2020, the number of Kazakhstanis speaking English should reach 20%" [2].

The current program states it that the Kazakhstani education should become high quality to enable Kazakhstani people to become competitive at the global labor market, to give them an opportunity to enter best world universities, to be mobile and able to learn all life. Doing that, one should not forget about the importance of developing a harmonious person with high moral values and national identity, a person who is world-minded, but never forgets his "roots" [3].

Own experience is seen that particular attention is paid to professionally oriented language training in order to prepare professionals who are fluent in three languages, which corresponds to the Law "On languages in the Republic of Kazakhstan", and will undoubtedly increase the competitiveness of specialists.

However, in our opinion, some aspects of formation of trilingualism require more in-depth analysis and rational approach. A real problem in designing and developing courses for trilingual education programs is in lack of precise requirements as to the skills and competencies a trilingual specialist should have on the completion of the education program [4, 248].

Implementation of trilingual education in the country involves several problems [5], [6], [7], [8], [9] connected with the planning, determining strategic and tactical goals, content, imperfection of methodologies and technologies in the system, where the instruction is in the three languages.

Knowledge of two or more languages is emphasized as a progressive phenomenon; it facilitates accelerated intellectual development, forms flexibility of thinking. At the same time bilingualism and trilingualism are complex phenomena which should be thoroughly understood, especially when we talk not only about the intellectual development of biand tri-lingual personality, but also about the issues of his/her ethno-psychological and ethno-cultural development as a representative of a particular ethnic group.

The problem of a bilingualism and multilingualism has been studied for a long time in foreign linguistics [10, 393] and many others researchers proves that.

Some terms need to be explained to understand the major ideas of trilingual training. "Bilingualism", "Bilingual education", "Multilingualism" terms often appear in the scientific literature. Nevertheless, there are many variations in relation to the meaning of these terms.

W.Weinreich states that "although multilingualism is undoubtedly a phenomenon not only significant, but also fairly common and widespread, it is accepted, among the linguists as well, to regard monolingualism as a rule, and regard multilingualism as something exclusive. But neither cultural and geographical partitions nortemporary methodological guidelines related to the infantile immaturity of our science should obscure us from the actual fact that millions of people, possibly majority of people acquire two or a few language

systems in this or that degree during their life and can use a separate one depending upon the situation requirement” [11, 264].

According to N.Baryshnikov “at the present stage studying a second foreign language is of quite mass character, and the experience of its teaching along with the experience of teaching a foreign language under the conditions of natural bilingualism is quite widely generalized”.

They “developed and formulated general conceptual postulates of teaching the second foreign language methodology. The key words in the area are: academic (school) didactic were bilingualism/trilingualism; imperfect knowledge of a foreign language; triglossia/trilingualism, including the native language, first and second foreign language” for a quite short period of time [12, 14].

S.Ter-Minassova states that foreign languages are all imbued with interdisciplinary communication and suggests the students the knowledge of a lot of areas of science, art, culture and real daily life. Integration is the unification of a whole of disparate parts, deep interpenetration of generalized knowledge in this or that field in one academic material” [13, 34].

All the studies dealing with linguistic borrowing were based on the notion of bilingualism and regarded the bilingual speaker as the place of language contact and a rich source of interaction between different linguistic patterns. The phenomenon of bilingualism, however, had to be redefined: the old and rather narrow definition which implied that a bilingual speaker had to master both language systems in the same way a native speaker did was replaced by a new, more flexible one, which said that a bilingual speaker had to produce at least some sentences in another language. It became clear that 'ideal' situations of bilingualism are relatively rare and that it had to be regarded in a much wider sense including also speakers of standard and dialect. Bilingualism thus seems to be an extremely widespread phenomenon. It is a problem which affects the majority of the world's population. Nevertheless, discussions about various types and degrees of bilingualism have not ceased even today. Areas that are favourable for the development of bilingualism are, above all, regions close to national borders where two nations-consequently also two languages-come into direct contact.

Bilingualism, language mixing, code-switching, transfer and borrowing are aspects of cross-linguistic influence in language contact situations. They are worth studying as they provide insights into the dynamic creative process of language change and developments on community-wide basis as well as individually. We have examined overlapping terminologies to clarify the concepts and categorization of language use in bilingual context. Language mixing also offers interesting topics in relation to the model of bilingualism and to the grammar from which mixed discourse is generated. Language contact phenomena, bilingualism, language mixing, code-switching, transfer and borrowing pose psycholinguistically as well as sociolinguistically interesting study which deserve further research in the future.

Questions of functioning of languages of Kazakhstan are reflected in the State program of development and functioning of languages. Such work takes place in three stages: stage 1 between 2011-2013 – improvement of the normative, legal and methodological basis for further functioning and development of languages; stage 2 between 2014-2016 – implementation of a set of practical measures for the introduction of new technologies and methods in the field of studying and use of the national language and the preservation of linguistic diversity; stage 3 between 2017-2020 – consolidation of results through systematic monitoring of the degree of relevance of the national language in all spheres of public life, the quality of its proper application and the level of proficiency with further preservation of the positions of other languages [14, 7-10].

According to State Compulsory Educational Standard of the Republic of Kazakhstan, the main purpose of teaching a foreign language is to teach the basic level of foreign languages, as under market conditions knowledge of foreign language is necessary, including knowledge of the English language. “Young graduates of higher educational institutions with the knowledge of English should become the professionals in demand in every corner of the globe and be able to provide successful development and well-being for Kazakhstan in the XXI century” [15, 1713-1716].

B.Khasanuly writes about the consequences of the reverse phenomenon: “Trilingualism originated on the basis of mother tongue and developed in combination with other languages is a phenomenon that is always progressive. Trilingualism that originated on the basis of the widespread non-native language ... is regressive and temporary phenomenon, and in the end, it will lead to “glottophagy”, the absorption of one language by others, to the alienation of the native language. Unilateral bilingualism becomes a springboard to monolingualism” [16, 356-357].

A.Bitis writes about of the multilingual Education in Kazakhstan: “Kazakhstan’s trilingualism can also serve as a model for other post-Soviet states. It would be however unfair for me to give a conclusion on the actual progress of the trilingual project during such a short stay. My impression was that Russian is thriving,

at least in the two capitals, and that the general knowledge of English is at least acceptable amongst the younger generation. The only thing I know for sure is that the overall practical ramifications of a trilingual policy are both vast and hugely challenging. I sense that during my time in Kazakhstan I was able to glimpse only the tip of a large linguistic iceberg” [17].

William Fierman, Director of the Center for the Study of Central Asia and Kazakhstan from the University of Seattle believes that “the idea is correct and will contribute to the development of the state. But it is too early to talk about the triune language in Kazakhstan. At the moment, one language predominates in your country – Russian. Although the Kazakh language is a state language under the Constitution. In my opinion, in today's Kazakhstan the Kazakh language should get a more significant role, especially in the cities, because in the auls it always prevailed. Thus, the Kazakh language is not so often used in the east and north of the country, unlike the south and southeast. And English, strangely enough, very quickly began to occupy a significant position in Kazakhstan, and for the future this is a very good trend” [18, 48].

Thus, on the basis of the scientific references analysis it follows that teaching foreign languages under the conditions of natural bilingualism involves the solution of several problems connected with planning, determining strategic and tactical goals, content, imperfection of methodologies and technologies. A language should be studied as a subject but not as an instrument of getting knowledge in a subject, and this will be more effective than just a language teaching. The given statement actualizes the significance of multidimensional analysis of the possibility and scientific validity of trilinguality formation and developing new theoretical approaches adequately reflecting the requirements of the modern educational paradigm.

In conclusion, we claim that the problem of trilingual is developed in Kazakhstan for the last two decades due to the prevalence of two, three, four and five languages in modern society that has great importance for the theory of language contacts and for solving many tasks of applied character. However, in our opinion, policy of trilingual competitive personality's formation is pursued on the state level as normative. Within the framework of the State Program of functioning of languages in the Republic of Kazakhstan it is necessary to develop a set of measures facilitating the implementation of the main provisions of the Program in the next decade in order to create and improve polylingual environment that is able to meet all the growing needs of the individual and society in a globalized world community. Therefore, the support of the state, greater autonomy of the universities and competence of educators will help realization of trilingual higher education in the Republic of Kazakhstan.

References:

- 1 Nazarbayev N.A. "Increasing the well-being of the people of Kazakhstan is the main goal of the state policy" / *The Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan. February 6, 2008.* – P.4.
- 2 Nazarbayev N.A. "Building the Future Together!" / *The Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan.* – Astana. – P.3.
- 3 *State Program of Development and Functioning the Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of June 29, 2011.* – Astana. – №110. – P.2.
- 4 Нурғалиева С.А., Зейнолла С.Ж. К вопросу об организации трехязычного образования в Казахстане (на примере (РИПКСО) – ФАО «ОРЛЕУ») // *Вестник КазНПУ имени Абая, Серия «Филологические науки».* – 2016. – №3(57). – С.248-253.
- 5 *Message of the Republic of Kazakhstan President – Nation Leader N.Nazarbayev to the People of Kazakhstan “Kazakhstan Way – 2050”: Common goal, Common Interests, Common Future”.* – Astana, 2014. – P.5.
- 6 *State program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, approved by the order of the President of the Republic of Kazakhstan of December 7, 2010.* – №1118. – P.6.
- 7 “Trinity of Languages” *Cultural Program.* – Astana, 24.07.2007. – P.8.
- 8 Жумагулова В.И., Ханкишиева Э.М., Задаева А.А. Концептуальная модель полиязычного образования // *Вестник КазНПУ имени Абая, Серия «Филологические науки».* – 2016. – №3(57). – С.236-239.
- 9 Шангереева Ш.Т. Көптілді оқытудың интеллект жүйесін пайдалану // *Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки».* – 2014. – №1(47). – С.178-180.
- 10 Toassi P.F.P.&Mota M.B. *Lexical access of bilinguals and multilinguals. Acta Scientiarum. Language and Culture.* – 2015. – Vol. 37. – №4. – P.393-404.
- 11 Weinreich W. *Language Contacts. Research Conditions and Problems / Translation from English and comments by Yu.Zluktenko; introduction by V.Yartseva.* – K: Visha shkola, 1979. – 264 p.
- 12 Baryshnikov N. *Didactics of Multilingualism: Theory and Facts.-FLSc.* – 2008. – №2. – P.14.
- 13 Ter-Minassova S. *Languages and Cross Cultural Competence.* – M.: MSU Edition, 2004. – P.34.
- 14 Ahmetzhanova Z.K. *On some aspects of trilingual's. Three unity of Languages: problems and prospects. The materials of the Republican scientific-practical conference devoted to the 20-th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan.* – Karaganda, 2011. – P.7-10.

15 Mazhitaeva Sh., Balmagambetova J. & Khan N. Competence in multilingual Education. European Researcher. Vol. 31. №10-1. – P.1713-1716.

16 Khasanuly B. Languages of the peoples of Kazakhstan: from silence to the development strategy (socio-psycholinguistic aspects). – Almaty: Arda, 2007. – P.356-357.

17 Bitis A. Musings from Kazakhstan: the Trilingual Policy. URL: http://aitmatov-academy.org.uk/events/ultilingual_education_in_kazakhstan.html. 12.07.207.

18 The Idea of the Languages Triunity in Kazakhstan is Correct and Will Support the Country Development – the Opinion of an American Scientist. URL: <https://www.zakon.kz/111622-ideja-triedinstva-jaz>. 12.07.207.

С.А. Нұрғалиева¹, Г.Б. Асаубаева², Г.К. Есполова³

^{1,3}С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

²Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҮШТІЛДІЛІК ТІЛ САЯСАТЫ

Түйіндеме

Мақалада шет тілдерді оқыту мәселелері, оның өзектілігі, көпұлтты мемлекетте дамыту үрдісі және тілдің өзара бірін-бірі байытуы ұлттық тілдің базасы негізінде қарастырылады. Осы міндеттер аясында, ең алдымен, Қазақстанда тұратын этнос өкілдерінің туған тілдерін үйренуге жағдай жасау болжанады.

Атаулы ереже концептуалдық жүйе көзқарасын қазақстандық жоғары мектебінде кәсіби қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеру аспектісінде бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби дәрежеде даярлау жанартуды қажет етеді. Осыған байланысты оқытушылардың қажетті ағылшын тілін ғана меңгеріп қоймай, сонымен бірге өзінің білім беретін пәнінің әдістемесін ағылшын тілінде меңгеру қажет. Зертеудің өзектілігі білім алушылардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерін үйренуде деңгейлерін анықтаумен тікелей байланысты.

Сонымен қатар, оқу бағдарламасының үштілділік мақсаттары және тілдерді үйренудегі бағалау жүйесі нақты келісілмеген. Бұл факторлар оқу бағдарламасын және оқулықтарды даярлауда, сонымен қатар мұғалімдердің біліктілігін көтеруде қиындықтар туғызады.

Түйін сөздер: жаһандандыру, үштілділік, көпұлтты мемлекет, деңгей, оқу бағдарламасы

С.А. Нурғалиева¹, Г.Б. Асаубаева², Г.К. Есполова³

^{1,3}Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

²Восточно-Казахстанский технический университет имени Д.Серікбаева,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

КАЗАХСТАНСКАЯ ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА: «ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ»

Резюме

В статье рассматриваются проблемы развития и взаимного обогащения языков в казахстанском обществе на основе национального языка, его актуальности. Инициатива президента страны о формировании трехязычия в сфере подготовки молодых специалистов было встречено казахстанским обществом с пониманием. В рамках данной задачи предполагается, прежде всего, создание условий для обучения родному языку представителей этносов, проживающих в Казахстане. Однако, на наш взгляд, некоторые аспекты формирования трехязычия требуют более глубокого научного анализа и рационального подхода с точки зрения методологии.

В результате исследования были выявлены такие проблемы, как отсутствие разработок современных методологий и методов преподавания на английском языке для подготовки будущих учителей в вузах. Отсутствует типовая учебная программа подготовки будущих учителей по двум специальностям с учетом специфики обучения. Поэтому, одним из актуальных и перспективных направлений научных исследований для современного образования является направление, связанное с разработкой современных методологий и методов преподавания на английском языке для подготовки будущих учителей в вузах страны.

Ключевые слова: языковая политика, проблема трехязычия, государственный язык, многонациональное государство, рабочая программа

R.S. Rakhmetova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

BASIC FUNCTION OF LANGUAGE AND REALIZATION OF SPEECH

Abstract

The article describes the influence of new scientific disciplines on the methodology of language teaching. It talks about the connection between language and knowledge. Emotional, fictional, informational, meta-logical services of the language are described. The student will be able to objectively evaluate the topic of education. Communicative-cognitive study of syntax promotes the development of interpersonal, linguistic abilities and creativity of the student. The student recognizes the world around him, the phenomenon and keeps it in his own way. When we teach student the syntax of the Kazakh language in a communicative-cognitive aspect and with the help of the possibilities of other academic disciplines, we get the opportunity to form his creative creative skills. Basing on this, we sating goalto educate an independent person from the student, qualified specialist, professional methodologist. A student can use his knowledge only in linguistic communication.

Keywords: system of education, language functions, communicative and cognitive aspect, cognitive activity, language activity, communication

Nowadays the state faces a challenge to provide the learning process with a fairly new content, based on innovative technologies. Among these tasks is the formation of an individual personality, capable of taking an active part in social and political life, able to reasonably, clearly, systematically express their thoughts in written and verbal form. When we teach student the syntax of the Kazakh language in a communicative-cognitive aspect and with the help of the possibilities of other academic disciplines, we get the opportunity to form his creative creative skills. Basing on this, we sating goalto educate an independent person from the student, qualified specialist, professional methodologist. Method of teaching in any discipline plays important role in achieving goal . The methodology in accordance with the goals and objectives of education points give the effective means and methods of teaching. It is importantfor the teacher to select necessary knowledge from the flow of daily, continuous information. Therefore except teaching cognitive abilities, practical skills, teacher has to develop in students internal and external culture. Currently in merger and consolidation of industries of science new scientific spheres are emerging and developing. Priorities of the development of society in accordance with the requirements the present and the needs of the time require that science learn completely new ways to study the essence of language in society. The role of man in life, his place in culture, cognition and quality of a person, his ability to receive and transmit the language to the next generation. The science of linguistic comprehensively researching in the anthropocentric position. The language seen as a means of social communication between people. In the relationship of a person with his native language in the social aspect, the advantage was given to the definition of a linguistic personality through the social role of man, to social group he belongs and his ideological dependence. Linguistic activity in cognitive linguistics is presented as the highest achievement in human cognition. Without the cognitive abilities of a person, his linguistic activity can not be realized. Therefore cognition and linguistic activity are in close relationship with each other. In the studing of language, special attention is paid to the degree and nature of its use in linguistic communication, socio-psychological significance. The scientists-methodologists began to pay great attention not only to the definition of the communicative function of the native language, but also to its importance and the emergence of children as individuals. That's why learning the syntax of the Kazakh language in the communicative-cognitive aspect is an actual problem. The formation of students' verbal abilities directly depends on his development, on the place he occupies in society. Wrong development of a student's speech abilities affects not only his relationships with others, but also his psyche, the social role in society. And the syntax teaches students the peculiarities and specific use of phrases, sentences and texts, through which their verbal abilities are perfected. Scientists-methodologists in the educational process talk about the effectiveness of cognitive and linguistic communication, contributing to independent search, necessary to enrich the horizons, the spiritual world of students. In connection with this, special attention is paid to the development of his cognitive abilities and the culture of speech in order to form the personality of the student. As is known, to implement these issues, methodologists in their studies rely on the conclusions of philosophy, linguistics, pedagogy, psychology, and other sciences. Language is a complex phenomenon that fulfills the purposes of communication under certain

circumstances. Man communicates his thoughts with language, since language is a means of communication, it plays an important role in the student's life. Depending on the type of message, the language executes an appeal, representative, emotive, cognitive, and so on. With the help of the language we understand the world and the environment. The cognition of the world is systemic in nature. The cognition of the world is systemic in nature. Language turns the world to linguistic unity. Forms an idea of the world. The cognition of the world, first formed in the mind of man, then is depicted through the language. Language releases only what the person has known in the world, knows, and has learned. What is not formed in the mind of a person, something that he did not recognize, the language can not depict independently. Here you can see the interconnectedness of language and cognition.

Questions that the student considered were gradually formed in his mind through the assimilation of syntax. The information that the student has depicted and saved in his mind, he can share at the right time with the help of the language, using the information, agitational, emotive, throwing, phase's function of the language. According to A. Baitursynov, "than to say verbally, it is better to show in the letter", "we can not speak from a distance", "how important it is to learn to speak, so it is important to study and write," "in a conversation must be systematized to speak." "We must be able to write correctly: to determine the place of a word, change its form, it is necessary to have the skills of applying words in the right order." Throughout all the life of the people "there are words that are used in the usual order, words have a familiar way, a system" [1, 142]. A. Baitursynov proves that in the course of the speech, "one party performs the function of the speaker, the second - the hearer, and the third - neutral". "The most valuable meaning of speech is the ability to express one's thought to another. The goal of the speaker is to convey his message completely to the listener. In order to express one's thought, it is necessary to choose the right words. If one word is selected to determine the thought, then the second one is used to complement the thought, and the third is used to fix the thought, "A. Baitursynov correctly defines the role of the ability to correctly select and effectively use words in linguistic communication. The ideas of the linguist scientist are the basis for learning the syntax of the Kazakh language in communicatively-cognitive aspect. Delivering information by accepting it, he learns the person's thoughts, listens to the opinion, and exchanges it. Intending, asking can get the information you need. How much he was influenced by the information he read, picked up, listened, he learns through the emotional function of the language. The metathellar function of a language shows knowledge of the world, about the environment, or indicates the mastery of the material and the knowledge of the student. The student uses the fantic function of the language in communication. In the development of language in the communicative-cognitive aspect, much attention is paid to the linguistic sensations of the language provider. Linguistic sensations are the evaluation of linguistic ideas or the nature of the relations that arise between linguistic ideas. Speakers use words in their speech, not thinking about how they form. Such feelings include such assessments as: is the proposal well formed, if so, why? For example, some of the sentences are unsuccessful, because their syntactic structure is incorrect, and some sentences have no value. Linguists believe that it is necessary to develop the grammar.

The daily use of the language is not carried out with the constant guidance of the theory. In speech at reasoning we do not adhere to the rules, we do not think about spelling. We pause, stutter, repeat, remind. Sometimes we misinterpret the meaning of words, but we try to use them correctly. Kudaibergen Zhubanov on this occasion stated the following: "To speak is to convey information to another. The information given to the speaking listeners can have a very different effect on him. If he reports the death of a person close to him or a friend, this message causes sadness in the speaker himself. If the speaker reports the large incomes of his comrade, then he will speak about it with great joy. If the speaker reports on a case that he should have done earlier, but did not do it, and the time allotted to him comes to an end, he will feel disappointment, regret, etc. Telling about something, the speaker expresses his attitude with emotions: sorrow, joy, annoyance, etc., because the speaker is a living person with a heart, feelings. Therefore, various phenomena occurring in the world, have a certain impression on him. Some phenomena please him, others leave him indifferent. In fact, sometimes the speaker can not show, hide how it is influenced by this or that information, even if he is not joyful, can speak with joy on his face, if funny, he can express his words, sobbing if he cries, he can hide his tears and, laughing, talk about something, etc." The scientist K. Zhubanov claimed that "in order to have a language, one time and place is necessary", that "the language is not limited to only one epoch", "it can exist for many millennia", generalizing the "linguistic facts of one epoch" and proved that this is "grammar". According to the results of researches of the scientist, "grammar is a branch of science that studies the kinship of various words, reflects certain forms of each group of words, determines the appropriate place for words." The linguist argues that "language is not necessary for one person, language is

created for an individual person", "not everyone in a group of people speaks the same language, people of the same workshop speak different languages," "therefore it is not enough to work together to speak the same language. To make the language common to all, do not create temporary groups, people need to be together for a long time. "Unity of language is not that "we have one ancestor" and not that "we are one people, one race," so that people can speak the same language, they need to communicate, work together". That is, according to the scientist, only if the language communication, there will be a unity of language, people will master the language.

The cognitive structure of knowledge in many cases depends on the substantive and formal aspects of the communication units necessary for the process of systematizing words. On the one hand, the created speech situation stimulates the birth of thoughts, and on the other hand, it is the formation of the starting point of this very thought. All this allows us to conclude that linguistic cognition is directly related to communication, and vice versa, communicatively implies linguistic cognition. In order for the speaker to obtain additional information about the recipient, he must determine the basis of the objective laws of the activity of the language in society (the social position of a person, to determine his level of cultural and social development), the rhythm of the interlocutor's voice (to determine his emotional mood), explain the content his opinions, the ambiguous meaning of words. To do this, it is necessary in the teaching of syntax to pay attention to the ability to evoke positive opinions from the interlocutor, to create conditions for mastering the basics of the culture of speech, the norms of linguistics. Teaching syntax in a communicative aspect leads to the effective use of linguistic and syntactic units in communication. Encourages the student to express his point of view, to certain relationships with other students. Encourages to speak to the public. Promotes effective use of theoretical material on syntax in speech activity.

The importance of learning from the cognitive position contributes to the organization of educational material in the cognitive aspect. Helps self-development of the person, increase of his personal abilities. Accustoms to knowledge and evaluation of their knowledge and skills. Carries out their interrelation. With the help of control, analysis, generalization, he broadens his horizons. The implementation of communicative cognitive training contributes to the correct and systematic organization of student learning activities, increases its activity in learning. His skills on the correct application of linguistic knowledge in various situations are being improved.

Advantageous application of the function of the language guarantees the improvement of its qualification. Qualification – the level of mastering, any specialty by a student. With the help of the student's qualifications, one can notice to what extent he has mastered the specialty. Education and knowledge, which the student has mastered, expresses his level of cognition. With an increase in the amount of his knowledge, study and knowledge, his knowledge expands and deepens further. Linguistic cultural competence shows the result of applying cultural, literary, spiritual values and other knowledge that the student has learned. With an increase in the student's spiritual wealth, his knowledge will also expand.

The formation of a cognitive qualification of a student occurs on the basis of the quality of its activities. The development of knowledge of several activities makes up the qualification of the cognizability of the receiving education. The skill and knowledge of a student is noticing when he is identifying, planning the action in a systematic manner, when finds a way out of a difficult situation, evaluating the result, with the general proper organization of the educational trend of the student's stated goal. For example, this task is performed at this stage: to understand the content of the topic -> to identify the difficulties that can be encountered in solving the problem, and to consider ways of solving them -> using the necessary knowledge and resources -> performing the task -> checking yourself. Performing each of these stages, he uses additional abilities (creating a plan, controlling himself, etc.). The group of the activity of metho-cognition is the efficiency of independent study. This business activity is recognized with an increase in the level of professionalism, increased interest, individual improvement of the student's abilities. The student's information activity is manifested when finding the necessary information, discussing, cleaning and selecting knowledge, and with the ability of the right organization to work with information. This activity of the student stands out when performing creative tasks, solving test problems, etc. Information activity is distributed according to the level of resource, text, and presentation performance. Resource efficiency is observed when information is selected. For example, if a student is given a certificate of "Offer", the execution is carried out by this system: understanding the task -> identifying the desired word -> finding a page of a book or article -> checking the compliance of the findings with the assignment. Textual interpretation is formed by finding the necessary information from oral or written texts, and discussing it according to the task. Presentation activity is revealed when the speech is spoken, the abstract is done, at

conferences, and on practical lessons. Compensatory efficiency is seen when the necessary deficiency of linguistic means is added. Compensatory efficiency is associated with the efficiency of participation student. A student can improve his knowledge deficiencies by putting questions, receiving advice from the teacher and in other forms. Socially affective activity is revealed with the ability to work with a business team, with collective, group, pair tasks, when solving tasks and preparing the project.

It is necessary to apply this activity in different circumstances to form this business activity.

To develop the cognitive activity of the student, you need to increase the density of communication using the cognitive space of activities. They complement each other. The teacher can improve the efficiency of the student by systematically and profitably organizing lessons. These works should take into account the psychophysiological characteristics of students, the content of knowledge should be based on a structural-content system. It should fully cover the education and knowledge that are given in the syntax.

The content of materials selected from the content-methodological point of view should be understandable to students, it provides for strengthening the connection between the practical direction and the intersubject communication of syntactic training. A wide application is required, and a winning use in scientific knowledge trends is driven from the practical side of the syntax. Summing up, the correct organization of the task helps to identify the scientifically-substantial, qualitative level of independently accomplished tasks of future specialists, as well as to improve the competence of the independent work of future specialists to meet the requirements of the current society. Control and evaluation of the tendency of independent work of the student with the teacher in a system form, increases cognitive activity, improves professional efficiency.

References:

- 1 Ahmet Baitursynov. *Тіл тағылымы*. – Almaty: Ana Tili, 1992. – 448 p.
- 2 Zhubanov K. *The study of the Kazakh language*. – Almaty, 2010. – 608 p.

Р.С. Рахметова¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ТІЛДІҢ НЕГІЗГІ ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ТІЛДЕСІМДЕ ҚОЛДАНУ

Түйіндеме

Мақалада жаңа ғылыми бағыттардың қазақ тілін оқыту әдістемесіне тигізген әсері туралы баяндалады. Тіл мен танымның өзара байланысы, сабақтастығы туралы айтылады. Тілдің эмотивті, фатикалық, ақпараттық, метатілдік қызметтері жайлы баяндалады. Білім алушылар білім берудегі тақырыптарды объективті түрде бағалай алады. Студентке синтаксисті қатысымдық-танымдық тұрғыдан меңгерту туралы сөз болады. Синтаксисті қатысымдық-танымдық тұрғыдан оқыту білім алушының қатысымдық, тілдік сөйлеу қабілеттері мен шығармашылығын, рухани мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Осының негізінде біз студентті жеке тұлға, кәсіби маман, шебер әдіскер ретінде даярлауға мән беріміз. Білім алушы айналадағы әлемді, құбылысты таниды, оны өз танымында сақтайды. Студент өзі білетін, игерген білімін ғана тілдік қатынаста қолдана алады. Танымдында жоқ дүниені ол сыртқа шығара алмайды.

Түйін сөздер: білім беру жүйесі, тілдің қызметі, қатысымдық-танымдық аспект, танымдық белсенділік, тілдік қызмет, тілдесім

Р.С. Рахметова¹

¹*КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ ЯЗЫКА И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ В РЕЧИ

Резюме

В статье описывается влияние новых научных дисциплин на методику преподавания языка. В нем говорится о связи языка и познания. Описаны эмотивные, информационные, метаязыковые и фатические функции языка. Учащийся сможет объективно оценивать темы образования. Коммуникативно-когнитивное изучение синтаксиса способствует развитию межличностных, лингвистических способностей и творческого потенциала студента. Студент распознает окружающий его мир, явления и использует его по-своему. При обучении студента синтаксису казахского языка в коммуникативно-когнитивном аспекте и с помощью возможностей

других учебных дисциплин мы получаем возможность сформировать у него навыки творческого мышления, развивать его духовную культуру, интеллект. На основе этого мы ставим перед собой цель – воспитать из студента личность, квалифицированного специалиста, профессионального методиста. Студент может использовать свои знания только в языковой коммуникации.

Ключевые слова: система образования, функции языка, коммуникативно-познавательный аспект, познавательная активность, языковая деятельность, общение

**АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ
TRANSLATION**

МРНТИ 16.31.41

С.С. Мухтарова¹

¹Баширский государственный педагогический университет имени М.Акмиллы,
Уфа, Башкортостан

**ПЕРЕВОД КАЗАХСКОЙ БЕЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ СПОСОБОМ
ТРАНСЛИТЕРАЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТРИЛОГИИ И.ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ»)**

Аннотация

Статья посвящена вопросам передачи казахской безэквивалентной лексики способом транслитерации и насколько этот способ эффективен, сохраняет ли национальный колорит при транслитерации. Данное исследование проводилось на материале трилогии И.Есенберлина «Кочевники», его целью явилось проанализировать способ транслитерации безэквивалентной лексики в переводе с казахского языка на русский и английский языки. В ходе исследования был выявлен, что перевод безэквивалентной лексики на иностранный язык является многосторонним и сложным процессом, и все трудности, которые возникают в процессе перевода безэквивалентной лексики, конечно же, не исчерпываются описанными в статье способами.

Автор полагает, что перевод безэквивалентной лексики надо производить так, чтобы можно было разглядеть национальное мировоззрение исходного языка и использование транслитерации не всегда является понятным для читателя. Однако именно различия картин мира и элементов языка и отсутствие их эквивалентов в другом языке позволяют лучше понять свой собственный язык и увидеть его особенности, которые могут быть незаметными для нас на первый взгляд.

Ключевые слова: сопоставительная лингвокультурология, безэквивалентная лексика, способы перевода, транслитерация, «Кочевники», картина мира, национальное мировоззрение

Для передачи и восприятия художественного произведения с другого языка большое значение имеет сохранение и выражение в переводе ряда немаловажных моментов, а именно: колорита национальной особенности, где отражаются своеобразная среда обитания, образ жизни и менталитет нации.

«Без местного колорита в обстановке, лицах не могут обходиться настоящие романы, настоящие повести. Без местных красок и национальных обычаев, мыслей, национальных характеров в действующих лицах нет вида реальности – ни в правдоподобии в действии, ни осязательности в действующих лицах», – писал в свое время Н.Г. Чернышевский [1, 129]. По мнению другого исследователя, было справедливо отмечено, что «поступки, обычаи, связанные с национальной принадлежностью, должны быть сохранены в переводах, ибо они придают произведению национальную окраску» [2, 37].

Переводчик выступает не только в роли механизма для трансформации единиц одного языка на другой, но и является полноправным участником межъязыковой коммуникации, как значимый посредник.

Это означает, что его функции очень часто сводятся не только к «просто переводу», но включают в себя прагматическую адаптацию, социо-культурологические и исторические комментарии [3, 211].

Отметим, что основная задача переводчика заключается в подборе лексических эквивалентов для предметов, которые не имеют в языке перевода готовых эквивалентов.

Особенностью перевода безэквивалентной лексики являются фоновые знания и ассоциации, имеющиеся у носителей одной культуры и одного языка и отсутствующие у носителей других культур, другого языка. Транслитерация зависит от содержания, яркости колорита безэквивалентной лексики. При этом важно знать, своя эта безэквивалентная лексика или чужая. К «чужой» безэквивалентной лексике следует подойти осмысленно, «своей» безэквивалентной лексикой – не злоупотреблять.

Важным условием при выборе приёма перевода безэквивалентной лексики является характер безэквивалентной лексики. Так, чужая безэквивалентная лексика, обозначающая местные названия, транслитерируется чаще всего.

При переводе необходимо акцентировать внимание на их уникальность, особую окраску, а также передать в какой-то мере их значение и ассоциации, понятные для носителей языка.

Обратим внимание, что транслитерация и транскрипция (полная или частичная) – непосредственное использование слова, обозначающего ту или иную безэквивалентную лексику, либо его корня, передача его средствами графики языка перевода в целом виде или в сочетании с суффиксами, часто сопровождаемая сносками или вводимыми в текст объяснениями.

Этот переводческий приём достаточно надёжный, но вместе с тем мы отмечаем и его недостатки.

Транслитерируя слова, переводчик передаёт лишь его фонетическую оболочку, не раскрывая толкования нового понятия и не рискуя неверно его интерпретировать. Недостатком транслитерации как приёма перевода считаем то, что содержание слова раскрывается лишь приблизительно, либо остается вообще непонятным. Иногда транскрипция может сопровождаться сносками, примечаниями переводчика.

Культурно-бытовая деталь в форме безэквивалентной лексики передается посредством транслитерации с объяснением в сноске или без него, с сохранением ее колорита, содержания и функции, однако многочисленные сноски затрудняют чтение.

Также сноска не всегда дает нужную информацию, и свойства, важные для понимания, теряют смысл. При использовании описательного перевода или нейтрального слова, передается только содержание, а колорит стирается полностью. Самый лучший способ перевода с точки зрения сохранения всех свойств – это использование более известного аналога культуры оригинала, но их не очень много.

Приведём несколько примеров:

Ал қазақтың Найман, Қоңырат, Дулат, Жалайыр секілді руларының кей ауылдары өздеріне жақсы қарайтын Моғолстан жеріне көшіп те үлгірген [4, 74]. Не случайно все большее количество *аулов* откочевывает в пределы Моголистана, к родственникам [5, 85]. It is not accidental that more and more *auls* have left for Mogolistan to live closer to their cousins [6, 88].

Мы считаем, что при переводе лексической единицы *ауыл* можно было бы подобрать аналог *деревня* в русском языке, *village* в английском языке. Переводчики, используя прием транслитерации, старались сохранить национальный колорит данной лексики, но для читателя чужой культуры данный вариант, возможно, будет непонятным.

Обратим внимание на следующий пример: *Жиен аға*, – деді *сұлтан* өзінің дәрежесіне карамай, ананың төрт-бес жас үлкендігін есіне ұстап, – тағы бір қауіпті істі тапсырғалы тұрмын. [4, 261]. *Жиен-аға*, я хочу поручить вам одно важное дело! – сказал султан Касым, обращаясь к нему как к старшему по возрасту [5, 340]. *Zhien-aga*, I want to ask you to do something very important, – said Sultan Kasym, addressing him as if he were someone older than himself [6, 344].

Для передачи национального колорита в качестве приема перевода выбрана транслитерация, но, скорей всего, читателю не будет понятен денотат лексической единицы *Жиен-аға*. Оба переводчика старались сохранить национальный колорит казахской культуры, но читатель может предположить, что данное слово может относиться к антропонимам. Таким образом, учитывая, какой конкретно вид деятельности подразумевается в каждой переводимой ситуации, кроме транслитерации, было бы уместно дать ссылку или использовать способ приближенного или описательного перевода. Переводчики с помощью транскрипции хотели выделить из текста безэквивалентную лексику, показать, что это – нечто особое. При таком способе передачи иноязычное слово ярко выделяется в тексте и воспринимается как сигнализатор чужого. К тому же это слово приобретает эмоционально-экспрессивную окраску.

Как мы можем заметить из следующих примеров, их нельзя заменить никаким аналогом или же использовать любой другой прием перевода: Қолына ыдыс беріп, *қымыз* құйып, алдына ас қойылу міндет [4, 45]. Они вручают кукле чашу, наполненную *кумысом*, ставят перед ней всевозможные яства [5, 59]. They hand it a cup filled with *koumiss* and set before it various viands [6, 62].

Қымыз – Бие сүтінен ашытылып жасалған тағамдық әрі дәрілік қасиеті күшті, қышқыл дәмді сусын (кисломолочный продукт из кобыльего молока) [7, 558].

Шыңғысхан жаулап алған жерді төрт *ұлысқа* бөліп, әрқайсысы бір-бір ұлыстан басқарған [4, 7]. Еще при жизни разделил он между ними завоеванные земли, и каждый правил своим *улусом* [5, 9]. During his lifetime, he had already divided among them, and each one governed his *ulus* [6, 9].

В этих примерах культурно-бытовые детали *қымыз* и *ұлыс* нельзя передать на иностранный язык каким-либо другим способом, кроме транслитерации.

Для сохранения национального колорита музыкальные инструменты были переданы с помощью транслитерации. Но для иноязычного читателя при чтении могут возникнуть некие недопонимания.

Мы считаем, что для устранения таких ошибок, представления и полного проникновения в произведение в сносках можно было бы дать описание музыкальных инструментов. Например: Қарағай *домбырасын* аспанға лақтырып, аруағы ұстап, *жыр* дабылын үсті-үстіне дақпырата ұрды [4, 55]. Снова подкинул он в небо свою *домбру*, и опять полились воинственные, полные огня мелодии [5, 70]. He tossed his *domra* up in the air again, and again, war-like, fiery tunes flew across the steppe [6, 73]. *Домбыра* – қазақ халқының екі шекті музыкалық аспабы (Казахский народный щипковый двухструнный музыкальный инструмент) [7, 204].

Қобызын асықпай қолына алды [4, 58]. Снова взял в руки свой *кобыз* [5, 72]. Took his *kobuz* once more [6, 75]. Қобыз – мойны имек, шанағы ожаудың басы тәрізді, ысқышпен ысып ойналатын ұлттық музыкалық аспабы (национальный музыкальный инструмент, который имеет ковшеобразный корпус, дугообразно огнутую шею форм) [7, 505].

Хан аулы маңында мал болмағанмен, төменгі елдің қайтқан қойының маңырағаны, құрақтағы жылқысының кісінегені, аусыл аруаналардың боздағаны, *зеңгі баба* шаңырақ мүйіз сиырлардың мөңірегені алыстан естіліп жатты [4, 191]. Обычные мирные звуки раздавались в теплом воздухе: блеяли где-то неподалеку овцы, мычали проходящие мимо коровы с огромными рогами и тяжелым выменем, предком которых, как говорят, был сказочный бык *Зенги-Баба* [5, 256]. The ordinary peaceful sounds were heard in the warm peaceful air: the bleating of sheep, the mooing of huge-horned and heavy-uddered cows with their ancestors allegedly being the fabulous bull *Zenghi-Baba* [6, 259]. Казахский народ издавна дал имя покровителям домашних животных: лошадь (Қамбар Ата), корова (Зеңгі Баба), верблюд (Ойсыл Қара), овца (Шопан Ата). И степной народ всегда верил, что они составляют четыре угла мира и всегда обращались с просьбой к этим покровителям. В толковом словаре казахского языка можем наблюдать, что *Зеңгі баба* – сиыр малының иесі, пірі (покровитель коров, крупного рогатого скота) [7, 344] и конечно же при передаче данной лексической единицы кроме транслитерации мы не можем использовать никакой способ перевода. Мы считаем, что для пояснения читателю и полного прогужения в произведение можно дать дефиницию в сноске.

Остановимся на лексической единице *жырау*: Өз руыңның ерлігін енді, Қотан *жырау*, сен айт, – деді. – Қайсыңның жеңгенінді жұрт сосын естір [4, 58]. Теперь, достойный *жырау*, поведай нам о своих предках и их достославных деяниях, чтобы мы могли выявить победителя [5, 72]. Now, highly esteemed *zhyrau*, tell us about your ancestors and their glorious deeds, so that we can find out who the winner is [6, 75].

В данном примере переводчик сохранил национальную специфику и культурно-бытовую деталь, дав ее в транслитерации, но не пояснив в сноске. Представляется, что было бы лучше дать объяснение, либо заменить нейтральным аналогом, так как, хотя эта деталь присутствует в словаре, она малоизвестна русским и английским читателям.

В следующем переводе можно было бы использовать нейтральный аналог этой детали, но переводчик предпочел применить транслитерацию. Таким образом, переводчик передал содержание, фоновое значение, а главное, колорит этой детали: *Пешпентіңді* шешіп таста, дененді жел аймаласын [4, 247]. Сними *бешмет*, путь ветер остудит твоё тело! [5, 320]. Take off your *besmet* [6, 324].

Үшінші *жаргы*, осы мәжілісте әр ру өзінің рулық белгісін – таңбасын белгілемек. Бұл осынау барымталы, бір ру мен бір ру күнде сойылдасып, қырқысып жатқан заманда өте керекті шара болатын [4, 195]. Третья *джаргы* вытекала их двух предшествующих: объединенное казахское ханство должно было потребовать у Абулхаира возвращения своих городов по южной кромке степи [5, 262]. The third *jarghy* resulted from the two preceding ones. The united Kazakh khanate would demand from Abulkhair the surrender of the cities on the southern border of the steppe [6, 266].

Из следующего примера видно, что данный способ перевода ни о чем не говорит читателю, прием транскрипции не передает значение данного слова и возникают затруднения при чтении данного абзаца. Мы полагаем, что в данном примере можно было бы использовать «смешанный» перевод: транслитерация и описательный прием. «Смешанный» перевод – единственный способ для эффективной передачи значения слова.

Содан кейін суға салып, ақ жем ғып ет беретін. Алғашқы кезде көндіге алмаса да, ашыққан қыран бірте-бірте бұл ақ жемге де үйренетін. Осылай бірте-бірте асау бүркіт жуасып, иесіне мойынсұна бастайтын. Содан кейін барып бүркіттің *томағасын* алып, қызыл жегізеді [4, 18]. Потом понемногу начинали кормить ее прямо из рук обескровленным в воде мясом. Голод принуждал орла покориться, и постепенно привыкал он брать еду только из рук хозяина. Несмотря на *томагу*, издали узнавал он его [5, 24]. Then they would gradually feed it right off one's hand with meat drained of blood in water.

Hunger made the eagle submit, and gradually, it got used to taking meat only from the hands of its master. *Tomagu or no tomagu*, it recognised the master from afar [6, 25].

Транскрипция безэквивалентной лексики помогает выделить их из текста, показать, что это – нечто особое, при таком способе передачи иноязычное слово ярко выделяется в тексте и воспринимается как сигнализатор чужого.

Таким образом, мы полагаем, что перевод не должен пестреть транслитерациями – национальный колорит вовсе не в этом; перевод должен быть понятным настолько, чтобы можно было разглядеть своеобразие национального образа мыслей. Иными словами, отсутствие в культуре перевода той или иной лексики должно компенсироваться взглядами на жизнь, иным, новым, необычным взглядом на мир.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Чернышевский Н.Г. *Собр. соч. в 15 тт.* – М.: Гослитиздат, 1949. – Т.12. – С.129.
- 2 Файзуллаева Р. *Национальный колорит и художественный перевод.* – Ташкент: Фан, 1979. – 112 с.
- 3 Глуценко М.Е., Кутыбаева А.Д. *Перевод реалий как объект межкультурной коммуникации// Вестник КазНУ. Серия филологическая.* – 2014. – №2(148). – С.56-59.
- 4 Есенберлин И. *Көшпенділер.* – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2014. – 896 б.
- 5 Есенберлин И. *Кочевники: Ист. трилогия / Пер. с казах. М.Симашко.* – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – Кн. 1. *Заговоренный меч.* – 224 с.
- 6 Esenberlin I. *The Nomads: a novel-trilogy/transl. from Russian by O.Chorakaev.* – Almaty: Association of publishers, printers and booksellers, 2015. – Book 1: *The Charmed Sword.* – 380 p.
- 7 *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 986 б.

С.С. Мухтарова¹

*¹М.Ақмуллы атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті,
Уфа қ., Башқұртстан*

ҚАЗАҚ БАЛАМАСЫЗ ЛЕКСИКАСЫН ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ ТӘСІЛІ АРҚЫЛЫ АУДАРУ (І.ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ТРИЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Түйіндеме

Мақалада қазақ тіліндегі баламасыз лексикасын транслитерация тәсілі арқылы аудару мәселесі қозғалып, бұл тәсілдің қаншалықты нәтижелі екендігі және ұлттық бояудың сақталуы сөз болады. Ғылыми жұмыс І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы материалында жүргізілді. Мақсаты – қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне баламасыз лексикасының транслитерациялануын талдау. Зерттеу барысында баламасыз лексиканы шетел тіліне аудару қиын үдеріс екені және аударма жасауда туындайтын барлық қиындықтар мақалада көрсетілген тәсілдермен шектеліп қоймайтындығы анықталды.

Автор баламасыз лексиканы аудару кезінде аударылатын ұлттық ұлттық дүниетанымын байқай алатындай етіп аударма жасалу керектігі және әрдайым транслитерация тәсілін пайдалану оқырман үшін түсінікті бола бермейтіндігін көрсетеді. Дегенмен де әлем бейнесі мен тілдік элементтердің айырмашылығы мен өзге тілде баламаларының жоқтығы өз тілінді жақсы түсінуге және көзге бір көргеннен байқала қоймайтын ерекшеліктерін байқауға мүмкіндіп туғызады.

Түйін сөздер: салыстырмалы лингвомәдениеттану, баламасыз лексика, аударма тәсілдері, транслитерация, «Көшпенділер», әлем бейнесі, ұлттық дүниетаным

S.S. Mukhtarova¹

*¹M.Akmullah Bashkir State Pedagogical University,
Ufa, Bashkortostan*

TRANSLATION OF KAZAKH NON-EQUIVALENT VOCABULARY BY TRANSLITERATION METHOD (ON THE BASIS OF I.ESENBERLIN TRILOGY “NOMADS”)

Summary

This article is devoted to the translation of Kazakh non-equivalent vocabulary by transliteration method, how this method is effective, whether the national color preserves during transliteration. This study was conducted on the basis of the trilogy of I.Esenberlin "Nomads", the goal of the investigation was to determine how exactly the target language (Russian and English) reflects the national-cultural identity of the culture-specific vocabulary of the source language (Kazakh). During the research it was revealed that the translation of the non-equivalent vocabulary into a foreign

language is a multifaceted and complex process, and all the difficulties that arise in the process of translation of the non-equivalent vocabulary are certainly not exhausted by the methods described in the article.

The author considers that the translation of the non-equivalent vocabulary is made in such a way that it is possible to discern the national outlook of the original language and the use of transliteration is not always clear to the reader. However, it is the differences in the world's pictures and language elements and the absence of their equivalents in another language that allow us to better understand our own language and see its features that may not be noticeable to us at first glance.

Keywords: contrastive-comparative cultural linguistics, non-equivalent vocabulary, translation methods, transliteration, Nomads, worldview, national worldview

ЖУРНАЛИСТИКА JOURNALIST

МРНТИ 19.61.47

К.Ж. Турсын¹

¹Университет Сулеймана Демиреля,
г. Каскелен, Казахстан

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ СОВЕТА МАСГУТОВА

Аннотация

В данной статье рассматривается творческий путь телекомментатора, телеведущего С.Масгутова. Анализируются телепублицистические элементы и стили передачи “Мың да бір рахмет!”, проблематика остросюжетного разговора во время эфира и современность поднимаемых телеведущим проблем. Рассматриваются периоды зарождения казахского телевидения с нового ракурса. Мастерство и рассудительность телекомментатора во время проведения прямого эфира, способность выявить все стороны поднимаемой темы показывают еще одну немаловажную грань его многогранного таланта. И в публикации широко раскрыта важность и значимость исследования «Голубой экран – отражение жизни», которое стало одной из первых ласточек в научных изысканиях в сфере тележурналистики. Не случайно С.Масгутов признан «первенцем» или «первым» в сфере телевидения на Казахском телевидении, поскольку этот факт доказан конкретными исследованиями. Также, свидетельством того, что С.Масгутов являлся одним из самых выдающихся личностей, служат его авторские передачи.

Ключевые слова: речи ведущего, телепублицистика, мастерство телеведущего, казахское телевидение

Первенец, первооткрыватель, первый. Самый первый диктор, первый телекомментатор, первый ведущий телевизионного репортажа в истории Отечественного (казахстанского) телевидения среди мужчин, который вел программы на казахском и русском языках. Быть первым в неизведанном, отличающемся виде искусства для каждого большое счастье и колоссальное испытание. Совет Масгутов, в котором гармонировали красота и изящество, рассудительность и ум, являлся жемчужиной и лидером повседневного голубого экрана в шестидесятые года прошлого века, очень редкой личностью в истории национального телеискусства.

Человек, сущность которого заключала в себе всю тонкость искусства, который уверенно смотрел в камеру оператора, статный и красноречивый, его способность держать высокую дикторскую и комментаторскую планку было невиданным фактом в истории телевидения. Для диктора не достаточно иметь презентабельную внешность, выдержанную и четкую дикцию, умение выразительно читать, наравне с этим ему крайне необходимо добавить частицу души, теплоты и преподнести аудитории слова уверенно, доказывая каждый факт.

Как известно, искусство – вечно. Это отчетливые кадры ушедших дней, которые согревают души миллионов. Это светило нынешних дней для будущего как бессмертная история. Воистину это талантливые люди, которые воплотили на экранах прекрасные образы, наделив их особенностью и красотой. Талант художника засияет по-настоящему лишь тогда, когда он свяжет его с жизнью и бытом своего народа, и передаст эту связь. И очень важным является проникнуть в мир, показанный на экране, чтобы зрители поверили в реальность происходящего и захлестнуть их волной. Нужен колоссальный опыт, особое чутье и мнение для того, чтобы моментально разглядеть все тайны человеческого сознания, и найти ключ к разгадке. Этот удивительный мир распахнул перед Советом свои двери.

Талант раскрытия тайны и природы героя, создания на экране новых образов, заставляющих задуматься, зависит от высочайшего мастерства. Таким образом, поиск разносторонних качеств мастерства в телепередачах является закономерностью. Вся притягательность передач, направленная на аудиторию, в том, что мы не сталкиваемся со случайностями, отдельными персонажами, или достоверными фактами, наоборот мы сталкиваемся с жизнью, бурлящими страстями, радостью и печалью, надеждой и сомнениями, не сбывшимися мечтами, то есть с бытием. В свое время очередной выпуск передачи «Мың да бір рахмет!» был посвящен ведущему работнику Жетысуйской обувной фабрики, Герою Социалистического Труда Зергуль Кудербековой, ее жизненному и трудовому пути, который мог стать идеалом для молодого поколения. Как создатель и ведущий

данной передачи, в своем труде Совет написал следующее: «...Зал замер и наслаждался впечатляющими и правдивыми словами, сказанными о Зергуль Кудербековой. Зал взорвался аплодисментами, выслушав рассказ о нелегком жизненном пути, преданности, и трудолюбию простой казахской женщины» [1, с. 48].

Очень важно в полной мере и беспроявительно использовать все художественные способы телевидения для передачи захватывающего сюжета передачи, драматургического переплетения, искусных режиссерских и операторских решений, музыкального сопровождения, и поставленной, завораживающей, содержательной речи ведущего. «Создать правильную последовательность кадров это мощное оружие в руках режиссера. Ведь показанное большим планом лицо человека, отдельная деталь, штрих, красиво сказанные слова могут вознести до небес, либо наоборот свести все к минимуму» [2, с. 157]. Воссоздание на экране последовательной картины, рожденной из идеи и задумки автора, ее переплетение, и даровать ему некую индивидуальность, – все это зависит от умения режиссера. «Ведущий попросил всех последователей Зергуль подняться с места. Все два ряда полных ее последователей поднялись с места. Завороженный атмосферой, и рассказом, ее муж тоже привстал. Начавшееся величайшее представление было показано вовремя» [3, с. 51]. Раскрытие главного персонажа в единственном эпизоде и есть наивысшая оценка. Потому что найти сочетание при монтаже кадров и гармонично связать их воедино происходит благодаря режиссеру и автору идеи. Ведь из единого целого рождается новая жизнь. В конце семидесятых годов Совет внес огромную поддержку в создание новой полюбившейся зрителю программы «Мың да бір рахмет!».

Величайший писатель своего времени Лев Толстой верил в непрерывную продолжительность человечности. Сейчас, глядя на непрерывность наивысшего значения в телевизионных шедеврах, невольно ищешь непрерывность. Если в передаче раскрыть и осветить со всех сторон идею, что зародилась в уме, что созрела, эта идея найдет отголосок в сердцах многомиллионных зрителей. А в труде и передачах, созданных Советом, запечатлелись полные смыслом, поучительные и душевные переживания. В передачах «Достық экраны», объединившая жизнь четырех Республик Средней Азии и Казахстана, «Сырласу», в которой делились переживаниями, «Мың да бір рахмет!», в которой показали печальные и счастливые судьбы людей, и которая свела многих друг с другом, телевизионный клуб «Пай-пай жиырма бес», рассказывающий о силе и мощности молодежи, во всех этих программах четко отражались стремления и убеждения Совета.

Первым в истории нашего телевидения, кто взялся снять «видеофильм», был С.Масгутов. Его знаменитый видеофильм «Октябрьден нэр алған республика!», впечатляющие и содержательные телепередачи о знаменитом рисоводе Улбале Алтайбаевой, о Герое Труда, рисоводе Ибрае Жакаеве, пастухе Жазылбеке Куанышбаеве и т.д. запомнились зрителям индивидуальностью, мастерством автора. Умение автора раскрывать волнение и тревоги, радость и обиды героя так, что в воздухе веяло той атмосферой, просто захватывало. Однако почему сейчас все меньше и меньше программ, которые могли бы заставить зрителя задуматься о насущных проблемах. В чем заключаются недостатки? Мы сможем найти ответ на данный вопрос, который очень остро стоит и сегодня, в трудах Совета. «Во-первых, это из-за отсутствия операторской группы, которая работает вместе с авторами, режиссерами передачи, и из-за того, что не проводились никакие подготовки. Это было сопоставимо с злодейством, причиненным по отношению к телевидению.... Из-за того, что многие операторы не понимали суть и содержание передачи, не могли предугадать и прочувствовать заранее волну настроения аудитории, некоторые волнительные моменты оставались за кадром» [4, с. 74]. Таким образом, человек, принимавший во всем этом участие не увидев отдачи за колоссальный труд, разочаровывался.

В процессе показа передачи более интересной и раскрытию персонажа во всей его красе операторская группа играет огромную роль. Если умный и искусный оператор будет снимать все подряд без определенного выбора, то он мало чего сможет дать зрителям. При монтаже неудачной картины если добавить еще и беспорядок и непоследовательность, то мало чего можно будет показать зрителю. Если автор сможет донести до зрителя суть, всколыхнуть его сознание, при этом поможет ему открыться для новых возможностей, вот тогда то и раскроется суть идеи автора. Наоборот если идея не будет воспринята зрителем и не окажет на него никакого влияния, то это будет фиаско для телестудии.

Совет стал принимать активное участие в жизни телевидения, будучи очень молодым студентом журналистского факультета, с 1960 года. В начале он был корреспондентом Алматинской телевизионной студии, затем стал диктором, редактором, главным редактором. После первых слов

«Добрый вечер, дорогие зрители», начинались невидимые баталии. Таким образом, в начале, Совет стал ведущим отдела «Новостей». Для каждого начинать открытие занавеса новостей это огромное испытание. В те времена освещать в эфире новости о политическо-экономических, культурно-социальных сферах на уровне населения и государства было ответственным делом. Недостаток техники и специалистов, кадров, малое количество репортажей на экранах, с этим фактом можно было столкнуться на каждом шагу. А если к этому добавлялась еще и безответственность, наплевательское отношение ведущего, это было катастрофой для эфира и зрителя. В силу обаяния и дикции Совета некоторые недоработки не были заметны.

Очень умный Совет спустя пять лет вырос до главного редактора отраслевой редакции, а затем и до телевизионной студии. Сочетая в себе ум и накопленный опыт, он обучал других своему опыту и знаниям, при этом неустанно перенимал все это от других. Он был асом в вопросах литературы и культуры, искусства. На телевизионных экранах он своими руками создавал творческое описание литературных программ и ведущих деятелей. Его качество охватывать всю тематику и завораживать беседами о жизни и творчестве с величайшими умами культуры и литературы как Чингиз Айтматов, Олжас Сулейменов, Ермек Серкебаев, Кененбай Кожабеков, делали его передачи незабываемыми.

Участник семинара, проходившего в Таллине среди журналистов, занимающихся проблемными репортажами, который проходил в середине шестидесятых годов С.Масгутов приводит несколько мыслей к мнению «О методах телевизионного журналиста исследовать жизнь» знаменитого исследователя телеэкранного искусства Э.Багирова. «Обычно творческий путь журналиста начинается с соискания темы. А откуда рождается тема?», – задавая своеобразный вопрос для пищи, в своем исследовании он приводит множество подтверждений своей догме. «Как бы там ни было, тема лишь часть, основа будущей программы. А вот исследовать ее, понять всю глубину, раскрыть и донести ее – это и есть основная задача» [5, с. 89]. Тематика, основанная на остроте существующих сегодня проблем, может многое поведать зрителю. Если тема отразит все стороны сегодняшней жизни, то она многое донесет до зрителя, и будет полезной. Поэтому настоящим мастерством является правильно осветить важные и наиболее важные стороны тематики, и заставить зрителей задуматься. Данная идея и раньше была важной, да и сейчас не утратила своей актуальности. Даже сегодня раскрыть всю суть тематики, показанной в эфире, исследовать ее глубину, и дать положительную оценку с комментаторской точки зрения, стало очень сложно. Зрители возмущены низким качеством передач, низким уровнем речи, и отдалением рассказа от показанной ситуации, кадра. Поэтому ученый не должен отдаляться от заданного курса, он должен искать, находить пути осуществления найденного. Найдя и обдумав все, он подытоживает мысли. Задумываясь над вопросами о «методах журналистов оценивать жизнь» или «задавать вопросы», он сам невольно находит на них полный и точный ответ. Один из его качеств как ученого, заключался в том, что он подходил к каждому вопросу прямо и его мастерство доносить мысль с точностью и простотой. К примеру «в мире очень много людей, которые думают двояко. В официальной обстановке они могут выдать одну информацию, а вне работы в непринужденной обстановке не исключено что они скажут противоположное. В данной ситуации обязанностью журналиста является не попасть на удочку, и разобраться где истина, а где ложь» [6, с. 95]. Если задуматься, сколько же смысла и глубокой истины скрывается за этими словами, не правда ли?

В процессе подготовки различных программ журналист встречается с различными людьми, беседует с ними, собирает нужные материалы и информацию. Некоторые пускают данный процесс на самотек. Сейчас немало молодых журналистов, доказывающих эту истину в своих творениях. Если учесть всю важность и значимость государственной и народной идеологии, то можно встретить множество примеров повлекших разочарование. В связи с этим ученый сказал следующее: «Метод журналиста встречи с человеком, беседовать и получать необходимую информацию приобретается во время творческой работы. Каждый журналист в зависимости от своего кругозора, склада характера и мнения формирует свои личные методы и подстраивается под них» [7, с. 106]. Даже если данная истина была сказана давно, она и по сей день, не потеряла значимости. Стремительность жизни все еще доказывает, что данная истина вечна. Это правило, требующее подтверждения.

После встречи с весомыми деятелями телевизионного искусства в Таллине, С.Масгутов стал лучшим телевизионным ведущим СССР, и был приглашен на работу в Центральное телевидение (в Москву). Его имя звучало в газете «Красная звезда» наряду с известным на весь союз международным обозревателем Ф.Сейфуль Малюковым. То время и стало доказательством того, что Совет ничем не хуже и ничем не уступает знаменитому человеку, опытной личности как он. Для

этого необходимо блистать умом, и обладать огромным талантом. Москвичи, замечаящие талант за тысячу верст, наверняка не зря доверяли ему! Значит, это было проявлением уважения и признания гениального таланта. Он стал знаменит на всю страну, как только он начал вести хорошие репортажи, беседы в информационной программе «Время» на центральном телевидении. В каждом сказанном слове сына степей на просторах союза, прослеживался след глубокомыслия, и величайшего таланта. Каждый его сюжет в эфире отличался правдоподобием, и он мог заставить зрителя задуматься. Его сила доводить начатое до конца, говорить к месту, его упорство и упрямство всегда возносили его на пьедестал. Созидание ума и умения, сочетание мысли и идеи, сюжета и речи, все это превращало сюжет в эстетическую красоту, которой можно было любоваться.

В 1967 году был замечен с прекраснейшим сюжетом о быте и жизни Казахстана в программе, вещавшей в Москве «Один час отчизны» по «Интервидению», а в 1969 году он стал первым ведущим республики, принявший участие в программе «Звездная эстафета» в честь полета космонавтов на космическом корабле «Союз». А в 1967-1972 годах он стал ведущим программы «Праздник золотого колоса» на Центральном телевидении. Все эти качества вновь и вновь доказывали его знаменитость на весь союз.

С.Масгутов оставил свой след и в научной деятельности. В 1975 году он представил учебно-методический труд «Основы телевизионной журналистики», а в 1976 году учебник «Голубой экран – зеркало жизни». Вся молодежь зачитывалась его трудами. Работая на телевидении, обучаясь новшествам и пытаясь передать и донести до аудитории все о телевидении и о правилах обыденной жизни телевизионного журналиста нужно быть асом данной профессии. В предисловии своей книги ученый-писатель написал: «Нет учебного пособия на казахском языке, в котором специально были бы изучены проблемы радио и телевизионной журналистики. Данный труд является истоком на пути стремления к изучению радио-тележурналистики на казахском языке». Факт того, чтобы первым написать труд о телевидении был сам по себе героическим. В главах как «Пролог о родном телевидении», «Эфир – поле битвы», «Добрый вечер! Начинаем наше вещание», «Кто такой телевизионный журналист?», «Наблюдая с точки зрения требований», «Некоторые аспекты человека», «Есть знак из прошлой жизни?», основанных на точных фактах и мыслях, вы сможете найти для себя ответы на все вопросы, связанные с телевидением. Все что там есть, описано точно, просто и доступно.

Теледиктор, телекомментатор, лидер в сфере телерепортажей Совет Масгутов умер в 39 лет от болезни. Он являлся настоящим эталоном Казахского телевидения, человеком с большой буквы. Для нас он всегда останется примером и настоящим другом.

Список использованной литературы:

- 1 Масгутов С. Голубой экран – зеркало жизни. – Алматы: Казахстан, 1976. – 130 с.
- 2 Телевидение и радиовещание за рубежом. – Москва: МГУ, 1991. – 265 с.
- 3 Масгутов С. Введение телевизионной журналистики. – Алматы: Қазақ университеті, 1975. – 96 с.
- 4 Багиров Э. Место телевидения в системе СМИ и пропаганды. – Москва: Искусство, 1976. – 232 с.
- 5 Диктор у микрофона. – Москва: МГУ, 1959. – 189 с.
- 6 В помощь начинающим журналистам. – Москва: Искусство, 1964. – 98 с.

Қ.Ж. Тұрсын¹

*¹Сулейман Демирель университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

СОВЕТ МАСҒУТОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ

Түйіндеме

Мақалада танымал телекомментатор, тележүргізуші С.Масғұтовтың шығармашылық жолы қарастырылған. “Мың да бір рахмет!” хабарының стилі мен телепублицистикалық элементтеріне шолу жасалып, эфир кезеңіндегі әңгімедегі проблематикалық сюжеттер тілге тиек болып, тележүргізуші көтерген проблемалардың өміршендігі қозғалады. Зерттеу өзегінде Қазақ телевизиясының алғашқы қалыптасу кезеңіндегі жаңа ракурстық қырлары. Телекомментатордың тікелей эфир кезіндегі шешендігі мен парасаттылығы, көтерген тақырыбын жан-жақты аша білуі де оның санқырлы талантының бір парасы ретінде көрсетілген. Ал, тележурналистика саласындағы ғылыми ізденістерінің алғашқы қарлығашы ретіндегі “Көгілдір экран – өмір айнасы” зерттеуінің маңыздылығы мен мәнділігі мақалада кеңінен көрініс тапқан. Қазақ телевизиясында тележүргізушілік саладан “тұңғыш”, “алғашқы” атану да С.Масғұтовтың еншісіне бұйырғаны жайлы да зерттеу барысында нақтылы

фактілермен дәлелденіп, оның телеэкранның айтулы тұлғаларының бірі болғандығына өзі жүргізген хабарларындағы мысалдар дәлел ретінде көрсетілген.

Түйін сөздер: жүргізуші сөзі, телепублицистика, тележүргізуші шеберлігі, қазақ телевидениесі

K.Z. Tursyn¹

*¹Suleyman Demirel University,
Kaskelen, Kazakhstan*

THE CREATIVE WAY OF SOVET MASGUTOV

Summary

This article investigates the creative way of Sovet Masgutov, who was a TV commentator and TV announcer. Socio-political elements and style of his TV programme “Мың да бір рахмет!” (Thanks a lot!). Moreover, the extremely topical talks and modernity of that discussed problems are examined. The periods of the birth of Kazakh television are studied from new angles. The mastery and judiciousness of the TV commentator during the live broadcast, the ability to identify all aspects of the topic being raised show another important facet of his multifaceted talent. And in the publication is widely disclosed the importance and significance of the study «The Blue Screen – a reflection of life», which became one of the first scientific research in the field of television journalism. It is no doubt that S.Masgutov is recognized as the "pioneer" or "first" in the broadcasting sphere on Kazakh television, as this fact is proved by concrete researches. Also, the evidence that S.Masgutov was one of the most outstanding personalities, confirmed by his author's programs.

Keywords: language of announcer, political journalism, mastery of announcer, Kazakh television

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Аманбаева А., Жұмабаева Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ф.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, Алматы қ., e-mail: aaisaule@mail.ru;

Амирбекова А.Б. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ф.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, Алматы қ., e-mail: marghan01@mail.ru;

Арзиева А.Т. – п.ғ.к., доцент, «Өрлеу» «БАҰО» Алматы қаласы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, e-mail: aliya_ts@mail.ru;

Арзиев Р.У. – ф.ғ.к., доцент «Өрлеу» «БАҰО» Алматы облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Алматы облысы;

Әміржанова Н.С. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Үркінбаев С.Ж. – PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ.;

Багирова Г.Ф. – PhD докторант, Әзірбайжан тілдер университеті, Баку қ., Әзірбайжан, t.gunay_adu.edu@hotmail.com;

Ермекова Т.Н. – ф.ғ.д., профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Ескермесова Г.А. – PhD докторант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Ерсултанова Г.Т. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: er.diamond@mail.ru;

Есенова Қ.Ө. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Жұбанов А.Қ. – бас ғылыми қызметкер, ф.ғ.д., профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан;

Жаңабекова А.А. – бас ғылыми қызметкер, ф.ғ.докторы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан;

Карбозова Б.Д. – ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан;

Жумабеков Қ.Ж. – PhD докторант, Өмер Халис Демир Университеті, Нийде қ., Түркия;

Жүнісова М.Ә. – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Исмайлова Г.Н. – PhD докторант, Әзірбайжан тілдер университеті, Баку қ., Әзірбайжан;

Қарағұлова Б.С. – ф.ғ.к., доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.;

Жаналықызы А. – магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.;

Қасым Б. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Сембиева С. – магистрант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Қобланова А. – ф.ғ.к., доцент; Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Абедин А.Н. – магистрант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Құлманов С.Қ. – ф.ғ.к., доцент, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ. E-mail: k.k.sarsen@mail.ru;

Мизамхан Б.М. – ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Нұхсатқызы Л. – магистрант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Мұхамеди Қ.Т. – ф.ғ.к., доцент, Сулейман Демирель атындағы университеті, Каскелен қ., Қазақстан;

Оспанғазиева Н.Б. – PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан;

Сайбекова Н.У. – PhD докторант, әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ.;

Сейденова С.Д. – ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ.;

Смағұлова Г.Н. – ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті;

Чукенаева Г.Т. – PhD докторант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан;

Тайжанов Ұ.О. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Өтебаева Э.Ә. – ф.ғ.кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан;

Абишева У.К. – ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., abisheva_o@mail.ru;

Асылбекұлы С. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Тоқшылықова Г.Б. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Бораш Р.Б. – п.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Нокербан Б. – магистрант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Векилова Г.М. – PhD докторант, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты, e-mail: gunel_novguzova@mail.ru;

Жорабай Т.С. – магистрант, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ.;

Жундибаева А.К. – философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Қазақстан;

Хасенова И.К. – магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Қазақстан, inabat@mail.ru;

Зайцева О.С. – магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Қушқимбаева А.С. – доктор PhD, ғылыми қызметкер, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан;

Мадатов Ф.Ф. – PhD докторант, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты, e-mail: Madat.famil@gmail.com;

Орда Г. – ф.ғ.д., бас ғылыми қызметкер, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Алматы қ., Қазақстан;

Асқарова Г. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Поляк З.Н. – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті;

Пірәлі Г.Ж. – ф.ғ.д., бас ғылыми қызметкер, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан;

Тамаев А. – п.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Нүрекешова Ә.А. – магистрант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан;

Абдуова Б.С. – ф.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана;

Асанова Ұ.О. – п.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана;

Алимжанова Г.М. – ф.ғ.д., доцент, ТУРАН Университеті, Алматы қ.;

Байхадамова Б.Е. – аға оқытушы, «Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы, Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Тараз, Қазақстан;

Райымбекқызы А. – аға оқытушы, «Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы, Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Тараз, Қазақстан;

Бектұрғанова Қ.К. – аға оқытушы, «Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Тараз қ., Қазақстан;

Джарқинбаева Г.А. – аға оқытушы, «Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Тараз қ., Қазақстан;

Байтенова Г.А. – аға оқытушы, «Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Тараз қ., Қазақстан;

Джубанова Г.Д. – аға оқытушы, Алматы Менеджмент Университет, Алматы қ., Қазақстан;

Таирова Н.А. – ф.ғ.к., доцент, Алматы Менеджмент Университет, Алматы қ., Қазақстан;

Ешімбетова З.Б. – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Жундибаева А.К. – философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;

Байғазина Ә.Ж. – магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;

Кенжебаева Г.М. – п.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Нұрғалиева С.А. – п.ғ.к., доцент, С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті;

Асаубаева Г.Б. – ф.ғ.к., доцент, Д.Серікбаев ат. Шығыс Қазақстан техникалық университеті;

Есполова Г.К. – магистр, С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті;

Рахметова Р.С. – п.ғ.д., доцент, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.;

Мұхтарова С.С. – аспирант, М.Ақмуллы атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа қ., Башқұртстан, Sandymukhtarova@mail.ru;

Тұрсын Қ.Ж. – ф.ғ.д., профессор, Сулейман Демирель университет, Қаскелең қ., Қазақстан, e-mail: kudaybergen.tursyn@sdu.edu.kz.

НАШИ АВТОРЫ

Аманбаева А.Ж., Жумабаева Ж.Т. – к.ф.н., старший научный сотрудник, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан, e-mail: aaisaule@mail.ru;

Амирбекова А.Б. – к.ф.н., старший научный сотрудник, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан, e-mail: marghan01@mail.ru;

Арзиева А.Т. – к.п.н., доцент, Институт повышения квалификации педагогических работников по г. Алматы ФАО «НЦПК«Өрлеу», г. Алматы, Казахстан, e-mail: aliya_ts@mail.ru;

Арзиев Р.У. – к.п.н., доцент, Институт повышения квалификации педагогических работников по г. Алматы ФАО «НЦПК«Өрлеу», г. Алматы, Казахстан;

Амиржанова Н.С. – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан;

Уркинбаев С.Ж. – PhD докторант, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан;

Багирова Г.Ф. – PhD докторант, Азербайджанский университет языков, г. Баку, Азербайжан, t.gunay_adu.edu@hotmail.com;

Ермекова Т.Н. – д.ф.н., профессор, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан;

Ескермесова Г.А. – PhD докторант, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан;

Ерсултанова Г.Т. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, e-mail: er.diamond@mail.ru;

Есенова К.У. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан;

Жубанов А.К. – главный научный сотрудник, д.ф.н., профессор, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан;

Жанабекова А.А. – главный научный сотрудник, д.ф.н., Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан;

Карбозова Б.Д. – научный сотрудник, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан;

Жумабеков К.Ж. – PhD докторант, Университет Омер Халис Демира, г. Нийде, Турция;

Жунисова М.А. – к.ф.н., доцент, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы;

Исмайлов Г.Н. – PhD докторант, Азербайджанский университет языков, г. Баку, Азербайжан;

Карагулова Б.С. – к.ф.н., доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан;

Жаналыкызы А. – магистрант, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан;

Касым Б. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы;

Сембиева С. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы;

Кобланова А. – к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы;

Абедин А.Н. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы;

Кулманов С.К. – к.ф.н., доцент, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан;

Мизамхан Б.М. – к.ф.н., доцент, Казахский Университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан;

Нухсаткызы Л. – магистрант, Казахский Университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан;

Мухамади К.Т. – к.ф.н., доцент, Университет Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан;

Оспангазиева Н.Б. – PhD докторант, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан;

Сайбекова Н.У. – PhD докторант, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы;

Сейденова С.Д. – к.ф.н., доцент, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы;

Смагулова Г.Н. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби;

Чукенаева Г.Т. – PhD докторант, Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган, Казахстан;

Тайжанов У.О. – PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан;

Утебаева Э.А. – к.ф.н., Институт Языкознания им. А.Байтурсынулы, г. Алматы, Казахстан;

Абишева У.К. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, abisheva_o@mail.ru;

Асылбекулы С. – д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан;

Токшылыкова Г.Б. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан;

Бораш Р.Б. – к.п.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан;

Нокербан Б. – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан;

Векилова Г.М. – PhD докторант, Институт Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан, gunel_novruzova@mail.ru;

Жорабай Т.С. – магистрант, Институт литературы и искусства им М.О. Ауэзова, г. Алматы;

Жундибаева А.К. – ассоциированный профессор, доктор философии, Государственный университет имени Шакарима города Семей, Казахстан;

Хасенова И.К. – магистрант, Государственный университет имени Шакарима города Семей, Казахстан, inabat@mail.ru;

Зайцева О.С. – магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан;

Кушкимбаева А.С. – доктор PhD, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, Актюбе, Казахстан;

Мадатов Ф.Ф. – PhD докторант, Института Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан, Madat.famil@gmail.com

Орда Г. – д.ф.н., главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова; **Аскарлова Г.** – к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Поляк З.Н. – к.ф.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Прали Г.Ж. – д.ф.н., старший научный сотрудник, Институт литературы и искусства им М.О. Ауэзова, г. Алматы

Тамаев А. – к.п.н., старший преподаватель, **Нурекешова А.А.** – магистрант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г.Алматы, Казахстан

Абдуова Б.С. – к.ф.н., профессор; **Асанова У.О.** – к.п.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, г. Астана, Казахстан

Алимжанова Г.М. – д.ф.н., доцент. Университет ТУРАН, г. Алматы

Байхадамова Б.Е. – старший преподаватель; **Райымбекқызы А.** – старший преподаватель, Филиал АО «Орлеу», Жамбылская область, Институт повышения квалификации педагогических работников, г. Тараз, Казахстан

Бектурганова К.К. – старший преподаватель Филиал АО «Орлеу», Жамбылская область, Институт повышения квалификации педагогических работников, г.Тараз, Казахстан

Джаркинбаева Г.А. – старший преподаватель; **Байтенова Г.А.** – старший преподаватель Филиал АО «Орлеу», Жамбылская область, Институт повышения квалификации педагогических работников, г. Тараз, Казахстан

Джубанова Г.Д. – ст. преподаватель; **Таирова Н.А.** – к.ф.н., доцент Алматы Менеджмент Университета, г. Алматы, Казахстан

Ешимбетова З.Б. – к.ф.н., доцент, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы

Жундибаева А.К. – ассоциированный профессор, доктор философии, Государственный университет имени Шакарима города Семей, Казахстан;

Байгазина А.Ж. – магистрант, Государственный университет имени Шакарима города Семей, Казахстан;

Кенжебаева Г.М. – к.п.н., старший преподаватель, Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы;

Нургалиева С.А. – к.п.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан;

Асавбаева Г.Б. – к.ф.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный технический университет им. Д.Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан;

Есполова Г.К. – магистр, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан;

Рахметова Р.С. – д.п.н., доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы;

Мухтарова С.С. – Башкирский государственный педагогический университет имени М.Акумлы, Уфа, Башкортостан, Sandymukhtarova@mail.ru;

Турсын К.Ж. – д.ф.н., профессор, Университет Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан.

OUR AUTHORS

Amanbaeva A.Zh., Zhumabaeva Zh.T. – candidate of Philological Sciences, Senior Research Officer, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aaisaule@mail.ru;

Amirbekova A.B. – candidate of Philological Sciences, Senior Research Officer, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty, e-mail: marghan01@mail.ru;

Arziyeva A.T. – Phd Associate professor, Institute of proffes increases qualifications pedagogical workers Almaty branch of JSC NCPD «Orley», e-mail: aliya_ts@mail.ru;

Arziyev R.U. – Phd Associate professor, institute increases qualifications pedagogical workers Almaty region branch on the area of JSC NCPD «Orley», Kazakhstan;

Amirzhanova N.C. – candidate of philological sciences, senior lecturer, The Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty;

Urkinbaev S.Zh. – PhD student, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty;

Bagirova G.F. – PhD student, Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan, t.gunay_adu.edu@hotmail.com;

Yermekova T.N. – professor, doctor of philology science, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan;

Yeskermessova G.A. – PhD student, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan;

Yersultanova G.T. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: er.diamond@mail.ru;

Esenova K.U. – Ph.D, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

Zhubanov A.K. – Senior Research Officer, Ph.D, professor, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty;

Zhanabekova A.A. – Senior Research Officer, Ph.D, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty;

Karbozova B.D. – Research Officer, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty;

Zhumabekov K.Zh. – PhD student, Omer Halisdemir University, Niğde, Turkey;

Zhunissova M.A. – Ph.D., dotcent, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty;

Ismayilova G.N. – PhD student, Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan;

Karagulova B.S. – Ph.D., dotcent, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan;

Zhanalykyzy A. – magistrant, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan;

Kasym B. – Ph.D, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

Sembieva S. – magistrant, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

Koblanova A. – Ph.D., dotcent, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

Abedin A.N. – magistrant, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

Kulmanov S.K. – Ph.D., dotcent, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Almaty, Kazakhstan;

Mizamkhan B.M. – Ph.D., dotcent, Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan;

Nukhsatkyzy L. – magistrant, Kazakh Abylaikhan University of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan;

Mukhamadi K.T. – Ph.D., dotcent, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan;

Ospangaziyeva N.B. – PhD student, Institute of Linguistics named after Ahmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan;

Saibekova N.U. – PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Seidenova S.D. – candidate of philological science, associate professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty;

Smagulova G.N. – Ph.D, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Chukenayeva G.T. – PhD student, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan;

Taizhanov U.O. – PhD student, Kazakh national pedagogical University named after Abai, city Almaty, Kazakhstan;

Utebayeva E.A. – candidate of Philological Sciences, Institute of Linguistics named after A.Baitursynov;

Abisheva U.K. – PhD, professor, al-Farabi named Kazakh National University, Almaty, abisheva_o@mail.ru;

Assylbekuly S. – professor, doctor of philology science;

Tokshylykova G.B. – PhD student, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty;

Borash R.B. – Candidate of Pedagogical Sciences, The Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty;

Nokerban B. – magistrant, The Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty;

Vekilova G.M. – PhD student, Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan, gunel_novruzova@mail.ru;

Zhorabay T.S. – Master, Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty;

Zhundibayeva A.K. – Doctor philosophy (PhD), Associate professor, Shakarim State University of Semey;

Khasseanova I.K. – Master of 2 course, Shakarim State University of Semey, inabat@mail.ru;

Zaiseva O. – magistrant, al-Farabi named Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;

Kushkimbayeva A.S. – The K.Zhubanov Aktobe Regional State university;

Madatov F.F. – PhD student, Institute of Folklore National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan, Madat.famil@gmail.com;

Orda G. – senior research officer, Ph.D. of the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov;

Askarova G.S. – senior lecturer, Ph.D. of Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan;

Polyak Z.N. – candidate of Philology, the associated professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty;

Prali G. – doctor of philological sciences, Senior Research Officer, Institute of Literature and Art M.Auezov, Almaty;

Tamaev A. – candidate of Pedagogical Sciences, The Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty;

Nurekeshova A.A. – magistrant, The Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty;

Abduova B.S. – candidate of Philological Sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Assanova U.O. – candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Alimzhanova G.M. – associate professor, Doctor of Philology University of TURAN, Almaty;

Baikhadamova B.Y. – senior lecturer, Branch of JSC "Orleu", Zhambyl region, Institute for Advanced Training of Pedagogical Workers, Kazakhstan;

Rayymbekyzy A. – senior lecturer, Branch of JSC "Orleu", Zhambyl region, Institute for Advanced Training of Pedagogical Workers, Kazakhstan;

Bekturganova K.K. – senior lecturer, Institute of advanced training of teachers in Zhambyl region Branch "National Center for Advanced Training" Orleu «Joint Stock Company», Kazakhstan;

Djarkinbaeva G.A. – senior lecturer, Institute of advanced training of teachers in Zhambyl region Branch "National Center for Advanced Training" Orleu «Joint Stock Company», Kazakhstan;

Baitenova G.A. – senior lecturer, Institute of advanced training of teachers in Zhambyl region Branch "National Center for Advanced Training" Orleu «Joint Stock Company», Kazakhstan;

Dzhubanova G.D. – senior lecturer, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan;

Tairova N.A. – Ph.D., dotcent, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan;

Yeshimbetova Z.B. – candidate of Philological Sciences, dotcent, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty;

Zhundibayeva A.K. – Doctor philosophy (PhD), Associate professor, Shakarim State University of Semey;

Baigazina A.Zh. – Master of 2 course, Shakarim State University of Semey;

Kenzhebayeva G.M. – Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty;

Nurgaliyeva S.A. – Ph.D, professor, S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

Assavbayeva G.B. – Ph.D, professor, D.Serikbayev East Kazakhstan State Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

Espolova G.K. – master, S.Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;

Rakhmetova R.S. – doctor of pedagogical sciences, is an associate professor of Abay Kazakh National Pedagogical University;

Mukhtarova S. – Post-graduate, M.Akmullah Bashkir State Pedagogical University, Ufa, Bashkortostan, Sandymukhtarova@mail.ru;

Tursyn K.Zh. – Doctor of Philology, Professor, Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan, E-mail: kudaybergen.tursyn@sdu.edu.kz.